

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שלושים ושלשה

תשכ"ט

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

ל ש ו נ ו

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט—תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני (תרצ"ד—תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו—תשכ"ה)

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

מזכיר המערכת : מאיר מדן

העורך : יחזקאל קוטשר

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

התוכן:

297	קבר " — — — יהו אשר על הבית"	דוד אוסישקין
208	המהות הפיסיקלית של ההטעמה בעברית הישראלית	פ' אנוך וג' קפלן
129	למילון התלמודי כלך, או לכה לך, הולכה לך	ניסן ברגגין
243	"משלי שלמה"	יהושע מ' גרינץ
18	עקרֹן = <i>Amqar(r)una</i> = <i>Ακκαρον</i>	אבי הורביץ
3	עוד לעניין שופט — מלך	שמואל ייבין
43	הערות לוויכוח בשאלת הספונדיאוס בהקסאמטר	אליעזר כגן
111	היו"ד כאם קריאה באוגריתית	שמואל א' ליונשטם
150	משמעות החרוז בשירת ספרד	אהרן מירסקי
309	היעדר ניגוד שורק/חולם בכ"י שניקודו טברני	מרדכי מישור
270, 135, 25	העברית של בראשית רבה לפי כ"י ואטיקן 30	מיכאל סוקולוף
115	מהדורה חדשה של המגילה החיצונה לבראשית	גד בן-עמי צרפתי
240, 83	כנענית — עברית — פיניקית — ארמית לשון חז"ל — פונית	יחזקאל קוטשר
7	הסומך הבודד, ריבוי וכינויו (סיום)	מאיר רוטנברג
304	"בן המלך" באוגרית ובין החתים	אנסון פ' רייני
280, 196	אלמרשד אלכאפי לר' תנחום הירושלמי	הדסה שי
15	האם היה לפני רש"י בעמוס ד, י נוסח שונה מן המצוי?	שלמה שפיער
		ביקורת:
60	שני ספרים חדשים מתחום מילונות המקרא	יהושע בלאו
231	מילון חדש לשפה הערבית הקלאסית והמודרנית	" "
312	אוסף מאמרים מתחום הבלשנות הכללית והרומניסטית	" "
223	הערות להקדמת רס"ג לתהלים	משה צוקר

317	עוד הערה להקדמת רס"ג לתהלים	ע ל י א י ת ן
70	עוד לעניין "עצור ועזוב"	א ל מ ו ג י
72	מוסד, נוסד = "יוצק" (מתכת)	ב ן - צ י ו ן א ש ל
80	הערה למאמרי "למהותה של האסוציאציה"	י ע ק ב ב ה ט
239	לעניין דחיית משקל קטלון בידי קטלון	י ה ו ש ע ב ל א ו
318	הר גרזים	מ ר ד כ י ב ר ו י א ר
320	אָוִי	י ע ק ב ג ו י ט ע
68	למאמרו של ילון "במקרא ובסידור"	נ פ ת ל י ו י ד ר
69	לעניין "רבון" במקורות עבריים	" "
238	שם־הפועל בתוספת ה	א מ ו ן כ ה ן
76	שלוש הערות קצרות : "דרך" ; "התחזק" ; "בלה"	ש א ו ל ל י ב ר מ ן
319	לשאלת "או ש..."	ש מ ו א ל א' ל י ו נ ש ט ם
76	לעניין "דרך, לשון שלטון"	מ ר ד כ י מ י ש ו ר
319 , 240 , 78	"והיא משכירין והיא מזכירין"	י ת ז ק א ל ק ו ט ש ר
236	בשולי השוליים	ש פ ר ה ו צ ב י ר י ן
239	ללשון "בשבחו ובזמרו"	י ה ו ד ה ר צ ה ב י
79	שתי הערות : ארכן — קצרן ; שופט — שבט	ש ל מ ה ש פ י י ע ר
320 , 74	סנסן — סניס	ד נ י א ל ש פ ר ב ר

התוכן:

3	עוד לעניין שופט — מלך	שמואל ייבין
7	הסומך הבודד, ריבוי וכינוי (סיום)	מאיר רוטנברג
15	האם היה לפני רש"י בעמוס ד, י נוסח שונה מן המצוי?	שלמה שפייער
18	עֶקְרוֹן = Amqar(r)una = <i>Ամգարոն</i>	אבי הורביץ
25	העברית של בראשית רבה לפי כ"י ואטיקן 30	מיכאל סוקולוף
43	הערות לוויכוח בשאלת הספונדיאוס בהקסאמטר	אליעזר כגן
48	גד בן־עמי צרפתי הקטעים הפוניים שב"פיגולוס"	ביקורת
60	שני ספרים חדשים מתחום מילונות המקרא	יהושע בלאו
68	למאמרו של ילון "במקרא ובסידור"	הערות נפתלי וידר
69	לעניין "רבון" במקורות עבריים	" "
70	עוד לעניין "עצור ועזוב"	אלמוני
72	מוסד, נוסד = "יוצק" (מתכת)	בן־ציון אשל
74	סנסן — סניס	דניאל שפרבר
76	לעניין "דרך, לשון שלטון"	מרדכי מישור
76	שלוש הערות קצרות: "דרך"; "התחזק"; "בלה"	שאו לברמן
78	"והיא משכירין והיא מזכירין"	יחזקאל קוטשר
79	שתי הערות: ארכן — קצרן; שופט — שבט	שלמה שפייער
80	הערה למאמרי "למהותה של האסוציאציה"	יעקב בהט
80	תיקונים	

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' שמואל ייבין, רח' אבן עזרא 24, ירושלים

מאיר רוטנברג, משמר השבעה 17, דואר בית דגן

S. Speier, Postfach 8036, Zürich, Switzerland

ד"ר אבי הורביץ, רח' טשרניחובסקי 32, ירושלים

מיכאל סוקולוף, רח' אבן-שפרוט 12, ירושלים

ד"ר אליעזר כגן, רח' י' 29, קרית חיים, חיפה

ד"ר גד בן-עמי צרפתי, רח' המלך ג'ורג' 5, ירושלים

פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים

Prof. N. Wieder, 63 Rodney Court, London W.9, England

בן-ציון אשל, דרך חברון 127, ירושלים

ד"ר דניאל שפרבר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן

מרדכי מישור, רח' שטרן 109, ירושלים

Prof. S. Lieberman, 3080 Broadway, New York 27, N.Y., U.S.A.

פרופ' יחזקאל קוטשר, רח' הפלמ"ח 36, ירושלים

יעקב בהט, רח' אייגשטיין 28, חיפה

עוד לעניין שופט-מלך

א

מאמרו של ז' פלק¹ עורר ויכוח ער בחוברת האחרונה של "לשונו",² שנודעת לו חשיבות לגבי בחינות שונות של הבעיה.

הרשימה הזאת נועדה להשלים בכמה דברים את הארת הבעיה רק מבחינת השקפת עולמו של הישראלי הקדום על מוסד המלוכה, אך בהמשכה אי אפשר יהיה שלא לדון גם בבחינות הסימנטיות של המונחים המשמשים במקרא (וגם בעולם המזרח התיכון הקדום) להוראת השלטון.

ב

בידוע, שלא נקבעה מלוכה בישראל אלא בפרק זמן מאוחר יחסית בתולדות העם, לאחר שכבר היה מיושב בארצו כמאתיים שנה ויותר, במחציתה השנייה של המאה ה-יא לפסה"ג.³ ועוד מקובלת על כל החוקרים ההנחה, כי לא הגיעה המלוכה לכדי מימוש בישראל אלא בתוקף נסיבות חיצוניות, שכפו על בני הדור את קבלת עול מלכותו של שלטון מרכזי; ור', להלן. אולם יש לציין, כי להשקפתו של המקרא כבר כרוכה דרישה ראשונה זו של שימת מלך במשגן השפיטה, שכן כל הקטע המדבר בכך ספוג רוח זו:

"ויהי כאשר זקן שמואל וישם את בניו שפטים לישראל. ויהי שם בנו הבכור יואל ושם משנהו אביה שפטים בבאר שבע. ולא הלכו בניו בדרכו (כתיב; בדרכיו, קרי) ויטו אחר הבצע ויקחו לחד ויטו משפט. ויתקבצו כל זקני ישראל ויבאו אל-שמואל הרמתה. ויאמרו אליו הגה אתה זקנת ובניך לא הלכו בדרכיך עתה שימה-לנו מלך לשפטנו ככל-הגוים".⁴
אמנם אפשר היה לכאורה לטעון, כי אין מובאה זו אלא מעין *petitio*

1. ז' פלק, לשונו ל (תשכ"ו), עמ' 243 ואילך.

2. ש-א ליונסטם, שם לב (תשכ"ח), עמ' 272 ואילך; י' קוטשר, שם שם. עמ'

274; ש' אידלברג, שם שם, עמ' 275.

3. עצם העובדה אינו שנוי במחלוקת בין חכמים, אף-על-פי שיש קצת מחלוקת בקביעתם של תאריכים מוחלטים; ולדעת המחבר יש לקבוע את מלכות שאול לכדי עשרים ושתיים שנה, 1029-1008 לפסה"ג; ור' ש' ייבין, לוחות כרונולוגיים לתולדות ישראל בתקופת המלוכה, משוכפל, אוניברסיטת תל-אביב, תשכ"ב, ע' 2. ואף ניסיון המלוכה של אבימלך בשכם לא קדם לכך אלא כשמונים-תשעים שנה בקירוב; וניסיון זה נכשל.

4. שמואל ח, א-ה.

principii, שהרי הבעיה היסודית כאן, מהו מובנו של הביטוי 'לשפטנו' בהקשר דברים זה; ובייחוד לאור דבר ה' אל שמואל בזיקה לבעיה זו: 'כי לא אותך מאסו כִּי־אֲתִי מאסו ממֶלֶךְ עליהם'⁵, שהרי מכאן משתמע לכאורה המובן שופט = מלך. ואעפ"כ אין להתעלם מכך, כי בקטע שהובא לעיל מובנו של שופט הוא דיין, עושה משפט, שכן הדרישה לשימת מלך מנומקת במעשיהם של בני שמואל, שלקחו שוחד והטו משפט⁶. ובכל זאת הנימוק לדרישת מלך כפול אף תוך הדיון הזה, שכן בהמשך הדברים באותו הקשר עצמו אומרים נציגי העם: "...לא כי אם מלך יהיה עלינו. והיינו גם אנחנו ככל־הגוים וְשָׁפְטֵנוּ מַלְכֵנוּ וַיֵּצֵא לַפְּנֵינוּ וּנְלַחֵם אֶת־מַלְחֹמוֹתֵינוּ"⁷.

ג

בהמשך כל ימי הבית הראשון מבצבצת מן הכתובים אותה הכרה עמוקה, שתפקידו המרכזי של המלך שפִּיטָה צדק⁸; כך בימי דויד, בראש רשימת השרים הראשונה מימי מלכותו: 'וַיִּמְלֹךְ דָּוִד עַל־כָּל־יִשְׂרָאֵל וַיְהִי דָּוִד עֹשֶׂה מִשְׁפָּט וְצִדְקָה לְכָל עַמּוֹ'⁹. וכך בימי עזריהו: "...וַיְהִי מִצְרַע עַד־יוֹם מָתוֹ וַיֵּשֶׁב בְּבֵית הַחֲפִשִּׁית וַיּוֹתֵם בֶּן־הַמֶּלֶךְ עַל־הַבֵּית שֹׁפֵט אֶת־עַם הָאָרֶץ"¹⁰. זהו אפוא תפקידו הכפול של המלך בישראל, הנהגה בקרב בימי מלחמה ומשפט צדק בימי שלום¹¹.

5. שם שם, ז.

6. שם שם, ג.

7. שם שם, יט-כ.

8. ור' מה שכתב המחבר בנידון זה בקובץ: א' מל מט (עורך), בימי בית ראשון, ירושלים, תשכ"ב, עמ' 56-58.

9. שמו"ב ח, טו; ואף ממנהגו של אבשלום, לפני שנתמרד, משתמעת נימה זו; השווה שם טו, ב-ה.

10. מל"ב טו, ה; ובקצת שינוי נוסח גם דה"ב כו, כא.

11. ור' לעיל, בהע' 8. שאול ודויד הם בראש ובראשונה מצביאים ומנהיגי מלחמות; ורק במרוצת הימים מנעו אנשי הצבא את דויד מלצאת אתם לקרב (שמו"ב יח, ג; כא, יז). אולם לאחר מכן שומעים אנו על כמה ממלכי יהודה וישראל, שנהגו את צבאותיהם בקרב: שלמה (דה"ב ה, ג); נדב (מל"א טו, כז); אחאב, שנפצע פצעי מוות בקרב רמות גלעד (מל"א כב, לד-לז); יהושפט (מל"ב ג, י; דב"ב יח, כח, כ, כה); יהורם מישראל (כז"ל); יהורם מיהודה (מל"ב ח, כא); אמציה מיהודה ויואש מישראל (מל"ב יד, יז); יותם (דה"ב כו, ה); יאשיהו (מל"ב כג, כט; דה"ב לה, כג-כד); וייתכן כי גם בעשא ויהוא נפלו במלחמות עם ארם, שכן שנות מותם הן שנות עליות מלכי ארם (כסדרם) על ישראל (ר' ש' ייבין, לוחות כרונולוגיים לתולדות ישראל בתקופת המקרא, משוכפל, אוניברסיטת תל-אביב, תשכ"ב, לוח I והע' 6 (בעמ' 5); לוח III והע' 2 (בע' 9)).

ד

ויתרה מזאת; נראה כי בהרבה שפות שמיות כרוך מובנה של התיבה המציגת שליט במובן של שפיטת צדק. אין להאריך כלל את הדיבור בתיבה שופט. אך נראה לו למחבר כי לפעיד יש גם בתיבה מלך, אעפ"י שמעיקרה כרוכה היא במושגי בעלות, אחיזה בנכסים (השווה *מלך*, *לך* בערבית), לפחות משום רמז על חיפוש אחר אמת וצדק במובן של נמלך (בדעתו, באדם: והשווה *לך* בערבית). ואף התיבה *שר*, שבוודאי כרוכה היא ב-*שר* האכדי, יש בה משום הקשר בלשני (ולא רק פיגוראטיבי-דימוי) עם משפט, כדרך: יהן לצדק ימלך-מלך ולשרים למשפט ישרו¹².

גם בפיניקית כרוך מוסד המלוכה במשפט צדק, שכן יחומלך, מלך גבל, מבקש בכתובתו: יתברך בעלת גבל אית יחומלך... כי מלך צדק הא-¹³. במצרים רבים המונחים המציינים את השליט, פרעה מלך מצרים, אלא שכולם כינויים או תארים, חוץ מאחד, שמעצם שורשו פירושו שליט, והוא חקא. לדעתו של המחבר יש לכרוך את השורש המצרי הזה בשורש חקר השמי, שאף פירושו חיפש והתחקה אחר האמת.

ה

אלא מאי? השופט אחד העם הוא, בין שהתעורר מכוח עצמו, כשופטים הכאריסמאטיים של תקופת השופטים בישראל¹⁴, ובין שנבחר או התמנה, כמו שופטי קרת חדשה¹⁵. ואילו השקפת המזרח התיכון הקדום השיגה את המלוכה כמוסד אלהי, שנכפה על העם מן החוץ¹⁶.

ברם, בישראל, נחשב גם המלך לבחיר העם; המוסד היה זר לישראל¹⁷, וכשהוכנס לישראל, הוכנס בכורח הנסיבות, אך ברצון העם, ומתוך כריתת ברית בין העם ובין המלך – לפני האלהים: יידבר שמואל אל העם את משפט

12. ישע' לב, א. אין המחבר יודע בלשנות אכדית, אך נראה לו לפעיד כי עצם הביטוי šarru kēnu מעיד על משפט צדק של המלך, אף באכדית.

13. ר' דונר – רוליו *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, א', ע' 2 (כתובת מס' 10, שר' 8–9).

14. ואין הדבר קשור בהכרח במעשה תשועה במלחמה, שהרי השופטים הקטנים, המנויים בספר שופטים (שופ' י, א–יב, ח–טז), לא עלו לשפוט בעקבות כל התנשנות עם שכני ישראל; וכיוון שהיו מקובלים על התושבים בשטחי פעולתם, נעשו שופטים (= מנהיגי הדור).

15. ואף שופט שנוכר בכתובת קיסרית, ר' דונר – רוליו, כנ"ל, ע' 8 (כתובת מס' 36, ש' 2).

16. וכך מדברת המסורת המיסופוטמית על המלוכה שירדה מן השמים; ר' יקובסן, *The Sumerian King-List*, ע' 71.

17. השווה ההדגשה בכתובים: "ככל הגוים" (שמו"א ח, ה, כ); ואף בחוק (דב' יז, יד).

המלוכה ויכתב בספר וינח לפני ה' 18; וכך בדויד בחברון, כשנתמלך על יהודה 19, ואח"כ על כל ישראל 20. וכזאת אנו שומעים גם בהמלכת הנפל של אדניהו 21 וגם בהמלכת שלמה 22; וכן בהמלכת יואש 23. אותה בחירה מהדהדת גם בהתערבות עם הארץ בהמלכת יורשים מסוימים, כגון בימי אמציה: "ויקחו כל-עם יהודה את-עזריה... וימלכו אתו תחת אביו אמציהו" 24. ואף לאחר שנפל יאשיהו במלחמה כך: "ויקח עם-הארץ את-יהואחז בן-יאשיהו וימשחו אתו וימליכו אתו תחת אביו" 25.

אופייה זה של המלוכה הישראלית 26 הוא הוא, ככל הנראה, שהגביל במרוצת הימים את המונח שופט בישראל כדי הוראת דיין בלבד, להוציא את הוראתו הקדומה, הכוללנית יותר; וכך אפילו בתחיקה המקראית 27.

18. שמו"א י, כה.

19. שמו"ב ב, ד.

20. שם ה, ג.

21. מל"א א, ז-ט.

22. שם שם, לט-מ.

23. מל"ב יא, יו.

24. מל"ב יד, כא.

25. שם כג, ל; אע"פ שלא היה בכור בניו של יאשיהו.

26. והשווה משיכ המחבר בקובץ הנזכר בהע' 8.

27. דב' כא, ב; טז, יח. ולא דבר ריק הוא, כי שופטים ממונים נזכרים רק בס' משנה-תורה, השייך לימי המלוכה; ור' משיכ המחבר בספרו: מחקרים בתולדות ישראל וארצו, תל אביב, תשי"ד, עמ' 213 ואילך; וכן במאסף: ארץ ישראל ז' (תשכ"ד), עמ' 14, 10.

הסומך הבודד במקרא, ריבוי וכינוי

(סיום)³⁸

ב. דרך הלשון של ריבוי סומך בודד

אחת התופעות הלשוניות התמוהות, שנתקלתי בהן במחקרי, היא, שלפי פירושים סבירים, ריבוי של שם-עצם, המופיע במשפט מקראי, אינו בא תמיד להורות על ריבוי של שם-עצם זה עצמו, אלא הוא מורה לעתים על ריבוי של שם-עצם אחר, שאינו מופיע כלל באותו משפט, אך הוא נסמכו של שם-עצם הכתוב, וגם זאת לא של הריבוי שלו – שהיא הצורה ששם-עצם זה מופיע בה במשפט – אלא של לשון-יחיד שלו. והנה דוגמה אחת: בירמ' נ, לח כתוב: 'ובאימים יתהללו', והוראת 'אימים', לפי פירוש רד"ק, דוהם, סגל ועוד היא: פסילי אימה. מקראות כאלה, לפי פירושים קיימים וסבירים להם, מצאתי עד היום מאה עשרים ואחד.

ההסבר לתופעה תמוהה זו הוא, לדעתי, כלהלן: בגלל השימוש הרב בדרך הלשון של סומך בודד ע"י המחבר המקראי, הוא התרגל לראות בסומך הבודד ביטוי שווה-ערך לצירוף הסמיכות המלא, ולכן כשהיה עליו לרבות את צירוף הסמיכות, לא ריבה אותו, אלא את הסומך הבודד. ובמותאם לדוגמה שלעיל: כשהיה על המחבר המקראי לרבות את צירוף הסמיכות 'פסל אימה', לא ריבה את הצירוף הזה, אלא את הסומך הבודד 'אימה', שהיה בעיניו שווה-ערך לצירוף הסמיכות 'פסל אימה'; ולכן במקום לכתוב: 'פסילי אימה', הוא כתב: 'אימים'.

על סמך ההסבר הזה אני קורא לדרך הלשון, שהמחבר המקראי השתמש בו בצורת הביטוי, שתוארה כאן: דרך הלשון של ריבוי סומך בודד.

לפי דרך לשון זה נתפרשו לי עד היום מאות מקראות סתומים באופן, שיש בו, לדעתי, כדי להניח את דעתו של בן זמננו – והנה, לדוגמה, אחד מהם: בישע' כד, ה כתוב: 'כי עברו תורת', וחזק ממציד – שפירושו 'עברו תורה שבכתב ותורה שבע"פ' אינו יוצא מכלל דרש – התעלמו המפרשים, שראיתי את דבריהם לכתוב זה, מן הקושי שבריבוי 'תורת'; ואילו יונתן ולותר תרגמו, כאילו היה כתוב: 'תורה'. לפי דרך הלשון של ריבוי סומך בודד

הפירוש של "כי עברו תורת" הוא: כי עברו מצוות התורה. ביטויים לפי דרך הלשון של ריבוי סומך בודד שכיחים הרבה גם בתלמוד, כגון הביטויים "מלכיות", "זכרונות" ו"שופרות" שבר"ה ד, ה, שפירושם, לפי ברטנורה, אלבק ועוד: פסוקי מלכות, פסוקי זיכרון ופסוקי שופר. וכן מתפרשים לפי דרך לשון זה, יפה ביטויים סתומים שבתלמוד, כגון הביטוי "בין השמשות", שלפי דרך הלשון של ריבוי סומך בודד פירושו: בין מצבי השמש (או בין זמני השמש וכדומה), כלומר בין מצב השמש לפני שקיעתה ובין מצב השמש אחרי שקיעתה.

גם בשפת הדיבור של ימינו הבחנתי בביטוי, שנוצר לפי דרך לשון זה, שכן קוראים כיום בבתי החרושת שלנו לחומרי גלם בשם "גלמים", כתוצאה מכך, שלחומר גלם קוראים שם, לפי דרך הלשון של סומך בודד: "גלם". מכל מקום נמנע אני מלהביא כאן דוגמאות ממאה עשרים ואחד המקראות, שהפירושים המקובלים להם עולים בקנה אחד עם דרך הלשון של ריבוי סומך בודד, וכן מהמקראות הסתומים הרבים, שנתפרשו לי לפי דרך לשון זה, ומן הביטויים הרבים בתלמוד, המנוסחים, לדעתי, לפיהו – מכיוון שהעניין טעון מחקר נוסף, ויש להקדיש לו מאמר מיוחד.

ג. דרך הלשון של כינוי סומך בודד

תופעה לשונית תמוהה נוספת, שנתקלתי בה במחקרי, היא, שלפי פירושים קיימים וסבירים, כינוי הבא בסופו של שם-עצם, בסופו של פועל, או בסופה של מלת-יחס או אות-יחס, אינו מתייחס לאחד משמות העצם המוזכרים במשפט גופו, אלא לקניינו של אותו שם-עצם, למה ששייך לו מבחינה מסוימת. והנה דוגמה אחת מכל אחד משלושת סוגי המקראות האלה:

א. כינוי הבא בסופו של שם-עצם: ברא' יט, יג: "כי גדלה צעקתם את פני ה'", ולפי רד"ק ואחרים אין הכינוי של "צעקתם" מתייחס לסדומיים גופם, שדובר עליהם לפני כן, אלא לעשוקים על ידיהם, והפירוש הוא, כאילו היה כתוב: "כי גדלה צעקת עשוקיהם את פני ה'".

ב. כינוי הבא בסופו של פועל: ברא' לד, ל: "עכרתם אתי להבאישני" ולפי רשב"ם, הרטום ואחרים אין הכינוי של "להבאישני" מתייחס ליעקב גופו, שהוא אומרן של המלים "עכרתם אתי להבאישני", אלא לריחו של יעקב, והפירוש הוא, כאילו היה כתוב: "עכרתם אותי להבאיש את ריחי".

ג. כינוי הבא בסופה של מלת-יחס או אות-יחס: ברא' ב, יז: "ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכל ממנו", ולפי רד"ק, רמב"ן, הרטום ואחרים אין הכינוי של "ממנו" מתייחס לעץ הדעת עצמו אלא לפרי שלו, והפירוש הוא כאילו היה כתוב: "ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכל מפריו".

מקראות כאלה, לפי פירושים קיימים וסבירים, מצאתי עד היום מאה תשעים ואחד³⁹.

ההסבר לתופעה הזאת הוא, לדעתי, דומה לזה של תופעת ריבוי של סומך בודד, שגדונה בפרק הקודם: בגלל השימוש הרב בדרך הלשון של סומך בודד ע"י המחבר המקראי, הוא התרגל לראות בסומך הבודד ביטוי שווה ערך לציירוף הסמיכות המלא, ולכן כשהיה עליו להשתמש בכוני במקום צירוף הסמיכות, השתמש בכוני במקום הסומך הבודד. ובמותאם לשלוש הדוגמאות, שהובאו לעיל:

39. גם רשימת המקראות האלה נמצאת בידי, וחלק ממנה אני מביא להלן:
- ברא' כד, כא: והאיש משתאה לה (= לדבריה) - רשב"ם.
- " לא, כז: למה נחבאת לברך ותעבב אתי (= את לבבי) - רש"י, רד"ק, סגל, הרטום.
- שמ' ו, ט: תנו לכם (= לדבריכם) מופת - שד"ל.
- " כ, כ: לא תעשון אתי (= את צורתי) אלהי כסף - ראב"ע, שד"ל.
- במ' כ, יח: ויאמר אליו לא תעבר בי (= בארצי) - יונתן, סגל, הרטום.
- שי"א א, יח: ופניה (= ופני כעסה) לא היו לה עוד - רש"י.
- " א, כא: לזבח את זבח הימים ואת נדרו (= נדר אשתו) - בודה.
- מל"ב יט, טז: אשר שלחו (= שלח שליחו) לחרף אלהים חי - הרטום.
- " יט, כד: ואחריב בכף פעמי (= פעמי אנשי) כל יאורי מצור - מקרא מפורש.
- " כב, כ: ונאספת אל קברתיך (= קברות אבותיך) - רד"ק, הרטום.
- ישע"מ, כב: כי ינעת בי (= בעבודתי) ישראל - רש"י, רד"ק, קרויס.
- " מז, ח: אני ואפסי (= ואפס וולתי) עוד - רש"י, רד"ק, קרויס.
- ירמ' ה, י: עלו בשרותיה (= בשורות כרמיה) - רש"י, מצ"ד, הרטום.
- " יח, כא: והגרם (= והגרדמם) על ידי חרב - מצ"ד, הרטום.
- " לד, ח: אחרי כרת המלך צדקיהו ברית את כל העם אשר בירושלים לקרא להם (= לעבדיהם) דרור - רד"ק, מצ"ד, הרטום.
- הושע ט, י: כככורה בתאנה בראשיתה (= בראשית צמיחתה) - רש"י, מרטי.
- תה' כא, יג: במיתריך (= במיתרי קשתותיך) תכוון על פניהם - רש"י, סגל, הרטום.
- " לו, יג: כי יבא יומו (= יום פקודתו) - יונתן, דוהם, הרטום.
- " לט, ו: וחלדי כאין נגדך (= נגד שנותיך) - מצ"ד, הרטום.
- " עח, נה: ויפילם (= ויפל ארצם) בחבל נחלה - סגל, הרטום.
- " צט, ח: אל נשא היית להם ונקם על עלילותם (= עלילות אויביהם) - רד"ק, הרטום.
- " קיט, עח: כי שקר עותני (= עיוותו משפטי) - סגל, הרטום.
- משלי ב, יט: כל באיה (= באי ביתה) לא ישובון - המאירי, הרטום.
- משלי יז, יט: מגביה פתחו (= פתח פיו) מבקש שבר - רש"י, ראב"ע, כהנא.
- איוב ג, ט: כי לא סגר דלתי בטני (= בטן אמי) - דוהם, טור-סיני (תשא).
- איוב כ, כח: גרות ביום אפו (= אף אלהיו) - רלב"ג, מצ"ד, הרטום.
- אסתר ב, ט: ותיטב הנערה בעיניו... וישנה (= וישנה מנותיה/מושבה) - ראב"ע, הירשלר.
- נחמיה יג, כה: ואכה מהם אנשים ואמרטם (= ואמרוט שערם) - מצ"ד, ברטולט, כהנא.

א. הכתוב בבראשית יט, יג ראה בסומך הבודד "הסדומיים" ביטוי שווה ערך לצירוף הסמיכות "עשוקי הסדומיים"; –

ב. ברא' לד, ל ראה בסומך הבודד "יעקב" ביטוי שווה ערך לצירוף הסמיכות "ריח יעקב"; –

ג. ברא' ב, יז ראה בסומך הבודד "עץ" ביטוי שווה ערך לצירוף הסמיכות "פרי עץ"; –

ולכן משמשים באותם המקראות כינויים במקום הסומכים הבודדים הנ"ל, אע"פ שהמלה, שהכינוי נמצא בסופה, מתייחסת למעשה לצירופי הסמיכות המלאים.

ברור, שכשם שנבצר מהמפרשים הקדמונים והאחרונים למצוא את ההסבר לתופעה של ריבוי סומך בודד, מפני שלא הבהירו לעצמם את עובדת השימוש בדרך הלשון של סומך בודד ע"י המחבר המקראי, כן נבצר מהם למצוא את ההסבר גם לתופעה של כינוי סומך בודד. והוא הדין בהבחנה בעצם התופעה: כשם שלא מצאתי עד היום שום הוכחה לכך, שהמפרשים עמדו על התמוה שבתופעה ההיא או שהבחינו בעצם קיומה, כן לא מצאתי עד היום שום עדות לכך, שהם עמדו על התמוה שבתופעה הזאת או שהבחינו בעצם קיומה.

גם לפי דרך הלשון של כינוי סומך בודד – משנתברר לי השימוש בו ע"י המחבר המקראי – ניסיתי לפרש מקראות סתומים; וגם לפיהו נתפרש לי מספר ניכר של המקראות האלה באופן, שיש בו, לדעתי, כדי להניח את דעתו של בן זמנו. והנה, לדוגמה, פירושי לארבעה מאותם המקראות:

שם' ה, ח: ואת מתכנת הלבנים אשר הם עשים תמול שלשם תשימו עליהם לא תגרעו ממנו כי נרפים הם. – המפרשים המסורתיים לא הבהירו, מהו שם-העצם, שמתייחס לו הכינוי של "ממנו" בפסוק הזה, ואונקלוס ויונתן מתרגמים סתם: "ממנו" = מניה. לותר מתרגם: und die Zahl der Ziegel die sie bisher gemacht haben, sollt ihr ihnen gleichwohl auflegen und nichts mindern – כלומר הוא מתרגם, "לא תגרעו מאומה", ואין זה אלא תרגום חפשי, לפי העניין. הולצינגר כותב: ist neutrish. מִמֶּנּוּ. (Starck) כלומר הוא מפרש: "ממנו" = מן הדבר; ולדעתי, אין לכך יסוד, הואיל ובמקום הביטוי הסתמי "דבר" רגיל המקרא להשתמש בל' נקבה⁴⁰ ולא בל'

40. ראה ג'ק 135p, 122q. השווה גם דברי שד"ל לברא' ג, כ: "כל מקום שמשמיטין מלת דבר אומרים ל' נקבה, כגון קטנה או גדולה (במ' כ"ב י"ח), והנקבות חוזרת לתיבת מלתא, שעניינה בל' ארמית כמו דבר". – אני מצאתי במקרא מקומות רבים מאוד,

זכר. לכן נראה לי, כי הכתוב מתפרש לפי דרך הלשון של כינוי סומך בודד, והוראת "ממנו" היא: משלנו, כלומר ממתכונתנו⁴¹: וזהו מה שפרעה אומר לנוגשים בעם: אתם לא תתנו עוד תבן לעם, ואעפ"כ את מתכונת הלבנים, שהיו עושים עד הנה, עליהם לעשות גם כעת. "לא תגרעו ממנו", לא תגרעו ממתכונתנו, כלומר לא תגרעו מהמתכונת ששמנו עליהם לפני כן, בשעה שהיה להם תבן. שם' לד, כט: ויהי ברדת משה מהר סיני ושני לחת העדת ביד משה ברדתו מן ההר ומשה לא ידע כי קרן עור פניו בדברו אתו. – וכן פסוק לה: וראו בני ישראל את פני משה כי קרן עור פני משה והשיב משה את המסוה על פניו עד באו לדבר אתו. – ראב"ע, בפירושו לפס' כט, כותב: "בדברו אתו, הטעם בדבר אתו השם". וכן כותב גם שד"ל בפירושו לפס' לה: "לדבר אתו: שידבר ה' עמו; אולם בשני הפסוקים האלה אין ה' מוזכר, ומשום כך הכינויים של "בדברו" ושל "באו" אינם יכולים להתייחס אליו. לכן נראה לי, שהכינויים של "בדברו" ושל "באו" מתייחסים למשה, והמלה "אתו" בשני הפסוקים מתפרשת לפי דרך הלשון של כינוי סומך בודד: "אתו" = את שלו, כלומר את אלהיו⁴².

ש"א יח, יג: ויסרהו ש"אול מעמו וישמהו לו ש"א אלף. – המלה "לו" מיותרת היא ומפריעה, אע"פ שהמפרשים התעלמו מהקושי. לפי דרך הלשון של כינוי סומך בודד הוראת "לו" היא: לשלו, כלומר לצבאו⁴³, ופירוש הכתוב הוא: ש"אול הסיר את דוד מלהיות עמו, בקרבנותו, ושם אותו ש"א אלף לצבאו, שנמצא בריחוק מקום ממנו.

דה"א טז, יט–כא: בהיותכם מתי מספר... לא הניח לאיש לעשקם, ויוכח עליהם מלכים. – המלים "לעשקם" ו"עליהם" מוכיחות, שאין כאן דברים המופנים אל נוכחים, אלא דברים המדוברים על נסתרים, והכינוי "כ"ם" של "בהיותכם" קשה. אמנם אין דבר קל מלתקן כאן את הטקסט ולהביא ראייה מתה' קה, יב, ששם המזמור שלפנינו נשנה כמעט מלה במלה, וכתוב "בהיותם" ולא "בהיותכם"; אולם לדעתי אין זו ראייה ניצחת. עובדה היא, כי במקרים של הישנות טקסט מקראי בשני מקומות, ישנם שינויים, שבשום אופן

שלפי פירושים קיימים וסבירים משתמש בהם המחבר בל' נקבה במקום המלה "דבר", אך לא מצאתי מקום, שבמקום "דבר" משתמש בו המחבר בל' זכר.

41. לפירוש זה השווה פירוש ראב"ע לאסתר ב, ט: "ותיטב הנערה בעיניו... וישנה" = וישנה מנותיה.

42. לפירוש זה השווה פירוש רלב"ג, מצ"ד והרטום לאיוב כ, כח: "עגרות ביום אפו" = ביום אף אלהיו.

43. לפירוש זה השווה פירוש בודה ל"ש"א א, כא: "לזבח לה' את זבח הימים ואת נדרו" = ואת נדר אשתו.

אין מקורם בטעות סופר באחד המקומות, אלא בכך, שכותב המקרא האחד משום מה ראה צורך לשנות קצת ממטבע הלשון של המקרא האחר. – ואמנם גם כאן, לדעתי, עלינו להבין את דברי המחבר שלנו לפי הנוסח שלהם בדהייב טו, ולא לפי נוסח אותם הדברים בתה' קה – ולפי דרך הלשון של כינוי סומך בודד אין כאן כל קושי. הוראת "בהיותכם", לפי דרך לשון זה, היא: בהיות שלכם, כלומר אבותיכם⁴⁴.

*

בפרקים שלעיל הבאתי דוגמאות ממקראות סתומים, שנתפרשו לי, לפי שלושת דרכי הלשון, שתוארו באותם הפרקים – ואני מקווה, שהקורא יסכים עמי, כי דרכי לשון אלה משמשים מפתחות יעילים להבנת מקראות סתומים; אלא שכאן הקורא עלול להקשות כנגדי:

המפרשים הקדמונים והאחרונים, שמפירושיהם למאות רבות של מקראות ניתן, לטענתי, להסיק על שימוש המחבר המקראי בדרכי הלשון הנ"ל – מה טעם לא ניסו הם עצמם לפרש חלק מהמקראות הסתומים לפי דרכי לשון אלה? על קושיה זו אני עונה, כי גם את המקראות, שמפירושי הקדמונים והאחרונים עליהם הסקתי על שימוש המחבר המקראי בדרך הלשון של סומך בודד, המשמש יסוד לשני דרכי הלשון האחרים, הם לא פירשו לפי אותו דרך לשון, אלא באופן העולה במקרה בקנה אחד עמו.

הוכחה לקביעתי זו היא קודם כול העובדה, שבפירושיהם, שמהם אני מסיק על שימוש המחבר המקראי בדרך הלשון של סומך בודד, אין המפרשים מציינים בכלל, כי המחבר המקראי היה נוהג להשמיט נסמך מתוך משפטו, ועל פי רוב הם אפילו מתעלמים מכך, שהם מפרשים את המקרא, כאילו הייתה בו מלה שאינה בו. כה כותב, למשל, רש"י בפירושו ל"ואביונים בשער הטו", עמוס ח, יב: "בשער הטו. בערי בתי דיניכם הטו משפט אביונים", כשמדברי רש"י אלה אנו למדים, כי הוא פירש את הפסוק, כאילו היה כתוב בו: "ו/משפט/ אביונים בשער הטו", מבלי שרש"י עצמו מציין זאת אף במלה אחת. וכאלה הם הרוב המכריע של הפירושים הנדונים.

אמנם בחלק מועט מאוד מאותם הפירושים מובאת ראייה אחת או ראיות אחדות ממקראות דומים, המתפרשים אף הם לפי דרך הלשון של סומך בודד, אך דווקא העובדה, שהמפרש אינו מביא אלא מספר מועט בלבד של ראיות, מבלי לציין, כי זהו דרך לשון נפוץ במקרא, נראית להעיד, כי אותו

44. לפירוש: "בהיותכם" = בהיות אבותיכם – השווה "רק לא כדוד אביו", מל"ב יד,

ג, שפירושו, לפי כל המפרשים: רק לא כדוד אבי אבותי; "ונאספת אל קברתיך", שם כב, כ, שפירושו, לפי רד"ק והרטום, הוא: ונאספת אל קברות אבותיך; ועוד.

מפרש לא הבהיר לעצמו, שהמחבר המקראי נהג להשמיט את הנסמך במקומות רבים מאוד, וכי על סמך זה מותר לנו להשלים נסמך בכל מקום קשה, הנעשה ע"ז מובן. גם עצם הראיות, המונבלות ברוב המקרים לאותו שע"צ חסר עצמו⁴⁵, נראית להעיד, שהמפרש לא ראה כאן מנהג כולל של המחבר המקראי להשמיט נסמך מתוך משפטו, אלא שהוא היה סבור, כי המחבר הרשה לעצמו השמטה כזאת רק ביחס למלה החסרה באותו מקרא.

זאת ועוד: בפירושי רד"ק לג"ך מצאתי בארבעה מקומות (יהושע ח, יא; שופ' טז, יד; מל"ב כג, יז; זכ' ד, י) את ההערה "חסר הנסמך", ופעם אחת (ביחז' מה, טז) את ההערה "בחסרון הסמיכות" – הערות, שלכאורה הן מעידות, כי רד"ק הבהיר לעצמו, שהיה זה מדרכו של המחבר המקראי להשמיט נסמך מתוך משפטו; אולם כשאנו מעיינים במקראות, שכתב בהם רד"ק את ההערות האלה, אנו רואים, שדווקא מפירושי להם יוצא, שהוא לא הבהיר לעצמו דבר זה. שהרי כל חמשת המקראות האלה הצד השווה שבהם הוא, שהנסמך החסר בהם הוא שם עצם המצוי במשפט לפני הסומך הבודד שבו (וכל העם /עם/ המלחמה; ויסע את היתד /יתד/ הארג; הקבר /קבר/ איש האלהים; כל העם /עם/ הארץ; וראו את האבן /אבן/ הבדיל), והעובדה, שרק בהם העיר רד"ק, כי חסר הנסמך, ואילו במאות המקראות האחרים, שגם בהם הוא פירש כאילו היה בהם נסמך שאינו בהם, אין הוא מעיר זאת, מעידה כמאה עדים, כי במקראות אלה לא הבהיר רד"ק כלל וכלל לעצמו, כי לפניו דרך לשון מיוחדת של המחבר המקראי להשמיט נסמך מתוך משפטו, וקרוב לוודאי שהוא לא הבהיר לעצמו אפילו את העובדה, כי בכתוב המפורש על ידו חסר נסמך. הוכחות ברורות לכך, שמחברי הפירושים, העולים בקנה אחד עם דרך הלשון של סומך בודד, לא הבהירו לעצמם, כי המחבר המקראי נהג להשתמש בדרך לשון זה לעתים קרובות, ניתן למצוא במיוחד בדבריהם של כל המפרשים החדשים, שציטטתי לעיל, ואנסה להוכיח זאת לגבי אחד מהם, לפחות – לגבי ב' דוהם.

בירמ' ד, לא דוהם מפרש, כאילו היה כתוב: "כי קול כ/קול/ חולה שמעתי"⁴⁶; שם נ, ט הוא מפרש, כאילו היה כתוב: "חציו כ/חץ/ גבור לא ישוב

45. השווה, למשל, דברי ראב"ע ל"תושיה יקרא שמך" במיכה ו, ט: "חסר איש כמו ואני תפלה"; דברי שד"ל ל"הכני אם על בנים" בברא' לב יב: "מכת אם על בנים... וכן והכחו נפש" (דברים יט, ו) מכת נפש; ועוד.

46. לאמיתו של דבר דוהם מתרגם כאן, כאילו היה כתוב: "כי קול כ/של/ חולה שמעתי" (Geschrei wie von einem Weibe). ואמנם מסתבר, כי את המקראות, שהמחבר המקראי השתמש בהם בדרך הלשון של סומך בודד, עלינו לראות כאילו

ריקים; בתה' מ, יג הוא מפרש, כאילו היה כתוב: "ו/אומץ/ לבי עזבני"; וכן הוא מפרש גם בתה' יג, ד; שם קיט, נד; באיוב א, טו; שם, כ, יא; ועוד – כאיל במקראות אלה היה נסמך, שלאמיתו של דבר אינו מופיע בהם. אולם מי שסיק מכאן, שדוהם הבהיר לעצמו, כי היה זה מדרכו של המחבר המקראי להשמיט נסמך מתוך משפטו, לא יהיה אלא טועה. והנה שלוש ראיות לטענתי זאת: א) בירמ' כז, ט אין דוהם מקבל את פירושה של יונתן, רד"ק ואחרים, שפירשו כאילו היה כתוב: "ואל /חולמי/ חלמתיכם", אלא הוא כותב:

– zu lesen ist חלמתיכם mit der LXX statt eure Träumer, wie mit der LXX statt חלמתיכם – כלומר דוהם מעדיף להציע תיקון בטקסט ולסמוך בכך על תרגום השבעים, שגם הם, קרוב לוודאי, תיקנו את הטקסט המקראי, משום שלא ידעו, כי הייתה זאת מדרכ לשונו של המחבר המקראי להשמיט נסמך מתוך משפטו. ב) בירמ' כח, י אין דוהם מקבל את פירוש רד"ק, שפירש כאילו היה כתוב: "ויקח... את /עול/ המוטה... וישברהו", אלא הוא כותב: wegen des masc. Suffixes מוט Lies ganz dunkel בירמ' מח, א כתוב: "הובישה המשגב וחתה", ודוהם מעיר: ist der Schluss von v.1; הַמְשָׁגב sollte doch masc. sein, ist aber als fem. behandelt.

מי שמבהיר לעצמו, כי היה זה מדרכו של המחבר המקראי להשמיט נסמך מתוך משפטו, לא יתקשה בירמ' מח, א כלל וכלל, אלא יפרש את המלים באופן הפשוט ביותר, דהיינו כאילו היה כתוב: "הובישה /עיר/ המשגב וחתה" (כפי שמפרש "מקרא מפורש"), או⁴⁷ "הובישה /מצודת/ המשגב וחתה" וכדומה.

נמצאה בהם המלה "של" לפני הסומך הבודד. לפי זה יהיה עלינו לראות את ירמ' ה, יג, למשל, כאילו היה כתוב שם: "ו/של/ הנביאים יהיו לרוח", כלומר והדברים של הנביאים (= ודברי הנביאים) יהיו לרוח.

47. ראה הע' 5.

האם היה לפני רש"י בעמוס ד, י נוסח שונה מן המצוי?

בעמוס ד, י נאמר: "שלחתי בכם דבר בדרך מצרים הרגתי בחרב בחוריהם עם שבי סוסיכם ואעלה באש מחניכם ובאפכם ולא שבתם עדי נאם ה'". הביטוי "בדרך מצרים" ניתן להתפרש בשתי הוראות: א) לשון "ובלכתך בדרך" (דברים ו, ז); ב) במשמעות "בדרך מצרים", כלומר כנימוס מצרים. רד"ק מבאר: "שלחתי, בדרך מצרים": "שהיו הולכים שם מפני הרעב להביא משם תבואה, ולא חשבתם כי אני הוא המביא עליכם הרעב ותשובו אלי, אלא לא פניתם אלי, והלכתם למצרים, ואני שלחתי בכם דבר וחרב האויב בדרך, ואף על פי כן לא שבתם אלי". וכן ברור מתוך פירושו לשאר התיבות שבפסוק, כי מבאר "בדרך" במובן "ובלכתך בדרך". רש"י מפרש: "בדרך מצרים": "כדרך ששלחתי עליכם במדבר בצאתכם ממצרים".

יש לדקדק – מכיוון שרש"י מפרש "בדרך" במובן "כדרך", למה אינו מבאר "שלחתי בכם דבר בדרך מצרים" – "כדרך ששלחתי דבר במצרים", כלומר שהמית את המצרים? הלא כיוצא בו מפרש רש"י את המשפט "ומטהו ישא עליך בדרך מצרים" (ישעיהו י, כד): "ומטהו ישא עליך לאיים כדרך שעשה למצרים"¹, אבל מפירושו לעמוס נראה, שרש"י מייחס ל"בדרך מצרים" שתי הוראות, כלומר ההוראה של "כדרך" ושל "ובלכתך בדרך" כאחת, ותרתי למה ליה?

ואולי מטרתו של רש"י בפירושו לפסוק שבעמוס – אבל לא לפסוק הגל שבישעיהו – להקביל "בדרך מצרים" ל"שלחתי בכם", כלומר ש"בדרך מצרים" מוסב על "בכם", כלומר על ישראל.

והאם ניתן להניח, שבמקרא שלפני רש"י לא היה כתוב "שלחתי בכם דבר בדרך מצרים", אלא "כדרך מצרים"², בכ"ף, והוא מפרש "כדרך מצרים"

1. רש"י מוסיף: "ועוד יש לפרש בשבט יכנה, אשר עד הנה הכך בשבט והורגל לשאת עליך מטהו ואימתו כדרך המצריים, משום ר' מנחם אמר לי ר' יוסף". את המשפט "ונשאו בדרך מצרים" שם, פסוק כ"ו מפרש רש"י: "וטיטלו מן העולם כדרך שנשא את מצרים".

2. בניגוד לנוסח אשר בהוצאות המצויות היה כתוב לפני רש"י שמות כה, כב "ואת" במקום "את", ע"ש מנחת שי, ובתהלים סד, ז "טמני" במקום "תמני", ע"ש מנחת שי. מודני למר מ' מדן על שהעיר את תשומת לבי על הפסוק האחרון.

שבמקרא גופו במשמעות "כבדרך מצרים", ובגלל זה הוא מבאר: "כדרך ששלחתי עליכם במדבר בצאתכם ממצרים" ?

את כ"ף הדמיון במובן "כב" מציוו במקומות הרבה, כגון בפסוק "וערבה לה" מנחת יהודה וירושלם כימי עולם וכשנים קדמויות" (מלאכי ג, ד) ובפסוק אל תקשו לבבכם כמריבה" (תהלים צה, ח), שתרגמו "היך במצותא", ועיין שד"ל, שמות יא, ד³.

השערה זו השיאה אותי לעיין בכתבי-יד של פירוש רש"י לעמוס.

והרי הגרסאות של כמה כתבי-יד:

כ"י בריטיש מוזיאום 188, כנראה מאה י"ג-ד"ה של רש"י הוא: "כדרך מצר".

כ"י ששון 344, שנת 1654-ד"ה של רש"י הוא: "כדרך מצרים".

כ"י ששון 1026, מאה י"ב או י"ג-ד"ה של רש"י הוא: "כדרך מצרים".

כ"י פריס בית הספרים הלאומי 161, כנראה מאה י"ג-ד"ה של רש"י הוא: "כדרך מצרים".

כ"י פולדה 3, מאה י"ד-ד"ה של רש"י הוא: "כדרך מצרים".

כ"י פרמא 76, מאה י"ג-ד"ה של רש"י הוא: "כדרך מצרים".

כ"י פרמא 663, מאה י"ג-פירושו של רש"י נכתב על יד הטקסט של ספר עמוס. לשון המקרא: "כדרך מצרים". ד"ה של רש"י הוא: "כדרך מצרים". הנה שבעה כתבי יד גורסים: "כדרך מצרים".

שוב עיינתי ב"פרשנ"ד"ת" והוא פירוש רש"י על ג' על פי דפוסים וכתבי יד שונים עם מבוא והערות והגהות, נערך מאת יצחק מאהרשען, חלק א': תרי עשר, אמסטרדם, תרצ"ה. בעמ' 39 שורה 6 כותב מאהרשען: "בדרך מצרים" (= ד"ה של רש"י), וממשיך בשורה 7: "כדרך ששלחתי עליכם במדבר בצאתכם ממצרים". מאהרשען אינו מעיר כלום לפסקה זו.

3. ועיין מה שכתבתי ב- Theologische Zeitschrift כרך כ"א, (1965), עמ' 310.

4. תודתי הנאמנה נתונה על שימוש בכתבי-היד להנהלותיהן של הספריות הנ"ל ולמכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שבירושלים.

תשואות ותודות שחורים, כדרך מיני. כדרך שאלחתי עליכם
באדני ביעזבתם למיני. עם שבי סוסים; ש'שחרגו גם סוסים

ה'תשנ"ח

[illegible][illegible]

١٠٠
 ١٠١
 ١٠٢
 ١٠٣
 ١٠٤
 ١٠٥
 ١٠٦
 ١٠٧
 ١٠٨
 ١٠٩
 ١١٠
 ١١١
 ١١٢
 ١١٣
 ١١٤
 ١١٥
 ١١٦
 ١١٧
 ١١٨
 ١١٩
 ١٢٠
 ١٢١
 ١٢٢
 ١٢٣
 ١٢٤
 ١٢٥
 ١٢٦
 ١٢٧
 ١٢٨
 ١٢٩
 ١٣٠
 ١٣١
 ١٣٢
 ١٣٣
 ١٣٤
 ١٣٥
 ١٣٦
 ١٣٧
 ١٣٨
 ١٣٩
 ١٤٠
 ١٤١
 ١٤٢
 ١٤٣
 ١٤٤
 ١٤٥
 ١٤٦
 ١٤٧
 ١٤٨
 ١٤٩
 ١٥٠
 ١٥١
 ١٥٢
 ١٥٣
 ١٥٤
 ١٥٥
 ١٥٦
 ١٥٧
 ١٥٨
 ١٥٩
 ١٦٠
 ١٦١
 ١٦٢
 ١٦٣
 ١٦٤
 ١٦٥
 ١٦٦
 ١٦٧
 ١٦٨
 ١٦٩
 ١٧٠
 ١٧١
 ١٧٢
 ١٧٣
 ١٧٤
 ١٧٥
 ١٧٦
 ١٧٧
 ١٧٨
 ١٧٩
 ١٨٠
 ١٨١
 ١٨٢
 ١٨٣
 ١٨٤
 ١٨٥
 ١٨٦
 ١٨٧
 ١٨٨
 ١٨٩
 ١٩٠
 ١٩١
 ١٩٢
 ١٩٣
 ١٩٤
 ١٩٥
 ١٩٦
 ١٩٧
 ١٩٨
 ١٩٩
 ٢٠٠

[illegible]

$$Amqar(r)una = \text{עֶקְרֹן}$$

פרק בדקדוק היסטורי

א

הא־ב הכנעני־עברי הוא, כידוע, בעל אופי עיצורי מובהק. מערכת התנועות, שלא זכתה בו לייצוג נאות, משתקפת אך במטושטש מתוך "הכתיב החסר", הנוהג בטקסטים הספרותיים ובתעודות האפיגרפיות של התקופה הקדומה. מכאן החשיבות המרובה הנודעת לתעתיקי שמות מקראיים במקורות אשוריים, בבליים, יווניים ורומיים: הן כתב־היתדות האכדי והן הא־ב היווני־רומי אינם מסתפקים ברישום השלד העיצורי של המלה, אלא מציינים במפורש, בגוף הכתב, גם את המבנה התנועתי שלה. ברור אפוא, כי בעיות סבוכות, שמקורן בספק, אם אמנם הצורות של כותבי "הטקסט העיצורי" זהות תמיד לצורותיהם של כותבי "הטקסט המנוקד", הופכות כאן לאי־רלוואנטיות; שהרי אין להטיל ספק בכך, כי אותה יד עצמה רשמה את מערכת העיצורים ואת סימני התנועות.

אף זאת: התעתיקים האשוריים־בבליים והיווניים־רומיים הועלו על הכתב מאות בשנים לפני המצאת סימני הניקוד המקובלים בעברית. על כן בדיקת "הניקוד" המשתקף ממקורות חיצוניים אלה יש בה משום עניין מרובה לבירור תולדותיו של הדקדוק העברי – במיוחד בשעה שהתעתיקים סוטים מן הנוסח המקובל של בעלי המסורה. בירורה של סטייה כזאת, המתגלית בתעתיקי השם הגיאוגרפי עֶקְרֹן, יעמד כאן לדיון.

ב

בתעודות חוץ־מקראיות נזכרת עֶקְרֹן לראשונה בצורה ברורה ברשימת כיבושיו של סנחריב מלך אשור¹. במסע לדיכוי המרד אשר פרץ ביהודה ובפלשת סמוך לשנת 700 לפני סה"נ² כבש צבא אשור את בית־דגון (ā1Bit-da-gan-na), יפו (ā1Ia-ap-pu-ú), בני־ברק (ā1Ba-na-a-a-bar-qa), אזור (ā1A-zu-ru), אלתקה

1. אם כי יש, בוודאי, לגרוס $\bar{a}l^1A-am-qa-[ar]-ru-[na]$ = עקרון כבר בתבליט מימי סרגון; הש' ח' תדמור, *JCS* 12 (1958), p. 83, n. 243 (לטקסט עצמו ר', M. El-Amin, *Sumer* 9 [1953], pp. 37–40; Abb. IV; מילר הציע לקרוא בסוף רשימת שישק את השם (E)-n-g-ru-(E) ולזהותו עם "עקרון" (W.M. Müller, *OLZ* 11 [1908], pp. 186–188); אך הדבר מסופק.

2. השווה D.D. Luckenbill, *The Annals of Sennacherib* (Chicago, 1924), Col. II, 68ff, p. 31ff (הטקסט ביהדות – עמ' 170 ואילך); *ANET*², עמ' 287–288 (אוטנהיים). לרקע הכללי ר' ב' מור, מסע סנחריב לארץ יהודה, א"י ב' (ירושלים, תשי"ג), עמ' 175–170.

(^{āl}Al-ta-qu-ú), תמנה (^{āl}Ta-am-na-a) ו-^{āl}Am-qar-ru-na. לאחר מכן – מוסיפים ומספרים האנאלים – סופחו השטחים, אשר קרע סנחריב מעל חזקיהו, אל מיתניתי מלך אשדוד (^{āl}As-du-di), צל-בל מלך עזה (^{āl}Ha-zi-ti) ופדי מלך ^{āl}Am-qar-ru-na. היינו גם בלי להיכנס לשאלת מקומן המדויק של כל הערים הנמנות כאן ברור, כי (1) Amqar(r)una נמצאת באזור רצועת החוף שבגבול פלשת ויהודה, דרומית לתחומי יפו; (2) Amqar(r)una היא בעלת חשיבות בסדר גודל של עזה ואשדוד – שתי ערים, המרכיבות, יחד עם אשקלון גת ועקרון, את קבוצת 5 הסרנויות של הפלשתים. אף בכתובות אסר-חדן³ ואשורבניפל⁴ נזכרת Amqar(r)una ליד שתיים מחמש ערי המפתח הפלשתיות – והפעם ליד עזה ואשקלון – ומכאן ויהיה המקובל של Amqar(r)una עם עקרון⁵.

אולם לא רק שיקולים גיאוגרפיים, אלה ושכמותם, מחייבים זיהוי זה. בצורה "אשורית" זו עצמה משתמש גם תרגום השבעים כדי לתעתק את "עקרון" שבמקרא: *Amqar(r)una*. וכך הוא שם העיר גם בוולגאטה (Accaron), וכן באונומסטיקון של אוסביוס (*Amqar(r)una*)⁶ ובמפת מידבא (*Amqar(r)una*)⁷. הווי אומר, כי שתי מסורות, שהן בלתי תלויות זו בזו לחלוטין – אחת המונחת ביסודן של תעודות היסטוריות אשוריות מן המאות השמינית-השביעית לפני סה"נ, והשנייה המונחת ביסודם של מקורות הלגיסטיים-רומיים מראשית סה"נ – שתייהן משקפות אותה הגייה עצמה למרות הריחוק המפריד ביניהן במקום ובזמן. שתייהן מעידות על מציאותו של מבטא סוטה של השם עקרון שלא כדרך המסורה.

שתיים הן הבעיות התובעות עתה את פתרון:

1. מהי בדיק הצורה העברית, המסתתרת מאחרי *Amqar(r)una*?
 2. מהי זיקתה של צורה זו ל"עקרון", המסורה לנו בנוסח המסורה?
- בירור השאלה הראשונה אינו מעורר קשיים רציניים. אין ספק, כי התעתיק

R. Campbell Thompson, *The Prisms of Esarhaddon and of Ashurbanipal* 3. ^{āl}Am-qar-ru-na: 25: (London, 1931), Col. V, 58, p. 25: (הטקסט בחדות – לוה 11).
M. Streck, *Assurbanipal und die letzten assyrischen Könige...*, Vol. II (Leipzig, 1916), p. 140: *māt*Am-qar-u-na

E. Schrader, *The Cuneiform Inscriptions and the Old Testament*, Vol. I (London, 1885), pp. 151-153. את התל שעמדה עליו העיר היה מקובל במשך שנים לזהות לתל בטאשי; אלא שבשנים האחרונות הוצעה חרבת אל-מוקנע כמקומה העתיק של עקרון. ר' י' נוה, ח'רבת אל-מוקנע – עקרון, ידיעות כ"א (תשי"ז), עמ' 178-198; וכ ב' מזר, ידיעות כ"ד (תשי"ך), עמ' 8-9.

6. מהדורת ע"צ מלמד (ירושלים, תשכ"ו), עמ' 9.

7. מהדורת מ' אבי-יונה (ירושלים, תשי"ג), עמ' 23-24.

האשורי והתעתיק היווני משקפים שניהם צורה דקדוקית אחת, שכן Amqar(r)una היא צורה דיסימילטורית החוזרת אל עֶקְרוֹן: *amqaron < *aqqaron⁸. עֶקְרוֹן היא אפוא הוואריאנטה הדיאלקטית המונחת ביסוד התעתיקים. אשר לשאלה השנייה – זיקתן של שתי הצורות, עֶקְרוֹן – עֶקְרוֹן, זו לזו – הרי כאן יהא עלינו להסתייע בבירור דקדוקי-מורפולוגי, העוסק במשקלי השמות ותולדותיהם בלשון העברית.

1

משקלי שם-העצם קֶטְלוֹן – קֶטְלוֹן העבריים מתייחסים, מבחינה היסטורית, על שני משקלים שונים: קֶטְלוֹן מקורו ב*קֶטְלוֹן, ואילו קֶטְלוֹן משתלשל מ*קֶטְלוֹן ו*קֶטְלוֹן⁹. אולם נראה כי במרוצת השנים מיטשטשים, במידה מסוימת, הגבולות בין קֶטְלוֹן ובין קֶטְלוֹן – לא מעט בשל העובדה, כי צורת הסמיכות של קֶטְלוֹן גזורה אף היא במתכונת קֶטְלוֹן (יֶקְרוֹן כנגד יֶקְרוֹן¹⁰). ערבוב התחומים שבין שני המשקלים מתגלה לא רק בכתבי-יד של לשון חכמים¹⁰ או במסורת השומרונים¹¹. כבר בספר קהלת המקראי ניתן להצביע על דוגמה ברורה של פלישת צורת קֶטְלוֹן – שמלכתחילה מיוחדת היא לסמיכות – אל תוך תחומה של קֶטְלוֹן:

8. שרר, שם (לעיל, הע' 5); C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, Vol. I (Berlin, 1908), p. 245 g. לביטול הכפלותו (דיגוש) של עיצור כפול – במקרה זה קֶרֶף – ע"י שרבוּב אחד מן העיצורים השוטפים למגֶר מצויות בשפות השמיות הקבלות מרובות; ר' ברוקלמן, שם, עמ' 243–246, וכן W. von Soden, *Grundriss der akkadischen Grammatik* (Roma, 1952), § 32b, p. 33; § 96j, p. 125. – אין לדעת בביטחון, אם ה"גולויציה" במקרה שלנו (עֶקְרוֹן < עֶמְקְרוֹן) משקפת צורה עברית חיה או שהיא תוצאה של תהליך פנים-אכדי; אלא שמכל מקום מעידה היא על קיומו של מכפל (תנועת ה־u, המופיעה בתעתיק האכדי תמורת o העברית, מקורה, כמובן, בחסר יכולתו של הכתב האכדי לציין את תנועת החולם: כתב היתדות – שלא כא־ב היווני – אינו יודע כלל תנועה זו. השווה גם Magidu [= מגידו] (וכ').

דוגמה מאלפת נוספת של הסכמה בין תעתיק יווני להגייה אכדית מצד אחד כנגד ניקוד המסורה העברית מצד אחר מצויה בשם תִּבְקֻק. בעוד צורת השם העברית אינה יודעת כלל דגש בבי"ת (תִּבְקֻק), הרי Ἀμβακουῦ ו-hambakuqu (שהוא שם צמח באכדית; M. Noth, *Die israelitischen Personennamen...*, Stuttgart, 1928, p. 231; *Chicago Assyrian Dictionary*, Vol. VI, p. 13), מעידות על קיומה של צורה אלטרנאטיבית "תִּבְקֻק" (האכדית והיוונית משקפות, שוב [ר' לעיל], דיסימילציה: תִּבְקֻק < תִּבְקֻק). J. Barth, *Die Nominalbildung in den semitischen Sprachen* (Leipzig, 1894), § 196–§ 203, pp. 322–337; H. Bauer – P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache* (Halle, 1922), § 61, pp. 498–500.

10. א' פורת, לשון חכמים (ירושלים, תרצ"ח), עמ' 137.

11. ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ג' ספר שני (ירושלים, תשכ"ז),

עמ' 118–119.

המלה זכרון, שבצורת הנפרד לעולם תופיע במקרא בקמץ (זְכָרוֹן), משמשת בקהלת – ורק בקהלת – פעמיים בשווא (אֵין זְכָרוֹן לראשנים¹² [א, יא]; אֵין זְכָרוֹן לחכם¹³ [ב, טז]). חשוב גם לציין כאן, כי קבוצה שלמה של שמות-עצם חדשים, המופיעים במקרא לראשונה בספר זה, גוורים כולם במשקל קְטֹלֹן (קְטֹלֹן) דווקא: חָסְרוֹן, חָשְׁבוֹן, יִתְרוֹן, בָּשְׂרוֹן, רָעִיוֹן, שְׁלֹטוֹן (ולא חֲסְרוֹן, יִתְרוֹן וכו'). אף עובדה זו ללמד יצאה, כי אכן חביב היה משקל קְטֹלֹן – ולא קְטֹלֹן – על בני אותה תקופה¹².

כיצד יש לפרש את התנודות המתגלות במעמדם של שני משקלים אלה בעברית? כנגד הצמד העברי קְטֹלֹן / קְטֹלֹן משמש בארמית (בנסמך ובנפרד גם יחד) משקל אחד בלבד – קְטֹלֶן – משקל, שמבחינה מורפולוגית זהה הוא בדיוק לקְטֹלֹן¹³: הן קְטֹלֶן הארמי והן קְטֹלֹן העברי אין בהם לא הכפלה עיצורית (דגש חזק) ולא מציאות תנועתית (קמץ) – שתי תכונות, שהן המייחדות את צורת קְטֹלֹן. אפשר אפוא, שדחיקת רגליו של משקל קְטֹלֹן והתגברות קְטֹלֹן בעברית משקפת – בידועין או שלא בידועין – את המציאות הארמית, אשר בה משמש דווקא קְטֹלֶן (שהוא, כאמור, מקבילו המדויק של קְטֹלֹן העברי). אם כן, נוכל לומר, כי לפנינו דוגמה נוספת למעין calque – מאוחר – של ארמית בעברית¹⁴. אולם גם אם תהליך פנימי עצמאי הוא שהעלה את מעמדה של קְטֹלֹן בעברית¹⁵, גם אז אין להתעלם מאופייה הדיאכרוני המובהק של התופעה: העדפת צורת קְטֹלֹן, המסתמנת בבירור בימי קהלת, כרוכה בירידת קרנה של קְטֹלֹן הקדומה¹⁶.

12. הש' ח-א גיזברג, קהלת (תא-ירושלים, תשכ"א), עמ' 28.

13. בכמה דיאלקטים ארמיים – בכלל זה בארמית המקראית – מופיעה בצד קְטֹלֶן אף ממש צורת קְטֹלֹן, כגון דְּכָרֶן / דְּכָרוֹן (השווה, למשל, י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו... [ירושלים, תשי"ט], עמ' 155 ובהערות שם). – פרוס' קוטשר מעיר, כי צורה כמו עֲרֹבָנָא (P. Kahle, *MadW* II, p. 18), עשויה ללמד, שפעם ידעה גם הארמית את משקל קְטֹלֹן – *קְטֹלֹן (הקמץ מלמד, שהמלה לא נשאלה מן העברית).
14. ר' י' קוטשר, בבואה (calque) של הארמית בעברית, תרביץ ל"ג (תשכ"ד), עמ' 118–130.

15. כגון גיזירה לאחור (back formation) מצורת הרבים, שאין בה לא דגש ולא תנועה תחת העיצור השני (זְכָרוֹנוֹת או זְכָרוֹנִים) או אנאלוגיה כל שהיא (למשל: בעוד שמשקל קְטֹלֹן משתנה בסמיכות [זְכָרוֹן / זְכָרוֹן-], הרי אין במשקל קְטֹלֹן כל הבדל בין צורת הנפרד לבין צורת הנסמך [יִתְרוֹן / יִתְרוֹן-]. אפשר אפוא, שבהשפעת המשקל האחרון – בו קיימת זהות מוחלטת בין הנפרד לנסמך – צמחה אחידות מורפולוגית גם במשקל הראשון, כש-צורת-הסמיכות היא שהחלה לשמש בשתי הפונקציות [נפרד ונסמך] כאחד).

16. ברט (שם) [לעיל, הע' 9], עמ' 324–325) ובאורא-ליאנדר (שם) [לעיל, הע' 9],

עמ' 498) מטעימים, אמנם, כי משקל קְטֹלֹן, האופייני לעברית, משני – ומאוחר –

ד

כלל גדול הוא, כי שמות-עצם פרטיים ושמות גיאוגרפיים מהווים קאטיגוריות עצמאיות, הסוטות לפעמים מן הסטאנדארדים הרגילים של דקדוק הלשון¹⁷. אולם קביעה חשובה זו אין פירושה, שתהליכים הפוקדים את הלשון בכללה חייבים תמיד לפסוח על שתי קאטיגוריות אלה. נהפוך הוא, כמה וכמה צורות יוצאות דופן של שמות מקומות ואנשים במקרא מתפרשות לנו בנקל לאור מגמות ותכונות, שרישומן ניכר בלשון כולה. ותוכיח, למשל, הצורה מְגִדוֹן שבספר זכריה (יב, יא) תחת מְגִדוֹ, הרגילה בשאר ספרי המקרא ובתעתיקים המצריים והאכדיים הקדומים. מְגִדוֹן לא נוצרה בחלל הריק או באופן מלאכותי אך ורק כדי לשמש בת לווייה לִיְהוָה־רִמּוֹן, הנזכר באותו פסוק. כמובן, הרצון להשיג אפקט עי-חרוז היה עשוי גם הוא לתרום את חלקו ("כמספד הדרמון בבקעת מגדון"). אך הצורה מְגִדוֹן הייתה חיה וזומנת למחבר המקראי, והוא נטלה מן המוכן: זוהי אחת מן הצורות, המשמשות בתרגום השבעים, כדי לתעתק את שם המקום מְגִדוֹ במקומות שונים במקרא¹⁸! נראה כי בשם הגיאוגרפי מְגִדוֹן (במקום מְגִדוֹ), כמו בתעתיק השם הפרטי Σαλωμων (במקום שלמה), משתקפת הנטייה – המוכרת לנו יפה מלשון חכמים ומן הדיאלקטים של הארמית המערבית – לצרף את הסיומת -ן לשמות בלתי-מוטים, המסתיימים בתנועה; כגון "למעלן" (במקום "למעלה"), "להן" (במקום "יהודה"), "כמן" (במקום "כמה") ועוד¹⁹. שם גיאוגרפי אחר, שצורתו נשתנתה אף היא בעקבות תהליך מקובל בעברית כולה, הוא חֶלֶן, הבא בצורה זו ברשימת ערי הלוויים ביהושע כא, טו; אך בכתוב המקביל שבדדי"א ו, מג נזכרת העיר בניקוד חֶלֶן. וכבר עצמדו על כך, שאותה דיסמילציה אשר הצמיחה את *רֵאשׁוֹן < רֵאשׁוֹן (מן רֵאשׁ) ואת

הוא לגבי השמית הקדומה. אולם, מאחר שעוסקים אנו כאן בתקופה ההיסטורית של העברית המקראית, הרי נכונותה של השקפה זו אינה מעלה ואינה מורידה לעניינו: בעברית המקראית, כפי שהיא מסורה לנו, קשָׁלוֹן בודאי קדומה היא.

H. Bauer, Die hebräischen Eigennamen als sprachliche Erkenntnisquelle, 17

ZAW 48 (1930), p. 73.

18. Mayeδ(δ)ων, ר' בקונקורדנציה לתרגום השבעים של Hatch-Redpath, כךך המילואים, עמ' 104 טור a. על רקע זה – ולא רק כחילוף גראפי של רֵי"ש ודל"ת – יש להבין את צמיחת הגרסה Mayeδδων (= "מגדון") בישע' י, כח (ר' באפאראט של J. Ziegler, *Isaia*s [Göttingen, 1939], p. 164) תמורת "מגרון" שבנוסח המסורה.

19. E.Y. Kutscher, The Language of the Genesis Apocryphon, *Scripta Hieroso-*

lymitana IV (Jerusalem, 1957), p. 23. (הש' גם "פרעון" בסורית = פִּרְעָה בעברית).

על פי השקפתו של בן-חיים לא גרין היא שהוספה כאן אלא "תנועה מאונפסת", "ואין נפקא מינה, כיצד הדבר מובע בכתב, במים בסוף או בגון בסוף" (לשונו כ"ב [תשי"ח],

עמ' 233).

יתוכון < תיכון (מן תוף), היא המתגלית גם כאן: חלן < יחילן < חילן²⁰. וראה גם את השמות הגיאוגרפיים המרובים בעלי הסימונים –תא, שהם זכר לימים שהייתה הארמית לשון דיבורה של האוכלוסייה המקומית²¹.

ולעניינו: יש להניח כי אף ההקבלה, שבין הצמד קטלון / קטלון שבתחום משקלי שמות-העצם לבין הצמד עקרון / עקרון, שבתחום השמות הגיאוגרפיים, אין היא מקרה בעלמא. מסתבר, כי יש לכרוך יחד את גורלן של שתי התופעות, שכן – למרות שני שינויים פוניטיים וצירים – יש חפיפה מוחלטת בין קטלון / קטלון לבין עקרון / עקרון מבחינה פונימטית: (1) הבדל סוגל-חירק שבין עקרון לבין קטלון יסודו בעיין הלועית (והוא מתגלה אף בשמות אחרים מקבוצת קטלון; הש' חסרון כנגד זכרון-, עשורונים כנגד פתורונים). (2) הבדל פתח-חירק שבין עקרון לבין קטלון יש לפרשו, ככל הנראה, עיפ' כלל התנועות הפתח-, האומר כי בהברה פתוחה בלתי-מוטעמת מידלדל הפתח בעברית והופך לחירק. על כל פנים, מצויה בידנו הקבלה ברורה לתופעה זו במלה אחרת, שאף היא נשתמרה בלבוש לועזי, ושאף בה מצויה דווקא עיין כעיצור ראשון: ערבון (> יערבון²²), המופיעה ביוונית ἀραβων (ובלאטינית arrabo)²³. ובכן נראה, כי אין להטיל ספק בעצם עובדת הזהות של עקרון = עקרון במשקל קטלון ושל עקרון = עקרון במשקל קטלון. מה המסקנות, אשר ניתן להסיק מתוך כך לשאלה המעסיקה אותנו? סבורים אנו, כי הנתונים שהועלו כאן מצדיקים אינטרפרטאציה, המנסה לחרוג אל מעבר להסבר הפשטני, המסתפק בהגדרת הצורה הסוטה עקרון כ-יוריאנטה דיאלקטית- גרידא. את ההבדל שבין עקרון לבין עקרון אנו מבקשים לפרש כחלק של תופעה לשונית

W.F. Albright, The List of Levitic Cities, *Louis Ginzberg Jubilee Volume*, 20. English Section (New York, 1945), p. 66n.g. (הצירי שבצורה חילן משקף שלב התפתחות נוסף ואין הוא רבלנטי לעניינו. על כל פנים, כתבי-יד של השבטים יודעים גם את צורת חילן; השווה קוטשר, שם [לעיל, הע' 13], עמ' 495).

21. כגון "חמתא" תמורת "חמת" במקרא (י' פרס, אנציקלופדיה ארץ ישראל, כרך א' [ירושלים, תש"א], עמ' ע"ב); "חדיא" במקום "חדיד" במקרא (ש' קליין, ארץ יהודה [תל אביב, תרצ"ט], עמ' 20) ועוד.

22. ערבון שייכת, כמובן, למשקל קטלון, אך מחמת הרי"ש – שאיננה סובלת, לפי חוקי הדקדוק הטברני, דגש – והארכה תנועת החירק הקודמת לצירי (חירש- כנגד טפיש- וכר').

23. הש' ברט, שם (לעיל, הע' 9), עמ' 324; באואר-ליאנדר, שם (לעיל, הע' 9), עמ' 498; י' קוטשר, מלים ותולדותיהן (ירושלים, תשכ"א), עמ' 56. מלה זו נשאלה, כנראה, ליוונית בתיווך הכנענית (שם). שים לב כי ב-ἀραβων – אך לא במקבילתה העברית – נשרדו שתי תכונות הנחשבות לארכאיות: (1) הפתח הקדום נשמר ולא נידלדל לחירק; (2) הרי"ש עדיין כפולה (דגושה).

כוללת המסתמנת בתולדות משקלי השם של העברית. היינו, אנו מציעים, כי אותה נטייה להעדיף את קטלון על קטלון – אשר מצאה במקרא את ביטוייה המובהק בספר יקהלת – היא המתגלית גם בתולדות שם המקום עקרון: ביסודה של הצורה יַעֲקֹרֹן, אשר שרדה לפליטה בכתובות האשוריות ובתעתיקים היווניים²⁴ – רומיים²⁴, משתקף משקל קטלון, אשר במרוצת השנים פינה את מקומו למשקל קטלון; ומכאן הצורה עַקֲרֹן, שקנתה לה אחיזה בנוסח המסורה העברי.

24. ואולי גם בתעתיקים המצריים (לעיל, הע' 1).

העברית של בראשית רבה לפי כתב-יד ואטיקן 130

לכבוד מורי בחלמוד
מר עזריאל רוט

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

אפשטיין, מבוא = י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה², ירושלים – תל-אביב תשכ"ד.
אפשטיין, מבואות = י"ג אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים – תל-אביב תשכ"ג.

ב"ר ט-א = " טהעאדאר וח' אלבעק, מדרש בראשית רבא ... עם מראה מקומות וחילופי נוסחאות, ופירוש מנחת יהודה, ברלין תרע"ב-תרצ"א.

P. Benoit, J. T. Milik, and R. de Vaux, *Discoveries in the Judean Desert = DJD II*
II: *Les Grottes de Murabba'at*, Oxford 1961

G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*², = דקדוק²,
Leipzig 1905

Y. Yadin, *The Expedition to the Judean Desert, 1960: Expedition D, IEJ*, = יד"ן
XI (1961), pp. 36–52

ילון, מבוא = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.
G. Beer, *Faksimile-Ausgabe des Mischnacodex Kaufmann A 50*, Haag 1929 = כ"י-ק
B. Lifshitz, *The Greek Documents from Nahal Seelim, IEJ*, XI (1961), = ליפשיץ
pp. 53–62

J. T. Milik, *Deux Documents inédits du Désert de Judah, Biblica*, = מיליק
XXXVIII (1957), pp. 41–53

סגל, דקדוק = מ-צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו.
קוטשר, לשון חז"ל = " קוטשר, לשון חז"ל, ספר חזק ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ'
280–246.

קוטשר, מגילת ישעיהו = " קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו
השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט.

קוטשר, מחקרים = " קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית (תדפיס מתוך תרביץ
כא-כג), ירושלים תשי"ב.

קונקורדנציה = ח"י קאסאווסקי, אוצר לשון המשנה², כרכים א-ד, ירושלים תשט"ו.
F. Schulthess, *Grammatik des christlich-palästinischen* = דקדוק
Aramäisch, Tübingen 1924

F. Schulthess, *Lexicon Syropalaestinum*, Berolini MCMIII = מילון
שו"ק"ר = מ' מרגליות, שרידי ויקרא רבה, מבוא נספחים ומפתחות למדרש ויקרא
רבה, ירושלים תש"ך, עמ' 86–1.

1. עבודה זו נכתבה כעבודת גמר לקבלת התואר "מוסמך" באוניברסיטה העברית
בשביל פרופ' " קוטשר.

שי-ג = ל' גינצבורג, שרידי הירושלמי, נויארק תרס"ט.
 שי-ל = ד"ש לויגר, שרידים חדשים מירושלמי פסחים פרק ה', ו', ז', ספר היוכל
 לכבוד א' מארכס, נירק תשי"ז, עמ' רלז-רפו.
 ההבאות מבר' לפי העמודים של בר' ט-א. חילופי נוסחאות מובאים ממהדורה זו לפי סימני
 כתבי היד הנהוגים בספר זה. התעודות ב *DJD II*, ידין, ליפשיץ, ומיליק מובאות לפי מספרן.

(א)

ה ע ב ר י ת ש ל ה ג ל י ל

גאולת לשונם של חכמינו ז"ל (= לשון חז"ל, ל"ח) היא אחת התרומות
 החשובות של מדעי היהדות במאה השנים האחרונות. חקר דקדוק המשנה (מושג
 הכולל אצל החוקרים את כל העברית הרבנית לענפיה) היה מדע חדש. ל"ח
 לא זכתה כעברית המקראית – מימי הביניים ועד ימינו – לחיבורים מיוחדים
 בדקדוקה. החוקרים החדשים שניגשו אל העבודה כולם ביססו את חיבורי
 הדקדוק על ספרי הדפוס ולא על כתבי-יד. אין פלא אפוא שהרבה ממסקנותיהם
 מבוססות על צורות שאינן בנות-קיימא; ולהפך – חסרות הרבה צורות אמיתיות.²
 היום, הודות למחקרים של אפשטיין, ילון, ליברמן, קוטשר, ואחרים, התקדמנו
 הרבה בידיעתנו את ל"ח, אם כי עוד רבה המלאכה. במיוחד אוצר המלים,
 כפי שהוא משתקף במילונים, טעון בדיקה מיסודו. ואם לגבי דקדוקה של
 המשנה (= ל"ח-א) קיימים לפחות ספרי דקדוק ומאמרים שונים, שונה המצב
 לגבי העברית שאחר המשנה, היינו העברית של המדרשים והתלמודים (= ל"ח-ב).
 לא רק שאין מחקרים המטפלים בעברית של התקופה ההיא, אלא, יותר מזה,
 עד עתה לא זכתה להיחשב כחטיבה עצמאית בתולדות הלשון העברית. למשל,
 לעתים מביא סגל בדקדוקו צורות מן המדרשים והתלמודים, וילון מצטט
 במאמרו את כל סוגי ל"ח ללא כל הבחנה.

לכאורה יש לנו לצפות להבדל בין ל"ח-א לל"ח-ב,³ וזה משום של"ח-א נכתבה

2. ע"י קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 246–248.

3. ראה עכשיו E. Y. Kutscher, *Mittelhebräisch und jüdisch-Aramäisch im neuen*
 Köhler-Baumgartner, *Hebräische Wortforschung, Festschrift W. Baumgartner*, Leiden
 1967, p. 165. הוכחותיו בנויות בעיקר על כמה ערכים מילוניים, כלומר, מלים המופיעות
 במקרא ואח"כ נעלמות כליל בל"ח-א, ושוב צצות בעברית הבתר-משנית. הואיל וקשה להניח
 לגבי מלים שכוחות אלו, שרק במקרה לא הזדמנו בל"ח-א, יש לראות בהן מלים שאולות מן
 המקרא לתוך הלשון הספרותית של האמוראים. בהתאם לדעתו של פרוש' קוטשר נבחין
 גם כן בין ל"ח-ב של א"י ושל בבל (כידוע כל המילונים אינם מבחינים כלל וכלל בין
 ל"ח-א ול"ח-ב ובין א"י ובבל). [כבר הצביע א' גייגר שיש הבדל בין לשון המשנה ולשון
 המדרשים, אולם לדעתו שני השלבים הם מן התקופה בה העברית הייתה אך ורק לשון
 בית המדרש. *eine gesunde wissenschaftliche Einsicht verlangt für die lexicalische*
Behandlung die volle Trennung der Sprache der Mischnah (und der Baraita's),
welche eine fortgebildete neuhebräische Schulsprache ist, von dem Vulgärcaldäischen

בזמן של־ח עדיין הייתה לשון חיה ומדוברת. כנגד זה ל־ח נכתבה לאחר שחדלה העברית להיות מדוברת⁴. אולם לאמתו של דבר יש בין המוסרים לנו הלכות ואגדות בטקסטים של ל־ח כמה תנאים, שמן הסתם ידעו לדבר עברית. למשל: תנאי הדור השלישי – דור המעבר מארץ יהודה לגליל, כמו ר' יהודה ור' נחמיה, ותנאי הדור הרביעי, כמו רבי וחבריו. נטעה אפוא, אם נוזה את ל־ח ללשון שהושמה בפי האמוראים. הקובע הוא מקום העריכה וזמנה. המשנה נערכה עוד בזמן שהיו דוברי ל־ח, אולם מדרשי א־י והתלמוד הירושלמי נערכו בגליל⁵ במאה החמישית־שישית, במקום ובתקופה של־ח לא הייתה עוד מדוברת. מותר לנו להניח, שאפילו הדרשות של התנאים בטקסטים אלו נערכו לפי כללי ל־ח⁶. לכן מוטב להבדיל בין ל־ח א, שהיא לשון התנאים בארץ יהודה, ובין ל־ח ב, שהיא לשון התנאים והאמוראים כפי שהייתה כתובה בגליל.

בגישתנו אל טקסט של ל־ח עלינו לנהוג זהירות, ולהוציא מלכתחילה מתוך הדיון ציטטות מפורשות הלקוחות מל־ח א⁷. כמו כן נצטרך להזהר, כשנבוא להשוות את ל־ח ב לל־ח א, כל זמן שאינם קיימים דקדוק ומילון של ל־ח א, המבוססים על כתבי־יד. לכן אפשר להשוות רק עניינים שנידונו על פי כתבי־יד במאמרים שונים ועל פי בדיקה ישירה בכתבי־היד. כל עוד לא נבדקו כתבי־יד אחרים ייחשב כ־ק כנציג הנאמן היחידי של ל־ח א⁸.

(ב)

בראשית רבה וכ־י ואטיקן 30

החומר העיקרי של ל־ח ב של א־י נמצא בחלקים העבריים של החיבורים הבאים: התלמוד הירושלמי, מדרש בראשית רבה, מדרש ויקרא רבה ופסיקתא דרב כהנא. לרוע מזלנו כבעייתה של ל־ח א כך בעייתה של ל־ח ב. במשך דורי דורות משמשו ידי מעתיקים ומגיהים בטקסטים אלו, ומצבם, אפילו בהרבה כתבי־יד ובדפוסים הקדומים, רחוק מאוד מצורתם המקורית. בחמישים השנים

der Thargumen und der spätern Schulsprache der Gemaren, welche in der jerus. Gemara eine Mischung des Vulgärsyrischen, in der babyl. des Babylonisch-chaldäischen mit Elementen der ältern mischnaitischen neuhebräischen Schulsprache ist, und die in den Midraschim noch fortgebildet und corrumpt ist. (A. Geiger, Zur Geschichte des thalmudischen Lexicographie, ZDMG, XII, p. 148)]

4. על הבעיה "עד אימתי דיברו עברית?" ע"י לאחרונה "קוטר", לשוננו כו, עמ' 21–22.

5. ע"י ב־ר ט א, מבוא, עמ' 96.

6. אנו מקדימים קצת את תוצאות המחקר. כמובן דברים אלה טעונים הוכחות ברורות.

7. ציטטות אלה מובאות בד־כ עם מלות הפתיחה תני, תנינן, וכו'.

8. ע"י קוטר, לשון חז"ל.

האחרונות נשתפר המצב במידה ניכרת. שלושת המדרשים הנ"ל זכו למהדורות מדעיות משובחות⁹, ונתפרסמו קטעים של התלמוד הירושלמי מן הגניזה¹⁰. אולם לצורך בדיקה לשונית קשה להשתמש בהוצאות הביקורתיות האלו, שהן למעשה אקלקטיות¹¹. ומה שגרוע יותר הוא, שלעיתים הדיוק – הן בגוף הטקסט והן בחנ – לקוי בחסר ויתיר¹².

לכן הבדיקה הלשונית צריכה להיות מבוססת על כה"י הטוב ביותר של טקסט מסוים. הבעיה היא, איך לקבוע אובייקטיבית, איזהו כה"י הטוב ביותר? כבר הצביע פרופ' קוטשר על העובדה, שאין חומר אפיגראפי עברי מן התקופה של לח"ב (חוץ מכמה כתובות קצרות, המכילות בעיקר שמות), שיכול לשמש כקריטריון לבדיקה, והוא הציע את הפתרון הבא¹³: "קריטריון יסוד צריכה לשמש, לדעתי, לשונם הארמית של המדרשים. שכן ברור: אם הלשון שבקטעים הארמיים משובשת היא, הרי נעלה מכל ספק, כי שלטו בו ידיים, והוא לא הגיע אלינו אפוא בצורתו המקורית. הווה אומר, כי אף הקטעים העבריים חשודים הם. מה שאין כן כשהארמית מתוקנת. במקרה זה מותר לנו להניח, כי אף שאר החלקים נשתמרו בצורתם המקורית".

נוסף לכך, אחרי שכבר הוחזקה הארמית של מדרש כלשהו כנקייה משיבושים, אפשר להשתמש בלשון העברית שבו, כדי לבחון גם כתב-יד של לח"א¹⁴: "שכן רשאים אנו להניח, כי כשם שלא חלו שינויים ביסוד הארמי שבהם, כך לא נשתנה היסוד העברי שבהם. לפיכך, כל עוד אין סיבה של ממש לחשוד (הפיזור שלי. – מ"ס), כי מבחינה זאת הייתה העברית של הירושלמי ושל מדרשי האגדה שונה בהרבה (הפיזור שלי) מן הלשון של המשנה, זכאים אנו לראות את היסוד העברי כאב-טקסט". על נכונותו של משפט זה ידובר להלן.

9. (1) ב"ר ט-א; (2) ד' מגדלבוים, פסיקתא דרב כהנא, על פי כתב יד אוקספורד ושינויי נוסחאות... עם פירוש ומבוא, גיארק תשכ"ב (= פסדר"כ); (3) מ' מרגליות, מדרש ויקרא רבה יוצא לאור על-פי כתב-יד ושרידי הגניזה עם חילופי נוסחאות, הערות וביאורים, ירושלים, תשי"ג-תשי"ד (= ויק"ר).

10. ע"י הרשימה בתוכן העניינים בחוברתו של ל' סוודלונד, מבחר קטעים בארמית-הגלילית [ע"פ אבות טקסטים], ירושלים תשכ"ו.

11. כמובן, אם המהדיר מעדיף קריאה מסוימת מכתב-יד אחר מזה ששימש לו יסוד למהדורתו, הוא רושם גרסת הטקסט הבסיסי בח"ג. ואפילו אם השחזור אפשרי, פגומה התמונה הכללית של כ"י מסוים.

12. על האי-דיוקים המרובים באפארט של ב"ר ט-א (בעיקר בחלקים שהכין ט') ע"י קוטשר, מחקרים, עמ' 10, הע' 4. ההוצאות של ויק"ר ופסדר"כ מדויקות הרבה יותר.

13. שם, עמ' 26.

14. קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 250.

לכן הציע לי פרופ' קוטשר לבדוק את לשון אמוראי ארץ ישראל ולבחור לצורכי בדיקת העברית הגלילית טקסט, שכבר הוחזק כמוסמך להיות אב־טקסט לגבי הארמית הגלילית שבו, היינו בראשית רבה כ"י ואטיקן 30 (= כ"ו¹⁵). עבדתי על טקסט "מותקן" מתוך צילום של כה"י שנעשה ממיקרופילם, הנמצא ברשות המכון לתצלומי כתב־היד העבריים של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי¹⁶. שלי התקנה היו: צילום קסירוקס מוגדל נעשה מן המיקרופילם. את הטקסט התקנתי בסימני פיסוק, קיצור, וכו' לפי הוראות ההתקנה הנהוגות במערכת המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית¹⁷. אחרי הגהה נוקב הטקסט שורה שורה על כרטיסי IBM¹⁸, ולבסוף הודפס הטקסט המותקן במחשב אלקטרוני מן הכרטיסים. מלבד בדיקות פאליאוגראפיות השתמשתי אך ורק בהדפסה זו¹⁹.

בטקסט המותקן סימנים מיוחדים ניתנים לעברית שאינה לח"ב ושלא תובא בחשבון בעבודה זו. בבר־מלבד לח"ב – מיוצגים עוד שלושה שלבים בתולדות הלשון העברית: (1) עברית מקראית (במובאות מן המקרא); (2) מובאות מבן־סירא; (3) לח"א (מובאות מן המשנה והתוספתא)²⁰.

לפי האומדן כמות לח"ב בבר־היא בערך 50% מכלל הטקסט²¹, ולכן בגלל כמות החומר²² ובהיעדר קונקורדנציה לא היה אפשר לבדוק כל תופעה ¹⁵. כתב־יד זה מוחזק כמעולה לא רק (1) מבחינה לשונית (ראה קוטשר, מחקרים), אלא גם (2) מבחינת ישר גרסאותיו (בר־ט–א, מבוא, עמ' 107), (3) ומבחינת לשונות הסופרים שבו (ע' מאמרו של א"ש רונטל, לשונות סופרים, "יובל שי", ספר יובל לשי"ע, רמת גן תשי"ח, עמ' 293–324).

16. ההתקנה בוצעה על ידיי במסגרת העבודה במילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. תודתי נתונה לפרופ' ז' בן־חיים הממונה על עבודת המילון שאיפשר לי להשתמש בצילומים ברשות האקדמיה וליהנות מתוצאות ההתקנה.

17. המעוניין בפרטים יוכל לפנות להוראות למתקנים המודפסות במגילת אחימעץ, מעובדת ומוגשת כחומר למילון, ירושלים תשכ"ה, עמ' ז (בינתיים חלו קצת שינויים). בעבודה זו אני משתמש בסימון המקובל: המלה הבאה כאן ללא סימון מיוחד היא כפי שכתבה הכותב הראשון; [] – המלה כפי שהוגהה או תוקנה ביד אחרת בכ"י עצמו; < – השלמות הכתובות בין השיטין או בגיליון בכ"י עצמו, או השלמות מכ"י אחר; פסוקי מקרא המופיעים בציטוט מודפסים בפיוור.

18. אני מביע כאן את תודתי למר' ייבין, שהדריך אותי בעבודת ההתקנה והגיה את הטקסט מוזק שבעתיים לפני ההדפסה ולאחריה.

19. הואיל ומספר הטעויות באפארט של בר־ט–א גדול מאוד, עלול הקורא שלא למצוא את הציטאט כמו שאני מביאו בעבודתי. במקרה זה עליו לבדוק בכ"י עצמו.

20. יש גם מקרי גבול. למשל: ואת הנפש אשר עשו. אלא אילו הגרים שגיררו. יאמר שגיררו. למה שעשו 379. ההצעה לתיקון המקרא מעטת בלי"ה!

21. השאר: 25% פסוקים ו-25% ארמית.

22. כידוע, חסרים כמה פרקים בכ"י בתחילת המדרש והם הושלמו במהדורת

מבחינה סטאטיסטית. אולם כמה פרקים חשובים, שהסטאטיסטיקה יפה להם, נבדקו כליל.

תיאור כתב-יד ואטיקן 2330

יג אפשטיין²⁴ הביא שפע דוגמאות של כתיבים אופייניים לטקסטים ארץ-ישראליים. כמסקנה כללית אפשר להקדים ולומר, כי הכתיב של כ"ו מראה את כל הסגולות המצויות בכתב-היד העתיקים של המשנה, שמנה אפשטיין.

חילופי אותיות

ב-251: שתיים ושלש אצבעות – שתיים בשלוש אצבעות 29; גיועה קומתו 178. במקבילה בכ"ל (הקטע חסר בכ"ו): קומתו גבעה 102; ר' חייה בר ווה (= בא, אבא) 287; נוטי (= גבטי) 486; לאחד שישוור את אגם והשכיר את בנו עמו 608; ברת חורין [חורין] (= חברן)²⁶ 861; אולי: כל מי שהוא אומר שהקב"ה וותרן יתוותרון (= יתבתרון) בני מעו 757; שלא נכבא [נכוא] בנחלתו שליעקב 936; אין מלכותו שבא [שווא] כלום 1050; מחבר (= מחוור)²⁷ להן דברי תורה 1260; בילון 334 – ווילון 546; אבגיסים – אווגיסים 486. ב-28: ומבקירות עצמן 645; הבקיר (= הפקיר) עצמו כשדה 693; מפקיעין

האקדמיה מתוך כ"ו ואטיקן 60 (כ"ו זה לא היה ידוע לט-א. ע' קוטשר, מחקרים, עמ' 10, הע' 6). החלקים החסרים בפרשת 100 הושלמו מהדפוס הראשון. כל החלקים האלה לא יובאו בחשבון.

23. התיאורים הקודמים: S.E. et J.S. Assemanus, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codicum Manuscriptorum Catalogus ... Partis Primae, Tomus Primus ... Romae MDCCLVI, no. XXX*. פרטים מעטים מאוד. לדעת האחים אסמני כתב-היד מן המאה השלוש-עשרה; 2) אלבק, מבוא לב"ר ט-א, עמ' 107–108. הוא מדבר קצרות על הכתיב הירושלמי ורושם את לשונות הסופרים בכ"ו (ע' עכשיו מאמרו של רונטל הנוכח בהע' 15); 3) תיאורו של קוטשר, מחקרים. למרות שהוא דן בארמית של המדרש הכניס לתוך תיאורו דוגמאות גם מן העברית; 4) תיאורו של קאסוטו. ראה: H. Cassuto, *Bybliothecae Apostolicae Vaticanae*, Roma 1956, pp. 36–38 ש שלושה סופרים השתתפו בכתיבת כתב-היד (שם, עמ' 37): *Codicem caractere quadrato orientali tres, ut videtur, exaraverunt librarii, quorum primus ff. 2–9^v. 146 usque ad finem, alter ff. 10–81, tertius ff. 81^v–145^v*. על חשיבות עובדה זו נעמוד בפרוטרוט להלן.

24. אפשטיין, מבוא, עמ' 1207 ואילך.

25. שם, עמ' 1223 ואילך; קוטשר, מחקרים, עמ' 12.

26. וכן ש"ג 189^{6,7}; 217¹⁵.

27. דוגמאות נוספות, אפשטיין מבואות, עמ' 482, הע' 9.

28. אפשטיין, מבוא, עמ' 1220; קוטשר, מחקרים, עמ' 13.

(=מבקיעין)²⁹ 787; היטריף – הרטיב³⁰ (כך מונה בגיליון כתב היד) 798; אפולסמן 257 – אפולסמן³¹¹.

צ-ס³¹: וצולקן [ומסלקן]... וצלקן [וסלקן] 33; סמן [סמן] (= צמן. ע' ח-ט) 36; מסער 639, 692; אם יצא אדם לדרך ואין איסוריה [איסוריה] (= איסוריה, הדברים הנצרכים) עימו 652; צדני סדני 693; היא [הוא] נסווה [נצווה] עליה 920. צ-ז: קופים (= קופים) 788, 790; קפו 1073.

ז-ס: אסרות (= אסרות)³² 1270.

ד-ז: לז שורה (= שידרה)³³ 261.

כ-ק³⁴: תכשין (= תכשין)³⁵ 161; כשים (= קשים) 611; נתקרים [נתכרים] 185, נתכרמו 306; דוקסין [דוכסין] 762; דוכסין 440; מכעכ (= מקעקע) 1232.

ג-ק³⁶: שאנו מספין (= מספין) לצאת עד שמספין אותו 1181.

ל-ר³⁷: בור-סוף – בולסוף 361; בקלומיות [בקרומיות] 602; רירם [קרא: רידם] 396 – לידים (= מחרשה) 795; דלמה (= *δράμα*) 330; כלקטר (= *χαλακτήρη*) 1233.

מ-נ³⁸: אדן (= אדם)³⁹ 29, 30, 36, 37, 585, 635, 652, 706; כל השמות הללו לשם מדרות הן 236 – כל השמות הללו לשון מדרות⁴⁰ 255; אין (= אם) לרמיות... ואין לצדק 812; אין כן 694; אחרות מה איכפת להם 563; אתם אומרות שירה מאליכם

29. השווה דברי רב נסים גאון, ש' אברמסון, רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 325; ומצאנו בעברי ובארמי שהביית נחלפת בפ"א... ובלשון המשנה: הבקר הפקר. בן בבי על הפקיע (שקלים פ"ה, מ"א) ובהן היו מבקיעין (סוכה פ"ה, מ"א) ויש אומרים: מפקיעין. ובראשית רבה (787) מה החבל הזה פחות משלושה אין מבקיעין אותו.

30. השיכול הטריב – הרטיב מצוי במקומות אחרים במדרשים. ראה הערת ש' ליברמן בויקר, עמ' תתע"ז; הגל *JQR*, XXXVI, pp. 318–319; ש' אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 324, הע' 9 והספרות המסומנת שם, ועמ' 551, הע' לעמ' 325.

31. אפשטיין, מבוא, עמ' 1224; קוטשר, מחקרים, עמ' 12.

32. השווה למען תזכרו – תסכרו (ברכות טו, ע"ב); י' קוטשר, לשוננו כט, עמ' 53–54, והע' 34 שם.

33. אפשטיין מבואות, עמ' 342, הע' 30 וכן ש"ג¹² 173, 189², 217¹⁸.

34. אפשטיין, מבוא, עמ' 1227; קוטשר, מחקרים, עמ' 13.

35. הכתיבים בשי"ג הם: טכשיטין²¹ 106, טכשיטי (2 ×)²² 106, ולא "תקשיט" כפי שרשם קוטשר שם.

36. אפשטיין, מבוא, עמ' 1226.

37. שם, עמ' 1228.

38. אפשטיין, מבוא, עמ' 1228 ואילך והספרות המסומנת שם, עמ' 1230; קוטשר, מחקרים, עמ' 38–43; הגל, מגילת ישעיהו, עמ' 45, 66, 409; הגל *The Language of the Genesis Apocryphon, Scripta Hierosolymitana*, IV, pp. 23–24; Z. Ben-Hayyim, *ibid.*, pp. 210–211; ילון, מבוא, עמ' 198; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק א', עמ' 1.

39. קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 247.

40. על חילוף זה, ע' א' פינקלשטין, תורת כהנים, מבוא, דוגמה כ"ב, עמ' סג-סד; ש' ליברמן, תוספתא ראשונים, חלק שני, עמ' 281; קוטשר, מחקרים, עמ' 14.

582; שניהם תמות 618; זה נסטן [נסטם] וזה נסטן [נסטם]⁴¹ 1007; דברין [דברים] מממשין [ממששים] ובאין [ובאים] 1015; חולים (= חולין) 1029, 1255; מכרתן (= מכרתם) את יוסף 1035; עקרתן (= עקרתם) שורן שלגרים 1256; ציפורין – ציפורים⁴² (שם העיר) 1234; אפעלפי שהכל טוענים [טועמים]⁴³ טעם מיתה 1237; ובן חורים (= חורין) (2 ×) 1240; אוכלסין 370 – אוכלסים 1274; אגם (= ἀγών)⁴⁴ 608.

ש-ס⁴⁵: להחבסם (2 ×) 159 – יבשם 1035; משיח 414, לסיחתן 450, מסיחין 951; סוטמים 426; פשיעה [פסיעה] ופשיעה [ופסיעה] 590; את מנשה (= מנסה) אותי 608; ונישא [וניסה] 636; מסימים (= משימים) 745; נסתכרה (= נשתכרה) 838; חון הכנסת אינו נוטל שררה לעצמו ואתה נוטל שררה לעצמך 955; סקים מלאים בשמים 1021; זו היא אסמת (= השמת) עין 1155; סרה בת אשר 1182 – שרה בת אשר 1183; גניסרים⁴⁶ 1267.

א-ה⁴⁷: קופה (= קופא) ועומד 31; מה אם אילו שהן [שאין] להן לא פה ולא אמירה 32; נתרפה... נתרפא 377; אין (= הן) כדברין אברם אינו מוליד אברהם מוליד 432; אקפוטיו 390; בשלמא (= שלמה המלך) 456; מתהא 592; נתיירה [נתיירא] 639; מנא (= מנה) 644; זה שלשם מוות חייא עימו... זה שלשם חיים חייא (= חיה, חי) 664; כמת הוא תוהא עליך 766; גבהא קומתו 1104; אסמת (= השמת) עין 1155; לשון יווני הוא אפס הפס 384.

א-ע⁴⁸: ונתכארה בפניו... נתאכרתי (שיכול!) בעיניו⁴⁹ 158; קימאה (= קמעה) 461; הא אשרה [עשרה] 683; [כעורין], כאורים (כמה פעמים) 824; וכיון שלוא הואיל (= הועיל) 599; ויעתר יצחק... ששפך תפילתו באושר (= בעושר) 681; מלמד שהעמידו (= שהאמידו) אותה > ועשת באמה שהעמידו אותה⁵⁰ < 706; מתאכלין (= מתעכלין)⁵¹ 780; שאבה – בגיליון: שוה 1136.

ה-ע: לירה (צ"ל לידה, לידע)⁵² 1249; עטיפתן [הטיפתן] 984.

41. דרשה מבוססת על השרש המקראי שטם.

42. הכתיב הזה נמצא פעם אחת במשנה (ערכין ט, ו. אפילו בדפוסים). ע"י ז' פראנקעל, מבוא הירושלמי, ברעסלויא תר"ל, דף ג, עמ' ב.

43. הדוגמה היחידה של חילוף מ-נ באמצע תיבה. דוגמה זו מחזקת את דעתו של בן-חיים, במאמרו הנוכח בהערה 38, שהחילוף מלמד על מבטא מאונספ של מ"ם או גו"ן אחרי תנועה, נגד הדיעה המקובלת שהחילוף מראה ניטרול ת-מ בסוף תיבה. מר "י יהלום הראה לי דוגמאות מפיוטי א"י: מן הכהנים האומרים... הגענים... ההוגים... הוועקים... הטועמים..., מ' זולאי, פיוטי יג"י, ברלין תחר"ץ, עמ' שצו. כ"י אחר שם: הטוענים; וע"ע תרביץ ל"ו, עמ' 143; טעם; אבל כ"י אחר: טען.

44. = מקום התחרויות ומשחקים. ע' ש' ליברמן, מאגדה להלכה, סיני, כרך ד, עמ' נד.

45. אפשטיין, מבוא, עמ' 1233–1234.
46. = גי שרים. מדרש על השם גיטור.
47. קוטשר, מחקרים, עמ' 51.
48. אפשטיין, מבוא, עמ' 183–185, 1227; קוטשר, מחקרים, עמ' 52–53.
49. אולם כנראה השרש המקורי הוא כאר; ע"י קוטשר, שם, עמ' 50.
50. שם, עמ' 53, הע' 154.
51. שם, עמ' 52.
52. ע"י ח"ג, וכן משתמע מן ההקשר.

ה-ח⁵³: לבן מלכים שהיה הותר [חותר] לאביו 768; נצטווה [נצטווה] 901; בשעה הארץ חלה כסברה (צ"ל ככברה) והבר [וחבר מצוי]. רבנן אמ': כבר חבר > מצוי < 983; שנדחיתי מכה [מכה] אותו המעשה 1018; בן [בין] שותה המים [חמים] לשותה צונן 1087; בשעה שהיה רואה עצמות שחורות היה א': אילו שלשות [שלשותה] המים [חמים] ... לבנות היה א': אילו שלשותה מים [חמים], שם; אילו (= אוי לו) למי שהוא בוטה [בוטח] בהן 1088; > שמא < חוקיר (=הוקיר) השער 1136; היה [חיה] (2 ×) 1036; היו [חיו] 1236.

ח-כ: לכלוכית (= לחלוחית) 658.

ה-י⁵⁴: מתהי 372; שרי [משרי] שכינתו 482; מרמי 776; מתני תנאים 1085; שהיו מעלה (= מעלי) מסים ... אם מעלה מיסים היו 1263; דוגמא מעניינת: החולים [החולי] 572. התיקן מרבים ליחיד נעשה ע"י נקודה מעל המ"ם.

כתיב מלא וחסר

מלא וחסר אלף⁵⁵

כן - כאן: על פי רוב כן: 235, 257 (2 ×), 1049, 1064 ועוד; לעתים גם כאן: 1110 (2 ×), ועוד; זאקסי מלחמה 1252 - זקסי מלחמה 1253; פלטין 25 - פלאטין 32; תיטריות 951 - תיאטריות 757.

מלא וחסר וי'

חסר: שבע כבשת (= כבשות) 579; הראשני ... האחרנין 270, וכן רגיל; פסל את הראשונים ... מוסף על הראשנים 271; אבתיהם 949. לאור הדוגמאות האלו יש להסס בקביעתו של קוטשר שכל ם מסומנת ע"י וי' בטקסט הזה⁵⁶. אולם באופן יחסי הדוגמאות הנ"ל מיעוט קטן. מלא: שלוא⁵⁷ (= שלא) 599; ר' כוהן 44; אבן כוהן 907, 954; קורבנות 698; וכן רגיל⁵⁸.

מלא וחסר יו'

ביתו (= בתו)⁵⁹: ביתו [בתו] ... ביתי [בתי] 637; שביתו [שבתו] ... ביתו [בתו] 679; ביתך [בתך] 816; מביתה 1031; ועוד. בן (= בין)⁶⁰: בן שני בדי הארון 36; בן חולי לחולי 718; ראו בן בן [בין] הבנים 825; בן [בין] שותה המים [חמים] לשותה צונן 1087; בן בניו (= בין בניו) 1242. אן (= אין)⁶¹: אן 643, 860, 957, 968, 973 ועוד; אן [ואין] 38; שאן [שאין] 860; הואיל

53. אפסטיין, מבוא, עמ' 1232-1233; קוטשר, מחקרים, עמ' 51.

54. אפסטיין, מבוא, עמ' 1251-1252; החילוף הזה מצוי בעיקר בפעלי נחי למ"ד.

55. שם, עמ' 1234 ואילך.

56. מחקרים, עמ' 15.

57. קוטשר, מגילת ישעיהו, עמ' 130.

58. הכתיב 'הזואת' שהזכיר קוטשר, מחקרים, עמ' 14, כמצוי בכ"י אינו נמצא לפי הצילום במקומות הנוכחים שם או בשום מקום אחר בכ"י.

59. שם, עמ' 1241.

60. אפסטיין, מבוא, עמ' 1239.

61. שם, עמ' 1237.

ואני (= ואיני) כדוי 993; ואני [ואיני] 1019; מה הצורה הזו אינה אלא לשעה. כך אני (= איני) מתקיים עליו אלא לשעה 367.
 יוֹד לסימן שווא 62: כידוי [כדיי] 253.
 כתיב מלא בבינוני של הפיעל: מקביל (2 ×) 684; משטיף 687; ממציא את החבית 1033 – ממצא את החבית 1149.

כתיב וקרי

נואי 157, 618; מצאינו 383, 477 – מציאנו 871; שיצאתה 1232; מצאוי (2 ×) 1265.

$$C_2 = A, C_1 \dot{C}_2 V > C_1 V$$

$C_2 = A$ 64: כילו (= כאילו) (3 ×) 606, 926, 1004, 1047, 1239; בינה בה מוגרת (= מאוגרת) 163; להשמיל (= להשמאל) 631; נכנס בו הדבר כריסה (= כאריסה) 65 של-חכינה 743; ליפות [ליאפות] (= מקור נפעל של אפה) 753; כיב על כיב (= כאב) 768; חזר ומר (= ואמר) 770; שני (= שאני) מבקש 781; שלשה מלכים [מלאכים] 66 1017; ר' יוחנן בר שאילה [שילה] 1130; [איפשונו] (= אי אפשינו) 356; כשם שאיפשר (= שאי אפשר) למעיין להירשש... כך איפשר (= אי אפשר) לצדיק למוט 879; דבר קשה למאד מאד < אי > אפשר לברייה לעמוד עליו 49 (ההוספה של המגיה ללא צורך).
 $C_2 = H$: שלשה מזבחות בנה. אחד לכשרת (= להכשרת) ארץ יש' 380; ספר תילים 67 784; ספר תלים 868 (2 ×); סנהדרין 1042 – סנדרין 583, 688.

הגה מעבר במקום חציצה⁶⁸

ברייא (= בריאה) 373; ברייה 810, 980; ברייתו שלעולם 24; בובייה (= בבואה) 27; מקריות (= מקראות) 30; לכשיצא (= לכשאצא) אני 669; תלין [תליאן] (= תלאן) 292; זה שמעי שמני (= שמנאו) 1181.

הכתיב של הדיפתונג ⁶⁹ai

הכתיב המקורי האי הוא ביוֹד אחת או בשתי יוֹדים, אולם המעתיקים החליפו אותו במרוצת הזמן בכתיב הבבלי-אי. בכיו הכתיב ברוב המכריע של המקרים הוא בשתי יוֹדים. אביא כאן מבחר דוגמאות:
 – יי: רשיי 447; רמיי 680, 754; כדוי 809, 832; ייני 157, 318, 484; יוחנן בן זכיי 398 (2 ×); חלפיי 186; יוחיי 194, 247 (3 ×), 292, 317, 323; אלעיי 250 (2 ×); עזיי

62. שם, עמ' 1243.

63. קוטשר, מחקרים, עמ' 23.

64. אפשטיין, מבוא, עמ' 1236.

65. וכן שריקר, 5719, וח"נ שם.

66. השווה משחק המלים המבוסס על אסתר ה, א: כיון שנסתלקה שכניה מעל גביהם לבשו מלאכות 517.

67. הצורה *תהילים אינה מופיעה בכיו, ויש לפקפק אם היא הייתה קיימת בכלל בל"ח (בתנ"ך רק תהלות), והיא כנראה שחזור של המעתיקים על דרך "תהלות" המקראית.

68. קוטשר, מגילת ישעיהו, עמ' 407–408.

69. קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 251–255.

326; סימני 487; יניי 591, 670 ($2 \times$), 787; חשמני 1274. דוגמה מעניינת: אפשר יעקב אבינו אמתיי [אמתי] היה מרמה בוז אלא אמתיי הוא בא אצלו 70935.
 –: הלוי 616; ווי 678; שמלי 191, 248; יוחי 591, 592, 644, 838; ועוד.
 –אי: חכינאי 660; אלעאי 670; שמלאי 760; ינאי 798. דוגמא מעניינת: אביה רמיי אחיה רמאין [רמאי] 680. המתקן הבין אָחִיָּה במקום אָחִיָּה ותיקן מרבים ליחיד על ידי מחיקת הניין.
 הריבוי: מן הדוגמאות המועטות אפשר ללמוד שכתוב עם או בלי אל־ף אפשרי:71
 רומאין ($2 \times$) 935; דמאין (צ־ל רמאין) 816; רמאין 681; זכיים, זכין 1260.

כתיבים שונים

מהוא (= מה הוא) 311; צפה הקב־ה מלבן [מה לבן] עומד [עתיד] לעשות 860; רוצה לרוצה⁷² (= לא רוצה) ($2 \times$) 863; הלעשו (= האלעשו) 900; לסימה שהוא – לפי מה שהוא 1250; אפעלס־כן 30, 1269; אפעל סי 1039; אפעלגב 560; עד אין (= עדיין)⁷³ 980, 983; אילו [אין לו] 74 נייחה 1062; ולא נמלו (= נמל לו)⁷⁵ חסד 1235. (והשווה: אולה (= אול ליה) 76
 1232. יש להוסיף: אדרינס ... שאלה (= שאל ליה) 916; ומה שאליה (= שאל ליה) 1238.
 אי זו 270, 290; ואי זהו 279 ($2 \times$); מי שהן⁷⁷ שניים (= משהן, מאחר שהן) 40; את עקרון (= אתעקרון)⁷⁸ 632.

האם כל כ־י ואטיקן 30 אב־טקסט הוא?

הזכרנו לעיל⁷⁹, שקאסוטו היה היחידי ששם לב לעובדה, ששלושה סופרים השתתפו בכתיבת כ־י. סופר 1 כתב את הטקסט בין עמ' 23–50, ובין 985–1285, או 23.3%. סופר 2 כתב את הטקסט בין עמ' 151–200 ובין 229–570,

70. על שימוש ב־יִי הארמי במקום י־י העברי בסיוט עברי מן המאה העשירית עמד ז' בן־חיים, ספר המקורות, חלק ראשון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 11: 'גִּקְדָּם יִיְחִידִי בשבת' (= ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, כרך ד', עמ' רכ; על הניקוד בכ־י ראה הערת המהדיר שם). הדוגמה בב־ר היא, כנראה, הקדומה ביותר לתופעה זו. השווה גם: ומה לנו ללמד מן הערביי הזה (שי"ג 91).

71. קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 255.

72. ראה ש' ליברמן, מדרש דברים רבה², ירושלים תשכ"ה, הוספות והשלמות, עמ' 133.

73. על הכתיבים השונים של תיבה זו ראה י' קוטשר, לשוננו לא, עמ' 113–114.

הדוגמאות בכ־י מראות שגם בארץ ישראל נהג כתיב בשתי מלים. אין זכר לכתיב 'אדיין' בכ־י.

74. השווה אלא > אן לא.

75. ע"י הערתו של אלבק במקום שכנראה לא הבין את הכתיב הזה (הלשון מגמגם).

76. קוטשר, מחקרים, עמ' 23, הע' 70.

77. אפשטיין, מבוא, 1218–1219.

78. המלה הזאת מחולקת בין שתי שורות!

79. ע"י הע' 23.

או 41.6%; וסופר 3 כתב את הטקסט בין עמ' 570–985, או 35.1%. שאר הטקסט חסר בכי-80.

אחרי שערכתי את החומר על הכתיב, שמתי לב לתופעה מעניינת. הכתיב אדן מופיע אך ורק בחלקים שכתבו 1 ו-3, אבל אינו בחלקים שכתב 2, וזה למרות ש-2 כתב את החלק הגדול ביותר של כי, והמלה אדם נפוצה מאוד בבר. כדי לבחון אם יש דברים בנו, ערכתי סטאטיסטיקה על בוחן לשוני נוסף. דהיינו זוגות השמות הבאים: יהודה – יהודה, אליעזר – ליצור, אלעזר – לעזר⁸⁰. והרי תוצאות הבדיקה:

סופר 1

ר' יהודה	ר' יודה
1018, 1113	1009 (2 ×), 1010 (2 ×), 1018, 1026 (2 ×), 1062 (2 ×)
	1071 (2 ×), 1092 (2 ×), 1098 (2 ×), 1105 (2 ×)
	1154 (2 ×), 1243 (4 ×), 1244 (2 ×), 1249 (3 ×)
	1259 (2 ×), 1273
ר' יהודה ביר' 81 סימון	ר' יודה ביר' סימון
1079, 1235	26, 44, 1022 (2 ×), 1034, 1036 (2 ×), 1103, 1241
	1251, 1255, 1256, 1257, 1267 (2 ×), 1283 (2 ×)
ר' יהודה ביר' סימון	ר' יודה ביר' סימון
	1004, 1009, 1052, 1062

80. הקטע הראשון החסר החזיק קונטרס אחד. החלק הראשון שכתב סופר 1 מחזיק קונטרס אחד בן שמונה דפים כמוכח משומר הקונטרס בעמ' 9: דממתי. בין סופר 1 לסופר 2 חסרים כמה קונטרסים. סופר 2 מתחיל לכתוב בתחילת קונטרס ומסיים באמצע קונטרס ובאמצע עמוד (81, שורה 6; תחילת הקונטרס בעמ' 76 וסופו בעמ' 85). סופר 2 גומר בעמ' 145 שהוא סוף קונטרס (שומר קונטרס: ומדקדק) וסופר 3 מתחיל קונטרס חדש. הסופרים 1 ו-3 זהים כמעט כליל בצורת אותיותיהם, צורת שם הוויה, קיצוריהם, ועיטוריהם; אולם בומן שסופר 3 כותב 26 שורות לעמוד סופר 1 נע בין 22–26. (אני מביע כאן את תודתי לד"ר מ' בית-אריה, שהעמידני על העניין הפלאיאוגרפי).

80א. החומר על אליעזר-ליצור, אלעזר-לעזר נאסף מכתבי-יד של לשון חז"ל ומכתובות על ידי אפשטיין, מבוא, עמ' 1266–1267, כדוגמה של הכתיב "הירושלמי"; קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 255–257, אסף את כל החומר מכי-ק וכן חומר אפיגראפי והסביר את התהוות הצורות הקצרות כנטייה איית להשמט אלף בראש תיבה (כגון: אבן – בן). לדעתו, הצורות הקצרות הינן נכונות בליח של ארץ ישראל והמצאותן מראה שהטקסט אב-טקסט הוא.

81. הצורה "ביר" (= בירבי; למשל 44) עפ"ר אצל סופר 1 (וכן לגבי סופר 3). אולם סופר 2 ידע רק "בר". על הצורה "ביר(י)בי", עי' קוטשר, מגילת ישעיהו, עמ' 48.

ר' אליעזר	ר' ליעזר
1096	1023, (2×) 1095, (2×) 1254, (2×) 1255, (2×)
ר' אלעזר	ר' לעזר
אין	34, 35, 992, 1002, 1019, 1031, (2×) 1032, (2×) 1039, 1039, 1154, 1239, 1240, (2×) 1245, (2×) 1262, 1263, (2×) 1267, (2×)

סופר 2

ר' יהודה	ר' יודה
173, 193, (2×) 243, (2×) 244, (2×) 258, (2×) 283, (2×) 284, (2×) 293, (2×) 297, (2×) 309, (2×) 356, (2×) 359, (2×) 377, (2×) 404, 413, (2×) 416, (2×) 418, 419, 422, 494, 506, (2×)	369, (2×) 395, (2×) 413, 414, (4×) 418, 437, 472, (2×)
ר' יהודה בר' סימון	ר' יודה בר' סימון
166, 173, 184, 199, 200, 222, 230, 256, 261, 266, 286, 289, 303, 325, 383, 392, 405, 422, 457, 500, 516, 528, 533, 538, 562, 565, 560	231, 261, 330, 414, 419, (2×) 432, 481, 494, 188, 249, 256, 309, 316, 338, 371, 451, 473, 480, 481, 495, (2×) 510, (2×) 511, 512, 565, 515
ר' אליעזר	ר' ליעזר
313, (2×) 323, (2×) 380, 397, 398	אין
ר' אליעזר (צ-ל אלעזר)	
252, (2×) 318, 353, 390, 399, 418, 434, 491	

82. הרשימה כאן כוללת אך ורק המקרים כשהכוונה לתנא, ר' יודה, חברו של ר' נחמיה ולא לאמורא של הדור הרביעי, ר' יודן. העובדה שהסופרים 1 ו-3 כמעט אינם מבלבלים את השמות האלה מראה שסופר 2 לפעמים תיקן "יודה" ל"יודן". (יודה = יודן אצל סופר 1: 1028, (2×) 1176, (3×) 1250, (2×)). מאלפות הדוגמאות הבאות אצל סופר 2: ר' יהודה ור' נחמיה. ר' יודן אומר 377; ר' יודה ור' נחמיה. ר' יודן אמ' 472; > ר' יודן בר' סימון < (ההוספה בכתב ידו של 2) ... ר' יהודה בר' סימון 565.

ר' לעזר

496, 493, 445, 251, 197, 188

ר' אלעזר

160, 167, 168, 171, 174, 184, 186, 192, (2×),
 199, 208, 217, (2×), 228, 230, (2×), 240,
 262, 266, (2×), 275, 290, 295, 308, (2×),
 314, 317, 318, (4×), 351, (2×), 353, 378,
 441, 449, 453, 456, 457, 432, (2×), 437, (2×),
 380, 402, 423, 429, 431, 493, 506, 533, 554

ר' אלעזר (צ-ל אליעזר)

(2×) 207, (2×) 308

סופר 3

ר' יודה

577, (2×), 583, 635, (2×), 660, 664, (4×),
 670, (2×), 709, (4×), 755, 764, (2×), 782,
 (2×), 784, (2×), 861, (2×), 892, (2×), 918,
 (2×), 923, (2×), 924, 926, 966, (2×), 975, 982

ר' יודה ביר' סימון

572, 592, 618, 635, 684, 707, 714, (2×),
 717, 775, 796, 823, 837, 851, 852, 879,
 881, 898, 901, 909, 925, 945

ר' יודה בר' סימון

583, 605, 714, 775, 926⁸³, 954, 955, 967, 984

ר' יודה (ביר' סימון)

673

אליעזר-ליעזר: השמות אינם מופיעים במידה מספקת, כדי להסיק תוצאות.

ר' לעזר

578, 581, 586, 587, 612, 629, 644, 684,
 755, 767, 783, 791, 794, 796, 833, 834,
 845, 914, 930, 975

ר' אלעזר

669, 724

סיכום

סופר 3	סופר 2	סופר 1	
1 (2.7%)	37 (57%)	2 (6.6%)	יהודה
37 (97.3%)	28 (43%)	30 (93.4%)	יודה
4 (11.4%)	27 (51%)	2 (8.7%)	יהודה בר' סימון
31 (88.6%)	28 (49%)	21 (91.3%)	יודה בר' סימון
—	16 (100%)	1 (11%)	אליעזר
—	0 (0%)	8 (89%)	ליעזר
2 (9%)	58 (90.6%)	0 (0%)	אלעזר
20 (91%)	6 (9.4%)	21 (100%)	לעזר

83. כתוב: ר' יודה ור' (= בר') סימון. על החילוף ב-ו. ע' לעיל.

התוצאות ברורות: הסופרים 1 ו-3 משתמשים בכתוב הקצר ברוב המכריע של המקרים, ואולם ההפך הגמור מיוצג ע"י סופר 2. אין להעלות על הדעת שכל כ"י הועתק מאותו מקור, אלא אם כן נ"ח סופר 2 או הסופרים 1 ו-3 עשו רבייה שלמה ומכוונת בכתוב. מסתבר יותר שכ"י שלפניו הועתק משני כ"י, דהיינו: (1) החלקים שכתבו 1 ו-3; (2) והחלקים שכתב 2.

אם ברור, שיש הבדל בין הסופרים, מה אפוא משמעותו של הבדל זה? איזהו הכתיב המקורי בלח"ב, ואיזה "תוקן"? כדי להחליט נדון בוגות אליעזר-אלעזר, אלעזר-לעזר, יהודה-יודה על פי העדויות הספרותיות היהודיות ושאינן יהודיות, והעדויות האפיגרפיות.

אליעזר-ליעזר ; אלעזר-לעזר
העדויות הספרותיות

לעזר	אלעזר	ליעזר	אליעזר	
19 (51%)	18 (49%)	11 (9%)	112 (91%)	כ"י קופמן ⁸⁴
17 (95%)	1 (5%)	16 (94%)	1 (6%)	ש"ל

העדויות הספרותיות שאינן עבריות

אצל יוסף בן מתתיהו, לפי המפתח של גיזה⁸⁵, בא השם *Alazaros* פעם אחת, (חילוף גרסה: *eleazari*). אולם כנגד זה כמעט עשרים אנשים מתקופת בית שני קרואים *Eleazaros*. באוונגליון מופיעים *Eleazar* ו-*Eliezar* רק בשלשלת היחסים של ישו. אולם האנשים בני זמנו של ישו קרואים *Alazaros*⁸⁶. מעניין מאוד, שבאוונגליון הארמי נוצרי של ארץ-ישראל שמות האנשים האלה מופיעים לפעמים בצורת אלעזרוס, וזה רומז ל-*Eleazaros*⁸⁷ שבמקור היווני.

העדויות האפיגרפיות

א. כתובות.⁸⁸ יפו: אלעזר בן יהושע 897; חייה בן אלעזר – *Elās vldos Aazdov*; 899; לעזר – *Aazdov*; 930; *Aazdov*; 938; בין יפו לעזה: *Aazdov*; 966; כפר ברעם: 84. החומר לקוח מסדר זרעים. הרישום של ר' אליעזר (סתם) ור' ליעזר (סתם); אולם כללתי כל אלעזר-לעזר בגלל שכיחותו המועטת של השם הזה. והדברים אמורים לגבי הרישום משי"ל.

B. Niese, *Flavii Iosephi Opera, editit et apparatu critico instruxit*, Berolini. 85

MDCCCXCV, vol. VII, Index

R. Morgenthaller, *Statistik des neutestamentlichen* 15 פעם. ראה: 86

Wortschatzes, Zürich 1958, p. 116

87. ע' שולסהס, מילון, עמ' 9, 104. הפשיטתא מכירה רק "לעזר".

88. החומר לקוח מן, J.B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, Roma 1952, vol. II

הכתובות מצוטטות לפי מספרן בספר זה. הכתובות היווניות מבית שערים מובאות לפי מ' שובה וב' ליפשיץ, בית שערים, כרך שני: הכתובות היווניות, ירושלים תשכ"ז.

אלעזר בר יודן⁹⁷⁵; הגליל: רבי אליעזר⁹⁷⁹; עין סיני: אלעזר¹¹⁷⁰; נטפנה: יהודה בר אלעזר¹¹⁷¹; בית שער: $\Lambda\alpha\zeta\tilde{\alpha}\epsilon$ ⁹³; $\Lambda\alpha\zeta\tilde{\alpha}\epsilon$ ¹⁷⁷. גלוסקמאות מירושלים⁸⁹: אלעזר – $1216 (2\times)$, 1247, 1264, 1287, 1288, 1294, 1304, 1308, 1356, 1357, 1394 $(2\times)$. אליעזר – 1337; לעזר⁹⁰ – 1337; ליעזר – 1296. ב. המסמכים ממערות בר כוסבה⁹¹. אליעזר: DJD II 19_{27} , $38_{4/2}$, 46_3 , $74_{3/7}$; $\epsilon\lambda\epsilon\zeta\epsilon\sigma$ DJD II f_1 90, 95_8 ; ליפשיץ¹⁷. אלעזר: DJD II 19_{29} , 29_{12} , 30_{10} , $30_{10} (2\times)$, $42_{1/8/9/11}$, $74_{2/8}$; ידין⁸⁴; מיליק^{III} $2_{7/17}$; $\epsilon\lambda\epsilon\delta\zeta\alpha\sigma$ DJD II 94_{13} , 95_1 , 107.

יהודה – יודה

העדויות הספרותיות

יודה	יהודה	
13 (10%)	221 (90%)	כ"י קויפמן ⁹²
17 (95%)	1 (5%)	ש"ל ⁹²

העדויות הספרותיות שאינן יהודיות

הכתיב *Ioudas* באוונגליון וביוסף בן מתתיהו אינו יכול להוכיח שום דבר לגבי המקור העברי, כי היוונית לא הייתה מסוגלת לתעתק את הה"א העברית שבין תנועות. בארמית נוצרית ארץ-ישראלית מופיעים גם יהודא וגם יודא⁹³.

העדויות האפיגראפיות

א. כתובות. יפו: רב יודן $\epsilon\alpha\beta$ *Iouda*⁹⁰⁰; *Ioudas*⁹²⁶; כרוים: יודן⁹⁸¹; ציפורי: יודן⁹⁸⁹; יודן $(2\times)$ ⁹⁹⁰; בית שער: יהודה¹⁰³⁹, ¹⁰⁷⁰; יודן¹⁰⁸⁷. גלוסקמאות מירושלים: *Ioudas*¹²⁸⁰; יהודה – *Ioudas*¹²⁸²; *Iouda Ioudou*¹²⁸³; יהודה^{1255 (2\times)}, 1262, 1295, 1301, 1305, 1306, 1307, 1308 $(2\times)$, 1313, 1314, 1333, 1394, 1410. ב. המסמכים ממערות בר כוסבה. יהודה: DJD II 20_{18} , 29_{10} , 42_4 , $42_{4/10}$; ידין¹⁵; מיליק^{III} $20 (2\times)$.

סיכום

- העדויות הספרותיות היהודית – זאת מראה, שהצורות הארוכות שולטות בתקופת לח"א, ואולם בתקופת לח"ב שולטות הצורות הקצרות.
- העדויות החיצוניות – בנוגע לזוגות אליעזר-לעזר, אלעזר-לעזר הצורה

89. תאריך בין המאה השנייה לפני הספירה והמאה השנייה לאחריה.

90. על הקריאה הזאת ע"י קוטשר, מגילת ישעיהו, עמ' 68, הע' 32.

91. רוב הטקסטים מתוארכים בין שנות 131–135 לספירה. כמה מהם, שכנראה הובאו למערות מארכיונים פרטיים, קודמים בכמה שנים. אני מצטט רק קריאות בטוחות.

92. גרשם רק ר' יהודה (סתם) ר' יודה (סתם) בסדר זרעים.

93. ע"י שולטהס, מילון, עמ' 80: *fluctuant codices inter utramque formam*.

(= כתב-יד מתחלפים בין שתי הצורות).

הקצרה נדירה ביותר בארץ יהודה. נראה שיש להבדיל בין ירושלים, שבה אנו מוצאים את הצורה הקצרה – אמנם במיעוט רב – ובין שאר ארץ יהודה, ששם מופיעה אך ורק הצורה הארוכה הן בעברית הן ביוונית. מחוץ לארץ יהודה אנו מוצאים גם את הצורות הארוכות וגם את הצורות הקצרות. העדות מן האוונגליון מראה, שכשמדובר באנשים בני זמנם של מחבריו הגלילים, השתמשו בצורה הקצרה. אולם אישיות הסטוריות מכוונת בשם הארוך. בנוגע לזוג יהודה-יודה (יודן) התוצאות ברורות: בירושלים ובארץ יהודה יש זכר רק לצורה יהודה; מחוץ לארץ יהודה מופיעה כמעט תמיד – מלבד פעם אחת – הצורה הקצרה.

הואיל ובין תקופת המשנה לתקופת המדרשים והתלמוד הירושלמי, יש הבדל הן בזמן והן במקום, יש לקבוע תחילה מה הגורם לשינוי – זמן או מקום? לדעתי, החלופה השנייה היא הנכונה, היינו יש כאן הבדל אזורי בכתבי. ר' יהודה סתם, הוא ר' יהודה בירבי אילעיי, תלמידו של רבי עקיבה. במשנה (לפי כ"ק) נמסרים דבריו על פי רוב בצורת השם המקובלת בארץ יהודה, דהיינו "יהודה", ואילו לפי העריכה הגלילית של הירושלמי (לפי ש"ל) שמו "יודה". וכן לגבי התנא ר' אליעזר (בן הורקנוס). בכ"ק הוא נזכר על פי רוב בשם "אליעזר", ואולם כשמובאים דבריו בירושלמי (לפי ש"ל), הוא ידוע על פי רוב בשם "ליעזר"⁹³. וכן יש להניח לגבי אלעזר-לעזר⁹⁴.

מה גרם לסופר 2 – או לסופר כה"י שהעתיק ממנו – שישנה את הצורות הקצרות לארוכות? האם הושפע במידת מה מן הכתיב בלח"א? כמדומני שהשם "ר' שמעון בן לקיש" – ריש לקיש – יוכיח. אצל הסופרים 1 ו-3 מופיע אך ורק השם "ר' שמעון בן לקיש", ואולם אצל סופר 2 יופיע בצד "ר' שמעון בן לקיש" גם "ריש לקיש". למשל: 182, 239, 250, 342, 388, 413, 476, ועוד. מה המצב באבות-הטקסטים של לח"ב? הוא ברור לחלוטין: לא מצאתי "ריש לקיש" אפילו פעם אחת בכל ש"ג ושי"ל⁹⁵. הווה אומר: הצורה "ריש לקיש"

93. השווה עוד ר' אליעזר (כך כ"ק) בנו של ר' יוסה הגלילי (סוטה פ"ה, מ"ג). אולם בב"ר (לפי הסופרים 1 ו-3) ר' ליעזר בנו של ר' יוסה הגלילי (592, 1034).
94. ע"י קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 255–257. הוא הגיע למסקנה שונה ממני, לדעתי, משום שרשם רק את הצורות הקצרות בלי לשים לב לשכיחות, ולא הבדיל בין בזמן בין במקום. אשר להופעת הצורות הקצרות בכ"ק הייתי מציע את הפתרון הבא: כשם שהסופרים באירופה שהעתיקו את המשנה הושפעו בזמן יותר מאוחר מן הכתיב הנהוג בתלמוד הבבלי, והרכיבוהו על כתיב המשנה, כמו כן הושפעו הסופרים בתקופה קדומה יותר בארצות תחת השפעת התלמוד הירושלמי והרכיבו את כתיבו על כתיב המשנה. הוכחה לכך: יודה רגיל ע"י יהודה במשנה שבירושלמי (אפשטיין, מבוא, עמ' 1268).
95. "ריש לקיש" מצוי הרבה בדפוס ויניציה של הירושלמי. ע"י רשימתו של ש' ליברמן, תלמודה של קיסרין (= מוסף התרביץ ב), ירושלים תרצ"א, עמ' 107–108.

הייתה מצויה רק בתלמוד הבבלי, והופעתה אצל סופר 2 מראה את השפעת הכתיב הבבלי עליו. וכן לגבי אליעזר, אלעזר, ויהודה, שהן בלבד המצויות בתלמוד הבבלי.

עיון בארמית הגלילית של כ"ו מחזק את מסקנתנו הנ"ל. קוטשר מצא, שאף על פי שכ"ו מציג ארמית גלילית טהורה ביותר, בכל זאת היו כמה טעויות, שהעידו על השפעה מזרחית מסוימת:

(1) פום – פים⁹⁶ – מתוך ארבע דוגמאות בטוחות של פום שלוש מהן מצויות אצל סופר 2 (170, 247 (2 ×)) ואחת אצל 3 (767).

(2) היגון – איגון⁹⁷ – מתוך שש דוגמאות של איגון שלוש אצל סופר 2 (273, 301, 360), ושלוש אצל 3 [813 (2 ×), 917].

(3) בהדי – פרופ' קוטשר כותב⁹⁸: 'מלת יחס זו מזדמנת ג' פעמים בעמ' 338, 364 ורק בכ"ו. דבר זה תמוה ביותר, שכן מלה זו מלה מזרחית מובהקת היא. השמר כ"ו על צורה שנעלמה משאר הניבים? תמהני. מן הסתם בכל זאת שאולה מן ת"ב (= תלמוד בבלי) בידועים. כל הדוגמאות הללו אצל סופר 2! יש להוסיף: להו 189, צ"ל להק; אתעבוד בה תלת מאה חתרוותא 257, צ"ל אתעבדין; מאי דכת' 259, צ"ל מה; זבני (= מכרתי) 2 × 301, צ"ל זבנתי; דהתם 327, צ"ל דתמן; חד זימנא 362, צ"ל זמן⁹⁹. כולן אצל סופר 2!

(4) תרויהקן – תריהקן⁹⁹ – הדוגמה הזאת חורגת מן השלוש הנ"ל. מתוך חמש דוגמאות בטוחות של תרויהקן שלוש מהן אצל סופר 1 (1254, 1255 (2 ×)) ושתיים אצל סופר 3 (573, 703).

בסיכום, אפשר לומר בביטחון, שכ"ו כפי שהוא נמצא בידינו כיום מורכב משני חלקים. אחד (של 1 ו-3) משקף טיפוס יותר קדום ונאמן לכתיב הגלילי. והשני (של סופר 2) משקף טיפוס מאוחר יותר המושפע כבר במידה מסוימת מן הכתיב של התלמוד הבבלי.

(המשך יבוא)

96. קוטשר, מחקרים, עמ' 15.

97. שם, עמ' 21.

98. שם, עמ' 22.

99א. השווה שם, עמ' 12.

99. שם, עמ' 19–20.

הערות לוויכוח בשאלת הספונדיאוס בהקסאמטר

בוויכוח שבין ש' שפאן¹ ובין ב-צ בנשלום², עליהם השלום, אם יש מקום לספונדי בהקסאמטר העברי, בוודאי צדק מר בנשלום, אך לא מטעמו. ההקסאמטר הדאקטילי-הקלאסי מבנהו כידוע כלהלן:

—|—|—|—|—|—|—|—

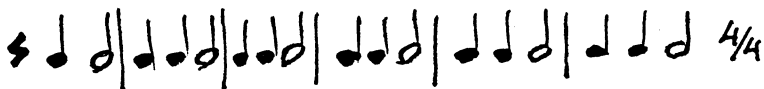
כדי להוציא את הטור, שבא ביצירה האפית רבת ההיקף, מחד-גוניותו, נהגו היוונים והרומים להחליף בו דאקטילים בספונדיאים, אחד או שניים או שלושה, ועד חמישה הגיעו, בשמרם על פי רוב על הדאקטיל החמישי שישאר בעינו:

—|—|—|—|—|—|—|—

גיוון זה של משקל האפיקה הוא הכרחי. הטור המשמש את התיאור והסיפור, אסור שישתקע בקצב אחיד וייהפך לריקוד חד-גוני ברגליו.

המשקל של היוונים והרומים מכיר בהברות ארוכות ובהברות קצרות (שלא כמשקל הטוני, המבחין בין הברות מוטעמות ורפות), ועל הבחנה זו הוא בונה את בניינו המטרי. לפי עיקרון זה אורכה של הברה ארוכה כאורכן של שתי הברות קצרות. היות וכך, רשאי השוקל להחליף שתי הברות קצרות בהברה ארוכה, היינו, במקום דאקטיל יכול לבוא ספונדי מבלי לערער עייכ את שטף המקצב; והזמן הדרוש לטור-אחד הוא, אם בנוי על טהרת הדאקטיל, או הוא משובץ ספונדיאים³.

אם נביע את ההקסאמטר היווני-הכמותי בתווים, הריהו מסתמן כלהלן:

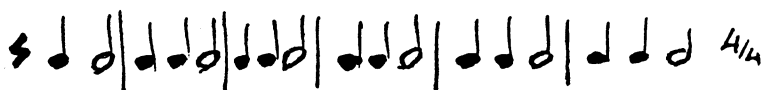
והנה כל אחד מששת הדאקטילים ניתן לסימון בשני חצאים ♩ ♩ בשביל המדמן אין הבדל בין ♩♩ לבין ♩ ♩⁴ — אין אפוא הספונדי מערער את המטרון, אולם הוא

1. "מבעיות הרתמוס והמשקל בשירה העברית החדשה", הכינוס העולמי למדעי היהדות, תשי"ז, כרך א', האוניברסיטה העברית, ירושלים תשי"ב.
2. ע' 292-925. "לשאלת 'הספונדיאוס' בהקסאמטר העברי", אשכולות, ספר שלישי, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשי"ט, ע' 156-179.
3. הרחבת הטרוכי של הרגל השישית לספונדי אפשרית ע"ח ההספק; הרגל השישית בנויה למעשה מהברה ארוכה, מהברה קצרה ומהספק.
4. סוגי הקסאמטרים קיימים בספונדי אחד; בשני ספונדיאים-11 אפשרויות, ב-3 ספונדיאים-10 אפשרויות, 5 אפשרויות ב-4 ספונדיאים, ואפשרות אחת ב-5 ספונדיאים. לזה מצטרף הקסאמטר על טהרת הדקטילים-סה"כ 33 אפשרויות.

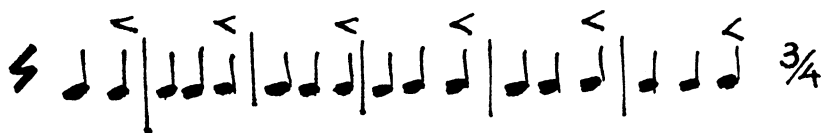
או להפך, מבלי לפגוע בריתמוס, הואיל ורווח הזמן מתמלא לפי הדרוש, ע"כ יכול לבוא בהקסאמטר ספונדיאוס, שתי ארוכות (- -) במקום דאקטילוס, המורכב מארוכה ושתי קצרות (- - -). אולם במשקל הטוני אין הטרוכיאוס - שתי הברות, שהראשונה מהן מוטעמת (- -) - יכול לבוא במקום הדאקטילוס, המורכב - - . ההברה החסרה אינה נשלמת, חסרונה מורגש בקריאה ומכשיל את הריתמוס הטבעי השוטף. המקום היחידי, שהטרוכיאוס אין בו כדי להפריע לריתמוס, אלא הוא מוסיף לו חן של גוון, הוא הרגל שבה חלה הציזורה. ההפסקה הטבעית משמשת השלמה להברה החסרה⁵.

הטענה של מר בן-ציון בנשלום, שהטרוכי ירש את מקומו של הספונדי היווני הרומי, היא נכונה, והצדקת השימוש בטרוכי לגיוון ההקסאמטר הדאקטילי בוודאי ובוודאי שהיא נכונה, אבל לא משום שהטרוכי הוא שווה-ערך לספונדי. אל נתעלם מהעובדה, שתרגום ההקסאמטר הכמותי להקסאמטר טוני הוא סילוף העיקרון הכמותי מעיקרו. איני אומר, שהסילוף הוא לרעה. ההקסאמטר הטוני הוא טור בעל חשיבות וערך מעין כמוהו, אך הוא שונה במהותו מההקסאמטר הכמותי. מהו המפתח של ההקסאמטר הכמותי? הוא בן ארבעה רבעים, כפי שכבר ראינו. ואילו ההקסאמטר הדאקטילי הטוני - מפתחו הוא $3/4$; והרי הם זה לעומת זה:

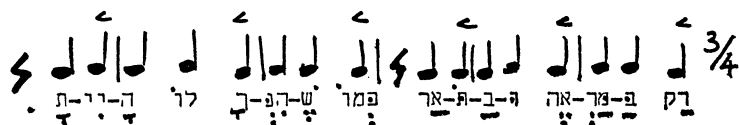
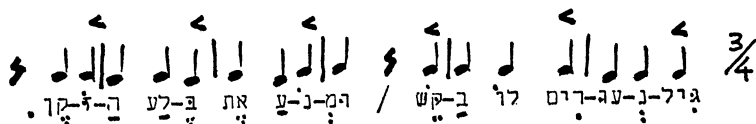
כמותי:

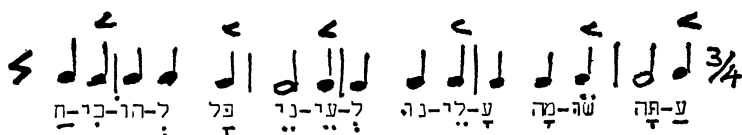
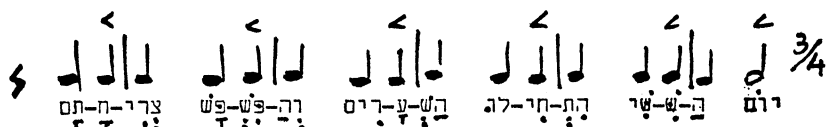
טוני:

כאמור, במשקל כמותי אפשר להחליף דאקטיל בספונדי, ואז תכיל הרגל (התיבה) שני חצאים ($\bar{\bar{P}}$). במקום חצי אחד ושני רבעים ($\bar{\bar{P}} \bar{\bar{P}}$), אולם אם דאקטיל במשקל הטוני יוחלף בטרוכי, איך נעתיק משקל זה בסימני המוסיקה? במשקל הטוני כבמוסיקה, וכאן, כבוואלס, ההברה המוטעמת אינה נמשכת יותר זמן מן הרפה. אם כן ייווצר חלל ריק - במה הוא מתמלא? לדוגמה, אם המפסק בא ברגל הקאטאלקטית טרוכיאית ייווצר אחד משני המצבים הבאים:

אולם אם הקאטאלקסיס חל ברגל שאין המפסק בא בה, הרי תבואנה האפשרויות הבאות:

בארבע הדוגמאות לעיל, אף לא באחד בא ספונדיאוס כתחליף לדאקטיל. שתי ההברות שבתיבה־הֶרְגֵל אינן שוות ערך לא בהטעמתן ולא באזרכן, אם כן, אינן יוצרות ספונדיאוס טוני.

כאמור, בוויכוח שבין מר בנשלוּם ובין מר שפאן, יצאו שניהם מתוך נקודות ראות שונות, וע"כ צדק כל אחד על פי דרכו. שפאן שם לב לעובדה, שההקסאמטר הטוני שונה מעיקרו מההקסאמטר הקלאסי, במשקל הטוני אין הדאקטיל ניתן לתרגום לספונדי. הוא שם לב לעובדה שבין הטעמה להטעמה יש מרווח זמן קבוע בטור, והיות ורפה אחת קצרה משתיים, ע"כ אין מוטעמת ורפה מסוגלת להיות ספונדי.

לעומתו ראה בנשלוּם מן הניסיון של טשרניחובסקי ושל גדולי משוררי העולם, שהם משתמשים בטרוכי במקום דאקטיל, ואף מצא מעשה זה מגוון יפה את הטקסט השירי. הוא ראה בטרוכי מעין תרגום טוני של הספונדי, והוא מכנה טרוכיאים אלה בטקסט ההקסאמטרי בשם ספונדיאים, ומכאן גם כותרת מאמרו 'לשאלת הספונדיאוס' בהקסאמטר העברי". אמנם כל פעם שהוא מזכיר את המונח הוא משתמש במרכאות כפולות, (המונח דקטילוס לא בא במרכאות), אבל הוא רואה בו יורש חוקי של הספונדיאוס. צריך לומר, שמבחינה עקרונית שניהם טועים: שפאן לא שם לב לעובדה הפוניטית, שטרוכי בטור דאקטילי משך

זמנו כשל הדאקטיל, וזאת ע"י הארכת התנועה הרפה או ע"י המפסק, ואילו בנשלום לא שם לב לעובדה, שהטרוכי בטור דאקטילי אינו דומה לספונדי. הספונדיאוס הקלאסי מורכב משתי הברות בעלות אורך שווה, ואילו הטרוכי בטור הדאקטילי יוצר תיבה בת שלושה רבעים, כלומר, המוטעמת אמנם מקבלת את הטעם, אך הרפה ארוכה ממנה כפליים.

ונראה שהרבה מן ההטעיה בא מחמת השימוש המוטעה של המונח ע"י מר בנשלום. אם בתרגום הרגל הקלאסית לטונית תרגמנו את ההברה הארוכה בהברה מוטעמת, כלומר, אם את מקומה של הארוכה, ה-thesis בטרוכי, ביאמב, באנאפסט, באמפיבראך ובדאקטיל תפסה ההברה המוטעמת, ואת מקום ההברות הקצרות, ה-arsis – מילאו ההברות הרפות, הרי הטרוכי איננו תחליף לספונדי. הספונדי הטוני הוא רגל בעל שתי הטעמות.

רגל כזאת אפשרית ע"י סמיכות של שתי הטעמות הבאות במקרים הבאים: שתי מלים חזקות, כלומר, בעלות טעם במשפט, שהן בנות הברה אחת וסמוכות זו לזו, כגון, בֵּן זֶה; מלה מלרעית חזקה בת הברה ויותר סמוכה למלה חזקה בת שתי הברות מלעיל, כגון בָּא שָׁבֵר, שָׁבֵר רָגֵל. השימוש בספונדי הטוני איננו בהקסאמטר הדאקטילי, כי אם בטור היאמבי והטרוכיאי; הוא משבש את הקצב אך מדגיש את התוכן. השימוש המוצלח בו יפה לשיר מכמה טעמים, אך אין זה מעניינו כאן.

לסיכום: צדק בנציון בנשלום למעשה, אלא שלא מטעמו, ואילו שלמה שפאן צדק להלכה, ולא למעשה. ולבסוף הערה:

דברי בנציון בנשלום ז"ל באו בתגובה לדברי שפאן, ולעניין ביצוע הלכתו בתרגומיו מהשירה הקלאסית. בינתיים נוספו על תרגומים אלה תרגומיו רבי הכמות של שלמה דיקמן ז"ל: "המיטמורפחות" לאובידיוס, "על טבע היקום" ללוקרציוס קארו, "איניאס" לווירגיל – יחד 4 כרכים רבי כמות, קרוב ל-40,000 הקסאמטרים על טהרת הדאקטיל הטוני המלא.

ההערות המעשיות הנכונות של בנשלום לא נתקבלו על דעתו. ההקסאמטר שלו הוא במתכונת ההקסאמטר של שפאן, דאקטילי חסר-ססיות, וחבל.

גד בן-עמי צרפתי

הקטעים הפוניים שב"פינולוס"

Maurice Sznycer, *Les passages puniques en transcription latine dans le "Poenulus" de Plaute*, Paris 1967, pp. 173.

המחזה "פינולוס" (Poenulus) של פלאוטוס (184–254 לפני סה"ג) הוצג לראשונה ברומא בערך בשנת 200 לפני סה"ג. השם הוא הקטנה של Poenus כלומר "בן קרת חדשה", השווה ל-Punicus, הגזור מן *Phoenix*. זוה בשל גיבור המחזה, הוא הפוני Hanno (חנא¹). כפי שאומר פלאוטוס במבוא (שורה 53), שימש לו מקור מחזה יווני בשם Carchedonius (*Καρχηδόνιος*). מחברו של זה אינו ידוע לנו. יש מצביעים על מנאנדרוס (342–292 לפני סה"ג), ויש מצביעים על מחבר אחר; יש גם סבורים, שפלאוטוס צירף בעבודתו שני מחזות שונים.

"פינולוס" הגיע לידינו בארבעה כתבי-יד, ובכתב-יד נוסף, אשר שרד בצורת הגהות-גיליון ושינויי גרסאות. שלושה מכתבי-היד, הנקראים "פאלאטיניים" על אשר נשמרו זמן מה בהיידלברג בספרייה של נסיך הפאלאטינאט, נכתבו במאות י"א; הם נובעים ממקור משותף (אבוד), המכונה P, ומציניים אותם באותיות B, C, D. כתב-היד הרביעי הוא פאלימפסט של הספרייה האמברוזיאנה במילאנו, וציונו A; נכתב במאה ה'ה', והוא עתה קרוצ, שרוף ובלתי קריא – אולם נמצא העתק ממנו, מעשה ידי החוקר Wilhelm Studemund. כתב-היד החמישי, ה-Codex Turnebi, מן המאה ה"י, שכיניו T, לא נשמר בעינו אבל נשארו חילופי גרסאות שנעשו על פיו בטופס אחר.

מאז המאה הט"ז לא חדלו חוקרי השפות השמיות מלהתעניין בפינולוס, וזאת מפני שבתחילת המערכה החמישית נמצא המוגלוג של חנא בלשון הפונית, כותב באותיות לאטיניות (שורות 930–949), ובהמשך באים ארבעה עשר משפטים פוניים קצרים, המפוזרים בתמונה השנייה והשלישית של אותה מערכה (שורות 994–1142). אחרי המוגלוג של חנא באות אחת עשרה שורות לאטיניות (950–960) שהן כנראה תרגומו, ואחרי המשפטים הבודדים באים פה ושם דברי העבד Milphio, שהם "תרגומים היתוליים", במלים לאטיניות דומות בצלצול למלים הפוניות, אך רחוקות במשמעות, והן מכוונות לבדח את הקהל. תרגום המוגלוג

1. אולי צורה מקוצרת של השם חניבעל; ראה H. Donner — W. Röllig, *Kanaanäische und Aramäische Inschriften*, Wiesbaden 1962–64, כותב מס' 62, כרך ב' עמ' 79.

מסייע את החוקר בהבנת הטקסט הפוני, והתרגום המזויף של מילפיו מוסר עדות מסוימת על צילילי הלשון הפונית.

מאחר שידעת הלשון הפונית אינה ניוונה אלא מכמה מאות כתובות, רובן קצרות, צפויה לה תרומה גדולה מטקסט זה, שהוא ארוך יחסית, משקף לשון מדוברת – לעומת לשון הכתובות שהיא רשמית, ולעתים קרובות קפואה – והוא רשום על עיצוריו ועל תנועותיו – לעומת רישום התנועות על ידי אימות הקריאה, שהוא דל ובלתי עקיב אף בכתובות הפוניות המאוחרות. אך מיד נשאלת השאלה: האם נוכל לסמוך על ה־רישום הפוניטי של פלאוטוס, שלא נעשה בשביל הפילולוגים, אלא בשביל קהל, שברובו לא ידע פונית, ושבִּיקש רק להשתעשע לשמע מלים זרות ומשונות, ונמסר לנו דרך שלשלת של מעתיקים שכתבו, ולא ידעו מה הם כותבים? האם נוכל להציל דבר מועיל משורות אלו, אשר – אף אם אין בהם שיבושים אחרים – נכתבו ללא הפרדה בין מלה למלה, או בהפרדה שאין לה כל קשר עם החלוקה הנכונה? ועד שאנו באים לבדוק אותיות אלו ולפענחן, יש לענות על שתי שאלות יסודיות. האחת היא: האם הסופר הלאטיני הוא שכתב את הטקסט, או שמא מצא אותו מן המוכן במקורו היווני, ורק העתיק באותיות לאטיניות את הנוסח היווני שלפניו? תשובה חיובית על שאלה זו אולי יש בה כדי להסביר את השימוש באות y בטקסט שלנו, אות שעדיין לא שימשה בכתב הלאטיני בימיו של פלאוטוס³, ושהוכנסה כאן במיוחד כדי להעתיק את ה היוונית. השאלה השנייה נוגעת ב־טקסט הכפול־ של כתב־היד הפאלאטיניים: בכתב־יד אלו הקטע הפוני תופס עשרים שורות (930–949); אולם השורות 940–949 (הקרויות "נוסח ב'") הן מעין חזרה על השורות 930–939 ("נוסח א'"), בשינויים מסוימים; לעומת זאת, הפאלימפסטס נותן רק את השורות 940–949. עתה – מה פשר ההכפלה שבכתב־היד הפאלאטיניים, ומדוע בא בפאלימפסטס רק נוסח אחד, ומהו היחס שבין שני הנוסחים?

פענוח המלים הפוניות שבפינוולוס שימש במשך מאות שנים מעין חידה, מעין משחק תשבץ, בשביל אנשי המדע, עניין לענות בו ולהראות את כוחם. ועתה החוקר הצרפתי מוריס שניצר נתן לנו חיבור חדש, המסכם את המחקר בתחום זה, ומתמודד בבעיה בכוחות מחודשים כדי להגיע לפתרון הקרוב לשלמות ככל האפשר. שניצר מונה 28 חוקרים אשר דנו בטקסט הזה. האחרון לפניו הוא Louis H. Gray⁴ אשר פרסם את הטקסט כולו, כאשר נוסח א' מודפס במקביל לנוסח ב', שורה כנגד שורה, ואחריהם הקטעים הבודדים;

2. שניצר (עמ' 32) ציין אפשרות זו.

3. ראה פרידריך (להלן הערה 5) § 90; עוד ראה להלן הערה 12.

4. Louis H. Gray, *The Punic Passages in the "Poenulus" of Plautus*, *The American Journ. of Sem. Lang. and Lit.*, XXXIX (1923), pp. 73–88

יחד עם זה נתן גריי את התעתיק המשוער באותיות עבריות, ואת התרגום לאנגלית; עוד הוסיף הערות וסיכום על דרך התעתיק של פלאוטוס ועל טיב הלשון הפונית המתגלה בטקסט זה.

כמובן, לא כל הסתומות נתפרשו בעבודתו של גריי, ולא כל מה שנתפרש חסום הוא בפני הביקורת ובפני פירוש חדש. אולם לא רק בזה הצדקה לניסיון החדש של שניצר, אלא בשני דברים שנתחדשו מאז הפרסום של גריי. אחד הוא ההעמקה, שחלה בינתיים בחקר הלשון הפיניקית-פונית, וההופעה של שני ספרי דקדוק של הלשון ההיא, אחד של האריס ואחד של פרידריך⁵; השני הוא הגילוי והפענוח של חומר אפיקראפי נוסף, ובפרט של כתובות פיניקיות ופוניות בתעתיק יווני או לאטיני ושל הכתובות הקרויות לאטיניות-לוביות (latino-libyques) – טקסטים, שבהיותם שווים בטיבם לטקסט שלפנינו, עשויים לסייע רבות בהבנתו. בכל אלה נעזר שניצר, מלבד כמובן בכל המחקרים שקדמו לו בנושא עצמו; ועוד הוא נעזר רבות בפילולוגיה הרומאנית כדי לשקול את הערך של כתב-יד השונים של החיבור של פלאוטוס, את השיבושים הצפויים ואת תיקונייהם הסבירים ביותר מבחינה פאליאוגראפית – זוהי אחת הנקודות החשובות של עבודתו. על ידי שקידתו הרבה הוא שם לפנינו בכרך קטן מחקר מקיף ומדוקדק של הטקסט: אחרי דיון בשאלות הכלליות וניתוח מפורט של כל מלה, הוא מגיע לקריאה מתוקנת של דברי פלאוטוס, לתרגומם הצרפתי, ולשחזורם בכתב פוני (הניתן אמנם באותיות לאטיניות, בתעתיק איות). בכל צעד וצעד הוא סוקר את דברי קודמיו ואת פתרונותיהם, שוקל אותם זה כנגד זה, בוחר בזה הנראה לו יותר, ואף מציע הצעה חדשה משלו. ואפילו אם הקריאה המוצעת בסוף לא תשכנע את המעיין בכל הפרטים, אין להכחיש שרובם של הדברים מתקבלים על הדעת, והעוסק בלשון הפונית מוצא כאן שפע של ידיעות מאוששות במידה מספקת.

הספר מחולק לשמונה פרקים. הראשון נותן סקירה כללית על הבעיה ועל השתלשלות הניסיונות לפתרה; השני דן בכתב-יד של פלאוטוס; השלישי עוסק ביחס שבין פלאוטוס למקורותיו היווניים ובבעיה של שני הקטעים המקבילים. בפרק הרביעי ניתן נוסח א' (שורות 930–939), ניתוחו המפורט, תרגומו ותעתיקו; הפרק החמישי עוסק בנוסח ב' (שורות 940–949); הפרק השישי הוא השוואה של שני הנוסחים. הפרק השביעי מטפל בקטעים הקצרים. ולבסוף, בפרק השמיני, שניצר מסכם את התרומה של הפינולוס לידיעת הפונית.

מעלה מיוחדת של הדיון היא ביסוסו הפילולוגי הבריא: שניצר אינו מציע

Zellig S. Harris, *A Grammar of the Phoenician Language*, New Haven, 1963; 5

Johannes Friedrich, *Phönizisch-Punische Grammatik*, Roma, 1951

לפנינו טקסט מלוקט (כזה של W.M. Lindsay, שסמך עליו גריי⁶), אלא נותן את כתב-היד B כדיוקן, ואחריו את שינויי הגרסאות של כתב-היד האחרים; באשר לנוסח ב' ולקטעים הוא נותן את כתב-יד A בשלמות ואת כתב-יד B בשלמות עם שינויי הגרסאות. הוא מתייחס לשני הנוסחים המקבילים כאל שני טקסטים שונים, ולא כאל שני גלגלים של טקסט אחד; הוא בודק כל אחד בייחוד, ועל ידי כך הוא יכול להגיע למסקנות על היחס שביניהם. והמסקנה היא, שאין אחד הנוסחים נובע מחברו על ידי שינויי המעתיקים, אלא אינם תלויים זה בזה: אפשר להבחין במלים שונות הבאות זו בכתב-יד אחד וזו בכתב-יד אחד לעומתה להבצת מושג אחד, דבר שלא היה ביכולת המעתיקים לעשות⁷. לדעת שניצר נוסח א' הוא הקדום. וכך הוא משער את הדרך שבה נוסף נוסח ב'. ייתכן שאחד המעתיקים השמיט את הקטע הפוני, שהיה בעיניו נטול משמעות; מעתיק אחר הרגיש בחסרון, אולי מפני שכבר הכיר את המחזה, ובעזרת יודע פונית חיבר קטע פוני חדש על ידי תרגום של הקטע הלאטיני המקביל; נוצרו שני מיני טקסטים של המחזה, אחד שהכיל את הקטע הישן, ואחד את החדש; עורכים מאוחרים צירפו את שני הקטעים הפוניים, כי לא ידעו שתוכנם אחד, ויצרו על ידי זה מין שלישי של טקסט. כ"י A שייך למין השני, וכתב-היד B, C, D למין השלישי.

נוסח א' נוח לפענוח הרבה יותר מנוסח ב', אשר מרובות סתומותיו. לכן רק לגבי נוסח א' נותן שניצר ניתוח, תרגום ושחזור שלמים – אשר לנוסח ב', והוא הדין של הקטעים הבודדים, מסתפק הוא בויהוי המלים שניתן לזהותן בלי להזדקק להשערות פורחות באוויר.

כדי לעמוד על האופי של הלשון שלפנינו ועל מידת הוודאות של הזיהויים של מלים פוניות מתוך תעתיקיו של פלאוטוס, נערוך רשימת המלים של נוסח א' בלבד, אנב השוואה של מסקנותיו של שניצר לאלה של פרידריך. זה האחרון השתמש ביד רחבה בטקסט שלנו להבאת דוגמאות ועדויות בספר הדקדוק שלו; הוא סמך על הטקסט הכלול במאמרו של גריי, השונה בכמה פרטים מן הטקסט של שניצר, כפי שאמרנו למעלה.

הטקסט הפוני בתעתיק לאטיני "מתוקן", שהגיע אליו שניצר אחרי הניתוח והפירושו, מכיל 78 מלים⁸, כלומר 63 מלים שונות שאחדות מהן באות יותר מפעם אחת. יש כאן אפוא 63 מלים-תבניות, 78 מלים-תקרייות⁹. מתוכן 58

6. גריי, עמ' 73–74.

7. ראה למשל האמור להלן בהערות 19, 34.

8. לצורך הדין הזה הפרדתי את הביטויים YNNO CHO (שורה 934) ו-INNO CHO

(שורה 936) כל אחד לשתי מלים, ואילו שניצר כתב כל אחד כמלה אחת.

9. על המתחים האלה ראה: ע' אורן, לשוננו כה (תשכ"א), עמ' 38 הערה 12.

מלים-תקריות שהן 47 מלים-תבניות נקראות ומתפרשות באופן שווה (או כמעט שווה) על ידי פרידריך. וזהו פירוטן:

המלה שבפינולוס ¹⁰	מראה מקום המלה בפינולוס ¹¹	פירוש המלה ¹²
AELICHOT ¹³	(5,937)	יְהִי לִי כֹחַ ('אִירוּח')
ALONIM	14(3,933 2,930)	אלנם ('אִלִּים')
ALY	2,939	עב' עֲלִי (מלת יחס)
BINIM	2,936	בנם ('בְּנֵי') ¹⁵
BODI	1,939	עב' בְּעוֹדִי
BYMAROB	1,933	יבְּמַעֲרֹב ('בחסות')

10. המלה ניתנת לפי הכתיב של שניצר; אם הוא הגיה את כִּי B, ניתן על ידה בסוגריים הכתיב של כִּי B.

11. לפי מספר השורה והמספר הסידורי של המלה בשורה (שים לב להערה 8 למעלה).

12. בטור זה ניתנת המלה הפונית (כאשר יש עליה עדות ממקור אחר), או המלה הפונית המשוחזרת (מסומנת בכוכב), או המלה העברית המקבילה מבחינה אטימולוגית ומורפולוגית (בציון: עב'), או תרגום המלה לעברית (במרכאות פשוטות). דיון המלה אצל שניצר אפשר למצוא לפי מקומה בפינולוס או לפי המפתח שבסוף הספר של שניצר; דיון המלה בדקדוק של פרידריך אפשר למצוא על ידי המפתח שבסוף הדקדוק. הבאתי את הויהויים של שני החוקרים האלה, השווים במלים אלו; אולם יש לשים לב כי שחזור התנועות המקוריות הוא לעתים קרובות מסופק: u/o מתחלפות ללא חוקיות ברורה, ובאות גם תמורת u פרוטושמית (בעברית, בהברה מוטעמת, חולם) וגם תמורת ū פרוטושמית (פרידריך § § 84, 85, שניצר עמ' 149–150); o תבוא גם תמורת ā פרוטו-שמית (בעברית חולם) ותמורת a פרוטושמית בהברה מוטעמת (בעברית קמץ); מורה ההתנהגות של y הבאה לציון שווא ותנועה קדמית, וגם לציון u (ü?). כמו ה-s של התעתיקים היווניים (שניצר עמ' 48). הדיון של שניצר על התנועות (עמ' 149) הוא קצר מדי. מצד אחר גרין, שדן לפנינו בנושא זה, (עמ' 85–86), ערך השוואה תמוהה בין התנועות של הטקסט הלאטיני והתנועות המקבילות המשוערות של המלים הפוניות אחרי שניקד אותן ניקוד טברני מלא, כאילו היו מלים עבריות ולפי המסורת הטברנית דווקא! הוא אף עסק ב-y וב-i כאילו הן אות אחת.

13. גרין ופ' גרסו AELYCHOT לפי כתב-היד C, D.

14. פ' נתן רק את מראה המקום הראשון.

15. פ' בדקדוקו דחה את ההנחה שבפונית יש סיומת -im – להבעת כינוי הנסתר (§112 הערה 1); במאמרו ב-ZDMG 107 עמ' 291 הודה ל-Février בעניין זה, ופירש BINIM שבאתה הכתובות הלאטיניות-לוביות (דונר-רוליג מס' 179) בהוראת 'בנ', אמנם בלי להזכיר את המלה שלפניו.

המלה שבפינולוס	מראה מקום המלה בפינולוס	פירוש המלה
BYN	8, '32	בן
BYNUTHI	5,932	יְבֻנְתִּי ('בנותי') ¹⁶
CANETH	3,932	עב' קנית ¹⁷
CHEN (CHEM)	10,935	עב' כֵּן (תואר הפועל)
CHIL ¹⁸	7,935	עב' חֵל
CHIRS	4,937	עב' חֶרֶשׁ ¹⁹
CHO (CTO 934)	207,939 6,936 4,934	כא (עב' חָה)
CHON	9,935 7,934	כן (שורש כחן, 'היה')
CHY	1,931	עב' כִּי
CORATHI ²¹	5,930	קראת (עב' קראתי)
DOBRIM	3,935	עב' דוברים
EMANETHI ²²	2,937	אמנתי ('ראיתי')
GUBULIM	6,938	גבלם (עב' גבולים)
HY	3,937	הא (עב' הוא)
IBARCU ²³ (IBARUI)	7,931	עב' יברכו
ILY	5,938	אלא (עב' אֵלָה)
IUSIM (LUSIM)	9,939	עב' יוצאים
LASIBITTHIM	7,938	לשבתם ('לשבתו') ²⁴
LI	1,932	עב' לו

16. על סמך מלה זו קבע פרידריך (§ 238) שבפיניקית הכינויים הדבוקים לשם ממין נקבה ברבים היו זהים לאלה הדבוקים לשם ביחיד (כמו באכדית, בערבית, ובארמית) ולא השתוו לאלה הדבוקים לשם זכר ברבים (כמו בעברית).
17. מ' רואה כאן השמטת התנועה הסופית (§ 93) – אולם אפשר שהאות האחרונה נשמטה מתוך האפולוגראפיה, כהשערת ש'. השווה CORATHI.
18. גריי ופ' גורסים CHYL לפי כתבי-היד C, D.
19. כאן תעתיק חריג של ח' על ידי CH; במקבילה שבנוסח ב' (שורה 947): ERS.
- בשני המקרים התקיימה הצורה בעלת תנועה אחת, בלי אנאפטיקסיס.
20. מ' אינו נותן את מראה המקום השלישי.
21. מ' מתקן CAROTHI.
22. מלה זו נשמטה מן המפתח של מ', אך נדונה בספרו § § 237, 286.
23. גריי ופ' גורסים YBARCU.
24. גריי ופ' גורסים LASIBITTHYM לפי כתבי-היד C, D. אשר לסיומת ראה למעלה (הערה 15). בספר הדקדוק תרגם מ' "ihr Wohnen" אך ב-ZDMG 107 עמ' 291 תרגם "sein Wohnen".

המלה שבפינולוס	מראה מקום המלה בפינולוס	פירוש המלה
LIFUL	11,935	לפעל (עב' לפעול)
MACOM	7,930	מקם (עב' מקום)
MIN ²⁵ (MON)	6,939	מן (מלת יחס)
NASO[T] ²⁶	7,937	עב' נשאתי
PHO	2,932	עב' פה
SI/SY	2,935 4,930	ש (כינוי זיקה)
	6,930	
SYLLOHOM	2,933	עב' שלהם ²⁷
SYTH	8,930	סת (כינוי רמז יחיד זכר) ²⁸
TH	8,939	ת (> את, ציון המושא הישיר)
THERA	3,939	תִּרְאָה (שורש ראה, 'מצפה')
UALONUTH	3,930	יואלנת ('אלות')
UI	9,932	עב' אָחִי
UYBYMYSYRTHOHO[M]	4,933	יובמישרתהם ('ובישרם') ²⁹
YCHI ³⁰ (YCTH)	6,931	עב' יָכִי
YNNO/INNO	5,936 3,934	עב' הַנְּנִי ³¹
YNNYNNU ³²	4,939	עב' הַנְּנִי

25. ס' קיים כאן את הגרסה MON של נוסח א' אך השווה אותה במשמעותה לגרסה MIN שהיא הגרסה של נוסח ב' (> MIM) אחרי תיקון.
26. המלה בסוף השורה, לכן נשמטה האות האחרונה; בנוסח ב' NASOT.
27. ש' רואה בסימנת המלה הזאת תוצאה של הסימנת העתיקה humu-; ס' דוחה פירוש זה ורואה באות H ציון של תנועה בעלת שני שיאים (§ 33 הערה 2).
28. ס' פירש מלה זו ככינוי רמז לנקבה בדומה לעברית 'זאת' (§ 79) וחזר ופירש אותה ככינוי רמז לזכר בדומה לפונית 'זת, סת' (§ 113). ש' פירש לפי הדרך השנייה ולא ראה שלשון אחת של ס' מסכימה אתו.
29. על הסימנת ראה למעלה (הערה 27) (פרידריך § 237 הערה 1).
30. גריי ופ' גרסו YCH כתיקון של הגרסה YCTH של כתב-היד; ש' השלים YCHI והניח שהאות האחרונה נשמטה מתוך האפילוגראפיה.
31. ס' קורא כאן מלה מקבילה לעברית 'הַנְּנִי' בלי כינוי הנסתר, כנראה מפני שהיה סבור שבפונית אין כינוי הנסתר -u'i או -ui (§ 234). במאמרו הנ"ל ב-ZDMG 107 עמ' 290 קיבל את הדעה, שיש בפונית כינוי הנסתר -o.
32. גריי ופ' גרסו YNNYNU לפי כתב-היד C. ס' קורא את המלה כמקבילה לעברית 'הַנְּנִי' בכינוי המדברים. ש' מגיה YNNYNNY וקורא 'הַנְּנִי' בכינוי המדבר, לפי העניין.

המלה שבפינולוס	מראה מקום המלה בפינולוס	פירוש המלה
YS	8,935	אש (כינוי זיקה)
YS	1,935	עב' איש
YSLYM	5,939	עב' אֲשָׁאֵלִם (שורש-שאל, קל עתיד מדבר בכינוי הנסתרים)
YSTHYALM	5,931	עב' אֲשָׁת־אֵלִם (שורש-שאל, התפעל עתיד מדבר בכינוי הנסתרים)
YTH	4,932 1,930 1,936 6,935 1,937	את (ציין המושא הישיר) ³³
YTHMUM	4,931	עב' אֶתְמֻם

מתוך 58 מלים תיקן שניצר את כ"י היסוד שלו רק 6 פעמים, וגם זה בזהירות רבה: תיקונו, הן במלים שהבאנו הן במלים אחרות, הם השלמה של אות ראשונה או אחרונה של מלה, שהשמטתה אפשר לתלות בהאפולוגראפיה, מחיקת אות שאפשר לבאר כדיטוגראפיה, המרת אותיות שיש ביניהן דמיון גראפי ושהחלפתן מצויה בכתבי-יד דומים; ויש תיקונים הנסמכים על שינויי הגרסאות. מיעוט תיקונים זה, הוזהות הברורה בין לשונו של הפינולוס ובין כמה מלים פוניות הידועות ממקורות אחרים (כגון: אלגם, גבלם, אלא, לפעל, מקם) והסבירות של כמה מלים אחרות, העקיבות היחסית של תעתיקי ההגאים (כגון: כ = CH³⁴, ת = TH, ק = C), ההסכמה בין שני החוקרים – כל אלה מעידים שהשיבושים של הטקסט הלאטיני פחותים הם ממה שאפשר היה לחשוש לכתחילה, ומשום כך, במקום שזיהוי המלה הפונית הושג ללא פלפול בלשני יתר, ראוי הוא שנסמוך עליו.

ב-6 מלים אחרות חולק שניצר על הכרעתו של פרידריך. את צירוף האותיות THYFEL (שורה 935 – פרידריך: *תפעל) הוא מגיה ל-CHY FEL = עב' כי פעל; במלה DYBURTH (4,936 – פרידריך: 'שמועה') הוא רואה צורה פועלית = עב' דיברתי; המלה MYSEHI (8,931 – פרידריך: ימוצאי) הוא קורא ימסעי משורש 'נסע'. SITH (6,937 – פרידריך: יִשְׁאֲתִי) הוא מזהה עם SYTH

33. כך מפרש פ' מלה זו ב-90 בכל חמש היקרויותיה; אולם ב-286 מתרגם את המלה באחת ההיקרויות (1,937), das Zeichen, כלומר עב' אות.
34. אולם בטוח ב' כ = C.

הנדונה כבר למעלה. ב-TNU (7,936 – פרידריך: י[א]תנו) רואה צורה פועלית מן השורש הארמי 'תנה' המצויה אף בעברית.

נוסף על אלה שניצר מזהה עוד 12 מלים, ואילו פרידריך לא הזכיר אותן כלל, כי שפר חלקו של המדקדק מחלקו של הפרשן: הראשון רשאי לברור את החומר הרצוי למלאכתו, ולהזניח את היתר, ואילו השני, מאחר שקיבל על עצמו לעסוק בטקסט מסוים, חייב לבאר כל פרט ופרט בו. כמה מן המלים האלה לקוחות הן מתוך צירופי אותיות זרים ביותר, הטעונים תיקון וביאור עד שיצא מהם דבר של ממש, ועדיין נצטרך לומר עליו 'וצריך עיון'.

להשלמת התמונה יש להזכיר, שהטקסט שלנו מכיל אף שני שמות-עצם פרטיים רומיים, שכמובן אין לנו עניין בהם.

כך אפשר לסכם את השווה ואת השונה בדרך הקריאה והפירוש של שניצר ושל פרידריך:

מלים- תבניות	מלים- תקריות	
47	58	שניצר = פרידריך
4	6	שניצר \neq פרידריך
10	12	שניצר בלבד
2	2	שמות עצם פרטיים
63	78	סך הכול

נוסח ב' והקטעים הבודדים מספקים עוד כ-40 מלה, מהן נדונות אצל פרידריך כמחציתן. מן המלים האלה יש שכבר באו בנוסח א', ויש חדשות. בין המעניינות: ANEC (שורה 947) / ANECH (שורה 995) = אנך (עב' אנוכי); AVO (שורות 994, 998, 1001) = הוא (עב' הִיָּה); DONNI (שורה 998) = עב' אדוני; ERS (שורה 947 – לעומת CHIRS שבשורה 937) = עב' חָרַשׁ; RUFE (שורה 1006) = עב' רופא (השווה דוגר-רוליג מס' 131: רעבא)³⁴.

בספר של שניצר, מסיבות טכניות, אין שימוש באותיות עבריות. זהו פגם מסוים, כי על אף השימוש באותיות לאטיניות ממנים שונים לא תמיד ברור במבט ראשון, אם לפנינו תעתיק איות של מלה עברית או פונית, או תעתיק פוניטי, או תעתיק לאטיני מתוך פינולוס.

אשר לעבודת המחבר, כבר מנינו כמה ממעלותיה. עליהן יש להוסיף את הניצול של המחקר האחרון באפיקראפיה הפונית. בעזרתו עלה בידי לפרש אל נכון את המלים BINIM ו-LASIBITTHIM כבעלות כינוי דבוק של

34א. רשימת שאר המלים ראה בנספח.

נסתר, כינוי שבצורה זו (IM-) לא היה ידוע בבירור עד למאמרו של Février משנת 1951.³⁵

אולי אפשר להשיג כמה השגות על דבריו של שניצר בתחום הפוניטיקה. אין לומר, למשל, כדברי המחבר, שפרידריך הגיה CARATHI ל-CORATHI כדי להתאים צורה זו לצורה NASO[THI]³⁶; הנימוק של פרידריך הוא הרבה יותר יסודי, והוא שהתנועה a השנייה, שהתארכה מחמת היעלמות הא', מן הדין שתיהפך ל-e³⁷, ואילו a פרי-טונית אינה משנה את מהותה בפניקית. איני סבור, שמותר להשוות את היחס שבין CANITHI העברית ל-CANETH הפונית ליחס שבין YADAYIM העברית ל-IADEM הפונית, ולומר, שכאן וכאן i עברית מקבילה ל-e פונית כדעת שניצר³⁸: הלא במקרה השני אין אלא כיוון הדיפתונג הרגיל בפניקית-פונית לעומת הרחבתו בעברית, ואילו במקרה הראשון (CANETH) פונית אמנם התכווץ הדיפתונג ay, אולם בעברית נראה, שמעולם לא היה שם דיפתונג כזה³⁹. על אודות המלה GUBULIM שניצר כותב⁴⁰ שנשמרה בהברה הראשונה התנועה u המקורית, שנהפכה בעברית לשוא – אולם u זאת יותר נראית כהתגוננות התנועה החטופה לפי התנועה שאחריה, תופעה המופרת גם בעברית⁴¹. כששניצר מבקש לבאר את הצורה LYMMOTH (שורה 934) כתעתיק של 'לימות' (ל' היחס + רבים של 'יום') הוא נתקל בהכפלה חריגה של האות m: הוא מדמה תופעה זאת להכפלת האות מ' במלה 'שעממקם' (עב' שהמקום⁴²), אבל במלה הנזכרת של הפינולוס יש תופעה פוניטית (הכפלה חריגה של ההג), ואילו במלה 'שעממקם' אין אלא תופעה גראפית (ציון ההכפלה על ידי כתיבת שתי אותיות שוות, על דרך הלאטנית – ואילו ההכפלה עצמה היא כחוק).

בפרק האחרון, על תרומת הפונית של פלאוטוס לידיעת הלשון הפונית, היה מקום ליתר הרחבה. נביא לדוגמה עניין הכפלת העיצורים, תופעה שזכתה

35. שניצר, עמ' 86–87, ומראה מקום שם. ראה לעיל הערות 15, 24.

36. שניצר, עמ' 52.

37. פרידריך, § 76, 80. אולם מלה זו חוזרת פעמיים בפינולוס באותה צורה CORAT[H]I (שורה 940 כ"י A, שורה 1023 כ"י A).

38. שניצר, עמ' 64.

39. באויר-ליאנדר, דקדוק היסטורי של הלשון העברית, § 57; גוניוס, § f 75.

40. שניצר, עמ' 103.

41. השווה בעברית: רָחַב, יְהוֹיָט, כח בשבועים *Powβ*; ראה: קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו, עמ' 83.

42. שניצר, עמ' 77; ראה דברי Levi della Vida שם; ראה פרידריך, § 97. לשתי דוגמות של פרידריך (אבנבנס, עממקם) יש להוסיף 'רבבתני', דונר-רוליג, מס' 72, חלק B, שורה 3.

לדיון דל מאוד גם בדקדוק של פרידריך⁴³ וגם בזה של האריס⁴⁴. פינולוס מראה לנו מספר ניכר של דוגמות, המעידות על הכפלת העיצור אחרי כינוי הזיקה, וגם במקרים אחרים, המקבילים לעברית, ואלו הן:

SIDDOBRIM (953) עב' שדוברים⁴⁵.

SICCORATIM (1023 כ"י A) עב' שקראתים = שקראתי אותם.

SYLLOHOM (933) עב' שלהם.

SILLI (1141) עב' שלי.

YNNO (934) עב' הנו.

INNO (936) עב' הנו.

YNNUNNU (939) עב' הנונו.

AMMA (1141 כ"י A) השווה "אימה" בלשון חכמים.

ANNO (995) חנא, שורש "חנן".

אמנם נמצא עיצורים כפולים גם במקום שאין לזה הסבר, ומצד אחר חוסר הכפלה במקום שדרושה הכפלה, אך אין לצפות לעקיבות בתעתיקי פינולוס, ומכל מקום הדוגמות שהבאתי ואלה שאפשר להוסיף עליהן מחייבות לכל הפחות דיון.

עם הפגמים שציינתי, אין ספק שהעוסקים בפיניקית-פוגית יחזיקו טובה לשניצר על שקידתו ועל עיונו, ועל החומר העשיר שהציע לפניהם ערוך ומסודר.

נספח

כדי שתהא לפני הקורא תמונה שלמה, ניתנת כאן רשימה אלף-ביתית של המלים, שזיהה שנידר בנוסח ב' ובקטעים הבוודיים (פרט לאלה הבאות גם בנוסח א' ולא לה שכתב נזכרו במאמר זה); על יד כל מלה באים מספר השורה והמלה העברית המקבילה לפי פירושו של שנידר.

ALEM (948) אֵלֶם

AMMA (1141) אַמָּא

AOCCA (949) אֶחְכָּה

BALSAMEM (1027) בעל שמים

CO (941) כי

CO (942) כה

NA (942) נא

DUBER (944) דוֹבֵר

DUBERIT (946) דיברתי

43. פרידריך, § 97.

44. האריס, עמ' 30.

45. דברי שניצר, בעקבות שרידר, שלהכפלה זו גרם הקצב השירי של הטקסט,

אינם מוכרחים; ראה שניצר, עמ' 77 ועמ' 81 הערה 1.

דיברתי (948)	DUBERT
גִּזְנוֹנִי (1027)	GUNE
הליכות (947)	HELICOT
יענה (1010)	IANNA
יִחְרָשָׁה (1027)	IERASAN
איש (1006)	IS
(לֹה) (בהכסלה) (942)	(LULE =) IULE
לִכְתֹּר (949)	LICTOR
לֶךְ (1013)	LECH
מְבוֹאִי (941)	MBAE
מי (1010)	MI
מִן כֹּה יוצאים (949)	MIN CO IUS[IM] =) MIMCOLUS
צורה פועלית משורש "פנה" (1023)	MUPHONNIM
מה פִּרְוֶשָׁה (1010)	MUPHURSA
שלי (1141)	SILLI
שָׂאֲתִי (947)	SITTE
שִׁקְרָאֲתִים (1023)	SYCORATHIM
תם (1006)	TAM
תוֹמְכִי (940)	THYMCHY
תִּמָּם (941)	TUMAM
אֶשְׂאֵלֶם (949)	USSILIM
ההוֹלֶךְ (1010)	UULECH
אִינְנוֹ (1006)	YNNY

שני ספרים חדשים מתחום מילונות המקרא

1. *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament* von L. Koehler und W. Baumgartner, dritte Auflage neu bearbeitet von W. Baumgartner unter Mitarbeit von B. Hartmann und E.Y. Kutscher, Lieferung I א – טבָּח, Leiden, E.J. Brill, 1967, pp. LIV+352.

2. *Hebräische Wortforschung, Festschrift zum 80. Geburtstag von W. Baumgartner*, Supplements to Vetus Testamentum... volume XVI, Leiden, E.J. Brill, 1967, pp. X+429.

המלומד השווייצרי ולטר באומגרטנר הוא ללא ספק אחד האישים הבולטים בתחום המילונות של עברית המקרא. הוא מחברו של החלק הארמי המצוין שבמילון המקראי של קהלר, שיצא בשנת 1953. פרי עבודתו היא גם התוספת למילון זה, שנוספה למהדורה השנייה של מילונו של קהלר, ועכשיו זיכנו במהדורה השלישית, שהיא בחינת מילון חדש. עזרו לידו ב' הרטמן, אשר טיפל בין היתר בחומר הערבי, ועורך "לשוננו" י' קוטשר, אשר עבד בעיקר על מקבילות מתחום לשון חכמים וארמית יהודית (ע' גם להלן).

למילון מקראי תפקידים מגוונים, והצד הלשוני אינו בהכרח הצד הבולט ביניהם. אך מאחר שעיקר התעניינותו של כותב שורות אלו באספקטים הלשוניים דווקא, ואף לקוראי "לשוננו" התעניינות דומה, יובן, שבביקורת זו יושם הדגש בצדדים הבלשניים של המילון החדש.

אין ספק, כי המילון החדש הוא מילון טוב. זה בולט במיוחד, אם משווים אותו למהדורה הראשונה של המילון, שהייתה (אם נתעלם מן החלק הארמי המצוין) חלשה למדי, לא רק בהשוואה למילונים למופת של גזניוס-בול (בגרמנית) ובראון-דרייבר-ברייגס (באנגלית), שיצאו בתחילת מאה זו, אלא גם באופן אבסולוטי. אולם עם זה עדיין אין המילון החדש בחינת מילון למופת, ולא הגיע לרמתם של שני המילונים הנזכרים. אנסה להצביע על חולשות אחדות:

בלשן עברי, שמי או כללי, ידרוש ממילון מקראי בראש וראשונה, כי החומר המובא מלשונות קרובות יהיה מדויק, ברור ותואם את מעתקי ההגאים. על אף הישגים נכבדים בתחום זה (ע' להלן), אין המילון החדש ממלא תמיד דרישות אלו. וכבר על התעתיק יש לי השגות: סימון שלושת האל־פים שבאוגריתית בסימנים שונים (עמ' XX), במקום להשתמש, כמקובל, בתנועות המלוות אותם, אינו מקל על הקורא (על אף הצדקה עיונית מסוימת). וסימון השורקים בערבית

הדרומית העתיקה נראה לי מוטעה ממש: מקובל היום להעתיק את 𐤊 הדרום-ערבית ב-s, ולא ב-s', כפי שנעשה במילון החדש (עמ' XXI). התוצאה של התעתיק ב-s' היא, שמקבילה ל-הרס', למשל, בערבית דרומית ניתן hrs' כאילו מקבילה ש' שמאלית שבערבית דרומית לס' עברית.

במקומות שונים לא הושם לב, שמקבילה (אמיתית או מדומה) סוטה ממעתק ההגאים המקובל. איני טוען, שמקבילות סוטות כאלה בלתי אפשריות הן: מתפקידו של הבלשן (ולאו דווקא של המילונאי) למיין מקרים אלו ולמצוא להם הסבר. אולם מתפקידו של המילונאי להעיר על הקבלות חריגות מעין אלו, לפחות על ידי סימן קריאה. אולם זה לא נעשה תמיד: א. דבשת קרוב בעת ובעונה אחת ל-דבש' (ש ימנית) הערבית (אשר הוראתו, אנב, אינה מתאימה כלל) ול-גבת' האוגריתית; כלומר ש' העברית מיוצגת בעת ובעונה אחת ע-י ת' (= ט) האוגריתית וש' הימנית הערבית (המקבילה, אנב, דווקא לש' שמאלית בעברית!) כן ראוי היה להעיר במפורש, שלדעת המחברים מקבילה כאן ד עברית לנ' אוגריתית (מה שנוכר אמנם בערך ג'). א. דלף נחשב פשוט למקבילה של זלף, מבלי להעיר על ההקבלה החריגה (הנוכרת אמנם בערך ד). אין שום הערה לחי' הסוטה במקבילה האוגריתית של חלון, אף לא בערך ח. אפילו קיים בעברית שורש חדה בהוראת 'ראה', (= ב. חדה), אין לזהותו עם חזה, והשווה את דברי ח'א גינוברג, בספר היובל לכבוד באומגרטנר, עמ' 70/1, הטוען (לדעתו, בצדק) נגד מציאות השורש חדה = ראה, כפי שהניח דהוד, ושואל, מדוע אין למצוא את הפועל הזה בעתיד לא-מקוצר. על כל פנים, תשומת לב קפדנית יותר למעטקי ההגאים אולי הייתה עשויה למנוע את הכללתה של ב. חדה במילון. ב. חצר נגור, לפי אחת ההצעות, משרש המכיל, לדעת בעלי המילון, צ מקורית; אך אם כן, אין לגזור את ג. חצר משרש זה, כי על פי הסורית צריך להניח בה הגה המקביל להגה צ' (𐤌) בערבית. המקבילה האוגריתית חטר לעברית חצר יוצאת דופן, והיה ראוי להעיר על כך (כפי שנעשה אמנם בערך ט, ראה גם להלן). מאחר שלערך חרש (= אמן במלאכת מחשבת) מקביל באוגריתית חרש, הרי אין לגזור משרש א. חרש, (באוגריתית חרת'), כפי שהראה ש'א ליונסטם במאמרו המצוטט במילון בערך א. חרש! המקבילה האוגריתית של חשבון

1. D. Stehle, *JAOS* 60 (1940), 507 ff; J. Cantineau, *Mélanges Gauthier* 1. Demombynes, Le Caire 1935-45, pp. 313 ff; A.F.L. Beeston, *Transactions of the Philological Society* 1951, pp. 1 ff; A.F.L. Beeston *A Descriptive Grammar of Epigraphic South-Arabian*, London 1962, pp. 13/4; A.F.L. Beeston, *JSS* 7 (1962) 225/6, בייחוד עמ' 225, הערה 2. יש להצטער, שגם ספרים מעין A. Jamme, *Sabaean Inscriptions from Mahran Bilqis (Marib)*, Baltimore 1962 ממשכים בתעתיק 𐤊 ב.

בהגה ת' חריגה היא, וראוי היה להעיר על כך (ועי' את דברי א"פ רייני בלשונו ל, תשכ"ו, 260), וכן על ההקבלה החריגה א. חשף (אגב, בן סירה מב, א – הגרסה במגילת מצדה חשף, ולא חספה).

יש לי הרושם, שלא תמיד הובדל כראוי בין מעתק הגאים לבין מציאות שרשים, המכילים שני עיצורים שווים ונבדלים רק בעיצור השלישי (ותהיה הסיבה אשר תהיה: גזירה משרשים דו-עיצוריים עתיקים, עירוב שרשים, חריזה, וכו'). בכגון זה אין לדבר, כמובן, על מעתק הגאים. אולם בערך א. ג'ד, למשל, מובאים ג'ד'ד' עם ג'זז הערביים כמקבילים: לאמיתו של דבר מקביל – על פי מעתק ההגאים – לשורש שלנו בעברית ג'דד (החסר במילונו). כפי הנראה אין ג'ד'ד', ג'זז אלא שורשים קרובים. אך בערך ד נאמר בפירוש, כי ד מתחלפת בעברית עם ז, אגב רמיזה אל א. ג'דד (שבו ד מתחלף כביכול בהגה ז בג'זז). לפנינו אפוא בעת ובעונה אחת חוסר תשומת לב למעתקי ההגאים ואי-הבחנה בינם לבין שרשים קרובים. כמו כן אינה נראית כלל ההנחה, כי ד'ל'ק העברי מקביל גם לעברית ד'ל'ק, וגם לעברית ד'ל'ק (שים לב למעתק ההגאים החריגו). אם שני שרשים ערביים אלו קרובים זה לזה בכלל, הרי צריך להניח, כי המקבילה הערבית לשורש העברי היא ד'ל'ק, ואין ד'ל'ק אלא שורש קרוב. איני מבין, מדוע נזקקו המחברים לסבך עוד יותר את השורש ג. חצר, המסובך בלאו הכי. שורש זה מאחד בתוכו שני שרשים פרוטו-שמיים, חצ'ר, חט'ר. מדוע היה צורך להוסיף גם את הערבי חצר ולראות בשורש חט'ר רק ואריאנטה (מה שכינינו לעיל 'שורש קרוב') של חצר? כלום ברצון המחברים למנות את כל השרשים הקרובים האפשריים!!

בצדק קודם למלים המתחילות באות מסוימת דיון באותה האות. אולם לא תמיד הדיונים האלה נקיים משגיאות:

בערך א נמצאת הטענה שאלף לרוב נכתבת, אך אינה נהגית; בצורה זו, על כל פנים, יש כאן טעות, ועי' למשל את דקדוקו של ברגשטרסר א. d15§

ערך ב: לחילופי ב-פ השווה גם בזר.

ערך ג: התחלפות הגה ג בהגה ק במלה גומץ אינה עברית פנימית, ע-ע גומץ.

ערך ד: בשורש זרע אין זה מדויק לטעון, כי ז מקבילה בו אל ד' פרוטו-שמית. המחברים עצמם מניחים (בערך זרע) כפולה פרוטו-שמית, עם התחלפות ז-ד'.

ערך ה: ההנחה, כי פְּדָהָל מכיל ה מבוטאת, נראית לי מוטעית; שם זה, כפי שהוא נמצא בבמדבר לד, כח, בא בכתב יד אחדים בשתי מלים: פְּדָה אֶל,

כשה־ה סופית משמשת כאם קריאה, כרגיל. השלב הבא משתקף בחילוף הנוסח פְּדָהָאֵל כמלה אחת (כמו פדה צור, עשה אל), המכילה ה כאם קריאה באמצע המלה, תופעה חריגה, שהתהוותה בעקבות צירוף שתי המלים לאחת. ואילו הנוסח פְּדָהָאֵל ב־ה עיצורית (המובא אף הוא ע־י המחברים) הוא בחינת תיקון מדומה: מאחר ש־ה מסמנת עיצור באמצע המלה, סבר המנקד, כי ה־ה מבוטאת, וניקד לפי כך. ואשר לצורה פְּדָהָאֵל בפתח, המובאת במילון כצורה העיקרית, יש לראותה כהתאמת הצורה פְּדָהָאֵל למבנה ההברות של העברית (השווה נְתָנָאֵל, כשההברה הסגורה והבלתי מוטעמת מכילה תנועה קצרה ולא גדולה). – הקביעה, כי ה־ה בין שווא נע לתנועה מלאה מושמטת לרוב, מוגזמת, מאחר שלרוב נשמרת ה־ה במצב זה, כנראה ע־י הקש (ע־י ברגשטרסר, שם, א 94). – אין כל ודאות, כי סיום הנקבה ה־ה בעברית אמנם התפתח מתוך ה סופית, כפי שזה קרה בערבית. היעדרה הגמור של ה של סוף פסוק בעברית אינו מחזק הנחה זו. ויש להתחשב גם בעובדה שבכתובת משע, השומרת עדיין על סיום הנקבה ת (3 הבמת), מסמנת אף היא את פעלי ל־ה ב־ה סופית (18 בנה), כלומר שאין בהכרח לקשור את שימוש ה כאם קריאה בסופי מלים בהתפתחותו של סיום הנקבה דווקא. ערך ז: כדי להוכיח את הקבלת ז ל־ד' אוגריתית, רומזים המחברים ל־זָאב, אולם המעיין יחפש שם לשווא. – ספק, אם אמנם חילופי ז ו־צ משתקפים ב־זֶה ב־צֶה ב, כי ה־ז של זהב מקביל אל ד' שבשמית הקדומה, ואילו צ של צהב אל צ.

ערך ח: אֶחָר אינו משקף סטייה מן ההקבלה ל־ח/ח', כי (בניגוד למובא בערכו) גם הערבית מכילה ח' (= خ) (מחק אפוא את סימן הקריאה אחרי הצורה שבערבית דרומית עתיקה?). – ח אינה מתחלפת בעברית בכ־ף, אלא מועתקת לפעמים ב־א היוונית; אגב, לשווא יחפש המעיין תופעה זו בערך אפית.

ערך ט: ט אינה מתחלפת בעברית ב־צ, אלא צ עברית מקבילה לפעמים ל־ט ארמית, ועל כן במלים שאולות עשויה להקביל צ אל ט, אך לא להתחלף בה. אגב, אין זה נוגע לערך חצר, ע־י מה שכתבתי לעיל.

גם במקרים אחרים אין הניסוח מדויק כל צורכו. בערך א. אין גזרת מלה זו מן ב. אין, ואילו בזה האחרון מדובר רק על קרבה ביניהן. ורא הערבית, המובאת בערך א. ארה, פירושה 'בער'. בדין על הידיעה מניחים המחברים הן כצורה קדומה, אך אין מוכירים, כי בלְחִינִית לפני גרונות באה צורה זו, וכי קסקל בספרו על הלחיינית (עמ' 68) אף הניח, כי זו צורת התווית העתיקה בלשון זו. לגבי התל הניח זיגנר במאמרו המצוטט התפתחות מן הלל עם ת כתוכית (אינפיקס). עמ' 248, טור ב, מנתחים המחברים מימי קדם

וַיִּצְרֹתֶיהָ בְּאוֹפֶן שׁוֹנֶה מֵאֲשֶׁר בַּיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי יֵישָׁא. גַּם הַנִּסּוּחַ, שְׁאֲחֲרֵי תִיאֲוִרֵי זְמַן כְּאֵלֶּה בְּאוֹ עִם פּוֹעֵל אֵינּוּ מְדוּקָה כָּל צוּרְכּוֹ: אִמְנֶם לְרֹב בְּאוֹ פּוֹעֵל, אֲךָ הַשְׁוֹה גַּם וִיקְרָא ז, טוֹמֵמַחֲרַת וְהַנּוֹתֵר מִמֶּנּוּ יֵאָכֵל. יֵשׁ שְׁאִין צוּרֶךְ לַחֲזוֹר עַל הַשְּׁלִילָה בְּאִיבָרִים מְקַבִּילִים (כְּגוֹן תְּהִלִּים קָכָא, ו יוֹמָם הַשֶּׁמֶשׁ לֹא-יִכְכֶּה וִירַח בְּלִילָה [וְלֹא יִוְלֵא הִירַח בְּלִילָה]); אִלֵּם הַנִּסּוּחַ (עמ' 249, טוֹר א), כִּי וְיֵוֹ הַחִיבּוֹר קוֹלֶטֶת אֶת הַשְּׁלִילָה, בּוֹדֵאֵי אֵינּוּ הוֹלֵם אֶת הָעֲנִין. בְּעֶרֶךְ חֶץ נֹאמֵר בְּצֶדֶק, כִּי חֶץ צִיֵּךְ תְּהִלִּים עוֹ, יֵח הִיא צוּרַת רִיבּוֹי שֶׁל חֶץ; אִלֵּם בְּעֶרֶךְ חֶץ צִיֵּךְ מְצוּטֶטֶת שׁוֹב מוֹבָאָה זֹו לֵלֵל כָּל רְמִיזָה לְעֶרֶךְ חֶץ.

חָבֵל, שֶׁהִסְתַּמְכּוּ הַמַּחְבְּרִים עַל הַגִּיזוּרוֹת הָעֲרַבִּים שֶׁל Guillaume יֵתֵר עַל הַמִּידָה. לְפַעֲמִים הוּא, פְּשׁוּט, חוֹר עַל דְּבָרֵי קוֹדֶמִיו (ע' לְמַשֵּׁל לִגְבִּי גִיא גִיזוּסִי-בּוֹל, עֶרֶךְ ב. גוֹה; וְכֵן עֶרֶךְ חֵמֶל גִּיזוּסִי-בּוֹל שֶׁם), אִלֵּם יֵשׁ שֶׁהַגִּיזוּרֶן הַמוֹצֵעַ עַל יְדוֹ אֵף גּוֹפֵל מִן הָאֵטִימוֹלוֹגִיָּה הַמְקוּבֶּלֶת (כֶּךָ מִתְקַבֵּל עַל הַדַּעַת לְקִשּׁוֹר אֶת כֵּמֶל הָעֲרַבִּית בְּרֹאשׁ וּרְאשׁוֹנָה עִם גֵּמֶל, כִּפִּי שׁוֹה מְקוּבֵּל, וְלֹא עִם גֵּמֶר, הַקְּרֹב אִמְנֶם אֶל גֵּמֶל).

וְכֵן חָבֵל, שֶׁלֹּא הִקְדִּישׁוּ הַמַּחְבְּרִים לְשׁוֹרֵשׁ עֶרֶךְ מִיּוֹחַד בְּכָל מְקָרָה, כִּפִּי שׁוֹה מְקוּבֵּל. בְּמָקוֹם זֶה, הִבִּיאוּ עֶרֶךְ מִיּוֹחַד לְשׁוֹרֵשׁ רֶק בְּמָקוֹם שֶׁיֵּשׁ בְּתַחֲוֹם הַשְּׁמִית פּוֹעֵל מֵאוֹתוֹ הַשׁוֹרֵשׁ (ע' עמ' IX). הַתּוֹצֵאָה הִיא, כִּי הַמַּעֲיִין יַחֲפֹשׂ לְשׁוֹאֵה בְּשׁוֹרֵשׁ חֵמֶל אֶת מִחְמֶל (אִם כִּי יִיתְכֵּן, שֶׁהַמַּחְבְּרִים מִתְקַנִּים אוֹתוֹ, כְּמוֹ בְּמִילּוֹנוֹ שֶׁל קְהֶלֶר). אֲךָ עַל כָּל פָּנִים הֵיוּ צָרִיכִים לְפַחוֹת לִהְיוֹת עֲקִיבִים בְּעֲנִין זֶה. אִלֵּם חֲסֵרִים הַשְּׂרָשִׁים שֶׁל הַשְּׁמוֹת בְּשָׂר, גּוֹמֵץ, דְּבִשׁ, אֵף כִּי בְּמִילּוֹן מוֹבָאִים פְּעִלִּים גּוֹרִי שֶׁם בְּעֲרִכְיָהֶם. מֵאִידֶךְ יֵשׁ עֶרֶךְ מִיּוֹחַד לֹא-א. בְּחֵר, אֵף כִּי אֵין כָּל פּוֹעֵל שֶׁנּוֹר מִמֶּנּוּ.

בְּעִיָּה קִשָּׁה הִיא הַבְּחִנָּה הַשְּׂרָשִׁים הַהוֹמוֹנִימִיִּים, וּמוֹבֵן כִּי בְּעֲנִינִים מַעֲיִן אֵלוֹ חִלּוּקוֹת הַדַּעַת. אִישִׁית, אֵין חִלּוּקָתָם שֶׁל בְּטַח וְשֶׁל דְּבָרֵי לְשָׁנִים גִּרְאִית לִי, וְאִילוֹ אֶת דְּמַע וְאֶת א. גִּדּוּד הִיִּתִּי מִחֶלֶק לְשָׁנִים. גַּם לְכַמָּה מִן הַגִּיזוּרוֹת הַמְצוּיִים בְּמִילּוֹן אֵינִי מִסְכִּים: לְאוֹר תְּפוּצַת שַׁחַח בְּאַלְעִמְאֲרָנָה הִיִּתִּי גּוֹזֵר אֶת הַשְּׁתַּחֲוָה כְּמְקוּבֵּל מִשׁוֹרֵשׁ שַׁחַח (וְלֹא חוּה)², וְאֶת אֲשַׁבַּע לְהִיִּתִּי גּוֹזֵר, לְאוֹר הָאוֹגְרִיתִית, מִן א. אִישׁ². גַּם הַגִּיזוּרֶן שֶׁל גִּיחְזִי אֵינּוּ גִרְאָה כָּלֵל. אֵף תִּיקוּנֵי הַטֶּקְסֵטִים עֲשׂוּיִים לְעוֹרֵר חִלּוּקֵי דַּעַת: אֵין גִּרְאָה לִי, כִּי נִיקּוּד הַשְּׁאֵלָה תְּמִיד אַחִיד, וְשִׁישׁ לְתַקֵּן כָּל סִטִּיָּה; הֵלֵא גַּם הַמַּחְבְּרִים מִבִּיאִים דּוּגְמָאוֹת שֶׁל דְּגֵשׁ אַחֲרֵי הַשְּׁאֵלָה (אִמְנֶם בְּאוֹת שׁוּאִית), וְגַם הַשְּׁאֵלָה הַסְּגוּלָּה לְפָנֵי גִרְוִנִיּוֹת קְמוּצוֹת מִשְׁקַפַּת תּוֹפַעָה זֹו. מְדוּעַ אִפּוּא יֵשׁ צוּרֶךְ לְתַקֵּן אֶת נִיקּוּד הַשְּׁאֵלָה

2. אֵנִי מוֹדֵה לְעִמִּיתִי שִׁא לִיּוֹשֶׁטֶם, שֶׁהֵעִיר אֶת תְּשׁוּמַת לְבִי לְגִיזוּרוֹת אֵלוֹ. לִגְבִּי אֲשַׁבַּע ע' בְּהַשְּׁלֻמוֹת (בְּעֶרֶךְ עֲצֻמוֹ יֵשׁ לְקִרְאוֹ Iši-baal, וְכֵן עמ' 193 בְּמָקוֹם 139).

למשל ויקרא י, יט ובמדבר טז, כב? וכן אין נראה לי כלל לקבל את התיקן עמ' לץ 'כריש' תהלים עד, יד. כפי שהעיר ש"א ליונשטם בצדק, מלה זו ושורש זה אינם קיימים בשום לשון שמית. צריך אפוא להניח התפתחות סימנטית ופונטית מסובכת למדי (אם כי אפשרית) מן המלה הערבית מליץ 'חלק', ועוד לתקן את הטקסט! (ועי' היום גם J. Barr, *Comparative Philology and the Text of Old Testament*, Oxford, 1968, עמ' 236). אולם, כאמור, עניינים מעין אלו תלויים במידה רבה בטעמו האישי של כל אחד.

חבל שלא הקדישו המחברים תשומת לב מספיקה לתקבולת, אשר אין להפריז בחשיבותה הן לשם קביעת גוני המלים הבודדות וכן להבנת השירה המקראית בפרט והכנענית בכלל, כפי שהוכיחה במיוחד השירה האוגריתית. חסרה התקבולת למשל בערכים אכזב, ג. בלע, א. בָּרַק, א. ברר, דָּשָׁן, דָּשָׁן, א. הָבַל.

כמה הערות בודדות: תפיסת א. אין כשם-עצם במהותו (בעקבות יש) אינה נראית, במיוחד לאור הגזרון, אשר גם המחברים דוגלים בו. – בערך א. אריה מוטב לצטט אכדית arwium, הדומה יותר בצורתו; ואילו בערבית צורת היחיד היא אַרְוִיָּה (גם בא' חרוקה, אך לא בא' פתוחה, המובאת כאן בטעות כצורה קיבוצית דווקא). צורת הקיבוץ (או הריבוי), הדומה בצורתה למלה העברית, היא אַרְוִיָּה, וצורה זו שימשה פעם כצורת יחיד, כלומר היא מקבילה ממש אל אריה העברי: נלדקה הראה (עי' הספרות המובאת אצל גיזניוס-בול), כי ארוא משמש כשם-עצם פרטי. על כן ראוי היה לצטט דווקא צורה זו. – אל אֶשֶׁר אין להקביל, כפי הנראה, את את'ר האוגריתית, עי' למשל א-פ רייני, לשוננו ל, תשכ"ו, 261. – המחברים גזרים את אֶשֶׁר משורש את'ר, ואילו יסר הערבית נזכרת רק כאפשרות שנייה; ואולם בערך אֶשֶׁרִי מצוטט כגזרון יחידי מקור (נלדקה). הגזרו מן יסר דווקא, חזאת על אף העובדה, שהמחברים גזרים מלה זו מן אֶשֶׁר, אשר בערכו נזכר רק הגזרון מן את'ר! – אשר ל-גִּבְהַּ השווה עכשיו הגבה בחותמת מן המאות ז-ח שלפני הספירה, עי' ג' אביגד, IEJ טז (1966), 50 ואילך. – בערך אֶלִיָּה (עמ' 51א, שורה 13) אין מקום לפועל הערבי אלה, עי' מה שכתב א' פישר, Islamica א (1925), 393. – הִזָּה ישעיה נט, יג הייתי מסביר כהפעיל של הגה <הִזָּה>. – אין נראה, כי אסתר ז, ח ופני המן חפו מדובר על כיסוי פני האיש, העומד להיות מוצא להורג: מבחינת הענין, מציע חרבונה רק בפסוק הבא להוציא את המן להורג. ומבחינה מילונית, הרי לפני כן (ו, יב) מדובר על המן, שהוא אבל וחפוי ראש. יש אפוא להבין חפה כאן כפועל עומד בהוראת 'נעשה אבל', כלומר 'פניו נפלו'.

גדול למדי מספר טעויות הדפוס. רשמתי את הבאות: עמ' XXXII חסר

הקיצור GB (= גיזיוס-בול), המצוטט למשל עמ' XVIII, ועמ' XXXVIII הקיצור n-ar המצוטט עמ' 95, שורה 3 מלמטה. עמ' LII ה' השאלה צריכה להינקד בחטף פתח. 97, שורה 13 קרא HeSy כמלה אחת. שם, שו' 14: העבר את הסוגריים לשתי שורות שאח"כ. כן חסר הסוגר בערך ד אג, שו' 2 ועמ' 247, שו' 23 מלמטה. בערך ה השאלה, השורה השלישית מן הסוף, הושמט מן המובאה לב, ו, שהיא מספר דברים. ערך ז נב, שו' 2 קרא w.dnb. ערך חצן, שורה ראשונה קרא hadana.

אך אף על פי שמבחינות רבות גופל המילון החדש מן הסטאנדרד שהוצב במילוני גיזיוס-בול ובראון-דרייבר-ברגס, הרי יש בו חומר, אשר הוא עולה בו אף על שני המילונים הנזכרים. כוונתי בעיקר לחומר שבעברית בינונית ובארמית יהודית: כאמור, טיפל בתחומים אלו בעיקר קוטשר, ובפעם הראשונה ניתן למעיין חומר זה מנופה וממין, עד מקום שידיעותינו מאפשרות זאת. הקורא המעוניין יוכל למצוא פרטים על סבך הבעיות, הקשורות בעברית בינונית ובארמית יהודית, במאמרו הפרוגראמתי החשוב של קוטשר בס' היוכל לכבוד באומנטר, עמ' 158–175. לדעתי, יש להצטער, שמאמר זה לא נוסף על הקדמת המילון.

ספר היוכל עצמו, כפי שאומר עצם שמו, מוקדש בעיקרו של דבר למילונות המקרא (אם כי מאמריהם של בר, ציילדס, הפנר, מאג, ריימן וצימרלי שייכים לתחומים אחרים). הקורא הישראלי יקבע בסיפוק, כי מלומדים ישראליים רבים יחסית בין משתתפי ספר יובל זה. כבר הזכרנו את מאמרו של קוטשר. ז' בן-חיים כתב על מילונות עברית וארמית מנקודת תצפיתה של השומרונית, ח' רבין על שלושה מונחים מתחום הפסיכולוגיה הסוציאלית, ויא זליגמן על מינוח משפטי. באיזו מידה עשוי שיתוף פעולה בין סמיטיסטים ובלשנים הודו-אירופיים להיות פורה, מראה מאמרם של ח"י גרינפלד ומ' מאירהופר על הגיזרון של אלגומים / אלמונים: גרינפלד עיבד את החומר השמי, ואילו בבצית הסנסקריט דן מאירהופר.

אנו נסתפק להלן בכמה הערות לאוסף מאמרים חשוב זה, אשר בו, כמובן, שונה כל מאמר ברמתו מחברו: מ' דהוד משווה, כדרכו, חומר אוגריתי ומקראי. יש שהשוואותיו מתקבלות על הדעת, כגון לגבי ישמח עמ' 40 (השווה את דברי גינזברג במאמרו הנזכר בעמ' 72). אולם הצעתו (עמ' 42) לקרוא במשלי יג, טו-טז אית נכל במקום איתן כל באמת אינה נראית. לא זו בלבד, שהיא משתמשת במלית אית הפיניקית במקרא, אלא אף לפני שם בלתי מיועד! וכן לא מובן, איך מניח דהוד, כי תהלים קלט, ט-י מדובר על ארבע רוחות השמים (עמ' 44); לאמיתו של דבר, נזכרים, בצורת מְרִיזִים, שני כיוונים בלבד,

והתקבולת בין יד ל-ימין אינה צריכה כלל להיות ניגודית (כאילו יד = שמאל), אלא היא מקבילה (ימין = היד העיקרית). תהלים נא, ט באזוב ואטהר אינו יכול לציין 'אטהר מאזוב', כי ו' ההיפוך אינו בא בסביבה תחבירית מעין זו. דרייבר עוסק בהומונימים ומביא את המחקר בתחום קשה זה עד כדי שכלול, אך, כפי שנדמה לפעמים, גם אד אבסורדום. אגב, אין לראות ב-פחד יצחק ביטוי הקרוב לערבית פח'ד' (עמ' 64, הע' 1), שאם כן, ראוי להיות פחז (כי פחד איוב מ, י שאל מן הארמית). מעניינות מאד ההערות המילוניות של גינזברג (שנוכר כבר לעיל; אמנם אסתר ז, ד פירושו כנראה פשוט 'אין הצרה כדאי שתופרע מנוחתו של המלך') ושל לנדסברגר ז"ל (אם כי איני מבין, מדוע מקפיד לנדסברגר במעתק השורקים בעמ' 185, אך אינו מייחס לו חשיבות מכרעת בעמ' 199). כן ראוי לתשומת לב מאמרו של יני על גוונים שונים של שימוש פאקטיטיבי וקאחטיבי. קשה לקבל את השקפתו של הרטמן, כי עוֹנָה (בביטוי ער ועונה) שייך לבניין פיעל: כפי שמעיר הרטמן בעצמו (עמ' 105, הע' 1) ביוני של קל ליד פיעל אינו מצוי אלא בפעלים, אשר הצורות האחרות של קל חסרות בהם (ניסיון ההבחנה של הרטמן בין קוטל לבין קטל אינו משכנע). גם סמנד וגם וילדברגר עוסקים בפועל האמין; שטאם בשמות-עצם פרטיים של נשים (אגב, בניגוד לנאמר עמ' 337, יש שמות גזורים מ-צל: בצלאל). וגר עוסק בתיאורית ה'פרוטו-ארמיים' של גות; השווה על נושא זה עכשיו ZA, D.O. Edzard 56, עמ' 142-149. אגב, חבל, כי וגר קיבל את הגזירות של גיום (ע"י לעיל) ובנה על אחד מהם בניינים.

כמה טעויות דפוס: עמ' 17, שו' 7 קרא: ישחל the well known verb של was substituted for the less known עמ' 23, סעיף 2) קרא ספרים במקום 'מפרים'. עמ' 62, סעיף E קרא (d) במקום (d). עמ' 227, שו' 11 מלמטה קרא homonymous במקום synonymous.

נפתלי וידר

למאמרו של ילון "במקרא ובסידור"

(לשונו תשכ"ז, 283-286)

במאמרו הזכיר ר"ח ילון את גרסת סידור רב סעדיה גאון בברכת הפתיחה לפסוקי דזמרה "בשבחות" ובזמרות, והעיר על הצורה התמוהה "זמרות" בלי יו"ד. כבר דנתי באותה גרסה וביארתי אותה צורה במאמרי "יד קטעי גיזה חדשים מסידור רב סעדיה" (באנגלית), בקובץ *Saadya Studies*, שנתפרסם על ידי האוניברסיטה במנשסטער, 1943, עמ' 268. והרי סיכום קצר: לנוסח הברכה הנזכרת לא עמד לרשות מהדירי הסידור שום קטע גיזה מקביל לשם השוואת הנוסחאות. במאמרי פרסמתי כתב-יד מהגיזה באוקספורד (שציינתי א"לד), המכיל אותה ברכה וגורס בה: בשבח ובוזמרו. בהתהוות הגרסה "בשבחות" ובזמרות השתתפו המעתיק האלמוני של הסידור (א"א) ומהדיריו בדפוס. לפני הראשון הייתה הגרסה "בשבחו ובזמרו", והואיל גרסה אחרת הייתה שגורה בפיו הוסיף, ביודעין או בלא יודעין, את "ת" למלת "ובזמרו" ויצאה לו הצורה: זמרות. אולם הוא הניח את המלה "בשבחו" כמות שהיא. באו המהדירים ומלאו אחריו והוסיפו "ת" גם למלת "בשבחו" ויצאה הגרסה: בשבחות] ובזמרות].

הנוסחה "בשבחו ובזמרו" מופיעה הרבה בכתבי הגיזה. אסתפק לרשום כאן שישה קטעים המצויים בספריית האוניברסיטה בקמברידג': T-S. 8. H.9/6; 9/7; 10/1; 10/7; 10/8; 10/13 וכך היא אף נוסחת הרמב"ם ב"סדר התפילה", לפי כתב-יד אוקספורד, מס' 577 (ראה ידיעות המכון לחקר השירה העברית, כרך ז', 190). במהדורות הדפוס של ה"משנה תורה" סולקה הנוסחה הקדומה ו"תוקן": בשבחות ובזמרות.

ואשר לנוסחת יהודי תימן, מביא ילון בשם ר"י קאפח: "בכל התכלאלים הידועים לי הנוס' בשבחו ובזמרו וכך אנו נוהגים". כבר העיר ילון שהצורה "זמיר" אין לה חבר. ברם מותר לקבוע בוודאות, שגם יהודי תימן נקטו בתחילה בנוסחת "מרא דאתרא" שלהם וגרסו: בשבחו ובזמרו, נוסחה שנשתמרה בתכלאל כתב-יד בריטיש מוזיאום, מס' 711 (נכתב "במדינה צנעא" בשנת

1. קובץ זה הופיע בימי המלחמה העולמית ולפיכך לא נתפרסם, כנראה, בין חכמי ארץ ישראל. הוא נעלם גם מעיני הפרופסור אפרים אורבך, שבחלק ד' של "ערוגת הבשם", עמ' 93, הוא מביא את התנגדותו של רב סעדיה לאמירת "אור חדש" ביוצר מכלי שני. דברי רב סעדיה המקוריים, החסרים במהדורת הדפוס של הסידור, נתפרסמו בקובץ זה, עמ' 262.

1540). הצורה "בזמרו" מאושרת אף על-ידי תכלאל כ"י אוקספורד, מס' 1145 דף ב' ב', ושני כתבי-יד בבריטיש מוזיאום, מס' 714, נכתב "במאתא אלמצ'מאר מן גבל חראז" בשנת 1643, ומס' 718, נכתב "במדינת ד'מאר" בשנת 1674. ויש לציין ששלושת כתבי-היד הנזכרים אחרונה גורסים "בשירו בשבחו ובזמרו", גרסה המצויה אף בסידור ארם צובה בסדר אחר: בשבחו בשירו ובזמרו. ניתן לשער, שמקורה במיזוג נוסחאות, שכן מחיבורו של קראי קדמון (עיין ל' גינצבורג, גזי שכטר, ח"ב, 440) ידועה לנו הגרסה: "בשירי דוד עבדך נהללך יי אלהינו בשבחו ובשירו", ונתערבבו שתי הנוסחאות:

נוסחה א': בשבחו ובזמרו,

נוסחה ב': בשבחו ובשירו,

נוסחה ג': בשבחו בשירו ובזמרו.

לעניין "רבון" במקורות עבריים (לשונו תשכ"ד, 214-217)

למקורות העיוה שהבאתי במאמרי יש להוסיף גם כתב-יד באוסף העיוה בספריית האוניברסיטה בקמברידג', T-S. Misc. 26/24, המכיל שני דפי-קלף. הניקוד רבון נמצא בו פעמיים. בסך הכול יש לנו עד עכשיו ארבעה כתבי-יד, שאותה צורה נשתמרה בהם. הווה אומר, שצורה זו שנעלמו עקבותיה בספרותנו לא הייתה נדירה כלל בתקופת העיוה. הריני נותן בזה רק את תחילתן של שתי התפילות:

רבון כל העולמים גלוי וידוע לפניך שבלבי לעשות רצונך בלבב שלם
אלא שהשאור שבעיסה גורם...

רבון כל העולמים יהי רצון מלפניך שתוכיני ואהגה בתורתך לשמה ואשמור
תורתך לשמה...

1540). הצורה "בזמרו" מאושרת אף על-ידי תכלאל כ"י אוקספורד, מס' 1145 דף ב' ב', ושני כתב-יד בבריטיש מוזיאום, מס' 714, נכתב "במאתא אלמצ'מאר מן גבל חראז" בשנת 1643, ומס' 718, נכתב "במדינת ד'מאר" בשנת 1674. ויש לציין ששלושת כתב-היד הנזכרים אחרונה גורסים "בשירו בשבחו ובזמרו", גרסה המצויה אף בסידור ארם צובה בסדר אחר: בשבחו בשירו ובזמרו. ניתן לשער, שמקורה במיזוג נוסחאות, שכן מחיבורו של קראי קדמון (עיין ל' גינצבורג, גזי שכטר, ח"ב, 440) ידועה לנו הגרסה: "בשירי דוד עבדך נהללך יי אלהינו בשבחו ובשירו", ונתערבבו שתי הנוסחאות:

נוסחה א': בשבחו ובזמרו,

נוסחה ב': בשבחו ובשירו,

נוסחה ג': בשבחו בשירו ובזמרו.

לעניין "רבון" במקורות עבריים

(לשונו תשכ"ד, 214–217)

למקורות העיוה שהבאתי במאמרי יש להוסיף גם כתב-יד באוסף העיוה בספריית האוניברסיטה בקמברידג', T-S. Misc. 26/24, המכיל שני דפי-קלף. הניקוד רבון נמצא בו פעמיים. בסך הכול יש לנו עד עכשיו ארבעה כתב-יד, שאותה צורה נשתמרה בהם. הווה אומר, שצורה זו שנעלמו עקבותיה בספרותנו לא הייתה נדירה כלל בתקופת העיוה. הריני נותן בזה רק את תחילתן של שתי התפילות:

רבון כל העולמים גלוי וידוע לפניך שבלבי לעשות רצונך בלבב שלם
אלא שהשאור שבעיסה גורם...

רבון כל העולמים יהי רצון מלפניך שתוכיני ואהגה בתורתך לשמה ואשמור
תורתך לשמה...

עוד לעניין "עצור ועזוב"

זכיתי לראות אי-אלו כ"ע מישראל, שהם מלפני שנים אחדות. העוסקים בחכמת ישראל ובחקר המקרא. ראיתי באחדים מהם פירושים על "עצור ועזוב" הנמצא פעמים אחדות במקרא. למען הקיצור לא אביא את הפירושים ההם (גם אפשר, שלא ראיתי את כל הפירושים המחדשים) ולא אכתוב עליהם דברי ביקורת. אסתפק רק בזה, שכיוון שנכתבו זה אחר זה, הרי שהקודמים לא הניחו את דעת הבאים אחריהם לפרש אחרת; וגם הפירוש האחרון שראיתי – "עצור ועזוב" במובן "עזר ועזב" – מסתמא גם הוא לא הניח את דעת שאר המפרשים, כי פירוש זה אי אפשר שלא עלה על דעתם עוד טרם שראוהו, מפני פשטותו, וגם מפני שהוא על פי רש"י (דבר' לב, לו) בקצת שינוי (אפונה, אם שינוי זה הוא לשבח); אלא – צריך להניח – שלא נראה להם מפני אי-אלו גמגומים שבדבר, ולכן יסלחו לי החוקרים הנכבדים, אם אני מצטרף עם אלה שהפירושים הנ"ל לא הניחו את דעתם, ומציע פירוש משלי.

מסופר במל"א ה, כז–כח: "ויעל המלך שלמה מס מכל ישראל ויהי המס שלשים אלף איש: וישלחם לבנונה עשרת אלפים בחדש חליפות חדש יהיו בלבנון שנים חדשים בביתו".

פשוט, שלשליש המס העובד בלבנון יש לקרוא עצור, ולשאר המס שעזבוהו בביתו עד בוא תורו – עזוב. (אפשר שהכינוי "עצור" למושל בא ג"כ מפני כך). אבל יש לדעת אם גם המגויסים לשרת בצבא עמדו על משמרתם כמו כן חליפות? שבאמת היה כך, מעידים שני מקומות במקרא: מל"ב יא, ט ודבה"א כז, א; רק שם אינם נקראים "עצור ועזוב", כי אם המחלוקת "הבאה והיוצאת". דבר זה אפשר לבאר בשני טעמים:

(א) למה שקראו בישראל "עצור ועזוב" אפשר שקראו ביהודה "הבא והיוצא", כי היה איזה שינוי בשפה בין יהודה וישראל – היה דיאלקט של יהודה (ראה מל"ב יח, כו, כח; ישע' לו, יא; דה"ב לב, יח).

(ב) במ"ב יא המדובר בחיל תמידי, שכיר, שמשמרת זו ואומנותו, ויודע את זמנו ומקומו. בדה"א מדובר בתקופת שיא הגבורה בישראל, בימי דוד, שהמחלקות היו ממתנדבים שבאו מעצמם, ועליהם חל הלשון "הבאים והיוצאים", אבל בתקופת מלכי ישראל, שהיה גיוס של כפייה, כמו המס לעבודת המלך אצל

* [לשונונו" גניע גם אל מעבר למסך, כפי שמעיד מכתב זה. – המערכת.]

1. לשונונו ל, 175 ואילך; לא, 80. [ועי' גם שם ל, 160, 240.]

שלמה, שם חל הלשון "עצור ועזוב". ה"עצור" – זה שעמד על המשמר, וה"עזוב" נקרא ג"כ בשעת חירום. בחמישה מקומות במקרא נמצא "עצור ועזוב":

- א. דבר' לב לו: "כי יראה כי אולת יד ואפס עצור ועזוב".
 - ב. מל"א יד, י: "והכרתי לירבעם משתין בקיר עצור ועזוב בישראל".
 - ג-ד. מל"ב ט, ח: שם כא, כא; "והכרתי לאחאב" וי' (כמו אצל ירבעם).
 - ה. שם יד, כו: "ואפס עצור ואפס עזוב ואין עוזר... ויושיעם ביד ירבעם בן יואש".
- המובאים א' וה' באים בסגנון דומה ועניינם אחד, כי אם יתן ה' את ישראל בחטאיו בידי צריו, ויהיה להם למשיסה, ואפס (אבד) גם העצור וגם העזוב הבא לעזרתו, וכלה כוחו ואולת ידו – ירחם ה' את עמו, ולא יתן לעשות בו כלה, וישלח להם מושיע, אע"פ שלא יהיו ראויים לזה.

המובאים ב' – ד' סגנונם ועניינם אחד – נבואה קשה על בית ירבעם ואחאב, שצפויה להם השמדה שלמה. בשניהם מתחיל "והכרתי (להם) משתין בקיר".

מה זה "משתין בקיר"? המפרשים פירשו, שהכוונה לכלב. ביטוי זה יש גם בשמ"א, כה-כב: "כה יעשה אלהים לאויבי דוד וכה יוסיף אם אשאר מכל אשר (לנבל) עד אור הבוקר משתין בקיר". שם מתאים יותר ביטוי זה לכלב, כי המדובר בבעל עדרים, שהכלבים תופסים איזה מקום חשוב במשקו, ומביע בזה, כי יחריב את כל אשר לו, ממקנה עד הכלבים. אבל אין ביטוי זה הולם להשמדת בתי מלוכה. ואפילו נאמר, שביטוי זה הוא עתיק, מן הימים שהיו בני ישראל רועי צאן, וכולל את כל הנוהלים את העדרים, מאדם עד כלב – בכל זאת הפסוק, המתחיל ב"משתין בקיר", כלומר מאדם עד כלב, ואח"כ גומר עוד ב"עצור ועזוב" וכל ביתם, אינו עולה יפה.

לפי דעתי ביטוי זה הוא כינוי של גנאי לקבוצת אנשים ידועה. שהשלטון תמך עליה ביותר. ודאי, שהמושלים הנוכרים לא הסתפקו ב"עצור ועזוב" המגויס מן העם, בשעה שהיה להם ריב עם עמם בענייני אמונה, והיה להם – כדרך כל העריצים של כל העמים והזמנים – עוד חיל מיוחד של שכירים, המקבלים משכורת יתר וממלאים את כל פקודותיו של המושל מבלי הבחנה, להכות ולהרוג את מי שיצווה, מבלי משוא פנים. עליהם תמכו להחזיק בתוקף את רסן הממשלה ולדכא כל מרי של העם. חיל כזה, כנהוג, היה לא רק מבני ישראל, אלא גם מבני הנכר, ואפשר – רובו מבני נכר. מובן שצבא מיוחד זה לא היה אהוב על שדרות רחבות של העם, ובדו להם כינוי של גנאי "משתין בקיר", כלומר – כלבים בלתי מרוסנים מסורים לאדונם.

ובכן הנבואה אומרת, שיכרית ה' לבתי המלוכה הנ"ל, כל הכוחות המגנים עליהם, "משתין בקיר" (שרובו בני הנכר) ו"עצור ועזוב בישראל" – את מי מהם שיעמוד לימין השלטון, ויבער את הבתים הנ"ל עד תומם.

מוסך, נוסך = "יוצק" (מתכת)

במגילת ישעיהו (א) כתוב "הפסל ויעשה מסך חרש" לעומת הנוסח שבמסורה: "הַפְּסֵל יִסֵּךְ חָרֶשׁ" (ישע' מ, יט); במקום הפועל נסך בא מסך, שבמקרא משמש הוא לא אצל מתכת, אלא אצל משקה¹, וכן בהוראה מושאלת², ונזונו ממנו שמות-עצם: מִסֵּךְ (תהל' עט, ט), מִמֶּסֶךְ (ישע' סה, יא; משלי כג, ל); בכתוב שלנו במגילת ישעיהו הוא מורה על יציקת מתכת. קוטשר מעיר³, כי השורש מסך שבמקרא אינו אלא פרי תרכובת של שני פעלים: מזג + נסך.

לגבי יציקת מתכת מופיע במקרא הפועל נסך (פסל) שתי פעמים בלבד: ישע' מ, יט; מד, י; ובמקרה הראשון במגילה – מסך; כאן אי אפשר לראות תרכובת של "מזג + נסך", וכהשערת קוטשר הורכבו כאן – "מסכה + נסך". מאידך גיסא מביא קוטשר הוכחה, שבלשון חז"ל השתמשו בפועל מסך לציון יציקה (של מתכת או זכוכית), וזאת לפי גרסת ליברמן⁴ ליר' ברכ' א, ה, ב ע"ד: "אדם מוסך בוליס" (= "יוצק"), במקום נוסך⁵ שבדפוסים. והנה, שתי הצורות: "נוסך", "מוסך" מצויות בכתובות פניקיות, בצירופים: נסך הברזל, נסך החרץ, נסך הנחשת, וכן בלשון רבים – הנסכים, כציון מקצוע של הנפטר (על אבן מצבה) או של הנודר למקדש (על טבלת הקדשה), כשם שמצוינים שם מקצועות אחרים, כגון: "הרקח", "הפולס".

על פי התעתקים היווניים והרומיים: *Oξερβαλος, σωμηρ* sufes, rufe, *dobrim, mosechim*, קובע פרידריך⁶ את ההגייה של הבינוני בפיניקית כמו בעברית לפי משקל "קוטל"; לפיכך נקרא: "הרוקח", "הפולס", "הנוסך", "מוסך". להלן הכתובות (המיספור לפי סלושץ⁷):

186 קבר עכברם נסך הברזל בן בעלשלך

1. למסך שכר – ישע' ה, כב; מסכה יינה – משלי ט, ב; שתו יין מסכתי – משלי ט, ה; ושקיי בבכי מסכתי – תהל' קב, י.
2. מסך בקרבה רוח עועים – ישע' יט, יד.
3. יחזקאל קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים-המלח, ירושלים. תשי"ט, ע' 195, ס' 123.
4. שאול ליברמן. ירושלמי כפשוטו, ע' 145.
5. וכך לפי הערוך.
6. J. Friedrich, *Phoenizisch-Punische Grammatik*, 1951. §140.
7. נחום סלושץ. אוצר הכתובות הפיניקיות. תל-אביב. תש"ב.

- 284 ארש נסך הברזל בן שפט בן עכברם
 83 חגי [ה]אר[ך] בן עבד[פעם] הארך נסך הברזל
 211 הנסכם שברזל שפט בן בלל ופפי בן [ב]בי
 276 ארש בן יתנבעל בן מסף נסך אחרץ
 328 בדעשתרת בן מסף נסך החרץ
 556 -[ת בן עבדאש אנ[ס]ך אחרץ
 564 חנבעל [בן] עבדאדי א[נ]סך אנחשת
 ולעומת אלה בהקבלה ל-נסך- גם -מסך- ללא כל הבדל בהוראה:
 563 עבדמלקרת בן שפט בן בדעשתרת מסך הנחשת
 404 חנבעל בן - - - - - מסך הנחשת
 להשלמה נביא מפרידריך⁸ שם-עצם בפיניקית, נגזר מן -נסך-: נסכת,
 בהוראת -פסל-; המקביל לו במקרא: מִסְכָּה (עגל מסכה, פסל ומסכה,
 התרפים והמסכה).
 מִסְכָּה וְנִסְכָּה, בפיניקית, הם אפוא יוצקי המתכת- הברזל, הזהב והנחשת.
 עובדות אלה מלשון הפיניקים אינן מעודדות השערות על שגיאה של כותב
 מגילת ישעיהו או על -יצירת- פועל חדש -מסך- לעניין יציקת מתכת, כי על
 כן במקום אחר (מד, י) לא סטה הכותב מן הגרסה וְנִפְסָל נִסְכָּה כפי שהיא
 במסורה.
 מוטב אולי לקשור את מסך שבמגילת ישעיהו אל מסך שבלשון חז"ל כפי
 שהובא על ידי קוטשר.

8. פרידריך, כנ"ל, ע' 93, §213, על פי לוי די-לא וידא - Levi della Vida.

Italiana 6, 1935 (15-27)

סנסן – סניס

במדרש שיר השירים, מהדורת גרינהוט (ירושלים תרנ"ז) דף ד ע"א איתא: כבר נכנסה מדת הדין לפני הקב"ה בידו (צ"ל ובידה) סנסן אחד וכתוב בו וגוב (צ"ל וגוב) איש ומכרו ונמצא בידו [מות יומת] (שמות כא, טז), וכו'. והנה "סנסן" בכל מקום פירושו עלה דק the pointed ribbed leaf of a palm-tree לפי יסטרוב¹. אמנם בקטע זה שלפנינו לא ייתכן פירוש זה, שהרי סנסנים אינם משמשים חומר לכתיבה.

גרינהוט וכן בובר² בהערותיהם לא עמדו על הקושי שבמלה זו. כמו כן כל המילונים, יסטרוב, לוי, קאהוט, ובן יהודה, לא העירו דבר.

ונראה לי, שטעות סופרים איכא כאן, וצריך לגרוס "סניס" במקום "סנסן". סניס זה מלה יוונית היא *σάνις-ιδος*, משמשת בכמה משמעויות. כשבאה מלה זו בלשון רבים ולפעמים אפילו בלשון יחיד פירושו לוחות המחופים גיפסוס שנוהגים היו לרשום עליהם הודעות פומביות, כגון מודעות על דיונים בבתי משפט, או שמותיהם של בעלי-חוב³. יתרה מזו נהוג היה ברומא לציין במלה זו את הלוחות שחקוקים עליהם חוקים ומשפטים, (עיין ב- Dio Cassius 42.32 סופר מהמאה ה' לסה"נ)⁴. הרי שנכנסה מדת הדין ובידה סניס – *σάνις* אחד, דהיינו לוח-חוקים אחד, שהיה כתוב עליו "גוב איש ומכרו" וכו'.

נראה הדבר, שמלה זו (במשמעות זו?) לא הייתה ידועה למעתיקים (יש מי שסבור, כי היא מצויה במשנה כלים י, ו⁵), ועל כן "תיקנו" הגרסה "סניס"⁶, שהייתה דומה בעיניהם כטעות, והחליפוה ל"סנסן"⁷.

1. במילונו 1008, ערך "סנסן". ע"ע עה"ש ו' 87, ובלעף פלורא ב' 336.

2. בהערותיו שם 25–35.

3. עיין, למשל, 70, 25 Demosthenes, בלשון יחיד שם.

4. עיין במילון של Liddel & Scott² 1583, ערך *σάνις*, וע"ע ב- Photius, מהדורת Albertus (Leipzig 1808) 369: *Σάνιδα τα λεύκωματα ὅπου αἱ δίκαι λέγονται* ע"ע ב- Hesychius, מהדורת Schmidt (Iena 1862) ד' 9, ערך *σάνις*. (ליתא ב Zonaras).

5. עיין לענוערטער של ש' קרויס ב' 404, 612, ערך "סניס".

6. עיין שם א' 68, (92).

7. הסנסן שבתוספתא כלים ב"ב ה, 595₂₆, ושם נגעים ו, 624₃₅, אינו עניין לכאן, כי צריך לגרוס "סנסין", כמו דאיתא בר"ש שם. עיין עה"ש ו' 87 הערה 5, ובתוספת ראשונים להגר"ש ליברמן ג' 189, 87.

כפי שראינו, מלה זו שאולה היא מן היוונית, אלא שלא זכתה, בדומה למלים שאולות אחרות, להתאזרח בשפת המדרשים, ושימשה לשעתה לבעל המדרש שלנו כמונח טכני גרידא⁸. מתוך כך נשתבש הכתיב שלה ולא עמדו המעתיקים על טיבה.

8. גם בסורית לא מצאתי מלה זו (עיין במילונו של ברוקלמן מהדורה שנייה, ובאוצרו של סין-סמיט, ובמוסף לו). מעניין שגם במדרשים המקבילים, דהיינו הנוסחאות השונות של מדרש עשרת הרוגי מלכות, סנסן הזה נעדר הוא (עיין בבית המדרש של יעללינעק ב' 64-72, ר' 19-35).

לעניין "דרך, לשון שלטון"

(י' קוטשר, לשוננו לב, עמ' 345)

בדברי פרופ' קוטשר (שם) הובא מן ספרי, דברים, כ"י לונדון: "ונדרך לאחר לדבר על ידי". המובאה נזכרה שם בשם פרופ' ש' ליברמן, וכך רשום בח"ג במהדורת פינקלשטיין.

לצורך עבודתי במילון ההיסטורי קראתי לפני זמן מה את הקטע המובא מתוך תצלום כ"ל. חזרתי ועיינתי בתצלום ומצאתי: ונצרך (בצד"י, ולא בדל"ת).

שאל ליברמן

שלוש הערות קצרות

(מתוך מכתב אל העורך)

א. "דרך"

...השתדלתי והשגתי צילום כ"ל של ספרי דברים ועיינתי שם. הכ"י הוא ברור מאוד, ואין שום ספק בקריאה, והגרסה שם ונצרך, ולא כמו שנדפס בשנו"ס של מהדורת הר"א פינקלשטיין, עמ' 394, ונדרך. אמנם גרסה זו קשה מאוד; למה הכניס הספרי בתארו "לוטייר שהוא עומד על הבמה", שנצרך באותה שעה לאחר לדבר על ידו? ויכול המתעקש לומר שצ"ל "ונידרך" ונתחברה הי"ד לדל"ת, ויצא: ונצרך. ברם, אע"פ שגרסה זו נראית מקורית מאוד, הרי היא מתנגדת לשאר הנוסחאות. בשאר כתה"י הגרסה היא "ונזכר" (וכ"ה גם בקטע מן הגניזה; וכאן כבר לא סמכתי על שנו"ס, ובדקתי בקטע מן הגניזה בעצמי, והגרסה שם ברורה). לפיכך קרוב לוודאי בעיניי, ש"נזכר" אינו אלא כתיב אחר במקום "ונשכר", ובדפוסים "תיקנו": ונשכר. וכבר העירותי בתוספתא כפשוטה לכתובות, עמ' 374, לש' 33-34, על שינוי זה, ובהערה 12 שם הסקתי: "והיא משכירין והיא מזכירין".

אבל עצם העניין, ש"נדרך" פירושו שנשתלח, שהורשה, וכדומה, נראה לי נכון. ובספרי "ספרי זוטא", שיצא רק עכשיו... חזרתי על הגרסה המוטעית שבספרי כ"י לונדון, אבל הוספתי שם (סוף עמ' 73): ובאבות דר' נתן נז"ב, פ"א ג ע"א: "ודורך אחד לצפון וכו'", ובמקבילות: "משגרו וכו'". ומכאן, ש"דרך" בבן-סירא הוא שליח, ואף "מורשה" שליח הוא, ואף שליח ציבור הוא מורשה של הציבור.

לעניין "דרך, לשון שלטון"

(י' קוטשר, לשוננו לב, עמ' 345)

בדברי פרופ' קוטשר (שם) הובא מן ספרי, דברים, כ"י לונדון: "ונדרך לאחר לדבר על ידי". המובאה נזכרה שם בשם פרופ' ש' ליברמן, וכך רשום בח"ג במהדורת פינקלשטיין.

לצורך עבודתי במילון ההיסטורי קראתי לפני זמן מה את הקטע המובא מתוך תצלום כ"ל. חזרתי ועיינתי בתצלום ומצאתי: ונצרך (בצד"י, ולא בדל"ת).

שאל ליברמן

שלוש הערות קצרות

(מתוך מכתב אל העורך)

א. "דרך"

...השתדלתי והשגתי צילום כ"ל של ספרי דברים ועיינתי שם. הכ"י הוא ברור מאוד, ואין שום ספק בקריאה, והגרסה שם ונצרך, ולא כמו שנדפס בשנו"ס של מהדורת הר"א פינקלשטיין, עמ' 394, ונדרך. אמנם גרסה זו קשה מאוד; למה הכניס הספרי בתארו "לוטייר שהוא עומד על הבמה", שנצרך באותה שעה לאחר לדבר על ידו? ויכול המתעקש לומר שצ"ל "ונידרך" ונתחברה הי"ד לדל"ת, ויצא: ונצרך. ברם, אע"פ שגרסה זו נראית מקורית מאוד, הרי היא מתנגדת לשאר הנוסחאות. בשאר כתה"י הגרסה היא "ונזכר" (וכ"ה גם בקטע מן הגניזה; וכאן כבר לא סמכתי על שנו"ס, ובדקתי בקטע מן הגניזה בעצמי, והגרסה שם ברורה). לפיכך קרוב לוודאי בעיניי, ש"נזכר" אינו אלא כתיב אחר במקום "ונשכר", ובדפוסים "תיקנו": ונשכר. וכבר העירותי בתוספתא כפשוטה לכתובות, עמ' 374, לש' 33-34, על שינוי זה, ובהערה 12 שם הסקתי: "והיא משכירין והיא מזכירין".

אבל עצם העניין, ש"נדרך" פירושו שנשתלח, שהורשה, וכדומה, נראה לי נכון. ובספרי "ספרי זוטא", שיצא רק עכשיו... חזרתי על הגרסה המוטעית שבספרי כ"י לונדון, אבל הוספתי שם (סוף עמ' 73): ובאבות דר' נתן נז"ב, פ"א ג ע"א: "ודורך אחד לצפון וכו'", ובמקבילות: "משגרו וכו'". ומכאן, ש"דרך" בבן-סירא הוא שליח, ואף "מורשה" שליח הוא, ואף שליח ציבור הוא מורשה של הציבור.

ב. "התחזק"

בעניין "חזק, התחזק" לשונו לא, 280-281, אין ספק שבכמה מקומות פירושו הודרו, ו"חזק" פירושו גם לחגור, להדק. עיין מ"ש בירושלמי כפשוטו, עמ' 153. ואף "זרז" פירושו חגורה, ו"להודרו" מובנו כמו לחגור את המותניים. ובתנחומא בובר, פרשת נח, כד ס"ב: שם נתחזק תחילה ואח"כ יפת. אבל לעיל שם כנרע"א: הרבה חזק אברהם לישא אשה וליצחק בנו, ועיי"ש הערה קפ"ז. ובנדפס "דחק" במקום "חזק". והיא היא.

ודע לך, שבכתובות של א"י מצוי הרבה "התחזק", כנראה במשמעות התנדב, עיין בספר הישוב כרך א' חלק א', 88 ע"ב, מספר 6 (הראשון); שם 109 ע"ב, מספרים ג, ז; שם 110 ע"א, מספר ח. ועדיין הפירוש שם צ"ע קצת.

ג. "בלה"

בעניין "בלה", לשונו שם, עמ' 282, בוודאי שהצדק עימך בעיקר דבריך, אבל יש ל"בלה" גם משמעות גוון של כלה מרוב שימוש, נשחק, כפי שיוצא מכמה מקראות, וכן במשנת כתובות ספ"ק: ואינו נותן לה לא חדשים בימות החמה ולא שחקים בימות הגשמים, והיא מתכסה בבלאותיהן בימות החמה והשחקים שלה. "בלאות" ו"שחקים" הם שמות נרדפים. אלא ששחקים הם בלואים יותר, ועיין במילונו של בן-יהודה 7033, עמ' ב'. ואף הקללה "שחיק טמא", היא על דרך הפסוק (תהלים לב, ג).

ובאיוב כא, יג: יב לו בטוב ימיהם; וביוניתי רגיל הביטוי *χρόνον διατρίβειν*. ולפיכך הכוונה במדרש שה"ש רבה הי, טו: "אדם בונה בניין ואחר מבלה אותו", שאחר משתמש הרבה בו ומבלה אותו מרוב שימוש. ואף "שיבלו שפתותיהם מלומר די" פירושו, ששפתותיהם ישתחקו מרוב שימוש של הדיבור "די, די".

“והיא משכירין והיא מזכירין”

“והיא משכירין והיא מזכירין” – קובע פרופ' ליברמן ברשימתו דלעיל. כיצד מתיישבים הדברים מבחינה בלשנית?

בירושלמי ברכות ד ע"ד נאמר (לפי שרידי הירושלמי, מהדורת ל' גינצבורג, עמ' 7): ר' לוי ר' אבידימה דחיפא בשם ר' לוי בן סוסי צריך להתיו למען תזכרו (במ' טו, מ) ר' יונה... צריך להתיס (שם, עמ' 31: להתיו) כי לעולם חסדו (תה' קיח, א). וכבר השכיל... אבן ג'נאח לפרש, בסעיף המזכיר אסימילאציה של עיצורים במעמד של תכיפות¹: “ומפני מה שזכרתינו במלות האלה... צוו רבותינו ז"ל לבאר זין: למען תזכרו... ולהראות סמך: כי לעולם חסדו... הזין מראה שתתערב בסמך (= תיהגה כסמך), והסמך מראה שתתערב בזין, כי הזין הנחה אשר אחריה כף קרובה במוצאה ממוצא הסמך, וכן הסמך הנחה אשר אחריה דלת קרובה במוצאה ממוצא הזין”. כל בר בי רב ששימש בבלשנות שנה אחת יודע, כי אבן ג'נאח קשט אף כאן²; היינו הזין הצלילית בדרך הטבע מידמה לכ"ף האטומה התוכפת אותה, והיפוך הדברים “בחסדו”, ומכאן האזהרה לדקדק בפסוקים האלה בשעת התפילה.

נמצא, כי בהגייה הרגילה (שלא בקריאת שמע) *tiskeru* = תִּסְכְּרוּ וגם “תִּשְׁכְּרוּ”. מכאן, ששני השרשים עשויים היו להתערב, והבריות יכלו לתת את הוראתו של זה בזה ולהפך. ואין זו השערה בעלמא, שכן כידוע, בכנוענית של התקופה המקבילה בערך לתקופת המימרא בירושלמי אכן מופיע שורש “סכר = זכר! אף שם השכילו לבאר, כי גרמה צורה מעין “תזכרו”³. לפיכך אפשרי אפוא, שכתבו גם להפך, היינו “זכר = שכר” (הסין, כידוע, הייתה הגייה כסמך בתקופה זו) – ואגב, יש לנו אף עדות, מן הסורית, להגייה של תִּסְדוּ – *ḥazdō*⁴.

1. ספר הרקמה, מהדורת וילנסקי-טנא, ירושלים תשכ"ד, עמ' רנו.

2. שלא הוא בעיניי, כי פרופ' ל' גינצבורג, שהיה מתלמידיו של נילדקה, עודנו סבור (בעקבות דברי חמודות לבעל תוספות יו"ט על הרא"ש לפרק ה' של ברכות ובעקבות “פני משה” על הירושלמי – כפי שמעירני מר' מ' מדן), בפירושים וחיידושים בירושלמי, חלק ראשון, נויארק תשי"א, עמ' 319: “הפירוש הפשוט הוא, שידקדק בהברת הס' שבחסדו שלא יחליפנו בשי' ימנית ויאמר חסדו במקום חסדו”, וראה אף עמ' 320.

3. Z. S. Harris, *Development of the Canaanite Dialects*, New Haven 1939, p. 79.

4. C. Brockelmann, *Syrische Grammatik*⁸, Leipzig 1960, § 21.

שתי הערות

א. ארכן-קצרן

בלשונו ל"ב (תשכ"ח), עמ' 106 והלאה עוסק פרופסור קוטשר בצורות מארכן-מברכם, מקצרן-קצרן ומסיק (עמ' 108): "נמצאנו למדים, כי לפי הממצא של היום הייתה לשון חז"ל יודעת צורת מברכם-מברכן, אך כנראה לא ידעה לא מארכן ולא מקצרן, ארכן-קצרן".

אעיר על הסליחה "ארכן וקצרן לא יחדל וימנע, בקש בעד נמעד נד ונע" (דיידון, אוצר השירה והפיוט א, 7650; י' בער, הסליחות לכל השנה לפי מנהג האשכנזים, ליום ששי, רדליהים תרל"ד, עמ' 52).

הרי שמחברה של הסליחה, אליה בר שמעיה, שחי בבארי, כנראה במאה ה"א הכיר את הצורה ארכן-קצרן.

ר' אברהם ב"ר עזריאל מבאר בספר ערוגת הבושם, חלק שלישי (עמ' 438): "ארכן וקצרן, שנינו בפ' אין עומדין כמה ארכן הוא זה כמה קצרן הוא זה, המאריך בתפילתו והמקצר בתפילתו, לא יחדל וימנע מלבקש בעד הנמנע". נע ונד⁴ מיטלטל וגלי, כל מי לפי דרכו יבקש רחמים לצורך השעה".

הרי עד שני, בן המאה ה"ג, לגרסאות ארכן-קצרן.

בעמ' 107 אומר קוטשר: "צורת מארכן תמוהה, שכן מצפים אנו לצורת * מאריכן... לפיכך ראוי לשים את הלב לגרסות מברכם שב ג. מברכן במכילתא דרשב"י (ענין ושאר כתבי יד)... כללו של דבר: הן גרסת מקצרן והן גרסת מארכן חשודות ביותר שאינן אלא פרי המצתיקים".

בנוגע ל"מארכן" כיוון פרופסור קוטשר לדעתו של ד"צ הופמן, שמעיר למכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, עמ' 72 הערה ז: "במכילתא גר' מארכן, וגי' שלפניו (כלומר: מברכן) גיל יותר נכונה".

1. ח' שירמן, מבחר השירה העברית באיטליה, ברלין 1934, עמ' מא. אני מודה לד"ר גולדשמידט, שהעיר את לבי על כך.
2. מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשכ"ג.
3. אורבך, הערה 58, מעיר: "בדפ' נמעד", וכן הגרסה בכ"י ברלין מס' 9, סליחה מס' רל"א (עמ' 281) ובכ"י המבורג מס' 139 (עמ' 63). תודתי נתונה לספרית שוקן, ירושלים, על שנתנה לי לעיין בתצלומים של כתביהיד הללו.
4. כלשון הכתוב בראשית ד, יב, יד, וכן גורס כ"י המבורג מס' 139, אבל בכ"י ברלין מס' 9 ובדפוסים: נד ונע.
5. אורבך, חלק ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' [3] אומר: ספרו של ר' אברהם ב"ר עזריאל "ערוגת הבושם" נתחבר סמוך לשנת 1234.

ב. שופט – שבט

לשוננו ל, עמ' 243–247; לב, עמ' 272–275

אעיר על פירושו של רד"ק לשמואל ב, ז, ז: "את אחד שבטי ישראל, שופט ישראל ומלכם, כמו לא יסור שבט מיהודה, כמו שאמר אשר צויתי לרעות את עמי ישראל, והשופט או המלך הוא הרועה, וכן במקומו בדברי הימים (א' יז, ו) את אחד שופטי ישראל". ועיין שד"ל בראשית מט, טו; שמות כא, א (דברים כט, ט).

הערה

למאמרי "למהותה של האסוציאציה", לשוננו ל"ב, עמ' 377

פרופ' א"א אורבך מעירני, שהגרסה בכת"י מינכן היא: "לא איברי ליליא אלא לגירסא". – יישר כוח למעיר. ולפי זה אין אפוא המוטו שב"אור תורה" גרסתו של ש"ע, כי אם הגרסה, שבחרה ש"ע כאן – וכך צ"ל גם בהערה 50 במאמר הנ"ל, בעמ' 384.

יעקב בהט

תיקונים

לדברי ש"א ליונשטם ב"לשוננו לב

בעמ', 369, פסקה שנייה, שורה 2 צ"ל:

שבכתיב כגון מראָא מייצגת א – 'a, ואילו אי – i.

בעמ' 370, בשורה 9, צ"ל:

כי א של 'מראָא' הורגשה כ־i'

בעמ' 371, הערה 14, יש לקרוא: F. M. Cross

בעמ' 373 בסוף הערה 20: *μειλίχιος*

ב. שופט – שבט

לשוננו ל, עמ' 243–247; לב, עמ' 272–275

אעיר על פירושו של רד"ק לשמואל ב, ז, ז: "את אחד שבטי ישראל, שופט ישראל ומלכם, כמו לא יסור שבט מיהודה, כמו שאמר אשר צויתי לרעות את עמי ישראל, והשופט או המלך הוא הרועה, וכן במקומו בדברי הימים (א' יז, ו) את אחד שופטי ישראל". ועיין שד"ל בראשית מט, טו; שמות כא, א (דברים כט, ט).

הערה

למאמרי "למהותה של האסוציאציה", לשוננו ל"ב, עמ' 377

פרופ' א"א אורבך מעירני, שהגרסה בכת"י מינכן היא: "לא איברי ליליא אלא לגירסא". – יישר כוח למעיר. ולפי זה אין אפוא המוטו שב"אור תורה" גרסתו של ש"ע, כי אם הגרסה, שבחרה ש"ע כאן – וכך צ"ל גם בהערה 50 במאמר הנ"ל, בעמ' 384.

יעקב בהט

תיקונים

לדברי ש"א ליונשטם ב"לשוננו לב

בעמ', 369, פסקה שנייה, שורה 2 צ"ל:

שבכתיב כגון מראָא מייצגת א – 'a, ואילו אי – i.

בעמ' 370, בשורה 9, צ"ל:

כי א של 'מראָא' הורגשה כ־i'

בעמ' 371, הערה 14, יש לקרוא: F. M. Cross

בעמ' 373 בסוף הערה 20: *μειλίχιος*

ב. שופט – שבט

לשוננו ל, עמ' 243–247; לב, עמ' 272–275

אעיר על פירושו של רד"ק לשמואל ב, ז, ז: "את אחד שבטי ישראל, שופט ישראל ומלכם, כמו לא יסור שבט מיהודה, כמו שאמר אשר צויתי לרעות את עמי ישראל, והשופט או המלך הוא הרועה, וכן במקומו בדברי הימים (א' יז, ו) את אחד שופטי ישראל". ועיין שד"ל בראשית מט, טו; שמות כא, א (דברים כט, ט).

הערה

למאמרי "למהותה של האסוציאציה", לשוננו ל"ב, עמ' 377

פרופ' א"א אורבך מעירני, שהגרסה בכת"י מינכן היא: "לא איברי ליליא אלא לגירסא". – יישר כוח למעיר. ולפי זה אין אפוא המוטו שב"אור תורה" גרסתו של ש"ע, כי אם הגרסה, שבחרה ש"ע כאן – וכך צ"ל גם בהערה 50 במאמר הנ"ל, בעמ' 384.

יעקב בהט

תיקונים

לדברי ש"א ליונשטם ב"לשוננו לב

בעמ', 369, פסקה שנייה, שורה 2 צ"ל:

שבכתיב כגון מראָא מייצגת א – 'a, ואילו אי – i.

בעמ' 370, בשורה 9, צ"ל:

כי א של 'מראָא הורגשה כ' – i'

בעמ' 371, הערה 14, יש לקרוא: F. M. Cross

בעמ' 373 בסוף הערה 20: *μειλίχιος*

LĚŠONĚNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Editor: Prof. E.Y. Kutscher Editorial Secretary: M. Medan

Vol. XXXIII, No. 1, Tišri 5729 / Oct. 1968

ENGLISH SUMMARIES

SH. YEIVIN: SOME ADDITIONAL NOTES ON THE PROBLEM OF שׁוֹפֵט - מֶלֶךְ (pp. 3-6)
(See Z. Falk, *Lěšoněnu* 30 (1966), pp. 243 ff.)

The author discusses the late introduction of the institution of kingship in Israel; he emphasizes the elective character of this institution on the basis of a written covenant (I Sam. 10, 25; II Sam. 5, 3; II K. 11, 17); and its close association with justice (in judging) (I Sam. 8, 1-8; II Sam. 8, 15; II K. 15, 5; II Chron. 26, 21). In the course of the discussion he also points out the etymological connection between ruling and justice in various Semitic languages (מֶלֶךְ - מַלַּךְ, both to possess, rule, and take council; שָׂרַר — *sarru*, to rule, and judge), and probably also Egyptian *hqꜣ* = ruler, which he identifies with Hebrew חָקַר, to investigate, search (for truth).

M. ROTTENBERG: THE IMPLICIT CONSTRUCT PHRASE IN THE BIBLE (*concl.*) (pp. 7-14)

One of the strange phenomena of Bible Hebrew is that the plural of a substantive refers at times to the plural of another substantive which does not appear in that sentence, if it is the *regens* of that substantive. not of the plural but of the singular form.

I have found 121 verses which are constructed in this way as due to the wide use of the Implicit Construct Phrase (ICP) in the Bible.

At times a pronominal suffix with a substantive or a relative does not always refer to an antecedent in the verse, but indicates possession. I have found 191 verses constructed in this manner. This can be also explained as due to the plural ICP.

S. SPEIER: HAD RASHI ANOTHER *VORLAGE* ON AMOS 4, 10 THAN IS FOUND IN THE USUAL EDITIONS ? (pp. 15-17).

From Rashi's commentary on Amos 4, 10 "as I send to you in the wilderness when you left Egypt" we may perhaps conclude that Rashi read בְּדֶרֶךְ (and not בְּדֶרֶךְ) with the meaning "as on the way". In fact, this is found in seven MSS.

A. HURVITZ: *Amqarw* = *Amqar(r)una* = עֲקָרֻן (pp. 18-24)

The author attempts to clarify the exact relationship between the form עֲקָרֻן of the MT, and the "dialectic" form *עֲקָרֻן, reflected in Assyrian documents and in

Hellenistic-Roman sources. The purpose of the discussion is to solve the problem of the place-name $\text{עֶקְרוֹן/עֶקְרוֹן}^*$, in the light of a morphological analysis dealing with the relationship between the Hebrew noun patterns $qitl\bar{o}n/qitt\bar{a}l\bar{o}n$. The fact that the noun pattern $qitl\bar{o}n$ tends to replace, in the history of the Hebrew language, $qitt\bar{a}l\bar{o}n$ (cf. for instance, Ec. 1, 11; 2, 16 וְכָרוֹן instead of וְקָרוֹן) seems to explain the transition from עֶקְרוֹן^* , to עֶקְרוֹן : ancient עֶקְרוֹן^* is modeled after $qitt\bar{a}l\bar{o}n$, whereas עֶקְרוֹן — which was preferred in MT — belongs to $qitl\bar{o}n$.

M. SOKOLOFF: THE HEBREW OF *BĒRĒSĪT RABBA* ACCORDING TO MS. VAT. EBR. 30 (pp. 25–42)

Until now all the Hebrew material from Rabbinic sources has been treated as one entity; however, as E.Y. Kutscher has pointed out (*Festschrift Baumgartner*) a distinction should be drawn between Tannaitic Hebrew (=mhe¹) and Amoraic Hebrew (=mhe²). The former was written in Judea when Hebrew was still a spoken language, while the latter was written in Gallilee after Hebrew ceased to be spoken.

MS.Vat. Ebr. 30 — which is known to be a linguistically reliable ms. — was chosen for investigating the nature of mhe². This first half of the article gives a linguistic description of the ms. It is shown on the basis of linguistic criteria that the ms., written by three scribes, was copied from two different mss. The first and third scribes used the same ms., while the second scribe copied from a different and linguistically inferior ms.

The name pairs $\text{אלעזר} — \text{לעזר} — \text{אליעזר} — \text{ליעזר}$, $\text{יהודה} — \text{יודה}$ are discussed, and it is shown that the longer forms were used in mhe¹ while the shorter forms were used in mhe².

(to be continued)

E. KAGAN: NOTES ON THE USE OF THE SPONDEE IN THE HEXAMETER (pp. 43–47)

In the discussion between Sh. Span and B. Benshalom, whether the use of the trochee in the Hebrew hexameter is justified or not, Benshalom's conclusion is correct, but not his method of proof. Sh. Span forwards a strong claim: in the classical meter a long syllable may substitute two short ones in the foot, owing to the equal duration of the two short syllables to the long one. By the use of the spondee (— —) instead of the dactyl (— —) variation is achieved; but in the modern accentual meter, when a trochee stands for a dactyl, a gap is formed, which disturbs the rhythm.

Against the demand of dactylic consistency Benshalom fosters diversity by the use of the spondee in the accentual hexameter. He asserts correctly that the ear does not bear a monotonic dactylic meter.

In my opinion Span's claim does not stand the test. In the syllabic = accentual meters the duration of the stressed and weak syllables is the same. The trochee (— —) in the trochaic verse is of 2 moras (2 quarter-notes) instead of three in the classical meter, and the dactyl in the dactylic verse is of 3 moras (3 quarter-notes) instead of the 4 in the classical one. But if the trochee substitutes the dactyl in a dactylic verse the reader devotes to it the same span of time he devotes to the dactyl

there. Then we may read the trochee in one of the following ways: 1) stressed syllable + weak syllable + quarter-rest; 2) stressed syllable + unstressed *long* one; 3) stressed *long* syllable + weak one; 4) stressed syllable + quarter rest + weak one.

Thus, there is no rhythmical disturbance by the use of the trochee in the modern hexameter. On the other hand, Span is right in saying that the accentual trochee is not the right substitute of the quantitative spondee. For if the long syllable is translated into a stressed one, and the short syllable to a weak one, the correct substitute of the spondee are two adjacent stressed syllables, or the dactyl.

G. SARFATTI: THE PUNIC PASSAGES IN THE *POENULUS* OF PLAUTUS (pp. 48-59)

Maurice Sznycer, *Les passages puniques en transcription latine dans le "Poenulus" de Plaute*, Paris 1967, pp. 173.

The present book is the latest attempt in the centuries-old-research on Hanno's Punic speech in Plautus' *Poenulus*. The author starts with an accurate philological analysis of Plautus' manuscripts, and, availing himself of all previous studies on the subject and relying on the most recent research in the Punic language (particularly on Février's and Friedrich's works), deciphers Plautus' Punic text and reconstructs its original form. Naturally, not all "cruces" are solved, and not all of Sznycer's conclusions are indisputable, but on the whole this is a sound work—some flaws, specially in the phonological field, notwithstanding—, which clarifies nearly all that can be made clear, and which is an important contribution to our knowledge of Punic.

J. BLAU:

1. *HEBRÄISCHES UND ARAMÄISCHES LEXIKON ZUM ALTEN TESTAMENT*, VON L. KOEHLER UND W. BAUMGARTNER, DRITTE AUFLAGE, NEU BEARBEITET VON W. BAUMGARTNER UNTER MITARBEIT VON B. HARTMANN UND E.Y. KUTSCHER LIEFERUNG I, א-טבח, LEIDEN, E.J. BRILL, 1967, pp. LIV+352.

2. *HEBRÄISCHE WORTFORSCHUNG*, FESTSCHRIFT ZUM 80. GEBURTSTAG VON W. BAUMGARTNER, SUPPLEMENTS TO VETUS TESTAMENTUM. . . VOLUME XVI, LEIDEN, E.J. BRILL, 1967, pp. X+429 (review) (pp. 60-67)

(1) is a good dictionary, much better than Koehler's lexicon (in which only the Aramaic part by Baumgartner is really good), but it can be better. The transcription of Ancient South Arabic \times by \acute{s} is misleading. Sound shifts are not always sufficiently taken into consideration (v. e.g. *I dabbeṣet*, *hallôn*, *ḥārāš*). The treatment of the letters of the alphabet (at the beginning of each letter) is not always satisfactory. Root variants are not always differentiated from sound shifts proper (v. e.g. *I gdd*, *dlq*, *III ḥsr*). It is unfortunate that roots are adduced only if verbs are derived from it in any Semitic language, but even within this framework the dictionary is not always consistent (v. e.g. *bāsār*, *gummās*, *dḡaš*, *I bḥr*). Other inconsistencies occur as well (v. e.g. the etymologies of *I*, *II 'ayin*, of different derivations of *'šr* or p. 248b the analysis of *w* after temporal adverbs). The attention paid to parallelism is insufficient. Kutscher's handling of Middle Hebrew and Judaeo-Aramaic is a *novum*, cf. his programmatic article in (2). Besides this article, (2) contains articles from other

Israeli scholars as well (Ben-Ḥayyim, Rabin, Seeligmann). Collaboration between Semitic and Indo-European linguists is exhibited in Greenfield and Mayrhofer's article on 'alḡummī/almuggīm. Dahood exaggerates the possibility of Canaanite features in Hebrew, and Driver brings the analysis of homonymous roots to perfection, but also, it seems, *ad absurdum*. Wagner too heavily relies on Guillaume; as to the problem of the "Proto-Arameans", cf. now D.O. Edzard, *ZA* 56, pp. 142ff. Interesting are Ginsberg's and Landsberger's lexical notes, Jenni's analysis of factitive and causative, as well as the articles of Eissfeldt & v. Soden.

N. WIEDER: NOTES ON THE TEXT OF *BARUK ŠE'AMAR* AND ON THE FORM רבון (pp. 68–69)

1. The reading בשבח[ת] ובזמרות in the benediction *Baruk Še'amar*, occurring in the printed edition of Saadya Gaon's prayer-book, is explained, on the basis of a Genizah MS, as a change of the original form בשבח ובזמרו. Genizah fragments from the Cambridge University Library contain this form. On the basis of MSS it is proved that the Yemenite Jew also adopted this version of Saadya and Maimonides.

2. A new fragment from the Cambridge Genizah is cited in which the ancient form רבון, instead of the customary רבון, occurs twice. So far we have, then, 4 MSS containing this rare form used in the Gospels (Mark 10, 51; John 20, 16).

N.N: ADDITIONAL NOTE TO עָצוּר וְעוֹב (pp. 70–71)

A further note on this problem which was discussed in Lěš. XXX and XXXI. The author feels the עָצוּר refers to a standing army, and עוֹב to the inactive reserves. בִּקְרַי מִשְׁתֵּין is a derogatory description for a hired foreign force.

B. ESHEL: נִסְךְ/מוֹסֵךְ = "CASTER, FOUNDER" (pp. 72–73)

Against the verb *nsk* in the massoretic text, we find in the Isaiah Scroll (40, 15) the verb *msk*, whose use in Biblical Hebrew is connected to "drink", not to "metal", but is nevertheless not a scribal error: in Phoenician Inscriptions, "caster", "founder", (of iron, brass, gold) are rendered by נִסְךְ as well as מוֹסֵךְ and so in the Yērushalmi Talmud (*Bēraḳot* I 2, 4): מוֹסֵךְ in manuscript against נִסְךְ in prints.

D. SPERBER: סניס — סנסן (pp. 74–75)

In *Midraš Cant.* ed. Grünhut 4a, the word סנסן appears. סניס which normally means the leaf of a palm-tree makes little sense in the context of this *Midraš*. The correct reading should be סניס, "sanis", a Greek word meaning the tablet on which public laws were inscribed.

SHORT NOTES BY M. MISHOR, S. LIEBERMAN, E. Y. KUTSCHER, S. SPEIER, Y. BAHAT (pp. 76–80).

לשוננו

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך שלושים ושלשה, חוברת ב"ג — טבת־ניסן תשכ"ט

התוכן:

83	כנענית — עברית — פניקית — ארמית — לשון חז"ל — פונית (תיקונים בעמ' 240)	יחזקאל קוטשר
111	היו"ד כאם קריאה באוגריתית	שמואל א' ליונשטם
115	מהדורה חדשה של המגילה החיצונה לבראשית	גד בן־עמי צרפתי
129	למילון התלמודי כלך, או לכה לך, הולכה לך	ניסן ברגגרין
135	העברית של בראשית רבה לפי כ"י ואטיקן 30 (המשך)	מיכאל סקולוף
150	משמעות ההרוז בשירת ספרד	אהרן מירסקי
196	אלמרשד אלכאפי לר' תנחום הירושלמי	הדסה שי
208	המהות הפיסיקלית של ההטעמה בעברית הישראלית	פ' אנוך וג' קפלן
		ביקורת
223	הערות להקדמת רס"ג לתהלים	משה צוקר
231	מילון חדש לשפה הערבית הקלאסית והמודרנית	יהושע בלאו
		הערות
236	בשולי השוליים	שפרה וצבי רין
238	שם־הפעל בתוספת ה	אמוץ כהן
239	ללשון "בִּשְׁבַּחוּ וּבִזְמְרוּ"	יהודה רצהבי
239	לעניין דחיית משקל קְטָלוֹן בידי קְטָלוֹן	יהושע בלאו
240	(לעיל, 83—110)	תיקונים למאמרו של י' קוטשר
240	עוד ל"היא משכירין והיא מזכירין"	י' קוטשר

כתובות המחברים המשתתפים בזהברת זו :

פרופ' יחזקאל קוטשר, רח' הפלמ"ח 36, ירושלים

פרופ' ש"א ליונשטם, רח' שלמה מולכו 5, ירושלים

ד"ר גד'בן-עמי צרפתי, רח' המלך ג'ורג' 5, ירושלים

ניסן ברגרין, רח' יפה נוף 15, ירושלים

מיכאל סוקולוף, רח' אבן שפרוט 12, ירושלים

פרופ' אהרן מירסקי, רח' דונש בן לברט 3, ירושלים

הדסה שי, רח' כרמון 18, ירושלים

ד"ר פאול אנוך, רח' קדימה 7, חיפה

Gadi Kaplan, 19 Grove Str., Apt. 4-B, New York, N.Y. 10014, U.S.A.

Prof. M. Zucker, 70 La Salle Str., Apt. 16 g, New York, N.Y. 10027, U.S.A.

פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים

Prof. S. Rin, Oriental Studies, University of Pennsylvania,

Philadelphia, Pa. 19104, U.S.A.

אמוץ כהן, רח' רד"ק 26, ירושלים

יהודה רצהבי, רח' אליפנט 10, תל-אביב

כנענית – עברית – פניקית – ארמית – לשון חז"ל – פונית*

מוקדש בהוקרה לפרופ'

William Foxwell Albright

הופעת ספרו של שניצר¹, שנתייחד לקטעים הפוניים שבפלאוטוס, הריהי שעת כושר לבידור חדש של בעיות אחדות, מהן חשובות יותר, מהן חשובות פחות, שבזיקת הכנענית-העברית-הפניקית-הפונית ולשון חז"ל והארמית.

I התנועות a – o – u בפניקית-פונית

1. שניצר אומר², בהסתמכו גם על J.-G. Février, כי "העובדה החשובה ביותר העולה מתוך תעתיקי פינולוס הריהי, שהתנועות o, u היו קרובות ביותר זו לזו בפונית, וכי בהגייה לא היו אלא תנועה אחת, שבוצעה בין o ל-u". תמיה הוא, שפרידריך³ עדיין מבחין בין שתי התנועות האלה. בבירור הבא בדעתי להראות, כי הצדק עם פרידריך⁴, ולא עם שניצר (ופבריה⁵), ואין כאן עניין של מה בכך. הבירור הזה ייתכן שתעלינה ממנו (אך לא בהכרח) מסקנות מפליגות לגבי טיבה של העברית המקראית.

לפני יותר מארבעים שנה העלו באור-ליאנדר את הסברה, שהעברית המקראית לשון תערובת עברית-ארמית היא⁶, היינו של הכנענית של תושבי הארץ הכנענים עם לשון הפולשים, שקרובה הייתה יותר לארמית. העברית המקראית הריהי, אפוא, פרי המזיגה הזאת, שנתחוללה בארץ אחרי כיבושה בידי שבטי ישראל.

האסמכתא העיקרית של החוקרים האלה הריהי⁷: בכנענית-עברית הפכה ā שמית להיות ō. יוצאים מן הכלל שני משקלים והם: קָטַל, הנשאר כמעט

* מודה אני לתלמידי מר ח' ברוונדר, שהיה לי לעזר בביבליוגרפיה של אל-עמרנה.

1. J. Sznycer, *Les passages puniques en transcription latine dans le "Poenulus"*.

de Plaute, Paris 1967. וראה ביקורתו של ד"ר ג' צרפתי, לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 48-59.

2. עמ' 149.

3. J. Friedrich, *Phönizisch-punische Grammatik*, Roma 1951, § 78, 79, 84, 85.

4. אך כנראה גם לפרידריך לא היו הדברים מחוורים כל צרכם, ראה ניסוחו

ב-74 §.

5. H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache*, Halle.

a/S 1922, 16 ff.

6. שם עמ' 17.

תמיד קָטַל, כגון "טַפַּח", ובינוני (ועבר) קל של ע"ו, שאף הוא כמעט תמיד נשאר = קָל כגון "קָם". שאר המשקלים, שבהם נתקיימה \bar{a} , אינם עניין לכאן, שכן הכל מודים, כי הם נשאלו מן הארמית בתקופתה המאוחרת של הספרות המקראית⁷. אילו היו בידינו כתובות כנעניות במתכונת המקרא, היינו, בסימנים המציניים את התנועות, או בתעתיק, יווני או רומי, אפשר היה להכריע, לפחות לשלילה, על נקלה: אם נמצא, כי דין שני המשקלים בכנענית כדינם בעברית ברי, שטענתם בטלה⁸. ואילו להפך כמובן יש תמיד מקום לטעון, שאין צורך להניח זהות גמורה בין שני אלה. הן מצינו הבדילים דיאלקטיים אפילו בין העברית של ארץ יהודה וארץ ישראל⁹, ואף נראה להלן (4), כי המעטק $\bar{a} < \bar{o}$, נתן את אותותיו גם בניבים ארמיים חדשים של התחום שלנו, ואינו פועל בהם בצורה זוהה.

עתה שאין בידינו אלא תעתיקי שמות פרטיים (בספרות הקלאסית ובכתובות), וכן טקסטים קצרים בתעתיק יווני ורומי, תפקיד זה אינו קל אמנם, אך אין אנו בני חורין שלא לנסות לצאת ידי חובתנו, אע"פ שייתכן כי הברור יסתיים בתיקו.

2. אך כאן עלינו להקדים: ידועים לנו שני תהליכים קרובים מאוד זה לזה, שנתחוללו כנראה בהפרש של כמה מאות שנים, ותהליך שלישי, הכרוך כנראה בתהליך השני. התהליך הראשון הריהו: \bar{a} שמית $\bar{o} < \bar{o}$. תהליך זה פעל בפניניות, בעברית (יותר מאוחר גם במואבית ובעמונית, כפי שמלמדים תעתיקים אכדיים של שמות שני העמים האלה¹⁰).

3. מתי החל תהליך זה בא"י ובפניקיה¹¹? דומה, כי באיגרות האכדיות

7. ראה עתה M. Wagner, *Die lexikalischen und grammatikalischen Aramaismen im alttestamentlichen Hebräisch*, Berlin 1966, p. 122 ff.

7א. אך ראה באור-ליאנדר, עמ' 20 (אף לשון אל-עמרנה אינה אחידה!).

8. ראה למשל ספרי "מלים ותולדותיהן", ירושלים תשכ"א, עמ' 34.

9. ראה Koehler—Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, Leiden 1958, s.v. בערך עמון אין הם רושמים אמנם תיעוד, אך הוא קיים, ואכמ"ל.

10. אמנם BASOR, F.W. Albright 176 (1964), עמ' 45–46, משער, כי השם R-w-m נמצא בחותם מגבל (בלשון המצרית), מן המאה ה-18 הריהו קיצורו של שם מעין "אחירום". אף הוא מעיר שם (הערה 34), על יסוד תעתיק מצרי של תיבת "דוד", כי "בחלקים מסוימים של סוריה וא"י \bar{a} כבר הפכה ל- \bar{o} בתקופה הזאת". כמובן הדברים לא נאמרו בדרך ודאי, מטעמים מובנים, שכן קשה לסמוך על דוגמאות מבודדות. והוא הדין לצורת Xa-su-ra(a) במארי (בראשית האלף השני וכן צורה מצרית דומה) שזוהים עם "חצור" המקראית, ראה H.B. Huffmon, *Amorite Personal Names in the Mari Texts*, Baltimore 1965, p. 111, n 70. כמובן ייתכן מאוד, כי אי שם בסוריה החל התהליך בתקופה קדומה הרבה לאל-עמרנה, אך במאמרנו זה מעוניינים אנו לקבוע את מקומו

שנמצאו בתל-תענך, המיוחסות למאה ה-16, כבר הוא נותן את אותותיו, אך מאין בהן לשונות (גלוסות) כנעניות היכולות לעזור לנו בנידון זה (כמו באיגרות אל-עמרנה), אין לסמוך אלא על שמות עצם פרטיים שבאיגרות האלה¹¹. ובכן שם המקום Ra-xa-bi = רחוב, וכן Ma-gi-id-da = מגדו, מעידים שעדיין לא התרחש (אך ראה להלן 4). מן הצד האחר, שם המקום Ru-bu-te (שלא זוהה בוודאות) ייתכן שיש בו סופית $\hat{a}t > \hat{o}t$ (= רבות), אך אין זה בגדר ודאי. אין להניח כי לתהליך זה רומזת אף העובדה, כי האלוהות המצרית $\hat{m}n$, מופיעה פעמים (בשם פרטי) בתעתיק A-ma-an (וכך כמה פעמים באל-עמרנה) ופעם בצורת A-mu-na (היא הצורה המופיעה אף בשמות שבמקורות אכדיים מאוחרים יותר), שכן מסתבר ביותר, כי חילוף זה משקף תהליך מצרי¹². לכאורה יש בידינו שתי דוגמאות וודאיות, המעידות כנגד תהליך זה: Bēl-ra-am (מיזלר-מזר קורא Adūni-ra-am, אך אשר ל-Adūni, שאינה רשומה בכתב הברות, כי אם באידאוגרמה, הוא נמשך אחרי הצורה הידועה לו מאל-עמרנה¹³), וכן E-lu-ra-ma, שבשניהם היסוד השני = רַם- (לפי גוסטבס, עמ' 186-189, הראשונה בינוני, השנייה עבר). אך דא עקא: הן דווקא בצורה הזאת לא חל המעטק בעברית, לפיכך, מאין הוכחות אחרות, אין הן כשרות לעדות (ראה למטן 10). מיזלר-מזר מעיר על Abdi-i-ra-m באל-עמרנה, ושם אין ספק בקיום התהליך – אך בשל ה- i שאחרי Abdi ספק אם צורת רם- לפנינו. אם הצדק עם מזר (עמ' 60), כי Ba-du-na = בָּדָן שבמקרא (שא-

המדויק על יסוד חומר מקיף, ככל האפשר, בתחום הכנעני-העברי. – בכתבי מארי מצוי גם שמות במרכיב A-du-na וכירב. מאחר שבמארי מעתק $\hat{o} < \hat{a}$ אינו בנמצא עדיין, הועלו כמה סברות בנידון צורה זו, ואחת מהן של אולברייט, ראה הופמן עמ' 159, והיא: המשקל היסודי היה $\hat{a}dun^*$ (קָטָל). סברה זו לכאורה תמוהה היא: הן התיבה נהגת במקרא כאילו הייתה הסופית = $\hat{a}n^*$ – ! אך ייתכן, כי מתוך אנאלוגיה לשמות המרובים ב- $\hat{a}n$ – מקורית, הפכה $\hat{o}n^*$ – להיות $\hat{o}n$ – וצ"ע.

[בינתיים נתברר כנראה, כי 'אדון' מתיחסת ל- $\hat{a}dān$. צורה זו מתועדת באכדית של אוגריט, ליד הצורה בעלת ה- u (= \hat{o}), ראה F. Gröndahl, *Die Personennamen*, *der Texte aus Ugarit*, Roma, 1967, pp. 89–90 בודדת. מתוך § 22 מתברר, כי ניצני המעטק נותנים כבר את אותותיהם באוגריט, לפי התעתיקים האכדיים. – מודה אני לידידי ד"ר א' רייני, שהסב את תשומת לבי לספר הזה, שאחר להגיע לירושלים].

11. ראה לחומר של תענך ב' מיזלר (מזר), קובץ קלחנר, ירושלים 1937, עמ' 44 ואילך, בעיקר 46, 50 (הערה 39), 51, 55, 57. ראה אף את המפתח בסוף המאמר.

A. Gustavs, *ZDPV* 50 (1927), pp. 3-6; *ibid.*, 51 (1928), pp. 176, 186-189.

12. גוסטבס עמ' 176; *Reallexikon der Assyrologie*, s.v. ; Erman-Grapow,

Wörterbuch der aegyptischen Sprache, I, p. 84 (u בתעתיק יווני וכן בקופטית)

13. אך ראה לעיל הערה 10 בדבר תיבה זו.

יב, יא; דב־א ז, יז) לכאורה שוב מצינו רמז לתהליך (שבמקרה זה לא נתממש במקרא), אך אף כאן אין וודאי.

אולם דומה, כי ליד תעתיק שם המקום "רחוב" יש עתה בידינו חומר ודאי נוסף, הבא ללמד, כי המעתק לא פעל עדיין בחומר הנידון. ידידי ד־ר א' רייני העמידני על כך, כי לפי הקריאה המקובלת היום יש לגרוס [E-lu-ra-p[i]-i Elu-(AN)-ra-pi-i. לפי המקבילות מאוגרית¹³ מסתבר, שהמרכיב השני הריהו בינוני קל של השורש 'רפא', שקיים אפוא את התנועה המקורית ב־a!

4. באיגרות אל־עמרנה (המאה ה־14) מצינו תהליך זה בפעולתו המלאה. גלוסות מעין xu-mi-tu = 'חומה', ru-šu-nu = 'ראשנו' ועוד הרבה כיוצא באלה¹⁴, מעידות עליו ברורות (מאין בכתב היתדות סימן ל־ō, צוינה תנועה זו בהברה בעלת סימן u). האם פעל המעתק הזה בכל התנאים, היינו: 1) הן בהברה מוטעמת והן בהברה בלתי מוטעמת, 2) ובכל התחום, היינו בא־י המערבית (והמזרחית) ובפיניקיה? כידוע, אשר לעברית נחלקו הדעות. בעוד אשר באור־ליאנדר וברגשטרסר¹⁵ סבורים, כי מלכתחילה הוא פעל רק בהברה מוטעמת (והוא הדין לדעתם לגבי אל־עמרנה) דעת אחרים היא, שהמעתק לא היה מותנה בטעם¹⁶. ברם, עלינו להדגיש שוב: עלינו להפריד בין אל־עמרנה לבין העברית המקראית, ויש לקבוע את כללי הכנענית של אל־עמרנה רק מתוכה. מה הן הדעות?

הן פרידריך והן הריס¹⁷ סבורים, כי המעתק כאן היה מותנה בהטעמה, אך כבר השכיל אולברייט, בביקורתו על הריס¹⁸ להצביע על תיבת xu-mi-tu = 'חומה', שבה התנועה השנייה בהכרח ארוכה הייתה, וממילא מוטעמת, לפי ההנחה, שהתנועה הארוכה האחרונה היא המוטעמת, ובכל זאת ה־ā של *hāmīyatu < ō. הוא מסביר את הדבר באנאלוגיה פאראדיגמטית (שבה השתמש, למשל, ברגשטרסר לגבי העברית) – כלומר ה־ō נתקיימה גם אחרי תזוזת הטעם. רבין העיר על ūbilīmi = *יובלים (= מובילים) בסמיכות¹⁹,

13. בספר הנ־ל של גרונדל (לעיל הערה 10), עמ' 180. לשעבר גרסו את השורש

ב־b, ומשום כך לא עמדו על טיבו.

14. באור־ליאנדר עמ' 22; פרידריך § 71; Z. S. Harris, *Development of the*

Canaanite Dialects, New Haven 1939, p. 43.

15. באור־ליאנדר, עמ' 192; G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik* I, Leipzig

1918, § 25.

16. ראה ח' רבין, תרביץ ל (תשכ"א) – בחוברת המוקדשת לשיד גייטין – עמ'

100; לעומת הריס, עמ' 42–45 והערה 31, עמ' 50; ופרידריך § 71, 72.

17. ראה ההערה הקודמת.

18. JAOS 60 (1940), p. 418.

19. שם, עמ' 104, הערה 26. התיבה צורת ריבוי היא בסמיכות; ההברה האחרונה

כדי לאשר דעה זו (מבלי דעת את דברי אולברייט). ואכן קובע רבין, כי החוק שחולל את המצתק רק בהברה מוטעמת, חדל לפעול כבר לפני תקופת אל-עמרנה ובה ניטשטש חוק זה בגלל השרשור (= אנאלוגיה הפאראדיגמטית²⁰). לפיכך, דרך משל, בתיבה מעין סוכן $\bar{a} < \bar{o}$ בשל היותה (מכל מקום לשעבר) מוטעמת, היא נתקיימה אף ברבים 'סוכנים', אע"פ שלא היתה מוטעמת.

אך כאן אין להמנע מבירור אחר והוא: אם אכן זהו המצב באל-עמרנה היינו, כי למעשה מוצאים אנו \bar{o} גם בהברה שאין להניח, כי מוטעמת היא, למה לנו להניח בכלל, שהחוק לא פעל בהברה בלתי מוטעמת ולתרץ את מציאות ה- \bar{o} בהברה בלתי מוטעמת בתהליך האנאלוגיה הפאראדיגמטית, כדרך שסבורים לגבי העברית? נראה נא כיצד הוא מתמש באותם הניבים הארמיים, שבהם הוא פועל בתחום הנידון, היינו בסורית המערבית ובניבים ארמיים מודרניים. העדות דו-פרצופית היא. בסורית המערבית כידוע התרחש תהליך זה (אין ספק, שהוא תוצאה של הסובסטרט הכנעני²¹) והוא אינו מותנה בטעם²², והוא הדין בניב המודרני של טיריו²³. ואילו בניב המודרני של מעלולא הוא מותנה בטעם (והאנאלוגיה הפאראדיגמטית אין לה כל השפעה, ואנו מוצאים באותה פאראדיגמה a ו- \bar{o} ליד זו, הכול לפי ההטעמה²⁴). אף בשני הניבים האלה, שהם קיימים בתחום הסורית המערבית לשעבר, כמובן יש לראות את התהליך כשלוחה של התהליך הכנעני, הוא מהדהד אפילו בניבים הערביים הקרובים למעלולא²⁵. מכל מקום על יסוד הסורית המערבית וטוריו רשאים אנו להניח, כי גם באל-עמרנה לא היה התהליך מותנה מלכתחילה בהטעמה.

m הריהי חברת חבור (או הדגשה) שיכולה לבוא גם בסמיכות (במקרא: 'מתנים קמיו' דב' לג, יא) המצויה באל-עמרנה, במקרא ואולי בפניקית (ראה למטה הערה 113) וראה H.D. Hummel, *Enclitic Mem in Early Northwest Semitic, Especially Hebrew*, *JBL* 76 (1957), pp. 85-107, וכן לגבי התיבה מאל-עמרנה מאמרו של W.I. Moran, S.J. in *The Bible and the Ancient Near East*, Essays in Honor of William Foxwell Albright, ed. by G.E. Wright, Anchor Books, 1965 p. 68.

20. שם, עמ' 104.

21. ראה ספרי 'הלשון והרקע הלשוני של מוגילת ישעיהו', ירושלים תשי"ט, עמ' 390.

22. C. Brockelmann, *Syrische Grammatik*⁵, Leipzig 1938, § 43.

A. Siegel, *Laut- und Formenlehre des neuaramäischen Dialekts des Tür* 23.

'Abdīn, Hanover 1923, § 16, 1), 2).

A. Spitaler, *Grammatik des neuaramäischen Dialekts von Ma'lūla*, Leipzig 24.

(וגם בהברה פתוחה לפני הטעם). 1938, §2b, §5c.

G. Bergsträsser, *Sprachatlas von Syrien und Palästina*, Leipzig 1915, §16 25.

(מפה מס' 7).

אך לכאורה מעידים כנגד התפיסה הזאת שמות המקומות Ma-kid-da וכי-ב = מגידו, וכן Ak-ka = עכו²⁶. אין לתרץ עובדה זו בהנחה, כדרך שנמצא להלן, כי התהליך לא התרחש במקומות האלה, שכן ליד צורת Ma-kid-da (באיגרת מן העיר הזאת) מצינו באותה איגרת ax-ru-un-u = *אחרונ', המעידה על קיומה! כן מופיע בה שם העיר Xi-na-tu-na = חַנְתָּן, יהו' יט, יד (וראה להלן). כן מצינו, לפי אולברייט²⁷, את שם האיש A-ia-ab (שהוא מזהה עם Ayyābūm של טכסטים מצריים ואכדיים הנוגעים לא-י וסוריה = אַיִב, שוב בתוך מכתב מ־פחל, שבו מעידה תיבת zu-ki-ni = סוכן על המעתק). מה פשר חריגים אלה? הן לכאורה, אם המעתק בלתי מותנה היה, הם תמוהים. אך אם נניח כי הוא מותנה היה בטעם והדבר היטשטש בשל האנאלוגיה, יש מקום להסבר הבא: הצד השווה שבין שלוש התיבות, כי ההברה שלפני האחרונה סגורה היא. אפשר היה אפוא לשער, כי היא שהייתה מוטעמת²⁸, ובהיות השמות האלה שמות עצם פרטיים, בלתי נטויים, לא פעלה איפוא אנאלוגיה פאראדימאטית. בתקופה מאוחרת יותר, משעבר הטעם להברה האחרונה²⁹, אנו מוצאים בתעתיק אשורי Ak-kū, Magidū³⁰, (וכן במקרא). אך

26. ראה בדבר שמות העצם הפרטיים של אל-עמרנה המפתחות השונים של S.A.B.

Mercer, *The Tell el-Amarna Tablets*, 2 vols., Toronto 1939.

27. BASOR 89, p. 11, n. 18. אך במאמרו ב- JAOS 74 (1954), עמ' 226, הוא מבאר את השם = Ayy + ab = 'היכן האב', ורושם שם מקבילות, ומשווה טיפוס Ali-axī = 'היכן אחי' באכדית. לפי זה לכאורה אין לצפות כאן ל-ō, ואילו אולברייט מזהה את השם עם שם 'איוב' > 'Iyyāb'. ייתכן כי הוא סבור, כי ה-a של התיבה נתארכה, שכן משקל קָטֹל אין בנמצא בעברית (להוציא כנראה שתי דוגמאות ועל כך בפעם אחרת), ושם זה הפך מתוך אנאלוגיה ל־קָטֹל. השאלה: אימתי? לכאורה בעיה היא צורת שם המקום Sa-ar-xa, שבאור זהה אותה ב־צִרְעָה, ZDMG 74 (1920), pp. 210-211, וראה מרסר. מן השם הזה < צִרְעָה (קמץ קטן!), דהייא ב, נד, אך גם צִרְעָתִי (במונח או במתג, ובכן = קמץ גדול!), שם נג, וכן ד, ב, בניקוד בבלי צִרְעָתִי! לפי ד־ר א' דותן, שממנו למדתי דבר זה, יש כאן שתי מסורות. a גם בערבית של היום וכן בשבעים (כפי שהעירתי תלמידתי גב' ג' רייך). אך אולברייט BASOR 89, עמ' 15-17, הראה, כי כותבת המכתב הייתה שוכנת בעיר צִפּוֹן בעמק הירדן! לפי זה שמה בטל הזהויה של באור (שהיה סבור, כי היא ישבה בעיר כפירה) שאינה רחוקה מ־צִרְעָה). אגב, זיהויו של באור פרובלמטי היה, בגלל היעדר הסופית של הנקבה, המתקיימת באל-עמרנה. אך מן הצד האחר, הן נזכרת 'אילון' שבקרבת צִרְעָה! אין להכריע אפוא.

28. והוא הדין לגבי ru-šu-nu = 'ראשנו', a-bu-ti-nu = 'אבותנו', אלא שאין צורך בכך כאן, ראה רבין עמ' 101, בייחוד משום שאפשר באלה להסביר את צמיחת ה-ō בזכות האנאלוגיה, ראה שם.

29. הריס עמ' 50, פרידריך (שדבריו ברורים פחות), § 72, § 78.

30. ראה קיהלר-באומגרטנר, בשני הערכים. אשר לצורת Magiddu באל-עמרנה

שם המקום שציטטנו לעיל מבטל השערה זו, שכן מצינו גם Xi-in-na-tu-na, כלומר בהברה סגורה (חֻנְתוֹן)³¹, ואעפ"כ מתקיים המעתק. אולם אחרי ככלות הכול ייתכן שהפתרון הבא יצא ידי חובת כל הקשיים. המעתק מלכתחילה מותנה היה. המצב ניטשטש בשל האנאלוגיה הפאראדיגמטית, זולתי כמובן בשמות עצם פרטיים, שהם הן בלתי נטויים. לפיכך אף בשם ייפוי המופיע באל-עמרנה גם בכתוב Ia-a-pu, נתקיימה התנועה הראשונה, אעפ"כ שארוכה הייתה, כפי הנראה, ולא הפכה ל \bar{o} . בשמות שתי הערים הנ"ל התנועה האחרונה מלכתחילה קצרה הייתה. משום כך, רק אחרי ירידת הטעם, עם התהליך השני, הפכו התנועות הסופיות ל \bar{o} . אם מצינו אפוא במקרא 'מגדו' 'עכו', אעפ"כ שאין לנו הוכחות לתהליך השני בעברית של התקופה המקראית, יש להניח, כי הצורות הפיניקיות לפנינו. מכיון ששתי הערים שוכנות בצפון הארץ, בקרבת מוקד ההשפעה הפיניקית, אין הדבר צריך להתמיה. ואשר ל-A-ia-ab, הרי זו פרשה בפני עצמה³¹. אך אי אפשר שלא להעיר כי A-ia-ab משקל קָטֵל, כלומר אותו משקל, אשר בעברית של המקרא קיים כמעט תמיד את ה-ā והוא מעמודי התווך של השערת באור (ראה לעיל 1 וכן להלן 10), או ביתר דיוק: לפי אולברייט דומה שגורלו היה של גורל משקל קָטֵל (מתי)³², כלומר *אֵיב < אֵיב < אֵיב. אף נראה, לפי אולברייט, כי בארץ Api, שעיר בירתה דמשק הייתה, לא נתאשש המעתק, שכן מצינו ליד³³ Upi – Api.

5. בפניקית (פונית) המאוחרת. התיבות Oυλωμ 'עולם', Χουσωρ *'כוֹשֶׁר' (ראה להלן b11) מעידות, כי \bar{o} זאת (שהפכה בינתיים < u, ראה להלן 8) יכולה להופיע (מלכתחילה או להתקיים אח"כ גם אחרי שנעתק הטעם מעליהן). גם בהברה בלתי מוטעמת. שכן ה- \bar{o} של ההברה השנייה < a, שבכוח ההטעמה < o; אבל דבר זה כמובן אינו מעיד עדיין, כי מעולם היה הטעם מלרע. 6. ובעיה נוספת טעונה בירור. עד עתה מקובל היה, כי מן הגלוסות אנו למדים, שבהן מכל מקום, כל $\bar{a} < \bar{o}$. תמה אני, שלא הרגישו בתיבת šēti

נפלה טעות במילן.

31. צורת תעתיק זה מעניינת. במקרא מופיע משקל קָטֵלון (> *קָטֵלן) חוץ מתיבת שִׁתּוֹן בצורת קָטֵלון. ובכן, בעוד אשר במקרא, לפי הניקוד המסורתי, נתקיימה בשם מקום זה הצורה הקדומה, – וכן בתיבה היוונית השאולה מן הכנענית $\alpha\epsilon\alpha\beta\omega\nu$ (לעומת ערבון שבמקרא), הרי התעתיק של אל-עמרנה (ותעתיק מאוחר יותר, ראה קיהלר-באומגרטנר) מציגים כבר את הצורה המאוחרת! וראה מאמרי בתרביץ לו (תשכ"ח), עמ' 409 למטה.

31א. ראה הערה 27.

32. לעיל הערה 27.

33. W.F. Albright, *Yahweh and the Gods of Canaan*, London 1968, עמ' 57, הע' 30.

'שעה! הן בארמית, בעברית לשון חז"ל ובערבית (ואלה כנראה שאלוה מן הארמית) התנועה הראשונה ā היא³⁴! ודוגמה זו חשובה ביותר, שכן הרי זה משקל קָמָה (בינוני נקבה של "קום"). והן העובדה, כי במשקל זה נתקיימה ה-ā בעברית ולא הפכה ל-ō, הריהי מעמודי התווך של השערת באור, היינו כי צורה זו אינה כנענית³⁵! כל הבא אפוא לטעון לבאור יצטרך לישב את הבעיה הזאת. והאם זה מקרה (אם הצדק עם אולברייט לגבי תיבת A-ia-ab שהיא Ayyab < אִיב, לעיל 4), כלומר משקל קָטַל, שאף כאן נתקיימה ה-ā (אך ראה ההסבר שלעיל). נמצא מכל מקום, כי הנציגים היחידים של כל אחד משני המשקלים החשובים כל כך לגבי השערת באור באל-עמרנה, שניהם סותרים לכאורה את השערתו!

אך כאן עלי להוסיף: במעלולא אכן מופיעה תיבת 36ša'ta, ב-a קצרה! אך מסופק אני, אם כוחה של עדות מאוחרת זו שקול כנגד כוחן של העדויות הנ"ל, הקדומות ממנה בהרבה. יש במעלולא גם חריגים אחדים אחרים (שאמנם ספיטאלר מנמק את סבת חריגותן³⁷).

7. התהליך הראשון, שרישומו ניכר בתחום הזה, דרך הניבים של הפניקית, הסורית המערבית, וניבים ארמיים של היום (מעלולא וטורוֹי), ואף בניבים ערביים³⁸, גרר אחריו, כנראה מקץ מאות שנים אחדות, תהליך דומה. אף a שמית, שנתארכה משום שהייתה מוטעמת, < o. דבר זה אנו למדים מתוך כתובות אכדיות של המאה השביעית לפני הספירה, שבהם מצינו שמות מעין Ba-'al-ma-lu-ku * בעלמָלָךְ³⁹. u עשויה לייצג o, ראה לעיל 4, אך התעתיקים היווניים והרומיים, ראה למטן 11, מלמדים, כי גון התנועה o היה, כן מעיד על תנועת o השם היווני של האות יוֹד, היינו ωτα > יֶד⁴⁰.

אף תהליך זה סופו שהגיע (מתי?) אל העברית של הגליל (הקרובה לפניקיה) – אל העברית של בעלי המסורה שבטבריה. אך לא הרי העברית כהרי הפניקית

34. ראה בן-יהודה בערכו; ושם אף ימצא רמז לבעיית šēti.

35. ואין לטעון, ש"שעה" שם הוא; אדרבא, בשמות מן המשקל הזה, כגון יוֹדֹד, מתקיים המעטק, ראה באור-ליאנדר, עמ' 451 n, בנקבה: "טובה".

36. ראה ספיטלר, § 2 d.

37. הסתמכותו על שולטתם בעניין זה קנה רצוץ הוא שכן אין נקוד בא"י. צורת שעתא שבארמית מקראית הריהי ענין פוגטי פנימי (מעין פִּהְגִּיא – תחת פִּהְגִּיא), ואכמ"ל.

38. לעיל הערות 22–25.

39. הריס, עמ' 61–62; פרידריך עמ' 30, § 78.

40. הריס, שם עמ' 61. אמנם התאריך שמזכיר הריס בדבר קבלת הא"ב הכנעני ע"י היוונים (היינו המאות 11–12), אינו מקובל היום, כפי שהעיר כבר אולברייט בביקורתו ב-JAOS 60 (1940) pp. 420–421. דומה שדעתו של אולברייט, היינו מסביב ל-800 לפנה"ס, היא המקובלת היום.

מבחינה זו; בפניקית משפיע הטעם רק על ההברה המוטעמת. (ראה להלן 11), ואילו בעברית הטברנית גם על a בהברה פתוחה שלפני הטעם, כגון Ba-'al-ma-lu-ku (בעלמלך); הצורה המקבילה בעברית = *בעלמלך⁴¹. דומה, שבאל-עמרנה עדיין לא פעל תהליך זה, כעדות הפועל 'אבדה', ושם מעין aparū 'עפר'. ואם יחשוד החושד בתיבת saduq⁴². שהיא משקפת *צִדְק־ מקורי (הזכר של 'צִדְקָה'), הרי יש להזכיר את השם הפרטי 'צדוק'. 8. ותהליך שלישי: תנועת \bar{o} ($\bar{a} > \bar{aw}$ קדומות). וכן \bar{o} (משוכת טעם; $u >$ קדומה) הפכו ל- \bar{u} ⁴³. מסתבר, כי התהליך השני והשלישי התרחשו בעת ובעונה אחת, אך אין בידינו הוכחת וודאית (דוגמאות ראה להלן 11). התהליך הזה, כמו תהליך $\bar{a} < \bar{o}$, התרחש גם הוא בסורית המערבית⁴⁴, ואף אותו יש לראות כתוצאה של השפעת הסובסטארט הכנעני, שנתן אפוא את אותותיו בארמית גם מבחינה זו. שני התהליכים האחרונים ייתכן, שלא היו כוללניים, והשאירו חריגים כאן וכאן, או שהתהליכים האלה לא הגיעו תמיד לידי ביטוי בכתב (ראה להלן 11).

9. עתה, אחרי בירור טיב התהליכים הנ"ל, נוכל לדון בבעיה שהעלינו בפתח דברינו. מן החומר דלהלן דומה שהיה הבדל בין אותן התנועות הפניקיות והפוניות, אשר האותיות היווניות u, o, a באות לציין (אין כאן אפשרות לבדוק אלא את טיב האיכות, אך לא של הכמות). מן החומר עולה כי; 1) \bar{u} (שמית מקורית) צוינה תמיד באות היוונית או הרומית (אוי-ר) u; 2) \bar{o} שמית מקורית ($\bar{a} > \bar{aw}$) מועתקת ב(אוי-ר) u, בהתאם לתהליך השלישי או ב(אוי-ר) o, אם תהליך זה לא נתקיים, או שלא בא לידי ביטוי בכתב. והוא הדין ל \bar{o} שמית ($u >$). 3) a מקורית מוטעמת מועתקת ב(אוי-ר) o, כדין התהליך השני, או ב(אוי-ר) a, אם התהליך הזה לא נתקיים או לא הגיע ליד ביטוי בכתב. 4) ואילו a מקורית בלתי מוטעמת לעולם לא תועתק אלא ב(אוי-ר) a (ולעתים בתנועת e)⁴⁵. החריגים מועטים ביותר (ראה להלן 11-13). נמצא אפוא: a מקורית מוטעמת לעולם לא תופיע בתעתיק בתור u, a בלתי מוטעמת לעולם לא תופיע כשהיא מועתקת ב-o, ואילו \bar{u} מקורית

41. כמובן העובדה, כי הלשון המושפעת אינה זהה לכל דבר ללשון המשפיעה, אפילו אשר לבחינה הלשונית הנקלטה, אינה מתמיהה, השווה את התנהגות ה- $\bar{a} < \bar{o}$ בטוריו (בלתי מותנית, כמו בסורית המערבית), לעומת מעלולא (מותנית בטעם). ראה לעיל הערות 22-24.

42. לפי F. M. Th. Böhl, *Die Sprache der Amarnabriefe*, Leipzig 1909, עמ' 25,

אולי מקור (דומה שאין המקור הולם את ההקשר).

43. פרידריך § 79.

44. C. Brockelmann, *Syrische Grammatik*⁵, Leipzig 1938, § 43.

45. פרידריך § 75 b) 75.

לא תירשם בתעתיק ב־o. מכאן כי התנועות הפיניקיות-הפוניות u – o לא נתמזגו, כשם שלא נתמזגו o – a. לשון אחר: אם מצינו את האות u בתעתיק, הרי זו: (1) \bar{u} שמית קדומה, (2) או $(\bar{o} > o)$, מצינו את האות o הרי זו: (1) \bar{o} , או $(\bar{o} > u)$ שמית קצרה (או 2) a שמית מוטעמת. אם מצינו את האות a הרי זו: (1) a שמית מוטעמת, (2) או a שמית בלתי מוטעמת. מה אפוא פשר התנודות בציון a מוטעמת, והתנודות בציון \bar{o} , o? דומה, כי שלוש התנועות היווניות והרומיות שימשו לציון ארבע איכויות והן: a קדמית, a אחורית (מעין \bar{a}), o (שהייתה גבוהה יותר מן האיכות המקבילה של האותיות הרומיות והיווניות) ו-u. אליבא דאמת זוהי לא רק דעת פרידריך, אלא אף דעת פבריה⁴⁶. הוא אף מדגיש בצדק, שאין להסיח את הדעת מהבדלים דיאלקטיים (וכמובן אף דיאכרוניים), אך הטקסט של פלאוטוס, היודע את התנודות בסימון, רומז (אף) לפתרון הראשון. משום כך אפוא יכלו לציון \bar{a} גם בסימן היווני והרומי a, את ה־o בסימן היווני והרומי o, a, אך לא היו תהיות לא בסימון a בלתי מוטעמת של הפיניקית-הפונית ומן הצד האחר בסימון ה־ \bar{u} הפיניקית-הפונית המקורית.

10. אשר לבעיתנו, הרי כך הם פני הדברים;

מצינו u, אשר בעברית מקראית = קמץ (גדול), הרי אין ספק, כי בכנועית יש כאן \bar{o} ($\bar{a} > \bar{o}$), ובכן, דרך משל, אילו מצאנו תעתיק מעין $qum^* = \text{קֻם}$ בתור צורת הווה (או עבר), היה ברור, כי מוצאה מכנועית $qum^* = \text{קֻם}$ = עברית קם, ויש אפוא מקום לטענת באור. אילו מצינו אותו שורש בתעתיק $qam^* = \text{קָם}$, ברי כי אין מקום לטענתו, ואילו $qom^* = \text{תִּקוּ}$, היינו $\bar{a} < \bar{o}$, שלא הפכה ל־ \bar{u} – או לא נרשמה כזאת – או a אשר בעת התהליך הראשון נשארה a (כמו קֻם – העברית), אך הפכה ל־o עם התהליך השני. ובכן במקרה הראשון והשני יש מקום להכרעה, ואילו במקרה השלישי – תיקו (אך ראה להלן 13 ג, ד).

11. והרי החומר:

a. רשימת פלאוטוס

א. וודאי⁴⁷

46. ראה *Oriens Antiquus* II (1963) p. 264.

47. בחזקת ודאי תירשמה רק תיבות, שגרסתן לא תוקנה, והן הולמות בלי קושי את ההקשר ואת התרגום הרומי של פלאוטוס. בתור ספק יירשמו מקרים שגרסתם טעונה תיקון (רק תיקון קל ולא הגהה מרחיקה לכת), או שאין להלום אותה בלי קושי בהקשר. בתור ודאי תירשמה גם צורות, שאמנם אינן זהות לחלוטין עם העברית, אך יכולות להלום את השלב שקדם לעברית המקראית, כגון תיבת 'שלהם'. ואילו מקרים קשים (מבחינת הגרסה או ההקשר) לא יירשמו כל עיקר. – אפשר לאתר את כל התיבות באמצעות המפתח של שניצר, עמ' 162–164.

u (רומית) = \bar{u} : גבולים ⁴⁸gubulim, הוא ⁴⁸hu.
 u (ר') = \bar{o} ($\bar{a} >$), o ($u >$); *אלנות (אלות) alonuth (ראה להלן 13 ב)
 *אַתָּמָם (אהיה שלם) ythmum, *בְּנוּתִי (בנותי) ⁴⁹bynuthy, לפעל ⁴⁹liful, רופא
 rufe.
 o (ר') = \bar{o} ($\bar{a}, \bar{aw} >$), o ($u >$): בעודי bodi, דוברים dobrim,
 הליכות ⁵⁰aelichot, הנו ynno, כה cho, co, מקום macom, פה pho, שלהם
 (= שְׁלָהֶם⁵¹) syllohom.
 o (ר') = a > o מוטעמת: שְׁלָהֶם ⁵²syllohom, *מישרתהם (מישרים)⁵³
 שלהם) mysyrthoho[m].
 a (ר') = a מוטעמת: תָּם tam, *עָלָם (עָלָם) alem.
 a (ר') = a בלתי מוטעמת: *אַמָּא (= אָמָא) amma, מקום macom,
 עָלִי aly, (בעל) שָׁמִין (bal)samen ועוד.

48. ה־u הראשונה = ביצוע של השווא, ראה פרידריך § 88.

48a. שניצר עמ' 127 (חסר במפתח).

49. כינוי קניין גוף ראשון יחיד בשם ברבות היה אפוא כנענית וזה ליחיד (בשם ביחיד), בניגוד לעברית, אך כמו שמצינו בשאר השפות השמיות (לרבות את הארמית), ראה פרידריך § 238.

50. אין לפרש את התיבה בתור *הליכות (שאינה בנמצא בעברית), כדעת שניצר עמ' 96–97. הדברים אמורים בצירוף ⁴⁹chirs aelichot, המתורגם ברומית tesseram hospitalem = את החרס של קבלת אורחים. תיבת *הִלְיֹכֹת – הדגם שלה שם פעולה של בניין קל, המצוי ביותר בלשון חז"ל, אך ראשיתה במקרא, כולל תיבה זו גופה ראה מאמרי שעומד להופיע בספר בר־אילן למדעי הרוח I ירושלים, תשכ"ט. שמות פעולה מעדיפים צורת רבים, כגון *כִּפְרִים, שמות כט, לו, ראה C. Brockelmann, § 19 b1, *Hebräische Syntax*, Neukirchen 1956, וכן בלשון חז"ל גט פטוריך וכי"ב. מן הסתם אין זה מקרה גרידא, שתיבת *הִלְיֹכֹת, המזדמנת כמה פעמים במקרא, לרוב בריבוי, מופיעה פעמיים בתה' סח, כה. כידוע, אותו פרק משופע בקיום כנעניים, ראה למשל אולברייט (לעיל הערה 33), עמ' 23–24.

51. אשר לתנועה השנייה – הרי כידוע u הייתה בשמית הקדומה (השווה ערבית), ולפיכך מותר להניח, כי היא נתקיימה בפניקית, ראה פרידריך § 112, סוף 1).

52. כוחם של הדברים שנאמרו לעיל, הערה 51, יפה גם כאן.

53. התיבה הפונית, המצויה גם בכתובות הפוניות, לכאורה אינה נראית וזה למקבילתה העברית (והאכדית) מבחינת צורתה. שניצר אינו דן (בעמ' 74–75) בבעיה הזאת, כשם שאינו מזכיר את הצורה של סנכוניתון (להלן b), שהיא משקפת את מקבילתה (המשוערת) העברית.

54. התנועה הראשונה באה כנראה בהשפעת תיבת *אבא (שאמנם אין לנו תיעוד לה כנענית). שתי התיבות האלה הרבו להשפיע אהדדי, ראה Th. Nöldeke, *Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, Strassburg 1904, pp. 69–72. דומה כי אין מנוס מן ההנחה, שהתיבה ארמית היא, ראה למטן III 2.

על דבר ה־o של chon, alonim, alonuth ראה להלן 13 ב, ד.

על דבר ה־u של אחי = ui ראה להלן 12 ד.

ב. ספק

u (ר') = ū, u: הגנו ynnunnu; יברכו ibarcu (תוקן: > ibarui), לולא lule (תוקן: > iule), לפעל luful, יתמם (פעל עתיד, תוקן: > mbai itumam), תנו (ספריו?) tnu, mbai tumam.

u (ר') = ō, o: גאנו gune, דובר (= דוברים) duber, ההולך uulech, יוצאים (תוקן: > iusim, lusim), מה mu⁵⁵.

o (ר') = ō, o: אדוני donni, כה cho (תוקן: > cto), לימות lymmoth, *לכתר (לחכות) lictor.

o (ר') = a מוטעמת: *חזה (= חיה) avo (לפי פעלי ל־א!), קראתי carothi (תוקן: > corathi), נשאתי nasoth[i] (תוקן: > nasoth), מערב marob (= ערבון?)⁵⁶. a (רומית) = a (בלתי מוטעמת): אנכי anec, נא na, קנתי canethi (תוקן: < caneth yth < canethi yth).

b החומר שמחוץ לפלאוטוס⁵⁷.

u (י־ר [= יוונית ורומית]) = u: י־דוד (? = חביב) *Ieδovδ*, *פָּעֵלוּ felu (לטינו־לובי): ושמא השם I-a-ku-un (בספרד) = *י־כָן (משורש כן) = 'היה'⁵⁸, *susinum - σουσα*.

55. "מה" העברית = 𐤌 הערבית. בגלל היותה תיבה פרוקליטית נתקיימה התנועה בתור a ונוהגת כה־א הידועה, שאף תנועתה בעיקרה ארוכה הייתה, ראה הערתי לשונו לב (תשכ"ט) עמ' 269-271. כמובן אין כל קושי להניח, שבפניקית, בניגוד לעברית, הפכה התנועה ל־u כדין.

56. במקרא מצינו, ביחזקאל כז, שענינו גדולת צור ושברונה, את "מערב", כמונח מסחרי. אף יש בנמצא תעתיק אכדי של שם מקום, העשוי לשקף את המשקל הזה. ראה רשימת הריס (להלן הערה 57).

57. החומר רשום מתוך Z.S. Harris, *A Grammar of the Phoenician Language*, New Haven 1936. לצערי כפי שהוא מודיע (בעמ' 71) אין הרשימה מלאה, אך נראה, כי הוא מייצג נאמנה את יחס הצורות המייצגות את הכלל לעומת החרייגים. אשר לחומר מאוחר לזמנו של צאת ספר זה השתמשתי במפתח של שניצר עמ' 168. לא היה בדעתי להשלים את החומר שהריס לא רשם, וכן להקיף את החומר שנתפרסם לאחר עבודתו של הריס. בכל זאת רשמתי מדי פעם צורות, שנתקלתי בהן אנכי קריאה. אע"פ שרצוי כינוסו של החומר כולו, הרי על יסוד ניסיוני אין לי הרושם, שהתמונה עשויה להשתנות כתוצאה מסיכום החומר כולו. במקום שאין ציון במקור, הכוונה אפוא לשני הספרים האלה, ואילו חומר שלא נרשם בהם צוין מקורו במיוחד.

58. בניגוד לדעת J. M. Solà Solé, *Rivista degli studi orientali*, 42 (1967), p. 311.

ראה להלן הערה 67. בשורש זה נוצרו שמות בעברית גם בקל (שנעלם מן העברית), כגון "יכניה", ובפניקית, כגון "יכנשלם".

u (יִיר) = \bar{o} (\bar{a} , aw >), \bar{o} (u >): לאדון $\lambda ad\omega n$; אִיבֶשֶׁם⁵⁹ (ליד ספרד) $Ebusus Eβυσος$, $Eβουσος$; אתבעל (= "אַתְבַּעַל" מ־א טו, לא) $Iθωβαλος$ מלך צור (סנחריב: Tu-ba-'lu); בָּאָרוֹת (בירות) $Bηρουθ$, $Bηρυτος$; כָּבֶד (ז) chubud שם פרטי (אך שמא בְּרַבְרִי); *כוֹשֶׁר (השווה כוֹשְׁרוֹת תה' סח, ז; על הזהות עמדו כבר בזכות האוגריתית⁶⁰) Ba-l-ku-š-e-r- (בכתובת איברית)⁶¹, $Xouσωρ$, $Xouσαρθις$ אבכשרי; Auchusor (הריס, עמ' 129); לשון אלף (שם צמח) $λασσοναλφ$ (תוקן מ־αλ); מות $Mouθ$; עלין $Ελιων$ ⁶²; עולם $Oυλωμος$; צופי שמים $Zωφησαμιν$ (תוקן > $Zωφασημιν$); צפון-עבדצפון, $Aφεσαφουν$, $Sappho$; Saphonis וראה להלן 13א); קולו $κουλω$; ראש Rus (ראה למטן באות o); שנות) sanu (לטינו-לובי); שלוש $salus$; שופט $sufetes$, $sufes$ וכיריב (הרבה); שרש $συρις$.

o (יִיר) = \bar{o} , \bar{o} : אדון $Adων[ις]$, $Adonis$ ⁶⁴; אחתמלך $Otmilc$; אלהים $Ελαειμ$ ⁶⁵; *בֶּרְכוֹ (בבניין קל) $βαραχω$; דָּאר (שם העיר) $\Deltaωριτων$; חוא – *יִחְמוּלְיִ? $Iωμιλλ[ου]$; חמן (= "חֲמוֹן" יהו' יט, כחז) $Χαμων[ος]$ ⁶⁶; חנן – (בעל) יִחֹן $Baliaho$, $Baliahon$ ⁶⁷; כָּתֶן (כְּתָנָה) $χιτων$ (שאוּלָה ביוונית, אבל <

-
59. אך סולה סולי חולק על פירוש זה, ייתכן בדין, ראה (1956) 16 *Sefarad*, עמ' 345–325.
60. עתה ראה בספרו של אולברייט (לעיל הערה 33), עמ' 118–119.
61. במאמר הנִיל (הערה 58), עמ' 315.
62. C. Clemen, *Die phönikische Religion nach Philo von Byblos*, Leipzig 1939, p. 62 (ובצדו תרגום יווני = 'מות').
63. J.A. Fitzmyer, S.J., *The Aramaic Inscriptions of Sefire*, Rome 1967, עיין עליו, pp. 37–38, וכן אולברייט בספרו הנִיל (לעיל הערה 33), עמ' 164.
64. ראה לעיל הערה 10.
65. קלימן (לעיל הערה 62), עמ' 26.
66. W. F. Albright, *Archaeology* לפני "המקראית" (בעל) חמן. לסי $and the Religion of Israel$, Baltimore 1942, pp. 215–216, היא = *חֲמוֹן המקראית. הצורה המקראית "ארמית" היא, ומותר אפוא להניח, כי הייתה בנמצא הצורה העברית *חֲמוֹן. מאחר שבמקרא מצויה תיבה זו רק ברבים, ייתכן, כי צורת היחיד אכן *חֲמוֹן הייתה, ולא סעלה האנאלוגיה הפאראדיגמטית, ראה כיריב להלן 13, ותיבת "מִשְׁרִים" – "מִשְׁוֹר". על צורת "חמן" בפניקית מעיד תעתיק יווני בצפון אפריקה (ראה להלן II). אך מאחר שאין בידינו תיעוד ברור לצורת *חמן בהוראה זו במקרא, לא רשמתי בשורת הדוגמאות.
67. סולה סולי (לעיל הערה 58) רצה לזהות ביסוד הזה את התיבה הנידונה שם. בגלל ה־k באותו שם אין זוהיה נראה (אך עליו להודות, שאיני בקי בטיב התעתיקים שבספרד).

רומית *tunica*?; מלכ(אמר) *morch(omor)*⁶⁸ וכי-ב; ממון *Mammon*; מקום חדש *Μαχομαδα*⁶⁹ וכי-ב; נפת(ז) *ναπτα* (שאלה ביוונית); ערבון *αργαβων* (שאלה ביוונית < *arrabo* ברומית); פֶּעֶלוֹ *felo* (לטינו-לובי⁷⁰); צידון *Σιδων* (הרבה)⁷¹, צופי (שמים) *Σωφη(σαμιν)* (תוקן < *Σωφασημιν*, אך ברור מהתרגום שם לאיזו צורה הכוונה); קדושה *Coddosa*? קֶטֶן *Κωθων* (נמל)⁷²⁻⁷³; קֶטֶן *γαδον*? שני האחרונים יכולים ליצגם קֶטֶן! *ראש (שם האות) *ρω* (צורת ראש שבפינו ארמית היא); ראש *Ros* (ראה לעיל באות u).

o (י-ר) = a מוטעמת: אמרבעל *Amorbal*? (ראה להלן, מתקנים < *Amotbal**; דם (*אֶדֶם בארמית גלילית ונוצרית, וראה להלן III) *edom* (אב הכנסייה אבנוסטין); דגן *Δαγων* (מתורגם = דָּגָן!); הדד *Αδωδος*; חוה (היה חי) *avo* (לטינו-לובי); *יִתֶן (= נָתַן); מרובים השמות במרכיב זה, כגון יתן *Iatovis*, בעליתן *Baliaton* וכי-ב (הריס רושם כתריסר); הריס רושם רק שם אחד ב- *u*: *Iatunis*! הצצה לתוך מקורותיו של הריס⁷⁴ מראה כי אכן לא רשם אלא דוגמאות מספר לצורת הרוב. מן הספרות שלאחרי צאת ספרו של הריס רשמתי לי, אנב קריאה, כמה דוגמאות נוספות⁷⁵; פֶּוֹשֶׁר *Xoussωρ* (ראה לעיל, *u* = *ō*), אך בנקבה *Xouσαρθις* = *כֹּוֹשֶׁרֶת!; לבן - אבילבֶן *Αβιλαβων**; מֶגֶן (בעברית פיעל, וראה לעיל, באות o, ברך) *Magonus* וכי-ב כמה פעמים; נדר, בהפסק נֶדֶר *ναδωρ* (ראה להלן III); סכן - גִּרְסָקֶן *Γισακων* וכי-ב, *Gisaco* וכי-ב; עולם *Ουλωμος* (ראה לעיל,

68. פשר המרכיב השני של תיבה זו שנוי במחלוקת, אך חשובי החוקרים מודים כי המרכיב הראשון = "מלך" המקראית, ראה את מאמרו של W. Kornfeld, *WZKM* 51 (1948-52), p. 287 ff, וכן אולברייט בספרו הנ"ל (הערה 33), עמ' 205 ואילך. מקבילה בכתב הכנעני = "מלכאמר". פירוש התיבה המצוי בספרם של דונר-רוליג (להלן הערה 110) II, עמ' 76 אינו מסתבר ביותר.

69. השם "מקום" כלול כנראה גם בשם המקום *Macopsisa* בסרדיניה, ראה G. Pesce, *Sardegna punica*, Cagliari 1960(?), p. 47.

70. G. Levi Della Vida, *Oriens Antiquus*, 2 (1963), p. 91.

71. השם הזה, שנקלט כבר בתקופה קדומה ביוונית, מסתבר, כי לא נשתנה אח-כ גם אם גייה שהפך בכנענית ל-צידון. והוא הדין לכמה תיבות אחרות, מעין אלה, כגון אדון, כתן, ערבון וכי-ב, שהן מלים שאולות ביוונית. ושמן אין זה אפוא מקרה, כי בשעה שמצינו אדון בתעתיק פוני הצורה אכן יש בה תנועת u (להלן II).

72-73. פרידריך § 196 c); אך ה-θ (כתעתיק של טיית) קשה.

74. ראה למשל המפתחות ל-*Corpus Inscriptionum Latinarum*, *Inscriptiones Africae Latinae*, Indicium, fasc. pr., Berolini MCMXLII, p. 75, 3; 78, 2; 91, 1 etc. (המפתחות יצאו אחרי צאת ספרו של הריס).

75. לדוגמה: (5 פעמים) 683, 77, *Bulletin Archéologique*, 1946-1949, ועוד; ב-ו

לא מצאתיו.

באות $\delta = u$: עור - *בעלעזר *Baleazwros* (איש צורי ביוספוס - ושם גם *Baleazaros*); *רבתן (> רבתן הארמית, ראה להלן III); *qubawon*; רבת *qabwath* וכי"ב; שמע *samo* (ראה להלן III); (בעל)שמע (Bal)samo. מן הסתם לכאן שייכים גם השמות המקוצרים המסתיימים ב-אל-ף, כגון עבדא (ראה מ"א ד, ו) *Abedo*, חנא *Hanno*, וכי"ב ואשר בהם כבר העירו על התהייה בן a ל-⁷⁶⁰. אך גם במקרא מצינו שמות מקוצרים בסופית -א- וגם -יא, כגון אדו (עזרא ח, יז) = "אדא" בפניקית. בדבר השם מתן ראה להלן 12. לפי פרידריך⁷⁷ יש לרשום כאן גם שמות מעין Himilco > *-(א)חיי-מלכת, אחרי שהתינו נעלמה.

a (יוונית ורומית) = a מוטעמת; דומה שאין למצוא דוגמאות בטוחות (בהברה פתוחה): *אמא⁷⁸ (ראה לעיל a א). נראה כי בתעתיקים אכדיים מעידה על כך *Mil-ki-a-ša-pa* *מלכאסף (מלכישף), ארוד *Aradus* (התעתיקים האכדיים - ייתכן שאף בהם יש עוד חומר בנידון זה). a (יוונית ורומית) = a בלתי מוטעמת: הדוגמאות מרובות בתוך החומר המובא לעיל, ואין צורך לחזור עליהן.

12. הערות

א. לא נידונו כל עיקר שמות מעין "אשמך", "חמן"⁷⁹, "מרקד" וכי"ב, אשר אין לנו כנגדן תיבה עברית מנוקדת. אך להפך, מן הממצא דלעיל רשאים אנו להסיק מסקנות לגבי צורתן המקורית, אלא שאין זה מעסקנו כאן. לא הזכרנו בדרך כלל תעתיקים אכדיים, שכן אין להעלות מהם מאומה לגבי ההבחן u - o. למשל תיבת *Axi-qu-mu* יכולה להיות 'אחיקם' או *'אחיקום' (כנ"ל 10). רק כשיש בהם a במקום ה-u המצופה, כגון להלן בתעתיקה של "לבנון" יש לנו ענין בו.

מן החומר דלעיל ברור, כי הכללים שהעלינו מפינולוס, כוחם יפה גם לגבינו. כמובן בשל הפיזור הגדול (אגן הים התיכון) לכאורה אין פלא אם מוצאים אנו פה ושם חריגים, אך דומה, כי ברובם ככולם יש דברים בוג.

ב. ā. תנועה זו מופיעה בתור ā בתעתיקים אכדיים של "הלבונון", כגון *Lab-na-a-ni* וכי"ב. בעוד אשר לגבי התקופה שלנו יש מקום לטעון, שזוהי כבר הצורה הארמית, הרי הצורה החתית *La-ab-la-na*⁸⁰ סותרת הנחה

76. *Oriens Antiquus*, II (1963), p. 264.

77. § 229.

78. שניצר, עמ' 145, מצטט תעתיק יווני של תיבה זו מתוך כתובת, לצערי בלא ציון המקור. הריס מצטטה ממקור ספרותי.

79. ראה לעיל הערה 66.

80. ראה מילונם של קיהלר-באומגרטר.

זו. דומה, כי השם, משודע לאכדים, שוב לא שינה את צורתו בפייהם, אע"פ שצורתה נשתנתה בסוריה. תופעה זו ידועה יפה לגבי שמות ארצות וערים. שם עיר הבירה של צ'כיה Prag(a) קיימה את ה-g בשפות אירופיות, אע"פ שבצ'כית גופה ועלמה כבר בראשית המאה ה-14⁸¹. ה-s של Paris עדיין הגויה בשפות שונות, אע"פ ששוב אינה הגויה בצרפתית. שונה המצב בשם ההר Ba'-li-ra'-si שבתעתיק אכדי. סבורים כי ה-ā נתקיימה באחד הניבים הנידחים וייתכן שיש טעם אחר, ואכמ"ל⁸².

ג. o ראה להלן 13, א-ד, ו.

ד. u. כאן קשה תיבת ui = 'אחי' בפינולוס. שניצור⁸³ מצביע על 'אח' באוגריתית. מתמיהות צורות מעין Muttun, Mitun וכיו"ב, ליד צורות *Mattun* וכיו"ב. דומה, כי הרי זה השם 'מִתָּן' (השווה למשל מ"ב יא, יח, כהן בעל); אך כנראה (לפי הריס) מצינו רק פעם אחת את הצורה 'המקורית' Ma-ta-an-ba'-al. כמובן ייתכן, כי היה בנמצא גם משקל אחר⁸⁴, ואת ה-o – u השנייה אפשר ליחס להשפעת הנו"ן, כדרך שמצינו בניבים ארמיים⁸⁵, אלא שעד עכשיו דומה, כי לא מצאנו כגון זה בפניקית, וולתי אולי Iatunis המבודדת. (ראה לעיל b11, באות o), ראה להלן 13 ה.

13. בירורים מיוחדים.

א. צפן-צפון – (בעל) צפון.

דיון מיוחד טעונים *Sufun*⁸⁴, *Σοφυνίβα* וכיו"ב = *צפון(בעל).
בתיבה הראשונה תמוהות שתי התנועות, ובשנייה ה-o הראשונה, שכן בטיפוס זה, כגון *Iatovis*, מתקיימת ה-a הבלתי מוטעמת. ייתכן, כי השפיע המרכיב = 'צפון' (שם האלוהות). מצינו כנראה שמות עם המרכיב הזה, כגון *Saphonis*⁸⁵. אמנם לכאורה תמוה: בשם הזה נתקיימה התנועה הראשונה כמות שהיא, ואילו בשמות דלעיל כנ"ל הריהי o, u; אך במקרא (3 פעמים) 'בעל צפן' (כגון

W.J. Entwistle & W. A. Morison, *Russian and the Slavonic Languages*, 81

London 1949, pp. 303–304.

82. הריס, Development, עמ' 43.

83. עמ' 65.

84. ראה דוגר-רוליו (להלן הערה 110), II עמ' 102.

85. ראה למשל גילדקה, בדקדוקו הסורי (להלן הערה 93) § 44.

86. סולה סולי במאמרו (לעיל הערה 58), עמ' 307.

87. הריס עמ' 141. יש לציין, כי צורה זו יכולה להיות הצורה המצופה של *צפן, אך כפי שיתברר מדיונו להלן, לגבי ברורו אין נפקא מיניה, שכן היא מוכיחה את הקרבה (עד כדי זהות) של שתי הצורות, היינו התעתיק של 'צפון' ושל *צפן (> *צפן). – אך צורת *Αφεσαφον* (לעיל 11, b באות u) דומה שהיא יכולה להתייחס, לפי בירורו, רק לתיבת 'צפון'.

שמות יד, ב), ולא *בעל צפן⁸⁶. לפיכך מותר לשער שהייתה בנמצא גם בכנענית צורה זו, ונתבצע השווא = כאיכות של התנועה התוכפת⁸⁷. סבור אני אפוא, כי בשם מעין *-(בעל)צפן, אשר מסתבר, כי מלכתחילה = *בעל + *צפן- < *צפן), בולבל עם שם האלוהות *צפון- - *צפון.

אך יהיה הטעם מה שיהיה, דומה שאי אפשר לראות את הצורה הנ"ל כצאצא "חוקי" של *צפן, שכן בשבעים מצוי למשל תעתיק "צפניה" = *Σοφονιας*⁸⁸. והן בתעתיקי השבעים החוק של a משוכת טעם < o אינו בנמצא! לפיכך נראה, כי בצורות האלה, כגון דלעיל וכן *Γοδολια* = גדליה ועוד, אין לראות לפי השבעים, בתור מרכיב את העבר גוף שלישי יחיד בצורתו, אלא שינוי הצורה יש לזקוף על השפעת שם מעין *גדל-, *גדול- וכיו"ב.

ב. אלנם - alonuth-alonim

בירור מיוחד טעונים השמות alonim = 'אלים', alonuth = 'אלות' שבפלאוטוס (הראשון x⁸⁸⁴, השני x 2), השם Abdalonimus וכן תעתיק יוני⁸⁹. תעתיקים אלה מקבילים ל'אלנם' = 'אלים' הפיניקית-פונית (הנקבה אינה מופיעה בהן). מה שימושה? כפי שברר W. Röllig⁹⁰, תיבת "אל" משמשת ביחיד = 'אלוהות', בריבוי = 'אלים', אך רוב שימושה בריבוי = 'אלוהות'. תופעה זו, היינו כינוי של ריבוי לאלוהות יחידה, ידועה לא רק מן העברית, אלא גם מאל-עמרנה⁹¹. ואילו 'אלנם' אינה מצויה ביחיד, ואת אומרת אין

86. לפי באור, ZAW 48 (1930), p. 79, הצורה מושפעת מן הארמית, ראה O. Eissfeldt, *Aasowon* גם מצוטט גם *Baal Zaphon, etc*, Halle (Saale) 1932, p. 44, n. 1. מיוספוס (עמ' 11, הערה 2) = צפון שבעמק הירדן (יהושע יג, כז), וייתכן כי זו משקפת *צפון. אך יש כ"י הנורסים ב a, כדן, ראה Hölscher, ZDPV 33 (1910), p. 19. בשבעים ביהושע גרסאות *Σαφον*, *Σαφαν* ואילו *-(בעל) צפן- מועתק בשבעים = *(Βεελ)σεφων*, בדומה לניקוד המסורתי (וארמי הוא גם המרכיב הראשון!), אך בעיקר *(Βεελ)σεφων* וכיו"ב, והיא קרובה עוד יותר לצורה הארמית "צפונא" שבתרגום אונקלוס, וכן בעברית השומרונית, והיא נכנסה אף ללשון חז"ל - ראה ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון ג, 1, ירושלים תשכ"א, עמ' 44; אך בשם *בעל צפן- נתקיימה *Šāfon*! שם 170. - אנב הצורות של השבעים גם אצל יוסיפוס (לפי אייספלד, עמ' 44, הערה 2). 87. פרידריך § 88.

88. צורה זו רשומה גם לגבי תרגומי עקילס, סומכוס ותיאודוטיון ביר' נב, כד. מאידך גיסא במל"ב כה, יח מופיעה גרסת *Σαφανια* וכיו"ב, בכמה כ"י, וכן בדב"ה א, ו, כא. בתעתיקי השם "אלצפן" יש כנראה תנועת a.

88א. שניצר עמ' 71 ועמ' 126 (חסרים במפתח).

89. ראה הריס, עמ' 128.

90. *Festschrift J. Friedrich*, Heidelberg 1959, pp. 403-416.

91. H. D. Hummel, *JBL* 76 (1957), p. 91. סבור, כי יש כאן מ"ם אנקליטית,

שמצינו באוגרית ובמקרא (כגון "מתנים קמיו" דב' לג, יא = "מתני קמיו"). אך העיר

למעשה בנמצא *אלן. והוא הדין לאוגרית, שבה מצינו אלנם-?, אלנים- כמקבילה לאלם-^{91א}. לפיכך דומה, כי צורת יחיד מעין alon, לא הייתה בנמצא מעולם, שלא כדעת הריס ופרידריך⁹². לדעתי הרי זו התיבה האכדית ilānu/i = ריבוי של ilum. צורת אלנם- alonim – משקפת ריבוי כפול, כלומר סופית הריבוי האכדית ānu/i – שנוספה עליה סופית הריבוי הרגיל, כמו בעברית ובארמית; דרך משל בעברית מקראית מאוחרת נציגים ריבוי של נץ-⁹³, בלשון חז"ל רבנים – רב, סממנים – סם וכיו"ב, בסורית שליטנא – שליט⁹⁴. בכל הניבים האלה שאל כנראה ān – בתפקיד זה (נגד דעת Goetze⁹⁵) מן האכדית⁹⁶ (להוציא כנראה פרוזן שופטים ה, ז, שהיא נציג מקורי של ריבוי זה בעברית מקראית ארכאית – שירת דבורה⁹⁷). בכל הלשונות האלה הוסיפו על הצורן הזה גם את הריבוי הנורמלי של אותה לשון. הסבה לשאילה מן האכדית ברורה: משרבה השימוש של אלם בהוראה של אלוהות (אחת), הכרח היה למצוא צורה בשביל לציין רבוי של אל (בעברית כמוכן הייתה הבעיה חמורה פחות); נשאלה הצורה האכדית, ונוסף עליה צורן הריבוי הפיניקי. התיעוד מאשר הנחה זו, שכן תיבת אלנם בפניקית מאוחרת היא⁹⁸, (ראה רוליג). ההנחה הזאת מסתייעת גם ממקום אחר; השם Babylon המקביל ל-Bābilāni, כשם בבל, זכה לתפוצה דווקא בתקופה הניאו-בבלית. לפי פרופ' ב' מזור עברה היא דרך הפיניקית אל היוונית – מכאן תנועת ה-⁹⁹.

3. p. 4, n. 3 (1960) W. L. Moran, *Orientalia* 29, כי ilāni (אלים) משמש בתור יחיד באל עמרנה, לפיכך אין כל קושי בדעתו של רוליג, והשווה העברית.

91א. מה טיב הייד? שמא אף כאן אין אלא כתיב מלא? ראה לשונו לא (תשכ"ז) עמ' 33 ואילך, שם לב (תשכ"ח), עמ' 267 ואילך את הפלוגתאות שבין בלאו, ליושטם וקוטשר בעניין הכתיב המלא באוגריתית; בעניין הייד עמ' 374. [וראה תוספת] 92. פרידריך § 206, הריס עמ' 58.

93. באור-ליאנדר, עמ' 517 (בשם ברוקלמן); חומר רב לגבי העברית והארמית ימצא ברשימתו של I. Löw, *Festschrift ... David Hoffmann*, Berlin 1914, pp. 135–137. נילדקה הוא שהעמיד על התופעה הזאת בספריו על הניבים הארמיים השונים, ראה למשל Th. Nöldeke, *Syrische Grammatik*², Leipzig 1898, pp. 49–50.

94. סורית ראה נילדקה (הערה 93), עמ' 50; סממן – בן-יהודה. 95. C. Brockelmann, *Language* 22 (1946), pp. 121–130; על טיב הצורה בפניקית עמד Grundriss etc I 45y, אך דומה כי הוא סבור, שהיא מקורית.

96. מבחינה זו שונה אפוא דעתי משל אולברייט, בספרו הנ"ל (הערה 33), עמ' 166. 97. לפי ניסוח אולברייט בספרו הנ"ל (הערה 33), עמ' 43, הערה 101, שם כולל של תיבה כנענית, שפירושה חיל, המופיעה בפאפירוס אנאסטאזי (המצרי). 98. ראה את מאמרו הנ"ל (הערה 90) של רוליג.

99. על העניין נתעוררתי בזכות שיחה עם פרופ' ב' מזור; על Bāb-ilāni ראה Reallexikon der Assyriologie I, s.v. Babylon.

כמובן, אף אפשר להניח, בשים לב לאוגריתית, כי הצורה עתיקה היא בפניקית (אם אינה שאולה אף באוגריתית!?). דעתי נוטה יותר להצעה הראשונה בשל התופעה הבאה, מתוך ההנחה שהיא עברה בתיווך הארמית.

בפינילוס מופיעה, באחת הגרסאות, במקום alonuth פעם ¹⁰⁰alonuth והנה, כפי שביירר נילדקה¹⁰¹, סופיות ān – מצרפות בארמית י"ד בנקבה, מכאן אפוא 'רחמן' – 'רחמניות', 'בירה' – 'בירניות'¹⁰², ומכאן aloniuth. ואחרון אחרון: כיצד נהפכה ה-ā האכדית ל-o בפניקית? האם הייתה ההברה מוטעמת או שמא, כמו בתיבת 'זרע' – 'זרעונים'¹⁰³ במקרא, השייכת לסוג הנ"ל, יכלה עוד בתקופה זו ā שמית ליהפך ל-ō בכל מצב שהוא? אך במקרה זה היינו מצפים בפניקית לפחות פה ושם לצורה ב-u (ולא ב-o בלבד). דומה, כי פעל כאן התהליך השני, שבזכותו a מוטעמת < o. בגלל התהליך הזה לא נותרה כנראה a ארוכה בפניקית, וממילא כשחדרה בזכות מלים שאולות הפכה ל-o, גם בהברה בלתי מוטעמת. ואף צורת הנקבה הנ"ל כנראה מעידה על כך, שכן לא מצאנוה אלא בסופית -ן העברית – (>) הארמית.

ג. חִירָם – חִירָם

השם הפיניקי 'חירם' מופיע במקרא 3 פעמים = חירום (מ"א ה, כד, לב; ז, מ). השבעים גורסים כנראה בכל מקום *Xeiṣam* וכיוב, ואילו יוספוס מכיר את הצורה *Eiṣamos* ובהרודוט *Σιῶμος*^{104*}, בתעתיק אכדי Xi-ru-um-mu. ברי כי הצורה הראשונה הריהי הצורה 'העברית'¹⁰⁵, ואילו

100. שניצר עמ' 115, הערה 3; הוא מתלבט בפירוש הצורה.

101. למשל בדקדוק הסורי (לעיל הערה 93), § 71.1.

102. ראה באור-ליאנדר, עמ' 597. h.

103. ראה מילון של קיהלר-באומגארטנר מהדורה 3, בערכו.

104. הריס, עמ' 75 מצטט צורה זו מהרודוט, 104. 5 ומתקנה. ידידי, פרופ' ח' רחן כותב לי: 'העובדה ש-*Σιῶμος* הוא צורי, נובעת בעצם מ... 7.98... *Σιῶμων*. באותו פרק-שורה של מקומות ואנשים ארצישראליים-צוריים. לדעת רחן אין צורך בתיקון, שכן הדברים אמורים בקפריסין, והפתרון נמצא בזכות כתובת שנרשמה בפניקית וביוונית, שבה השם 'מנחם' מופיע בכתובת היוונית (בכתב הקפריסאי) בצורת Ma-na-se-se, ראה R. Meister, *Die griechischen Dialekte II*, Göttingen 1889, p. 170. הכתיב הזה משקף כנראה תיקון יתר: s יוונית < (asper-lenis) spiritus, מתוך כך כתבו איפוא s כששמעו את ה-spiritus גם שלא במקומו, ראה Thumb-Scherer, *Handbuch der griechischen Dialekte* II, Heidelberg 1959, עמ' 162-163. רחן אף העירני, כי בענף אחד של המסורת בהרודוט הנ"ל הגרסה הריהי *Σιῶμων*, וראה להלן III.

105. ואין זה השם היחיד ש-עוברה צורתו במקרא, השווה את השם 'רצין', הידוע לנו מתוך תעתיק אכדי בתור Ra-xi-a-nu = 'רעין', משורש 'רע' הארמי = 'רצה' בעברית, ראה ספרי מגילת ישעיהו עמ' 90. המקרא רשם אפוא את השם בעיצורי השורש העברי, המקביל ל'רע' הארמי.

השנייה הפיניקית. אך איזה שלב? אם נניח, כי דין ה-ā של בינוני (ועבר) של ע-ו כדין ā שמית ארוכה בפניקית (ראה הברור לעיל 12), הרי שלב זה לפנינו, כדעת פרידריך ואולברייט¹⁰⁶. אך ייתכן, כי אין כאן אלא השלב השני, היינו a מוטעמת < o (כולל ā ארוכה, שבשלב הראשון לא הפכה ל-o, ראה לעיל 7). נוטה אני לדעת השנייה, שכן תמוה, כי במקורות כל כך שונים זה מזה (המקרא, יוספוס, הרודוטס^{106*}) לא תבוא אפילו פעם אחת המקבילה הרגילה של ā בתקופה זו, היינו u (כדברי פרידריך: . . u . . meist).

ד. chon = *כֶּן, *כֶּן?

לשיקול הגל מצטרף הפועל השני מן הסוג הזה: chon שבפלאוטוס (לעיל a 11 א). שוב עלינו לשאול, אם מקרה הוא, כי בניגוד לרוב גם כאן אנו מוצאים דווקא o ולא u פעמיים! לפיכך דומה כי גם דוגמה זו יש בה כדי לסייע בהנחתנו לגבי "אחירום"¹⁰⁷.

ה. שמים רמים: Σαμηνουμος

אך לכאורה יש בידינו ראיה לסתור. סנכוניתן מזכיר את האלוהות Σαμηνουμος הנקרא גם Ὑψουρανιος היינו 'גובה השמימי'. את השם הראשון מבארים = 'שמים רמים', ואכן מצינו 'שם רמים' בכתובת פניקית, ושם סבורים כי זה שמו של רובע בצידון¹⁰⁸. לכאורה ברי אפוא, כי 'רם' העברית = רום בפניקית יש כאן, וממילא הוכרעה השאלה דלעיל 10 [ראה תוספת].

אולם אין הדברים פשוטים כל כך. קודם כל: הגרסה הריהי ¹⁰⁹Mημουμος, אמנם, בזכות 'התרגום' היווני שבצדה נראה התיקון מובטח¹¹⁰ (וכן בשל הכתובת הפיניקית). אך נראה שאין כאן 'רם', שכן חסרה סופית הריבוי!

לפיכך נראה לי, שהמרכיב השני הריהו או 'רום' (ראה למשל משלי כה, ג: שמים ל'רום וארץ לעמק), או 'רום' חבק' ג, י; 'רום ידיהו נשא' (מקביל;

106. פרידריך § 78 d; אולברייט BASOR 176, עמ' 45 והערות שם (על יסוד התעתיק המצרי).

106א. מקור נוסף אשר ל'רם', ראה דונר-רוליג (להלן הערה 110) עמ' 9 שורה 9 אינו אלא השלמה.

107. שם § 79 וראה לעיל הערה 10.

108. קלימן (לעיל הערה 62), עמ' 47.

109. שם עמ' 21-22.

110. מתמיה, כמה נשתבש השם הזה בספרי חוקרי זמנו. הריס אינו מציין כל עיקר שתיקן יש כאן, והוא הדין לפרידריך § 78 d. Donner & Röllig, Kanaanäische und aramäische Inschriften II, Wiesbaden 1964, p. 24, מצטטים את הצורה בתור Σαμηνουμος, ואילו G. A. Cooke, A Text-Book of North-Semitic Inscriptions, Oxford 1903, p. 402, ורם Σαμηνουμος!

־תהום־), או ״מרום־¹¹¹, המצויה ביותר= ״שמים״, כגון ישע׳ כד, יח, ועוד הרבה. אך לפי הדרך הראשונה תמוהה ה־m השנייה. אולם כמובן תיבה שנפגעה בעטיים של מעתיקים, שוב אינה כשרה לעדות ואפשר אפוא להניח גם כאן שגיאת מעתיק. ולא זו בלבד: אפשר לטעון, כי הרי זו המי־ם האנקלטיית, שגילוח באוגריתית, באל עמרנה, ובמקרא¹¹², ולפי דהוד גם בכתובת הכנענית מפריגי: ״הככבם אל־״ = ״כוכבי אלי״¹¹³ (השווה ישע׳ יד, יג). אך גם אם לא תתקבל דעה זו (שכן ייתכן ״אל־״ = ״אל־ה״), בשל הלשונות דלעיל אין קושי בהנחה זו, בייחוד בשם אלוהות, שעשוי לקיים צורה עתיקה. ברם נוטה אני יותר לדרך השנייה, ואף הריס שוקל אותה (ליד ״שמים רמים־) בהעירו לעברית ״שמי מרום־״ (שה־ש רבה לכתוב ״מי זאת עולה־). תפיסה זו מסתברת ביותר לא רק בגלל ההקבלה העברית, אלא בגלל ״מרום־ שבמקרא = ״שמיים״ במקומות הרבה.

אך גם פתרון זה אינו שלם, שכן אין זכר לתנועה (או לשווא נע) אחרי ה־מי־ם השנייה, דבר שאיני יודע לו הקבלה מפיניקית, זולתי בתיבה היוונית $\chi\epsilon\upsilon\sigma\sigma\omicron\varsigma$ = ״חרוץ״ (השאולה מן הסתם מן הפיניקית)¹¹⁴. ושמא נאלצים אנו שוב להניח השמטה של אות (תנועה) ע־י מעתיק. אך גם לפי התפיסה המקובלת אנוסים אנו לעשות זאת (הריס = ש־מם רמ[ם]!), ובכן ברי, כי מקרה זה אינו יכול לשמש הוכחה לכאן ולכאן.

ו. $Miswq$ = *מִישָׁר, מִישֹׁר?

$Miswq$ (המופיע עם ״צדק־ $\Sigma\upsilon\delta\iota\kappa$) פרובלמטית היא¹¹⁵. מה מייצגת ω זו, \bar{o} של ״מִישֹׁר־״ או a מוטעמת של *מִישָׁר־ (כגון תה׳ ט, ט). אולם הצצה לתוך מילון המקרא מלמדת אותנו, כי התיבה הראשונה אינה מצויה אלא ביחיד ואילו השנייה רק ברבים. נמצא לפי זה, כי יש מקום להנחה, ש־ \bar{a} יש כאן, אשר בהברה מוטעמת $\bar{o} < \bar{a}$, ואילו בהברה בלתי מוטעמת (ברבים) נשארה \bar{a} (והאנאלוגיה לא פעלה), ראה בפרוטרוט לעיל 4.

111. מעניין, כי במילון של גוניוס נאמר: ״רום־ כמו ״מרום־ בשאר המקומות. לפי בן־יהודה יש חילופי נוסחאות בין ״רום־/״מרום־ בציטטה שבבבלי מתוך בן סירא שאינה בנמצא בטקסטים שלנו, ראה מ־צ סגל, ספר בן־סירא השלם, ירושלים תשי״ג, עמ׳ 39.

112. ראה לעיל הערה 19.

113. ראה לשונו ל (תשכ״ו), עמ׳ 236.

114. באור (1930) 48 ZAW, עמ׳ 79.

115. קלימן (לעיל הערה 62), עמ׳ 24, עמ׳ 55.

II כתובת פונית בתעתיק יווני מן המאה השנייה לפנה"ס

הנוסח היווני	התעתיק (המשוער) בפונית	התרגום
(1) <i>λαδουν λυΒαλ</i> <i>Αμουν ου</i>	לאדן לבעל חמן ו-	לאדן לבעל חמן ו
(2) <i>λυρβασων Θιwiθ</i> <i>Φave Βαλ</i>	לרבתן תנת פן בעל	לרבתנו (גבירתנו) תנת
(3) <i>υς ναδωρ Σωσιπατριος</i> <i>βυν</i>	אש נדר <i>Σωσιπατριος</i> בן	פני בעל אשר נדר סוסיפטרוס בן
(4) <i>Ζωπυρος σαμω</i> <i>κουλω βα-</i>	<i>Ζωπυρος</i> שמע קלא ב	זופירוס. שמע קולו, ב
(5) <i>ραχω</i>	רכא	רכו

הערות. הכתובת נידונה כבר¹¹⁶, אך כמה נקודות לא נתחזרו כל צורכן; היא תידון כאן בקיצור נמרץ.

ש. 1 "לאדן": לתעתיק התיבה ראה לעיל (I 11 b אות u). "לבעל": השווא הנע מועתק ב v יוונית, וכן בש' 2 "לרבתן". "בעל חמן"¹¹⁷: – אלוהות פניקית. הגרוניות אינן באות לידי ביטוי, הן ניטשטשו בפונית. "רבתן": יש לגרוס *ρyβαδων*; התנועה שבין הרי"ש והבי"ת (הכתובה פשוטה ולא כפולה, וכך לעתים בתעתיקי המקרא) נתעממה בהשפעת הבי"ת, השווה תיבת "רובא" = "רַבא", *rubbi* = "רבי" וכיו"ב¹¹⁸. החוקרים מתלבטים בצורת כינוי הקניין (בפינילוס "הננו" = *ynnunnu* לעיל a I ב, אות u מסופקת). דומה שהצורה הארמית לפנינו (ראה להלן III 2). "תנת": התעתיק הזה, וכן במקום אחר *θενwiθ*, גילו את המבנה התנועתי של השם המצוי הזה בכתובות פוניות. "פני": ה α כנראה = שווא נע (וכך כידוע לעתים קרובות בתעתיקי המקרא). אין צורך להניח כאן בהכרח תנועה מלאה, כדעת פרידריך¹¹⁹, מה גם שנמצא אף התעתיק *φενη*. בכתב

116. ראה עתה ספרם של דונר-רוליג (לעיל הערה 110), I מספר 175, כרך II, עמ' 162 ואילך. שם יש לעיין אף בדבר הפרטים, שלא רשמתי מקור להם, וכן במאמר של פרידריך, להלן הערה 119.

117. ראה לעיל הערה 10, וכן בספר הנ"ל (בהערה הקודמת) עמ' 77.

118. ראה ספרי, מגילת ישעיהו (לעיל הערה 105), עמ' 48–49. לפי המהדירים הראשונים (להלן הערה 122) עמ' 167 מציינת התנועה היוונית בטקסט הזה תנועה שבין i-u. 119. *ZDMG* 106 (1957) עמ' 286. הוא בעצמו רושם בדקדוקו, § 88 (2), שלושה תעתיקים של שווא בשם "נציבין". אמונה טפלה התקיימה בחוגי החוקרים, היינו, כי שווא נע גון ביצועו e מרכזית. אין הכרח לקבל הנחה זו, השווה ביצוע שווא נע גם בגון של a במסורת התימנית, ראה ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 154 ואילך.

הפיניקי עשוי לבוא כתיב חסר: 'פן', אך יש גם כתיב 'פענא'. 3. 'אש': כינוי הזיקה הפיניקי. 'גדר': לעומת תמיהת החוקרים, יש לציין את צורת ההפסק בהקשר, שגרמה להארכת ה a השנייה, כדרך שקרה במגילות ים המלח, בלשון חז"ל, ובארמית נוצרית (ראה להלן III 3). 'סוסיפטרס': בכתובת נפל שיבוש. 'בן': התנועה מעומעמת כנראה בשל שני העיצורים. 4. 'שקע': צורת הפסק, ראה לעיל. 'קולו': ראה לעיל a 11 ב, באות u. 'ברכו' בניין קל + כינוי מושא. הפועל משמש אמנם (גם בפונית) בפיעל, אך על בניין קל מעידה צורת 'ברוך'. פועל אחר המשמש, בניגוד לעברית, בקל הריהו 'מגן'.

III השפעת הארמית על הכנענית — הפונית;

koinè פניקית — ארמית — עברית (לשון חז"ל)

1. מיליק¹²⁰ העיר, כי יש נקודות מגע בין לשון חז"ל לבין הפונית. לדעתו ייתכן, כי לשון חז"ל מייצגת koinè, שמשתלשלת לראשית ימי שלטון פרס. דומה שיש אמת בדבריו, אך לא בדיוק כפי שניסחם. רושם אני אפוא בקיצור נמרץ אותן הנקודות המשותפות, שנתקלתי בהן אגב עבודתי, ומובטחני כי מי שיבדוק בדוק היטב את החומר הפוני, ימצא נקודות נוספות. הפרטים דלהלן מעידים אף על השפעת הארמית על הכנענית וכן על העובדה, כי יסודות ארמיים ויסודות הידועים בעיקר מתוך לשון חז"ל (ומגילות ים המלח), הגיעו, מן הסתם בזכות ה-koinè הפניקי, אל מעבר לים.

2. יסודות ארמיים

אוצר מלים

adom = *אֶדֶם = *אֶדֶם = 'דם' בארמית הגלילית, הנוצרית והשומרנית (לעיל I a 11 ב באות o). amma וכיו"ב, = 'אמא' (בפינולוס ועוד, ראה לעיל I a 11 א) מוצאה מן הארמית (משום מה לא טרחו החוקרים להבהיר טיב צורה זו). 'בר' = 'בן' המצויה כבר בכתובות כלמו, מודמנת בספרד בשם 'ברגד'¹²¹ ובצפון אפריקה בשם 'ברסד'¹²² וכן במצרים¹²³ 'טבע' = 'מטבע' מופיעה בצור במאה השלישית לפנה"ס. 'מזל' (< 'משל') = 'מזל' (כבלשוננו המדוברת) האכדית מן הסתם עברה דרך הארמית, וכן 'גנר' = 'גנר' האכדית. 'נפש' —

120. J.T. Milik, *Dix ans de découvertes dans le désert de Juda*, Paris 1967, p. 89.

אף בפרק זה יש לחפש את המלים במפתחות של שניצר ושל הריס; מקורות יצוינו רק כשהם נעדרים משני אלה. בתור 'ארמיות' ו'עבריות' תירשמה אף תיבות, שמוצאן מן האכדית והפרסית, מטעמים מובנים.

121. אך דונר-רוליג (לעיל הערה 110), II עמ' 89 = 'ברך + נד' (בסימן שאלה).

122. A. Berthier & R. Charlier, *La sanctuaire punique d'El-Hofra à Constantine*.

Paris 1955. מספר 82 (עמ' 71–72).

123. דונר-רוליג, מס' 49 (II, עמ' 66). 123א. שם עמ' 133, 136.

נִפְאֵשׁ = 'ציון על גבי קבר'¹²⁴ מצויה הרבה בניבים הארמיים ובלשון חז"ל. 'סרסור' = 'סרסור' מוצאה, כפי הנראה, מן הפרסית¹²⁴. 'רעת' = 'רעות' = 'החלטה' (הריס ופרידריך § 207 מזהים בסימן שאלה), 'שגית' = 'רבות' (הריס בסימן שאלה), 'שמש' = 'לשמש'¹²⁵ ארמיות הן.

מלות יחס: 'גו' = בתוך, 'צד' = 'בכיוון' ארמיות הן¹²⁶. מסופקים: 'זבר' מזהים עם 'זבורא' הסורית = 'כד' וכיו"ב (גם בלשון חז"ל?), ודומה שאף שורש 'נוק' ארמי הוא. אף ייתכן ש'קנאם' = 'קנום' = 'בעצמ' –¹²⁷ (+ כינויי הקניין) – וספק בעיניי אם יש לזהותה עם אותה תיבה הנידונה להלן 3 –. 'רשאת' = 'שלטון'¹²⁸ בקאראטפה מתייחסת לשורש 'רשי' הארמי (והאכדי). ושמא *thera* שבפניולוס, המתורגמת בלטינית *foras*, אכן 'תרעא' הארמית היא, כפי שפירשו¹²⁹ האם 'כען' = 'כען' = 'כעת' מפוקפקות ביותר: 'כרסם' ו'צלב'. תופעות דקדוקיות, הגה ותצורה

הדיפטונגים נתכווצו בכונענית, אך הריס אינו מציע פתרון לבעית *Batvūl* המצויה הרבה, בתעתיק אכדי Ba-a-a-ti-ili (= bayti) וכיו"ב (למן המאה השביעית עד ימי כורש), ופרידריך מתעלם ממנה כליל¹³⁰. כבר הדגיש אולברייט, כי כמה סימנים (לרבות קיום הדיפטונג), מצטרפים כדי הוכחה, שהאלוהות ארמית היא¹³¹.

בניגוד לפיניקית אנו מוצאים בפונית צורות מעין 'מנצבת' = 'מצבת', 'עתן' = 'נתנו' = 'נמסרו' ועוד. הסברו של פרידריך¹³², כי יש כאן יצירות חדשות בזכות האנלוגיה, אינו תופס: הן אין בנמצא שורש 'נתן' בכונענית-פונית! בעל כורחנו עלינו להניח כאן דיסימילאציה, כפי שרומז הריס¹³³, ומסתבר אפוא, כי יד הארמית באמצע^{133א}.

¹²⁴. כך בצדק S. Fraenkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, Leiden 1886, עמ' 186. התיבה פרסית היא ושינתה את צורתה אנב נדודיה: בתלמוד בבלי ובסורית 'ספסר', ואילו בלשון חז"ל, בארמית הגלילית ובפיניקית 'סרסר', 'סרסור' (נגד ברוקלמן במילון הסורי, וראה אף 'תוספת הערוך השלם'). וכן ראה שם בדבר הצורות של תיבה זו בערבית. – בפיניקית אין למצוא את האטימולוגיה של תיבת 'סרסור'.

¹²⁵. Bulletin Archaéologique, 1951–2, p. 76.

¹²⁶. פרידריך § 250, 254; בדבר הזיהוי ראה מילון של באומגרטנר לארמית המקראית.

¹²⁷. דונר-רוליג, מס' 137 (II, עמ' 137).

¹²⁸. שם, מס' 26 (II, עמ' 42).

¹²⁹. נגד שניצר, עמ' 106. דוגמה נוספת, אך מסופקת, ראה שם עמ' 107: 'המן' =

'הם' בארמית. ויש מקרים מסופקים נוספים.

¹³⁰. הריס, עמ' 37, הערה 40; פרידריך § 86.

¹³¹. בספרו הנ"ל (הערה 66), עמ' 169–171; שם גם המקורות לחומר האכדי.

¹³². § 58 c). ¹³³. עמ' 30.

^{133א}. ראה לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 117–118.

דומה, כי כינוי הקניין לגוף ראשון רבים של "רבִּתְּךָ" (לעיל II) ארמית הוא, "(*)רִבִּתְּךָ"; בהשפעת הטעם נתארכה ה-a כדן < o. מאחר שלשון חז"ל קלטה לפחות שניים מכינויי הקניין שלה — גוף 2 יחיד ויחידה — מן הארמית¹³⁴, אין השערה זו נראית רחוקה ביותר. השם "שִׁמְם" = "שִׁמִּים" מופיע בתעתיק רומי של פינולוס ב-m (בעל שִׁמִּין) ופעמיים בתעתיק יווני של סנוכיתון (צופי שִׁמִּין, בעל שִׁמִּין), כך מצינו "אלֶן" = "אלם"¹³⁵, ושוב אנו נזכרים בחדירת גוֹן זו ברבים בלשון חז"ל (ואף במקרא).

היידוע הארמי מזדמן ב"עפתא" = "העפה" (שם שִׁדָּה)¹³⁶. ייתכן שיש כאן צורת כלאיים כנענית-ארמית, אך לא בהכרח¹³⁷. תופעות שבתחביר.

אין כל ודאות בדעה, כי השימוש בכינוי הקניין הפרוד "אש ל-¹³⁸ — (= "אשר ל-", "שלי" בעברית) יסודו בהשפעה ארמית¹³⁹, והוא הדין ל"אש ל" בתוך מסגרת צירוף הסמיכות. אך אם מצינו בפונית שימוש מעין "מנצבת שבתבעל" = "מצבה של בית בעל", כלומר "ש" ולא "של" או "אש ל" — קשה יהיה להתעלם מתפקיד ה"די" של הארמית (אך בעברית היא לא יכלה לעקור את "של" = "ש" + "ל" המקורית) משימוש זה. אגב — בפינולוס דומה, כי מצוי גם הכינוי המקדם¹⁴⁰.

על "ל" לציון האקוזטיב העיר פרידריך ("כמו בארמית"), ודוגמה נוספת מצא כנראה פבריה¹⁴¹.

3. לשון חז"ל

134. ראה מאמרי, לשון חז"ל, ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 261–263.
135. ראה שניצר, וכן קלימן (לעיל הערה 62), עמ' 19, עמ' 21; רוליג במאמרו הנ"ל (הערה 90) עמ' 405 וכן הריס עמ' 60. תמוה שאין הוא מעיר כלום (ואף לא פרידריך).

136. דוגר-רוליג, מס' 27 (II עמ' 44).

137. ראה דוגר-רוליג, וכן מאמרי מחקרים בארמית הגלילית, תרביץ, כא, עמ' 201 (תדפיס עמ' 12) למעלה.

138. פרידריך § 287, 239; "אש ל" כבר בכתובת כלמו, פרידריך § 282 c (3); "ש" שם עמ' 143, 2. העובדה ששימוש זה מאוחר הוא, סותרת את הנחתו. בסופו של דבר יש כאן השפעה אכדית (וכך כבר בכתובות הארמיות של נירב "שאנבר", "שנורבן"), ואכמל.

139. דוגר-רוליג II, עמ' 61.

140. כינוי מוקדם שניצר, עמ' 156 (אמנם בלי חזרה על היסוד הרלטיבי!). המקבילות שהוא מביא אינן הולמות. מוטב להעיר על דוגמאות מעין "בִּבְאוּ הַאִישׁ יְחֻזְקָא ל' ג. ראה C. Brockelmann, *Hebräische Syntax*, Neukirchen, 1956 § 68 b (מן הספרות המקראית המאוחרת!).

141. פרידריך § 276, פבריה 171, *Bulletin Archéologique* 1946–1949, p. 171.

אוצר מלים.

"מסך" = "סך"¹⁴²; "מסך" = "מסך" (בלשון חז"ל ובמגילת ישעיהו) = "נסך"¹⁴³; "פס" = "פס" (לוח)¹⁴⁴; "קנם" = "קונם" (לשון שבועה)? מלות יחס: "אבית", "אבבית" בשתי הלשונות = "בבית" ("אבית" מצויה גם במגילת ים המלח, כפי שהראה ילון)¹⁴⁵.

מסופקים: "חזען" = "חזן"¹⁴⁶, "כתם" = "אבן שעליה כתובת"¹⁴⁷ = "מכתם" = "כתובת"¹⁴⁸.

כ ת י ב

"ר" = קיצור ל"רב", בדומה ל"ר" בלשון חז"ל¹⁴⁹; "רבבתן" = "רבבתן" - כתיב כפול של הביית הכפולה, וכן בתיבת "שעממקם" = "שמקום", "אבבנס" = "הבנים" וכך בתעתיק שמות לטיניים¹⁵⁰; התופעה ידועה לי רק מכ"י של לשון חז"ל וכתובת ארמית מן הגליל¹⁵¹.

ד ק ד ו ק

מ"ם בסוף תיבה עשויה להופיע בתור נו"ן¹⁵². רולג במאמרו הצביע על תופעה זאת - חילוף מ"ם-נו"ן - בפונית¹⁵³. דוגמאות נוספות: "מלכ"אדן" -

142. למשל דונר-רולג, II עמ' 21.

143. ב"צ אשל, לשונו לג (תשכ"ט), עמ' 72-73.

144. למשל פבריי (להלן הערה 147), עמ' 40.

145. ח' ילון, מגילות מדבר יהודה, דברי לשון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 69; י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1258-1259, שהעיר לפיניקית. צורת "אבבית" שעליה העיר אפשטיין בלשון חז"ל, נמצאה עתה בכתובת של פריג, ראה לשונו ל (תשכ"ו) עמ' 235, ש' 5 של הכתובת.

146. ראה דונר-רולג II, עמ' 52 (שאמנס בלבלו שני יסודות), כמובן בהוראה המקורית: "משניח" וכיו"ב באכדית - ראה ספרי, "מלים ותולדותיהן", ירושלים תשכ"א, עמ' 47.

147. Février, *Bulletin Archéologique* 1951/2, p. 40.

148. ליברמן, תוספתא כפשוטה, ג' מועד; נויארק תשכ"ב, עמ' 285. - שניהם הסתייעו בפירושהם בתרגום השבעים ל"מכתם" המקראית.

149. דונר-רולג עמ' 78. אמנם כ"י שלנו מאוחרים הם, אך יש בידינו שתי הוכחות, שהקיצורים קדומים: א. בבית שערם מצינו את האות q היוונית כקיצור של "רבי", R.P.J.-B. Frey, *Corpus Inscriptionum Iudaicarum*, Roma 1952, המספרים 995 (עמ' 179), 1033 (עמ' 189), 1041 (עמ' 191). ב. השם "רבא" כידוע = ר' אבא (ראה ערוך ערב אבי) = "ר" + אבא" וכן "ראמי" = "ר" + אמי" ועוד.

150. דונר - רולג II עמ' 90; פרידריך § b97.

151. י"נ אפשטיין, מבוא, עמ' 1258-1259; ספר הישוב א, 1, עמ' 46 הננון.

152. ראה מאמרי, מחקרים בארמית הגלילית, תרביץ כג, עמ' 38 ואילך (תדפיס עמ' 38 ואילך).

153. לעיל (הערה 90) עמ' 405.

דווקא תיבת 'אדן' — 'אדם' מצויה בכ"י של לשון חז"ל — וכתוב הפוך 'מגס' = 'מגן', וכן 'חירם' בתעתיק יווני בנ"ן¹⁵⁴. בלשון חז"ל מצויות צורות הפסק בהקשר, וכך כבר במגילות ים המלח, מכאן אפוא צורת 'נדר', 'שמע' בתעתיק יווני בצורות הפסק בהקשר (לעיל II). כינוי המושא 'את' מופיע באגרות בר כוסבא = 'ת' (ודומה, כי פה ושם אפשר למצוא אותה בכ"י קאופמן, ואכמ"ל), וכך בפונית¹⁵⁵. אופייני לעברית המקראית המאוחרת ולמגילות ים המלח השימוש במקור השלול בהוראת איסור. אותו שימוש מצינו בכתובת ארמית מירושלים 'ולא למפתח' = 'אין לפתוח'. שוב נמצא אותו צירוף בפונית אבל לפתח (אין לפתוח)¹⁵⁶.

ושמא רצוי עוד להעיר, כי נמצא, כפי הנראה, קו משותף נוסף בין הפיניקית, לשון המקרא המאוחרת ולשון חז"ל: הסופית ׀ 'יות' (במשניות טיפוס בבלי ׀ 'אות'), כגון 'שפיות' (רבי של 'שפה'). במקרא רומז לצורה זו הכתיב 'גדיות' (ריבוי של 'גדה') דבה"א, יב, טז¹⁵⁷. בתיבת 'חמית' ועוד של הפיניקית אפשר להסביר את ה'יד — כעיצור שורשי. אך תיבת 'מלכית' מסתבר כי היא ריבוי של 'מלכה', כנ"ל, ולא 'מלכית', שאין לה תיעוד¹⁵⁸.

ברי כי כמה מן ההקבלות עשויות להיות מקריות (ויכלתי להוסיף עליהן), אך אי אפשר לתרץ בתירוץ זה את ענין אוצר המלים, וכן כמה קווים אחרים. הפתרון הפשוט ביותר — הקשר התרבותי בין פיניקיה לבין צפון אפריקה לא ניתק מעולם, והתמורות הלשוניות שהתרחשו בפיניקיה הגיעו אפוא גם לקרתחדשה ובנותיה.

תוספות

I 13 ה. הצירוף 'שממ רממ' באוגריתית (ראה המילונים של האוגריתית) וזהה לצירוף שבכתובת הכנענית.

I 13 ב (הערה 91א). מאחר שבאוגריתית מצוי הכתיב 'אלנים' 4 פעמים, ואילו 'אלנם' רק פעם, ואין ודאות אשר לזהות, חייבים אנו להניח כי ה'יד הגייה הייתה. כיצד מצינו כאן י'ד הגייה? אפשר לטעון, כי הסופית האכדית של היחסה העקיפה היא שנשאלה (ואין הדבר צריך להתמיה בשל מקבילות, למשל בלשונות ההודו-אירופיות, ואף ראה מאמרו של גיצה אשר לסופית זו בנעז, עמ' 120–121, לעיל הערה 95), היינו āni, וה'יד = הגה מעבר בין

154. לעיל הערה 104, וראה רוליג (לעיל הערה 90) עמ' 405 'הירן'.

155. לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 18; מיליק העיר על ההקבלה בפונית.

156. ראה מאמרי בתרביץ לג (תשכ"ד), עמ' 126–127, וכן פרידריך § 268 3.

157. ראה בפרוטרוט ספרי מגילת ישעיהו (לעיל הערה 105), עמ' 154 (התיבה

הפיניקית 'קצית' = 'קצוות' מאשרת את דעת נילדקה, שם).

158. פרידריך § 204 a).

ה־i לבין סופית הרבוי באוגריתית. לפי אולברייט בספרו (לעיל הערה 33) עמ' 166 הצורה הריהי *אלוֹנִים, שהפכה *אלֹנִים (בכתיב פִּינִיקי "אלנם"). זה אפשרי כמובן (השווה "עבְרִים" תחת "עבְרִיִּים") ומכאן אפשר היה להסביר גם את הצורהי *אלוֹנִיות שבפיגולוס, אע"פ שאין י־ד זאת ב"אלנם", השווה "עבריות" ליד "עברים". אני נאלץ אפוא שוב לסיים בתיקו.

תיקונים למאמרו של י' קוטשר

(לעיל עמ' 83 – 110)

עמ' 84 – 86. – לצערי נעלם מעיני מאמרו של אולברייט, הדין באיגרות של תל-תענך (1944) BASOR 94, עמ' 12–27. לדעתו, הזמן הוא המאה החמש עשרה. כבר הוא הציע את הקריאה pi של הסימן הנידון לעיל. אין במאמר הזה כדי לשנות את דעתי בדבר גורל ה-ā. אמנם הוא סבור, בניגוד לאחרים, כי היסוד ${}^m\text{Gu-li-(}^d\text{Adad)}$ = 'גואל'. אך מאחר ששאר השמות הבטוחים שנמנו שם אינם מעידים על המעתק, יש להשאיר את פירושו בצ"ע.

עמ' 94, שורה 5. – 'לפעל' שייכת לערך הבא.

עמ' 94 למטה. – בינתיים נתגלה באוגריתית השם *Yakunu ב-Ugaritica V, עמ' 263, שהופיע זה עתה, וממילא מסתבר, שכן יש לגרוס גם שמות ykn שבכתב היתדות האוגריתיות (ראה גורדון, גלוסאר, בערכו).

עמ' 95. – לסעיף u נשתרבו בטעות גם השם 'צופי שמין', השייך לסעיף הבא. כן יש לרשום גם בסעיף הבא שני תעתיקים של 'צפון' ואף אתבעל.

עמ' 96, שורה רביעית מלמטה – גרוס 'אביב לבן' ותקן אף את היוונית.

עמ' 98, 113. לצערי לא יכולתי להשיג את מאמרו של אולברייט בספר Bertholet על בעל צפן.

י' קוטשר

עוד ל-היא משכירין והיא מזכירין

(לשונו – לג, עמ' 78)

העיר פרופ' א-א אורבך לרשימתי, כי גרסה מעניינת מצויה בספר שההדיר, ספר ערוגות הבשם, כרך ב, ירושלים תש"ז. בעמ' 28 נאמר: 'בירושלמי שצריך להתיס להתיש, ס' להתיו' של למען תזכרו שלא יראה תשכרו, להתיס ס' של כי לעולם חסדו שלא יראה חזרו, להתיש ש' של נשבע שלא ירא[ה] נשבע (כן צל-י-ק) או נובע. העניין של 'נשבע' חדש הוא (ובלתי ידוע ממקום אחר). ויפה פירש המפרש, שלא יהנו יובע, היינו yīzba' (ז' בהשפעת הביית, כמות הגיית רבים היום, למשל בתיבה חשבון < xežbon). מעניין, כי אף על אסימילאציה כזאת מעיר ברוקלמן בדקדוקו הסורי, מהדורה 5, עמ' 25 'חושבנא- ħužbānā. ואפשר, כי הכוונה להגה z, ולא להגה ž, שכן ייתכן, כי בלשוננו של המחבר עדיין לא היה בנמצא הגה ž, שהפך בימי הביניים להגה s בסי חלקים של יהדות אירופה; ראה יג"פ גומפרץ, מבטאי שפתנו, עמ' 33 ואילך.

הי"ד כאם קריאה באוגריתית

ברשימתי¹ על אמות הקריאה באוגריתית הסתמכתי על דבריו של גורדון², המביא בדקדוקו דוגמאות לשימוש י"ד כאם קריאה בסוף התיבה בלבד, משמע שאינו מכיר בשימושה כאם קריאה באמצע התיבה. כאן אוסיף, שבכל תולדות חקר הלשון האוגריתית לא העלה איש אפשרות כזאת על הדעת. על כן חשב קאסטור³ בעקבות Virolleaud את השם שליט למשקל qutayl של השורש שלט, וראה גינוברג⁴ בשם זה שם-עצם פרטי שְלִיט. על כן דיבר Astour⁵ על י"ד תוכית (infixed) בשמות: שליט, פִּחִיר, מרימ. ומאותו הטעם התקשה Moor⁶ בכתיב שמימ, הנמצא פעמים בעלילת אָקֶהת במקום הכתיב שממ, הרגיל בשאר הטקסטים, והציע לדון את הי"ד של שמימ דין י"ד הייחוס (nisbe), משמע שפירוש התיבה לפי דעתו "השמימיים" (celestials).

והנה בא ידידי פרופסור י' קוטשר⁷ והעלה את הטענה החדשה והנועזת, שהי"ד בתיבות שליט, פִּחִיר י"ד נחה היא, ונימוקו – שאין לישוב צורות אלו כמשקל qutayl בשל התכווצות הדיפתונגים באוגריתית. אין ספק, שפתרונו מצודד את הלב וראוי לעיון שיטתי.

נפתח בבירור השאלה, מה טעמה של הדעה הרווחת, שאין באוגריתית י"ד כאם קריאה באמצע התיבה. כאן עלינו לזכור, שבעית הכתיב המלא אינה מיוחדת לאוגריתית, אלא קיימת בכל הלשונות השמיות בעלות כתיב אלף-ביתי, ובמיוחד גם בפיניקית ובארמית. והנה התגבשה בחקר הכתובות הקדומות בלשונות אלו הדעה, שהתחלות הכתיב המלא מכינוי הגוף הראשון ביחיד, שמכאן התפשט שימוש הי"ד כאם קריאה לציון i בסוף התיבה בכלל, ורק בשלב האחרון של ההתפתחות לציון i על ידי י"ד באמצע התיבה⁸. אם נעבור מכאן לאוגריתית,

1. ש"א ליונשטם, לשונו לב (תשכ"ח), עמ' 371.

2. C.H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Rome 1965, 6.6.

3. מ"ד קאסטור, האלה ענת, ירושלים תשי"א, עמ' 83.

4. H.L. Ginsberg, *ANET*², pp. 137–38.

5. M.C. Astour, *JNES* 22 (1968), p. 19, note 29.

6. J.C. De Moor, *JNES* 24 (1965), p. 355. על 1 אָקֶהת, שו' 187–185, 193–192.

7. י' קוטשר, לשונו לב (תשכ"ח), עמ' 374.

8. J. Friedrich, *Phönizisch-Punische Grammatik*, Roma 1951, p. 40, § 101;

M. Cross–D.N. Freedman, *Early Hebrew Orthography*, New Haven 1952, pp. 31–33

עלינו להדגיש מראש, שיש להבחין בין הכתיב הקדום של שירי העלילה לבין הכתיב המאוחר של הטקסטים היום-יומיים. הזכרתי ברשימתי הקודמת⁹ את מחלוקת החוקרים, אם ישנם בטקסטים האפיים מקרים בודדים, שצוינה בהם i של כינוי הגוף ביד. לשון אחרת – אם כינוי גוף זה מצוין לפרקים גם בנומינאטיבוס של השם, והבעתי את דעתי, שיש דוגמה ודאית אחת לתופעה זו ודוגמה אחת בלבד. מכל מקום ברור, שאם יש תופעה כזו בכלל, הרי נדירה היא, ושאינן בצדה מקרים אחרים, שצוין בהם i בסוף התיבה בטקסטים אלו על ידי ייד. נטייה זו מיוחדת לכתיב המאוחר של הטקסטים היום-יומיים, שמצאנו בהם צורות כגון כ"י¹⁰ במקום כ", בי¹¹ במקום ב", א"לי אגרת¹² במקום א"ל(מ) אגרת. מכל זה נובע, שקשה ליחס לטקסטים האפיים את הנטייה לציון i באמצע התיבה, בה בשעה שהיא נעדרת אפילו בסוף התיבה. יתר על כן, לא מצאנו בטקסטים היום-יומיים ציון i באמצע התיבה אלא בשם העצם הפרטי עמיתמר¹³ בלבד. אך מקרה זה לא רק בודד הוא, אלא אף מיוחד במינו, מפני שהשם מורכב משני שרשים, והייד נספחת כאן לשורש ע מ, ספק ככינוי הגוף הראשון, ספק בתור תנועת מעבר, הוזה בצורתה לכינוי זה. ממצא זה של הטקסטים היום-יומיים אינו מובן בנקל. אם נניח, שהתחלות הכתיב המלא באמצע התיבה כבר נעוצות בטקסטים האפיים, כי או ממילא עלינו לצפות להתנברותה של נטייה זו בטקסטים היום-יומיים, כשם שמצאנו באמת התפתחות זו בסוף התיבה. קיצורו של דבר, הנחת ייד כאם הקריאה בתוך התיבה שבטקסטים האפיים גוררת אחריה קשיים חמורים בהסברת תולדות הכתיב המלא בכתבי אוגרית. לפיכך נסקור את היידים המוקשות שבאמצע התיבה סקירה חדשה.

נראה שאין קושי של ממש בשם מרימ¹⁴, "מרום". השם מרימ ידוע מהשבאית כשם הגזור מהפועל רימ¹⁵, "רומם, הרים", ונמצא באותה הלשון אף שם

9. ליונשטם, שם, שם.

10. גורדון, שם, מילון 1220.

11. גורדון, שם, טקסט 2059: 13, 25.

12. גורדון, שם, טקסט 1015: 4.

13. C.F.A. Schaeffer, *Ugaritica* III, Paris 1956, Fig. 103.

14. השם מרימ שכיח בצירוף מרימ צפנ, עי' גורדון, שם, מילון 2311, והשווה גם את הטקסט המבואר אצל אסטור (הערה 5). שלא בצירוף זה נמצא השם מרימ בגורדון, שם, טקסט 1003: 10.

15. J.H. Mordtmann-E. Mittwoch, *Sabäische Inschriften*, Hamburg 1931 (Hamburgische Universität, Abhandlungen aus dem Gebiete der Auslandskunde, Band 36 Reihe Band 17), p. 177, Inschrift 150, ll. 2-3. ושם הוצאה מתוקנת של CIH 448.

העיר מרימת, ביוונית *Maqīama*¹⁶, ומכאן ניתן לשער שביטאו מְרִימַ(ת). קשה יותר הכתיב שמימ בעלילת אַקֶהת. תירוצו של מור, שיש לישב את היו"ד כאן כיו"ד עיצורית, המציינת את כינוי הייחוס, אינו מועיל, שהרי באותה העלילה אנו נתקלים ארבע פעמים בשם מימ¹⁷, "מים", וכאן אין אפשרות כלשהי לתרץ את היו"ד לפי שיטתו של מור. לכאורה מתבקש כאן הפתרון, שהיו"ד מציינת פה דיפתונג מכווץ, ומהנחה זו אפשר להגיע לידי המסקנה הנוספת, שכיווץ הדיפתונגים שימש כנקודת מוצא לשימושה של יו"ד כאם הקריאה באמצע התיבה. אך פתרון פשוט זה אינו בגדר ודאי כל עיקר. כי אם כן, היינו מצפים לכתיב המלא באמצע התיבה בטקסטים היום-יומיים בכלל ולכתיב המלא של סופית הזוגי בפרט. אך סופית זו נכתבת בכל מקום בכתיב חסר לרבות את הטקסטים היום-יומיים¹⁸. יתר על כן, יש לשים לב לצורות האכדיות *māmū, šamāmu*; ואם נניח שכך ביטאו גם באוגריתית¹⁹, נמצא שהיו"ד לא בוטאה כלל בתיבות אלו. אפשרות זו לא תיראה רחוקה כל כך, אם נשים לב לחילוף הצורות "ביד" ו"בד" באוגריתית. חילוף זה עורר מומן את תשומת לבם של החוקרים, ורבינ²⁰ הציע להבחין בין שורש חד-עיצורי "יד", שורש קדום שנשמר אחרי מלות יחס בלבד, לבין שורש דו-עיצורי "יד", שהוא מאוחר. אך הצורה "ביד" רגילה בטקסטים האפיים²¹ על יד הצורה "בד"²², מה שאין כן בטקסטים היום-יומיים. כאן מופיע "ביד" פעם אחת בלבד²³, ואילו "בד" שכיח ביותר²⁴. מכאן מסתבר, כי "ביד" הצורה הקדומה, "בד"

K. Conti Rossini, *Chrestomatia Arabica Meridionalis*, Romae 1931, p. 181. 16.

17. גורדון, שם, 1 אַקֶהת: 151, 152, 190, 199. בטקסטים אחרים לא נמצא עד כה שם זה בצורת הנפרד.

18. גורדון, שם 8.12 והשווה גם למשל תַקֶלֶם, "שקלים" (טקסט 308, תכופות; כדמ, "כְּדִים", (טקסט 1085: 5, 6, 8).

19. במכתבי אל-עמארנה 146: 20; 148: 31; 152: 21; 155: 10 (כלם מצר) נמצאות הגלוסות הכנעניות me-ma, mi-ma. אך ייתכן בכל זאת, שהמבטא האוגריתי דמה לאכדית, והשווה a-nu-ki במכתב 287: 66, 69, שנשלח מירושלים, אל האוגריתית a-na-ku (גורדון, שם, מילון 249).

20. Ch. Rabin, *JJS* 6 (1955), pp. 111-115.

21. גורדון, שם, טקסטים II: 49; 25; VIII: 51; 23; 125: 41, 47; II: 128; 17; 137: 39;

3 אַקֶהת אחר: 14. כיוצא בזה בידה: II: 76; 6 כרת: 160.

22. גורדון, טקסטים I: 51; 25; 68: 13, 15, 21, 23; 125: 5, 19, 104; 1 אַקֶהת 160: 2

אַקֶהת V: 26; ענת I: 19; ענת לוח X: IV: 22. וכן בדה: 52: 8; 1 אַקֶהת: 217; ענת

I: 10; וכן בדי: 1 אַקֶהת 216; וכן בדכ: II: 51; 32; V: 7.

23. גורדון, שם, טקסט 1005: 14.

24. גורדון, שם, טקסטים 1008: 19; 1009: 14; 1024: 26; 1034: 2; 1050 תכופות; 1051:

1, 3, 6; 1094: 5; 1109: 7; 1110: 2, 5; 1121: 9; 1128: 31; 1134: 3, 5, 7; 2028, תכופות;

2029, תכופות; 2123: 7.

הצורה המאוחרת, ז"א, שבצורה biyad נעלם הדיפתונג הבלתי מוטעם iy לפני a מוטעמת, ושדרך זו נתהוותה הצורה "בד" הידועה מגלוסה שבמכתבי אל עמארנה²⁵. שינוי המבטא לא הביא אפוא כאן להפיכת יו"ד מעיצור לאם קריאה, אלא היו"ד נאלמה במבטא כליל ונשמרה בחינת כתיב ולא קרי. התפתחות דומה תואר בדיפתונג היו"ד בתיבות מִיָּמָה, שְׁמִיָּמָה. סיכומו של דבר: גם ההנחה, שהשימוש ביו"ד כאם הקריאה באמצע התיבה השתלשל מן הכתיב ההיסטורי של דיפתונג, נתקלת בקשיים.

לפיכך יש להתייחס בכובד ראש להצעתו הנ"ל של אסטור להסביר את היו"ד של שליט²⁶ ושל פה"ר²⁷ כיו"ד תוכית, היינו כיו"ד עיצורית גוספת, שאחריה נשמעה תנועה. וכנראה, יש להוסיף על דוגמאות אלו גם את השם ניר²⁸, "נר", אף על פי שכאן יש מקום להסבר האלטרנטיבי של הצורה כמשקל קטל, להצעה זו מסייע גם הכתיב המזור צדינמ, "צידונים"²⁹ או "צידון"³⁰. הסבר היו"ד בצורה זו כאם קריאה רחוק הוא לאור הצורות צדון בעברית, şidunnu באכדית ומסתברת הצעתו של Gray³¹ לקרוא כאן את היו"ד - יו.

אינני מתעלם מן הקושי שאין ליו"ד תוכית סמך בשאר השפות השמיות, זולת דמיון מה אל המשקל qutayl, ואינני בא לטעון, שסתרתי את הצעתו המעניינת והמדרבנת של קוטשר, אך ניסיתי להראות, שאף היא מניחה מקום לספקות, והשתדלתי לאסוף חומר, שיקל על דיון חוזר בפרשה סתומה זו.

25. אל-עמארנה 245: 35 (מירושלים).

26. גורדון, שם, מילון 2423.

27. גורדון, שם, שם 2036.

28. גורדון, שם, שם 1644.

29. גורדון, שם, כרת: 199, 202.

30. J. Gray, *The Krt Text in the Literature of Ras Shamra*², Leiden 1964, p. 56.

טוען נגד התרגום "צידונים", שנעדרת בשם צדינמ יו"ד הייחוס. אך ייתכן, שיו"ד זו נחה בצורת הרבים, והשווה בעברית צורות כגון מַאֲכִים, עֲבָרִים.

31. גרי, שם, שם.

מהדורה חדשה של המגילה החיצונית לבראשית

כאשר קיבלו נחמן אביגד ויגאל ידין על עצמם את המשימה להוציא לאור את המגילה הארמית של מערת קומראן הראשונה, עמדה לפניהם הבררה: להמציא לקהל מלאכה מושלמת, ובה פענוח של כל חלקי המגילה הניתנים לקריאה עם פירוש דבריה ומחקר פילולוגי והיסטורי שלם, או להצטמצם בפרסום של העמודים המתוקנים והמתוקנים למחצה, בליווי הסבר כללי בלבד. הכרעתם הייתה בדרך האחרונה, ונימוקם עמם: 'מרבית הדפים פגומים ביותר... והם טעונים עבודה ממושכת של פענוח, אלא שבגלל העניין הגדול שהתעורר מסביב למגילה ארמית זו ובגלל חשיבותה הרבה הוחלט להוציא קודם כל סקירה ראשונה, שתדון בעיקר בשלושת הדפים האחרונים שנשתמרו יפה; כן מפרסמים אנו את הדף הרביעי מסופה של המגילה... באשר מכיל הוא חלקים מעניינים ביותר מראשית פרשת לך-לך הנמצאת בדפים האחרונים. בגלל הפרסום שכבר זכה לו אותו דף הדין בלמך (דף ב)... אנו מפרסמים אף אותו במלואו כפי שנשתמר. כן החלטנו לזכות כבר עתה את החוקרים בתמצית תוכנם של כל דפי המגילה¹. לזה הוסיפו תרגום מילולי בעברית מודרנית ובאנגלית של החומר המתפרסם, מבוא מפורט, הדין בכמה עניינים הנוגעים לתוכנה של המגילה, ואילו את הדין הלשוני הפקידו בידיו של יחזקאל קוטשר. את שמו של החיבור העתיק קראו 'מגילה חיצונית לבראשית'. מחקרו של פרופ' קוטשר התפרסם בכרך הרביעי של *Scripta Hierosolymitana*².

מגמת המהדירים למסור לחוקרים את החלק העיקרי של המגילה השיגה את מבוקשה לחלוטין: על כן מעיד החומר הספרותי הרב הדין עליה, שנכתב אחרי פרסומה, והוא כולל גם חיבורים העוסקים בה בייחוד, גם דברי מחקר המשקעים בתוך דיונים על שאר תעודות מדבר יהודה, על אנשי הכת, על הלשון הארמית של התקופה.

אולם אחרי 'סקירה ראשונה' זו לא התפנו, כנראה, שני המלומדים למהדורה

1. ג' אביגד ו' ידין, מגילה חיצונית לבראשית, ירושלים תשי"ז, (להלן: אר"י), עמ'

ז-ח.

2. E.Y. Kutscher, The Language of the Genesis Apocryphon, Aspects of the Dead Sea Scrolls, *Scripta Hierosolymitana*, vol. IV, Jerusalem 1957, pp 1-35 (להלן: קוטשר, הלשון).

סופית. למלא חלל זה במידה מסוימת בא עתה ספרו של האב יוסף פיצמאיר^א. מעלתה העיקרית של עבודתו של פיצמאיר – ייאמר זה מראש – היא הסיכום והסידור של המשא-ומתן המדעי שהתנהל על המגילה במשך כעשר שנים. הוא אסף את החומר בקפדנות (הביבליוגרפיה שבספרו מונה 86 יחידות), מייך, השווה וערך, ונתן בידינו עבודה מבוררת ומתוקנת.

פ' עצמו השתתף בוויכוח החוקרים על אופייה של המגילה, ובשנת 1960 יצא מאמרו 'הערות אחדות על בראשית חיצונית'^ב. עדות לערנותו ולפעילותו המחשבתית של המחבר היא, שאין השקפותיו המבוטאות במאמר ההוא שוות בפרטיותן לאלה שבספרו אשר לפניו.

הספר מכיל: מבוא (עמ' 1–38), טקסט ארמי ותרגום אנגלי זה מול זה (עמ' 39–67), ביאור (עמ' 68–164), נספח ראשון המציע חומר ספרותי קשור לענייני המגילה (עמ' 167–172), נספח שני ובו תיאור הארמית של קומראן (עמ' 173–206), גלוסאר של המגילה ומפתחות (עמ' 207–232). כל המלים הארמיות – חוץ מן הטקסט גופו – מובאות בתעתיק עיצורי לאטיני.

אחת השאלות הנדונות במבוא היא, מהו הסוג הספרותי, שהמגילה שייכת לו: מדרש או תרגום? המחבר מציע ושוקל את הדעות שהביעו החוקרים, ומסכם: 'הם [קטעי התרגום שנמצאו בקומראן. – ג.צ.]. מעידים לכל הפחות, שתרגומים אלו היו בנמצא בכתב בזמן הזה [בזמן המגילה. – ג.צ.]. מאידך גיסא, המחקרים החדשים על אודות המדרש מגלים את שרשיו בתנ"ך ומוצאים בספריו האחרונים דוגמות מובהקות של סוג ספרותי זה. לכן אין להתפלג, אם נמצא שקווים אופייניים לשני הסוגים משמשים בחיבור שלנו. זוהי מסקנתם של חוקרים רבים'^ג.

אשר לתאריך כתיבת המגילה^ד מסכים פ' לקביעתו של אביגד על יסוד הפאליאוגרפיה, ושם אותו בין השנה 50 לפני סה"נ ובין השנה 70 לסה"נ^ה. מכאן עדיין אין ראייה על זמן עריכתו של החיבור. בשאלה זו^ו אין להסתייע בקשר שבינו לבין ספר חנוך וספר היובלות, שהרי אין להכריע בין הרואים את

א. Joseph A. Fitzmyer, *The Genesis Apocryphon of Qumran Cave I, A Commentary*; 2

Rome, Pontifical Biblical Institute, 1966; pp. XVI+232

Catholic Biblical Quarterly, 22 (1960), 277–91. 3

4. עמ' 5–12.

5. עמ' 9.

6. עמ' 12–13.

7. N. Avigad, *The Palaeography of the Dead Sea Scrolls and Related Documents*, 7

Scr. Hieros. IV, 1958, pp. 56–87, בייחוד עמ' 71.

8. עמ' 14–17.

המגילה כמקור לספרים החיצוניים (אביגד וידן, קהלה) ובין הרואים את התלות בכיוון ההפוך (רוב החוקרים); גם הרמזים ההיסטוריים שביקשו לראות במגילה אין בהם אחיזה של ממש. משום כך מקבל פ' את המסקנה של קוטשר, שצמצם את זמנו של החיבור – לפי טיב לשונו – בתקופה הכוללת את המאה הראשונה לפני סה"נ ואת המאה הראשונה לסה"נ.⁹

מבחינה לשונית¹⁰ בא החיבור למלא במקצת את החלל הריק (מבחינת התיעוד) בהתפתחות הארמית בארץ ישראל בין ספר דניאל לבין מגילת תענית. המגילה ויתר החומר הארמי מקומראן, שהתגלה בעיקר במערות 4 ו-11 והתפרסם עד כה רק באופן חלקי¹¹, מהווים קורפוס של "ארמית של קומראן". המחבר כולל אותה בארמית האמצעית, לפי חלוקה חדשה של רובדי הלשון הזאת שהוא בא להציע¹²:

- א. ארמית עתיקה, 700–925 לפני סה"נ (כתובות של צפון סוריה);
- ב. ארמית ממלכתית, 300–700 לפני סה"נ;
- ג. ארמית אמצעית, 300 לפני סה"נ – 200 לסה"נ (ראשית הבידול שבין הניבים);

חסיבה זו כוללת – בא"י וערב: נבטית, ארמית של קומראן ומורבעאת, כתובות על גבי גלוסקמאות מא"י, מלים ארמיות ביוספוס ובאוגנוליונים, ראשית ספרות חז"ל בא"י; בסוריה וארם נהריים: ארמית של תדמור והתרא, ואולי ראשית הארמית של התלמוד הבבלי;

- ד. ארמית מאוחרת (חלוקה ברורה בין הניבים המזרחיים לניבים המערביים);
- ה. ארמית חדשה.

פ' מונה את הצורות הלשוניות של המגילה הנראות מושפעות מן העברית, ואת צירופי המלים, אשר מקבילותיהם נמצאות בארמית של המקרא. הוא הביא את הרשימה של ראולי¹³ והוסיף עליה כמה דוגמות מעניינות, כגון "בקושט" (ב, י ועוד) לעומת "מן קשט" (דג' ב, מז), "עירין... קדישין" (ב, א = דג' ד, יד ועוד), ושתי מקבילות מספר עזרא: "עבד לי דין מנה" (כ, יד, ועוד שם שורה ג) לעומת "דינה להוא מתעבד מנה" (עו' ז, כו), "באדין אתה עלי" (כ, כא) לעומת "בה זמנא אתה עליהן" (עו' ה, ג)¹⁴.

9. קוטשר, הלשון, עמ' 22.

10. עמ' 17–25.

11. סירוט החומר הזה בהערה 55.

12. הערה 60.

13. H.H. Rowley, Notes on the Aramaic of the Genesis Apocryphon, *Hebrew*.

and *Semitic Studies presented to G.R. Driver*, Oxford 1963, 116–129

128–129.

14. את המקבילות מעזרא כבר ציין קוטשר, הלשון, עמ' 7.

אחר שציין את קרבת לשון המגילה לארמית המקראית, מצביע פ' על כמה פרטים המעידים על איחורה ביחס אליה: השליטה של מלת הזיקה 'די', לעומת מיעוט השימוש באות הזיקה 'ד-'; התחילית 'א' של הבניין הגורם והבניין החוזר, ולא התחילית 'ה-'; השליטה של כינוי הרמז 'דן' לעומת שימוש המצומצם מאוד של 'דנא'; צורות הפועל 'אתון, בעון' בנוגן נוספת וצורת המקור 'משבוק' בויז. מצד שני – קו משותף ללשון הארמית של המגילה ושל המקרא הוא השימוש ב-'ל-' כציון המושא. תופעות אלו כבר עמד עליהם קוטשר; להן מוסיף פ', כסימן איחור, את השימוש הרחב במילית המורכבת 'בדיל', הן גרודה הן בכינויים.

פ' דוחה את הראיה שהביא קוטשר מן הדיסימילציה (מתוך טעות סופר כתוב אצל פ' 'אסימילציה') של הגו' במלה 'אנתתי' וכיוצא בה, באמרו כי 'הכתיב והמבטא של מלה זו קשים מאוד לקביעה בעבור כל תקופה שהיא, לכן אין להשתמש בה בתור בוחן'¹⁵. כמו כן הוא טוען בצדק, שאין לקבוע את תקופת הלשון לפי הכתיב, המעיד על מעתיק הטופס בלבד. אולם גם קוטשר לא עשה כן, ועסק בכתיב המגילה לשמו¹⁶, ולא לשם קביעת מוצא החיבור. סיכומו של פ' הוא, כי 'החומר והמסקנות שלו [של קוטשר. – ג'צ] נבדקו ונמצאו נכונים; בדרך כלל אנו מסכימים עמהם, ואין צורך לחזור כאן על כולם'¹⁷. הוא מוסיף, שרצוי לבדוק את לשון המגילה מתוך השוואה עם לשון הארמית של האיגרות ושל התעודות האחרות של מדבר יהודה, אלא שעדיין לא נתפרסמו כולן. יש להביא בחשבון את ההבדל הסגנוני שבין הלשון הספרותית של המגילה ובין לשון האיגרות שהיא כנראה לשון הדיבור, אך מכל מקום מסתבר, שלשון המגילה קדומה היא מלשון של תעודות אלו, שזמנן בין השנים 70 ו-135 לסה"נ.

בכל הדיון הזה עוסק פ' אך ורק בזמן של חיבור המגילה, ולא במקום מוצאה: הוא הולך כנראה לשיטתו, שלפיה בארמית זו, שהוא מכנה אמצעית, עדיין אין הפרדה ברורה בין הניבים המקומיים.

הפרק האחרון של המבוא¹⁸ מיוחד להשוואה בין המגילה לתרגומים הארמיים. בעמודי המגילה האחרונים בייחוד, נצמד הסיפור ללשון הכתוב, לכן בדק המחבר את העמודים האלה (יט–כב) כנגד התרגומים. הוא ערך את השוואתו לפי סדר המקראות בצורת טבלה בעלת ארבעה טורים, ובהם, לפי הסדר, התרגום הירושלמי לפי כ"י ניאופיטי 1, תרגום יונתן, תרגום אונקלוס, והמגילה:

15. הערה 66.

16. קוטשר, הלשון, עמ' 24–28.

17. עמ' 24.

18. עמ' 26–34.

הוא ציין, אילו פסוקים תורגמו מילולית, וכאשר תורגמו הפסוקים שלא באופן מילולי, הצביע בקיצור על אופי הסטיות של כל טקסט. לוח זה, פרי עמל לא מועט, הוא יסוד לעיונים הבאים אחריו. ממנו מתברר, שהפסוקים מיתרגמים במגילה בדרך מילולית יותר, ובלי מגמה פרשנית: דברי הכתוב (בר' יג, ד) "ויקרא שם אברהם בשם ה'" מופיעים במגילה בצורת (כא, ב) "וקרית תמן בשם מרה עלמא", ואילו התרגומים מחליפים את השורש "קרא" בשורש "צלי", התפלל. המגילה ממעטת בשימוש בשם המפורש, ומביאה במקומו שם קודש אחר, השמטה, או פאראפראזה, אולם אינה ממירה אותו בביטוי "מימרא דיי" או בדומה לו, על דרך התרגומים, המגלים בזה סימנים של יראת שמים מודעת. מבחינה לשונית מבליטה ההשוואה את השימוש באות "ל-" לציון המושא הישיר, לעומת המלית "ית" שבתרגומים, ואת השימוש בסמיכות לציון הקניין, לעומת אות היחס "ד-".

יש בוודאי מקום להעמקת יתר במחקר הספרותי של המגילה: יש לברר באופן יסודי את דרכיה בפירוש הפסוקים, בהוספותיה לכתובים, בעירוב הפרשיות (השורה יט, יט של המגילה מקבילה לפסוק כ, יג של ספר בראשית, וכן כא, יא-יב = בר' טו, יח); יש להשוות השוואה מדוקדקת ושיטתית את המגילה למדרש, כשם שהשוואה אותה פ' לתרגומים. אולם אין מבווא כללי לחיבור נתבע לעסוק בכל אלה, ומקום הניח המחבר לבאים אחריו להתגדר בו¹⁹.

*

אשר לגוף החיבור – שקד המחבר שקידה רבה בהשלמתו ככל שיעלה בידו, וצירף חומר נוסף לאותם חמישה עמודים שפרסמו אביגד וידין. לא היה סיפק בידי המחבר לבדוק שוב את המגילה עצמה, ועל אחת כמה וכמה לא את הקטעים שלא פורסמו בפרסום הראשון, הגנוזים בהיכל הספר בירושלים, אבל ניצל ניצול מעולה כל מה שהתפרסם וכל מה שצולם.

הקטע 20q1, שפרסם מיליק ב-1955 בשם "אפוקליפסה של למך-20" (8 קרעים קטנים), חושב אותו המחבר, לפי לשונו, תוכנו ומקום הימצאו, לשריד של עמודים אחדים של המגילה, שקדמו לעמוד שהוא השני לפי מצבה של היום, ומשום כך הוא מפרסם כאן בראש החיבור את ארבעת הקרעים ממנו הניתנים לקריאה.

19. דיון בכמה מן הנקודות הנוכרות בסעיף זה תמצא אצל G. Vermes, *Scripture and Tradition in Judaism*, Leiden 1961, pp 96-126; M. R. Lehmann, 1Q Genesis Apocryphon in the light of the Targumim and Midrashim, *Revue de Qumran*, 1 (1958-9), pp 249-63; ג'ב צרפתי, תרביץ כח (תשי"ט) 254-259, כט (תשי"ד) 192; ועוד. Barthélemy—Milik, *Discoveries in the Judaean Desert*, I, Oxford 1955, pp 20.

אחרי כן באים הקצוות השמאליים של ארבע השורות הראשונות של העמוד א, המפוענחים מתוך הצילום של ראש העמוד ב של המגילה אצל אביגד וידין²¹. משפטים בודדים של תשעה עמודים שבין עמוד ג לעמוד יח ליקט פ' מן המבוא של אביגד וידין²², ושם אותם קטע קטע במקומו.

גם כל החומר הזעיר הנוסף הזה מתורגם כאן ומפורש לפי האפשר. פ' לא הסתפק בכך, ובנספח א מסר חומר ספרותי נוסף, שיש לו שייכות לעניין מגילתנו, כלומר הקטעים 191 ו-86 מקומראן²³, והפרקים 106-107 של ספר חנוך, נוסח לאטיני ואנגלי, מן המהדורה של צ'ארלס.

בפענוח החומר הזה השתדל פ' לסתום מקצת מן הפרצות הרבות, שגרמו בשל מצב ההשתמרות הגרוע של המגילה. הוא נאחז בשרידי אותיות, במקבילות, בהשערות שלו ושל חוקרים שקדמו לו, ומילא כמה וכמה חסרים, בפרט ליקויים קטנים של אותיות אחדות בתוך שורה, סופי שורות וראשי שורות, מקומות שבהם האינטרפולציה והאקסטרפולציה יש להן על מה שיסמכו. יש כאן מלחמה ממש מצד המהדיר נגד פגעי הזמן, אשר השמיטו וטשטשו את האותיות. הוא מאמץ את עיניו בצילומים, ומשתדל להציל שרידי אותיות ולפרש אותם, אפילו בקטעים הקטנים, שאין משמעותם מחוורת מכל מקום. בקטע 201 - למשל - בשורה 7 של הטור הראשון, מקום שבו קרא מיליק [-...שָׁא רבא- (את האות הראשונה ציין כלא-ודאית). קרא פ' -ק]דישא רבא-, והעיר: -מושלם כמו בבראשית חיצונית ב, יד; יב, יז. שרידי האותיות שלפני השוין בצילום אינם שונים מן הקצוות העליונים של 'די-'. מי שיתבונן כאן בצילום שאצל מיליק, יראה אמנם שהקלף הקרוע הותיר רק מה שיכול להתפרש כצלע השמאלית של האות ש, ולפניה את החלק העליון של השורה בלבד, כלומר נקודות שאין בהן כדי הבחנה.

כאשר סוף של שורה או תחילתה אינם ברורים במקומם, בצילום של אותו עמוד, אבל מופיעים ביתר בהירות בשולי הצילום של העמוד התוכף, משם הוא מביא את לחמו. והנה דוגמה. אביגד וידין קראו בראשית השורה לא של העמוד כ' ל] [-ה-; פ' קורא שם -לש[ר]-, ומעיר: -יש שרידי אותיות שלפיהם הקריאה 'לשרי' נראית די אפשרית (השווה את הצילום של העמוד יט-). והנה בצד השמאלי, בצילום של העמוד יט²³, מופיעות ההתחלות של השורות של העמוד כ, ושם ההדפסה יצאה יותר בולטת וחדה.

21. ארי, צילום של דף ב.

22. ארי, עמ' טו-יט.

23. א. 191 ראה DJD I עמ' 84, ארי עמ' יד; 86 ראה DJD III עמ' 116.

23. ארי, צילום של דף יט.

בראש השורה כו של עמוד כ קראו המהדירים הראשונים 'ויתוך'; קוטשר²⁴ הסכים לקריאה המוצעת על ידי גרינברג 'ויתוך'; פ' מקיים את קריאתם של אביגד וידין באמרו, כי 'ראשה של האות השלישית הוא באופן ברור לא של ר, אלא של ו' - ובמאמרו שב-²⁵CBQ כתב: 'השימוש בזכוכית מגדלת טובה יגלה את ראשה של ו'.

פ' לא נתן כל ציון מיוחד לאותיות אלו שהן כהררין התלויין בשערה, שרידי כתב מועט והשערות מרובות, ורק העיר בביאורו על מידת ודאותן. מכאן, שיצטרך המעיין לנהוג בזהירות, ולא יוכל לסמוך על הטקסט בלי לבדוק את הביאור. למעשה רשאי פ' לנהוג חירות זו, כי אין מהדורתו באה לבטל את של אביגד וידין, אלא להוסיף עליה: בכל מקרה של ספק או של המשך המחקר, יצטרך החוקר לשוב ולעיין בתצלומים ובתעתיק של אביגד וידין.

אולם לא הסתפק המהדיר בהוספות על קריאתם של המהדירים הראשונים, אלא גם השתדל לשפר אותה על ידי קריאה חדשה ומתוקנת של כל מה שנראה בעיניו טעון תיקון. בזה הסתייע סיוע רב בעבודות החוקרים שקדמו לו. באותה חריצות שבה שקד על תצלומי כתב-היד כדי לראות מה שלא ראו אחרים, כך שקד על המאמרים שנכתבו על חיבור זה, כדי ללקט את התיקונים המוצעים, לברר אותם, ולקבוע אותם בטקסט אם ישרו בעיניו.

גינזברג, במאמרו 'הערות על טקסטים אחדים בארמית עתיקה'²⁶, הציע 18 תיקונים והשלמות (ב, יח, כה; י, יט, י, טו, יט-כ, כא; כ, כו, לא, לא, לב; כא, ו, ח, י, כו, לא; כב, כז, ל), מהם אחדים שכבר הוצעו במאמרו של פרופ' קוטשר. והנה, כל ההצעות האלה - זולת אחת - הוכנסו לטקסט של פ', בעיניו או בשינויים קלים, וכמובן בשם אומרן. ההצעה הדחוייה היא הקריאה 'ויתוך' שכבר הזכרתי למעלה. גינזברג אף פירש 'ודל ידיהא' (כ, ז) 'ומעשה ידיה' על פי 'מדוייל ידיה משתלם' שבתלמוד הבבלי (פסחים כח ע"א) ועל פי 'דל פלכמ' שבכתובת קארא-טפה (ב, ו = 'מלאכת פלכים' לפי רוזנטאל); אולם פ' ביקש להבין 'דלידיהא' = 'כל אשר לידיה, כל אשר לה' כפי שהציע רוזנטאל²⁷. הלז העמיד את פירושו בסימן שאלה: 'האם יוכל 'דלידיהא' להיות מלה אחת ופירושה 'כל אשר לה'?' ופ' קיבל את סברתו. אך לעניות דעתי אין היא נראית, מפני שחסר הזווק 'כל' לפני אות הזיקה 'ד' (ורוזנטאל

24. קוטשר, הלשון, עמ' 31.

25. ציון לעיל הערה 3; עמ' 289.

26. H.L. Ginsberg, Notes on some Old Aramaic Texts, *Journal of Near Eastern* 26.

Studies, 18 (1959), pp 143-149.

27. F. Rosenthal, Review of Avigad-Yadin, *JNES* 18 (1959), p 84.

הבליע אותו בנעימה). כפי שהוא נמצא בהקשרים הדומים במגילתנו (ז, א; כב, י, יא, כב, כט, ל), ומפני שלפי הנהוג במגילה היינו מצפים לכתוב מלא 'דיל- (יט, כ; כ, י, י, כה, כו; כא, ו)²⁸.

כמו כן באים בטקסט תיקונים והשלמות שהציעו קוטשר (מלבד אלו שחזר עליהם גינזברג - ב, א; כ, ג, ג), גריליו²⁹ (כ, כו), רונטאל³⁰ (כ, כו) ואחרים. משל קוטשר דחה פ' את הפירוש 'הי' (כ, כט) = 'היא, מהר' כי על פי צורת האות יותר נראית לו הקריאה 'הר' = 'הוא', והוא סבור, שיש כאן השמטת האות האחרונה של כינוי הנסתר בטעות הסופר, או לפי הצורה הרגילה בארמית של יב.

על אלה נוספים כמה השלמות ותיקונים מקוריים. באחדים מהם אין אלא קריאה של אותיות נוספות (כגון: ב, טו 'פריא', יט, כג '[י]תירא', כ, ב 'נצ[י]ח', כ, לא 'מלכא'), ואחדים תיקוני קריאה של ממש. בין האחרונים: 'מעלי' (יט, יד) בכינוי היחיד במקום 'מעלנא' בכינוי הרבים; 'וינדער' (יט, כב) במקום 'אפדעי'; 'תלתת' (יט, כד) במקום 'תלתא'; 'חנך' (יט, כה) במקום '[]אך'. עם התיקון האחרון הזה באה ההשלמה: 'וקרית קודמיהו' [לכתב] מלי חנך' = 'וקראתי לפניהם את ספר דברי חנך' - והיא נראית קצת רחוקה, הן לפי העניין, הן לפי הלשון. תיקוניו של פ' באים הרבה פעמים במקומות שאין האותיות ניתנות לקריאה ברורה, ואין מהן הכרעה. תיקון של טעות העתקה ברורה של אביגד וידין, טעות שנעלמה גם מעיני החוקרים האחרים, היא הקריאה 'חלמא' (יט, יח) במקום 'חלמה' - ויש בזה חשיבות, כי התיקון בא למעט עוד יותר את המספר הזעום של שמות ממין זכר המיועדים בסיומת ה³¹. אגב עיוני לא נתקלתי אלא בטעות דפוס אחת בגוף החיבור, והיא השמטת המלית 'די' בראש השורה כ, כה: 'ונגדיא / אלן די מתכתש'.

*

תרגומו האנגלי של פ' נבדל מתרגומם של אביגד וידין בלשונו, הקרובה יותר ללשון המודרנית (כגון you ולא thou לגוף שני יחיד), ובדרכו שלא לתרגם את המלה הארמית במלה האנגלית המקבילה לה בהוראת היסוד, אלא

28. ואין להביא סיוע מן 'דלמא' (כב, כב) כתוב חסר י, כי הסופר כתב מלכתחילה 'דלא' ואחר כך תלה את המ. מצד שני היה עולה על הלב לקשר את הצורה לפי פירושו של רונטאל לכינוי הקניין 'דידי' שלדעת דלמן (דקדוק הארמית היהודית של א-י, עמ' 118). הוא צירוף ד+די.

29. P. Grelot, Sur l'Apocryphe de la Genèse, RQ 1 (1958-59), 273-76.

30. צוין לעיל הערה 27; עמ' 84.

31. ראה ראולי, צוין לעיל הערה 13, עמ' 119.

לבחור במונח מתאים יותר להקשר הנתון, לפי הנהוג בלשון האנגלית היום.
והנה דוגמות אחדות:

יחשבת בלביי (ב, א)

I thought in my *heart* אוי

.I thought in my *mind* פ

יחתפלט נפשיי (יט, כ)

and my *soul* shall be saved אוי

.and my *life* will be saved פ

יבר אחיי (כ, יא)

my brother's son אוי

.my nephew פ

יעל שמאל ביתאל- (כא, ח-ט)

to the *left* of Beth-el אוי

.to the *north* of Bethel פ

יהב לי נפשא (כב, יט)

give me the *souls* אוי

.give me the *men* פ

חשוב במיוחד התרגום של ירוח מכדש... רוח באישא- (כ, טז-יז) pestilential
wind, ולא spirit... evil spirit כפי שתרגמו אביגד וידן- וכבר העיר גינוברג
על זה³². כמו כן בצדק תרגם פ' את הפועל יחיה- (כ, כב, כג, כט) to be
cured ולא to live.

מעניין תרגומה של המלה ינכסין. מלה זו באה הרבה פעמים בארמית של
יב, במשמעות ירכוש, קניין³³, וכן משמעה בארמית של המקרא. בתרגום הירושלמי
לתורה (תרגום הקטעים) בא פעמים אחדות ינכסין לעומת מקנה שבעברית
(בר' יג, ז; במ' לב, א, ד). במגילתנו באה מלה זו 15 פעם (כ, לג, לד; כא,
ג, ה, ו, לג; כב, א, ג, יא, יז, יט, כב, כד, לא, לב) - מהן לכל הפחות פעם
אחת במשמעות ברורה של מקנה (כא, ו יוהא רעה נכסוהי - הקשר דומה
לשל התרגום הירושלמי בר' יג, ז ירעוי נכסוי דאברם), ופעמים במשמעות
ודאית של ירכוש (כגון כב, כב- כג ידלמא תהוא אמר דמן נכסי כול עתרה
די אברם). נראה, שגם קו לקסיקולוגי זה הולך בכיוון יתר קווי הלשון, ומצביע
על המעמד האמצעי של לשון המגילה, בין הארמית הממלכתית לבין הארמית

32. צוין לעיל הערה 26.

33. בתעודות שפרסם קאולי ובאלו שפרסם קרלינג נמצאת המלה בסך הכול 37

של ארץ ישראל. שני התרגומים האנגליים מגלים בפרט זה מגמות ממש מנוגדות: אביגד וידין תרגמו תמיד goods, wealth וכדומה, פרט לשתי פעמים (כ, לג; כא, ו) שבהן תרגמו cattle, flock, ואילו פ' תרגם תמיד flock פרט לארבע פעמים (כא, לג; כב, יט, כב, כד)³⁴.

בכמה שמות עצם פרטיים הסתפקו אביגד וידין בתעתיק העיצורים בלבד; פ' כתב את השמות האלה בשלמותם, לפי מקורות אחרים או לפי השערה. אנו מוצאים, למשל, בתרגום של אר-י BT'NWS (ב, ג), KRMWN (יט, יא), HRQNWŠ (כז-כ, ח), 'RNM (כא, כא), ועוד – וכנדם אצל פ' Arnem, Hirqanos, Carmon, Bitenosh וכו'.

כדי להבליט את האופי המיוחד של החיבור, ואת היצמדותו לסיפור המקראי, הדפיס פ' באותיות נטויות את דברי המגילה שהם תרגום מילולי של פסוקים.

*

החטיבה הגדולה ביותר של הספר היא ביאור הטקסט. כאן מנמק פ' את הקריאה ואת התרגום האנגלי שהציע במקומם, נותן את התרגום המילולי של המקור אם התרחק ממנו, נותן את הניתוח הדקדוקי ואת התעתיק של הצורות הארמיות שיש בהן קושי, עיצורים ותנועות, מציע השלמות נוספות; באות כאן הערות דקדוקיות ולקסיקאליות. פ' בודק בכל מקום את הדעות שהביעו המלומדים שעסקו בספר הזה, מקבל אותן או דוחה אותן; הוא נעזר בדייוני בטקסטים ארמיים של התקופה, בעיון נוסף בצילומי המקור, ואף בהקבלות מקראיות.

מן הבחינה הספרותית, מבליט פ' בהערותיו את החוט המקשר את חלקי הסיפור, ועומד על יחסו אל הסיפור המקראי ואל גרסות התרגומים הארמיים. כשזוכרים שמות-עצם פרטיים, של איש או של מקום, משתדל פ' לנמקם ולזהותם, בהסתמכו אף על מקורות עתיקים מקבילים. אך אין כאן דיבורים מיותרים אגב אורחא, כדרכם של מפרשים אחדים. וכאן כמה דוגמות מדברי הביאור.

ברוך אתה אל עליון מרי לכול עלמים. (כ, יב-יג). פ' תרגם Blessed 'are you, O God Most High, my Lord, for all ages!; בביאור הוא ציין, שאביגד וידין תרגמו 'ברוך אתה אל עליון אדון לכל עולמים' וגמשכו אחרי הבנה זו Gaster, Osswald, Vermes, Bardkte, Del Medico. -אולם בטקסט זה 'מרי' נמצא רק כצורת בעלת כינוי 'אדון שלי' (...). וכן בטקסטים עתיקים יותר (...). צורת הנפרד ביחיד היא 'מרה' (כ, יג, טו). יתר על כן, כל

34. ראה דברי הביאור על אודות מלה זו כ, לג; כא, לג; כב, כ, כג.

אימת שמזדמן במגילתנו הביטוי 'לכול עלמים' (כא, י, יב) הוא משמש בהוראת זמן. לכן כך יש להבינו פה.

על המלה 'יכולון' (כ, יט) מעיד פ': 'הפועל 'יכולון' משונה הוא. קוטשר קורא לו 'לגמרי בלתי-ארמי (= יכלון). הוא נראה כפועל עברי בצורת הפסק'. אולם אין כל סיבה להזדקק לצורת הפסק. כיוון שהיינו מצפים ל'יכלון' (yikk'ālūn =) הכתיב המלא של תנועת ההברה השנייה במקום שווא עשוי להיות זהה לתופעה, שכבר נמצאת בטקסטים העבריים של קומראן (כגון סרכים א, טז 'עבור'; ראה גושן-גוטשטיין, *Linguistic Structure*, עמ' 123 – 124³⁴). פ' דוחה את הטענה של צייטלין, שהמלה 'דדי' (כ, כב = 'דודי') היא מן המעידות, שהחיבור הוא מדרש של ימי הביניים, ומביא ראיה לדבריו מטקסטים ארמיים של קומראן, ומכתובות נבטיות ותדמוריות³⁵.

'שחלנפא' (כ, כו) אינו, לדעת פ', צורה של הפועל 'חלף' = 'עבר', כדעתם של אביגד וידין, אלא יש לקרוא כמו שקורא Grelot 'שחלניא', מלה קרובה למלה סורית שמשמעותה 'רקוב, מעופש'; אולי קרוב לה אף 'שחין' המקראית. פ' סבור שאין לתרגם 'ותתגער' (כ, כח), 'ואתגערת' (כ, כט) 'ותסור, וירחק', כפי שעשו אביגד וידין. 'אין ל'גער' משמעות 'סר' בשום צורה. הוא מציין, שבזכ' ג, ב ובתה' סח, לא – הוראת הפועל היא 'נוף'; מן ההקשר שלנו ומתרגום השבעים לפסוקים האלה מסיק פ' שפירושו הוא *to be exorcised* כלומר 'סולק בנויפה'.

'[ו]ע[בד]ן' קרבא' (כא, לא). 'אנו קוראים 'עבד' על יסוד שרידי האותיות ולפי הביטוי שלעיל כא, כד; השווה כתובת בניסאן 2, 3, 4, 10, 20. גינוברג הציע קריאה אחרת, פחות סבירה, 'ואגחו', והוא טוען שהיא מתאימה ל'שימוש הארמי הכללי'.

*

בנספח השני נותן לנו המחבר 'תיאור' (a sketch) של הארמית של קומראן. השם הכוללני – 'הארמית של קומראן' – נובע מן ההנחה כי 'חקר החיבור הזה, שהוא התעודה הארוכה ביותר בין התעודות הארמיות מקומראן שפורסמו עד כה, ולפי כל הידיעות הארוכה בכלל מן התעודות ההן, יספק מסגרת לתיאור לשונם של שאר הקטעים הארמיים שפורסמו ושעתידיים להתפרסם'³⁵. התיאור מחולק לפי פרקי הדקדוק: א. כתיב, ב. תורת ההגה, ג. תורת

³⁴ M. H. Goshen-Gottstein, *Linguistic Structure and Tradition in the Qumran*.

³⁵ Documents, *Scr. Hieros.* IV, 1958, pp. 101–137. אולם אין זה סוף פסוק; ראה קוטשר,

הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו וכו', ירושלים תשי"ט, עמ' 255 ואילך.

³⁶ כך כבר קוטשר, *JBL* 76 (1957), עמ' 290.

³⁷ עמ' 173.

הצורות, ד. תחביר. המחבר אסף וסידר את התופעות, הדגים אותן על ידי כל החומר הלשוני של המגילה, והוסיף הערות ודברי הסבר קצרים. עיון ראשוני מלמד, שהחומר נאסף בקפדנות ובדייקנות. נסתפק כאן בהערות בודדות.

ספק הוא, אם התיאור של א כציון של (1 u ארוכה, (2 i ארוכה, (3 o ארוכה³⁶, עשוי להבהיר את העובדות. את התפקידים האלה ממלאים – כפי שמעידות הדוגמות המובאות במקום – צירופי האותיות וא יא וא. א אמצעית בצורות 'תאכלון, מאכל' אינה נכתבת כדי לסמן e ארוכה³⁷, אלא היא כתיב אטימולוגי.

פ' כותב, כי 'אסימילציה חלקית מצויה בצורה 'מכדש' (כ, טז)³⁸; בביאור הטקסט, במקומו, תיאר צורה זו כ'דיסימילציה חלקית'. במאמרו ב-*CBQ*³⁹ הסתפק במשפט הסתמי: 'מכדש' היא כנראה צורה של השורש 'כתש', אולם המעקב מ-ת ל-ד מוזר הוא במקצת⁴⁰.

בתורת הצורות ניכרת נטייה מסוימת לנורמליזציה, ולדילוג על צורות הנראות חריגות. בין הכינויים לא נמנת הצורה 'הו' (כ, כט) של כינוי הנסתר; בכינויים החבורים לא נמנית הצורה 'וי' שבמלה 'אחוי' (כא, לד). כאן חל אף שיבוש קל, כי הצורה 'אבוהי' (ב, כ, כב), באה בין הכינויים של השמות ממין זכר מספר יחיד, ואילו הצורה 'אחוהי' (כב, ג) באה בין השמות ממספר רבים⁴¹.

שיטה משונה נקוטה בידי המחבר, שהכניס לדקדוק צורות רבות, שאינן מצויות בטקסט גופו, אלא בהשלמות המהדיר: אמנם צורות אלו צוינו בכך, שמראה מקומן בא בסוגריים מרובעים, אך לשם מה בכלל הובאו? מה תועיל לנו הידיעה שבעתיד הקל צורת הנוכחת מיוצגת היא על ידי 'תעבדין' (יט, [כ]), או שבציווי הקל צורת הנוכחת היא 'אמרי' (יט, [כ]), אם מלים אלו כתב אותן פ' לפי סברתו ולא סופר המגילה⁴²? ומתמיה המשפט הזה: 'אתפּעל' – מעידים עליו רק שני פעלים ע'ו'י, שצורתם, עם היותה דומה ל-'אתפּעל, אינה אלא אתפּעל; ראה 'אתעיר' (יט, יז); 'אתקץ' (יט, [יז])⁴³. כיוון שהצורה השנייה משל המהדיר היא, מה הוא אמר 'שני פעלים' דוגמות

36. עמ' 176.

37. שם.

38. עמ' 182.

39. ציון לעיל הערה 3; עמ' 289.

40. דומה לצורה 'נבש' הבאה בכתובות של שמאל במקום 'נפש'.

41. עמ' 183–184; הצורה 'הו' נזכרה בעמ' 176 והצורה 'וי' בעמ' 178.

42. עמ' 190.

43. עמ' 191.

אלו, של מלים שעברו מן ההשלמות לדקדוק, רבות הן, והן מנפחות את הרישומות ללא תועלת. גם בין תוארי-הפועל, למשל, באה המלה "עוד" (יט, כב) שאינה אלא השלמה⁴³.

כפי שאמרנו, אין בזה כדי להטעות את המעיין, כי הסגרת מראה המקום בסוגריים מרובעים מעמידה אותו על טיב הצורות. מסוכן מזה השימוש במלים שחלק מאותיותיהן שוחזרו בידי המהדיר ללא סמך ממשי בטוח; כפי שציינתי למעלה, לא סומנו אותיות אלו בכל סימן מיוחד, והמלים שהושלמו בדרך זו באות עכשיו בקהל יתר המלים כשווה בשווה, ואדם ימצא אותן כאן בדקדוק ולהלן בגלוסאר. בראשית השורה כ, ג – למשל – קראו אביגד וידין [קִי־קִי], ותרגמו לעברית [דק]; קוטשר הציע לקרוא [רִי־קִי־קִי] בדומה למלה סורית⁴³; מן האות הראשונה לא נותר אלא הקנה הזקוף, ומשתי האותיות ק יש רק סימנים קלושים. פ' קרא רִיקִי, והביא את המלה כמות שהיא לדקדוק ולגלוסאר⁴⁴. המלה שקראו אביגד וידין מַעֲלָנָה (יט, יד), קרא אותה פ' מַעֲלִי מתוך שיקולים שונים המפורשים בביאורו, ועתה היא נמצאת כהדגמה של מקור הקל בכינוי⁴⁵, ובקונקורדנציה⁴⁶. מכאן, שיש לנהוג זהירות כשנבוא להשתמש בחומר זה. בין אותיות היחס מנייה ל– וניתנה הוראתה to, for⁴⁷, בלי להזכיר שאות זו משמשת אף ציון למושא הישיר – דבר שהעיר עליו המחבר כמה פעמים, ואף מנה אותו בין הקווים המאפיינים את לשון המגילה⁴⁸.

בחלק התחביר לא נאמר דבר על סדר המלים במשפט.

כדוגמות של פירוק הסמיכות, הביא פ' מַלְכָּא די סודם (כב, יח), מַרְה לכל מלכי ארעא (כ, טו–טז); רצוי היה להביא גם את הצורה עֲתֶרָה די אברם (כב, כב–כג) או את הצורה בִּר אחוי די אברם (כא, לד – כב, א), כדוגמה של כינוי חבור מוקדם, כפי שנמצא לא מעט בארמית המקראית⁴⁹. תפקיד הפועל במשפט יתיבו נה לשרי לאברם בעלה (כ, כה) ראוי לכנותו כאמצעי להבעת נושא סתמי, יותר מאשר תחליף לסביל, כפי שהוא מתואר כאן⁵⁰.

43. עמ' 193.

43. קוטשר, הלשון, עמ' 31.

44. עמ' 187, 216.

45. עמ' 191.

46. עמ' 214.

47. עמ' 195.

48. עמ' 23.

49. ראה j 90, Bauer/Leander, *Grammatik des Bibl. Aram.*

50. עמ' 204.

הערות בודדות אלו, אמנם, אין בכוחן, גם אם נוסיף עליהן, להטיל דופי בעצם התיאור הדקדוקי שלפנינו. הוא ניסיון ראוי לשבח, ורב העזר להכרת הטקסט ולהמשך המחקר.

בסוף הספר בא גלוסאר קונקורדנציוני. ובוה חזרו לפנינו כל המלים של המגילה שלוש פעמים: בטקסט עצמו, בדקדוק, וכאן בגלוסאר – מודעה רבה לחריצותו של המחבר.

הספר הזה הוא פרי של עבודה שקדנית ומסורה; החומר הרב הנאסף ערוך הוא היטב; שיקוליו של המחבר נבונים הם; ואף לא חסרים רעיונות מקוריים ראויים לתשומת הלב. החוקרים ימצאו אותו כלי מחזיק ברכה.

למילון התלמודי

כלך, או לכה לך, הולכה לך

כחמישים פעם נמצאת התיבה כלך¹ בתלמוד בבלי, ומהן 33 פעמים בברייתות בדרוש הלכי, שבו הדרשן מקיש דבר לדבר בהיקש סתם או בגזרה שווה, ואח"כ הוא מביא השוואה הסותרת את הראשונה ופותח אותה בדיבור ההצעה או כלך לדרך זו (הזו, זה, הזה). מקור רוב הברייתות האלו הוא ספרא (תורת כהנים), שתיים מהן נמצאות בספרי לדברים ואחת בתוספתא פסחים. ברייתא אחת הנשנית בבבלי יומא נה ע"א, ומקורה בספרא לויקרא טז, טו (אחרי, פרשה ג, ד-ו) יש לה מקבילה גם בירושלמי יומא פרק ה', הלכה ד', וכאן לשון הביטוי אינו או כלך לדרך זו כלשון הבבלי, אלא ארבע פעמים בזו אחר זו בנוסח שהוא המקורי או לכה לך לדרך זו². צורה עתיקה זו, שנדחתה והלכה ע"י מעתיקי הספרא (ושאר ספרות התנאים) במשך הדורות מפני הנוסח הבבלי, נשתתירו ממנה בכמה הוצאות דפוס של הספרא שרידים מועטים במקומות אלו: זבים פרק ז, ז-ט (ויקרא טו, כד) או לכה לך לדרך זו (פעמיים), אמור פרק יז, ו-ח (ויקרא כג, מב) או לכה לדרך זו (פעמיים) בהשמטת לך בטעות הסופר³. או (=ושמא) שבתחילת המונח הדרושי (או לכה לך, או כלך)⁴ הנהו חלק של הביטוי ואינו חסר בבבלי שלנו בשום מקום מחמישים המקומות, אלא באיזה דפוס או כ"י פעם ופעמיים בטעות המעתיק⁵.

1. על כלך ראה הקונקורדנציות של קוסובסקי לתלמוד בבלי, לספרא ולתוספתא; מילון לוי לתלמודים ומדרשים, 1879; ערוך השלם של קאהוט, 1886 ומילון א' בן-יהודה.
2. כבר הוכיח פרוש⁶ י' קוטשר בהרצאתו על מחקר לשון חז"ל באקדמיה ללשון העברית (ויכרונות האקדמיה ללשון העברית ז-ח, תש"ך-תשכ"א, ע' 187) שיכולים אנו לסמוך על מקורות העברית של הירושלמי מכל הבחינות. - מעניין הוא בביטוי שלנו החצוי המוארך (אינדיקס), שימוש שאינו ידוע לנו ממקומות אחרים בל"ח.
3. ספרא, מהדורת א"י וייס, ווין, 1862; מהדורת ר' ישראל מאיר מן ראדין, בעל חפץ חיים, פיעטרקוב תרע"א, ושאר הוצאות. בספרא עם פירוש רבינו הלל ב"ר אליקים מארץ יוון (באמצע המאה השתים עשרה) עפ"י כתבי יד, ע"י שכנא קוליריצקי, ירושלים, תשכ"א, רשום בפרק יז, ח, בהגהות הגר"א, שעל הגלית: לכה לך, צ"ל כלך [ותיקנו בפנים], ובפירוש כתוב בדרוש על וכפר עליו (ויקרא ד, לה): או כלך לדרך זו, ובחילופי גרסאות: כ"י אוקספורד ב' או לכה לך לדרך זו.
4. השווה או אינו, או חילוף וכדומה בלשון חכמים, וכבר נמצא או = שמא במקרא: או אז יכנע לבבם הערל (ויקרא כא, מא).
5. טועים המילונים והקונקורדנציות שמביאים מונח דרושי זה בלא מלת או שבתחילתו.

כאמור דיבור ההצעה להיקש הסותר את הראשון הוא לפי הירושלמי או לכה לך לדרך הזו. נוסח זה נתאשש אישׁוש חזק ע"י פרסום תצלום תורת כהנים של כ"י רומי ישן המנוקד ניקוד בבלי⁶. הנוסח הקבוע בו הוא הוֹלֵכָה לְךָ לְדֶרֶךְ הַזֶּה (= הוֹלֵכָה לְךָ לְדֶרֶךְ הַזֶּה), ואין כאן אלא הוֹלֵכָה במקום או, שנצטרף לפועל לְךָ⁷ (במקרא מצטרפת לפרקים תיבת או במקף לתיבה הסמוכה). צורה זו של הביטוי נמצאת במספר מועט גם בכתבי יד של התוספתא והספרי. פרופ' שאול ליברמן מעיר בתוספתא שלו, פסחים ד, 2 (ג. ב), שבכ"י לונדון (משנת 1300 בערך) כתוב הוֹלֵכָה לְךָ לְדֶרֶךְ הַזֶּה. וכן כותב פרופ' א"א פִּינקלשטיין בספרי דברים⁸ פיסקא ל"ו (דברים ו, ט) שבמקום או כלך לדרך זו שם יש הוֹלֵכָה לְךָ לְדֶרֶךְ הַזֶּה בנוסח כה"י של רש"י שכטר למדרש הגדול⁹. ונראה שבכתבי יד לבבלי אין אלא הצורה המקוצרת מן לכה לך: כלך¹¹, שבוודאי נקראה פְּלֶךְ בהבלעת הלמיד חסרת התנועה.

6. תורת כהנים, עפ"י כ"י רומי מנוקד (אססמאני מספר 6) הוצאת ביהמ"ד לרבנים באמריקה, ניו-יורק תשי"ז, מהדורת א"א פִּינקלשטיין. לפי הנספח מאת משה לוצקי שי"ך כ"י זה לסוג כתבי יד מן המאה העשירית והאחת עשרה (שם, עמ' צ'), וראה על כ"י זה אפרים פורת, לשון חכמים, ירושלים, תרצ"ח, מוסד ביאליק על ידי ועד הלשון העברית בא"י, ע' 7 ואילך.

7. עמוד [מ"א], [פ"ו], [צ"ח] ועוד ועוד.

8. מכיוון שתיבת או היא חלק בלתי נפרד של המונח ההלכי הזה, נראה לי שזהו הפירוש הנכון של הוֹלֵכָה. חילופי א-ה ידועים בלשון חכמים: אי עניו אי חסיד ברכות ו ע"ב) – הי חסיד הי עניו (סנהדרין יא ע"ב); אלאוי (במדבר רבה, ב, ג, ועוד) – הלאוי; היכן (בבלי וירושלמי) – איכן (ירושלמי). ונמצא איכן בתורת כהנים, כ"ר (ע' רסו, רסט, רפא). כלום בא כאן הוֹלֵכָה במקום תיבת או במונח הלכי מקורי מא"י (דבר שאינו ידוע לנו ממקום אחר) מהיגי דיאלקטי של אחד מבתי מדרשות שבבבל? – ל"ד חנוך ילון הסבר אחר לצורת הוֹלֵכָה במאמרו מלים – גרסאותיהן ושימושן. א. גלגול של מונח: כלך (לך) לשונו לעם, קונטרס קמ"ב, אלול תשכ"ג, עמ' 267–268. 9. ספרי על ס' דברים עם חילופי גרסאות והערות מאת א"א פִּינקלשטיין, ברלין,

ת"ש, הוצאת האגודה התרבותית היהודית בגרמניה.

10. בספרי דברים יש חמש פעמים או כלך לדרך זו בפיסקאות ל"ו, ק"א, קס"ה ורי"ו. בח"ג לפיסקא ק"א: פעמים נלך; לקס"ה אין ח"ג; לרי"ו: או הלך לדרך הזו, או נלך. בפיסקא ר"צ יש: כלך אצל כמותך, ח"ג: לך אצל שכמותך. בפיסקא שליט: משה כלך, גזירה היא מלפני, ח"ג: חסר בכ"י אחד.

11. לכה לך, פְּלֶךְ. למיד קמוצה שלא בהפסק כדרך ל"ח. וכך קוראים הספרדים במקומות רבים בתפילה. לאשכנזים נשאר שריד מקריאה זו, אחר תיקוני התפילות לפי דקדוק המקרא בידי ה"משכילים", בהושענות: למען אמיך, ברימך, נדלך ותפארמך וכו'. "החסידים" שבעדת האשכנזים אומרים בקדושה: נקדישך ונעריצך, ובברכת המזון: והראנו... בנחת ציון עיךך ובבנין ירושלים עיר קדשך. ועיין ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ע' 13–15; ו' בן-חיים, ספר אסף, ירושלים, תשי"ג, ע' 66–78; י' קוטשר, ספר חנוך ילון, ע' 261, 264.

כן הוא בכ"י גויקן, המבורג, 1184: כלך לדרך זו (ב"ב קכג ע"א); ובאמרות אחרות¹²; כלך אצל ר' תנחום (ב"ק, ג"ה, ע"ב), כלך אצל יפות (ב"מ כב, ע"ב, 3 פעמים), כלך מלשון הרע הזה (ב"ב, קסד ע"ב). כמו כן בכ"י עבודה זרה. משנת 1290; כלך אצל יחיד, כלך אצל צבור (ע"ז ה', ע"א). כמדומה שהנוסח המקוצר נתהווה בישיבות בבלי¹³ ע"י השימוש המרובה במונח, ומעתיקי הבבלי העלוהו על הכתב בצורתו הפוניטית.

נתבונן עכשיו במבנה של הביטוי בכ"ר ובניקודו הבבלי הני¹⁴. לפרקים חסר השווא הבבלי על הלמד של הולכה ולפעמים על הלמד של לדרך כרגיל אצל נקדן כ"י זה. על הכ"ף של הולכה יש לפעמים סימן רפה (ק=קיפא)¹⁵, שמא לרמו שהלמד שייכת למטה ואינה מחוברת בשניח ל"ה" שהיא תיבה בפני עצמה ומצורפת. ולפעמים יש סימן דגש (ג = דיגשה) על הזיין של הזו¹⁵ אולי להבליט את היידוע של הכינוי הרומו אחר שם עצם שאינו מיועד. דרך זו מצויה הרבה בלשון חכמים, ועיין במבוא לניקוד המשנה מאת חנוך ילון, עמ' 59-61, 1679 (מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"ד).

הגיית המלה כלך ופירושה. כשהיא מזדמנת לרשי ב"ש בבלי לראשונה במס' שבת, קמ"ה, ע"ב, במימרא כלך למדבר עזה. הוא מפרש: כלך, לכה לך אלא שקיצר הלשון. מדברי רשי אלו המצומצמים לומדים אנו, שהביטוי השלם לכה - לך (בצורת הצווי המוארך) בכתבו המלא מצוי היה וקיצורו קלך בשני קמצים שגור היה בתקופתו בפי לומדי בתי מדרשות שבאשכנז. בזה מסולקת התמיהה, למה אינו מפרש: כלך, לך - לך¹⁷ ואינו

12. שימושי כלך שלא כמונח דרושי הם כלך; כלך ל... (כלך למדבר עזה, שבת קמ"ה ע"ב); כלך אצל; כלך מן.

13. בירושלמי אין כלך. במקבילה אחת לבבלי ב"מ כ"ב, ע"א ולתוספתא תרומות, א, ה, השונים: "הרי שבא בעה"ב ומצא ואמר לו כלך אצל יפות" קוראים אנו בירושלמי: "הרי שבא בעה"ב וכו' אמר לו לקוט לך מן היפים האילוי.

14. רק בעמוד [יד], שהושלם בזמן מאוחר, כתוב או לך לך לדרך הזו, או לכה לך לדרך הזה (בלי ניקוד) ובע' [ע"ג] הולך לך לדרך הזו, פעמיים יש בע' [נב] לדרך זו, והנקדן תלה ה"א על גבי זו וניקדה, ופעם אחת הניח הנקדן לדרך זו בלי ה' הידיעה ושכח לתקן, וכל השאר - 44 פעמים - ככתוב. וכמעקד למעלה.

15. כנן בע' [מא] ועוד.

16. בהגדה של פסח, נוסח אשכנז, אמרו וניקדו לשנה הבאה בירושלים, ורק מדקדקים "משכילים" התחילו מתקנים לשנה בלמד פתוחה.

17. ראה יצחק אביג'ר, היכל רשי, ב', עמוד קנט.

רואה צורך בדבר להסביר את המלה אלא פעם אחת בלבד בכל הש"ס, שלא כדרכו בפירושו למלים קשות אחרות.

עד שנות המאות האחרונות לא ייחדו מילוני התלמוד ערך לתיבת כלך ולא הוכנסה בערוך של ר' נתן הרומי. כמו כן אינה מצויה בתשבי של ר' אליהו בחור (1541), בצמח דוד לר' דוד די פומיס (1587), ולא במילין בוקסטורף (1639)¹⁸. במאות האחרונות נשתכח מן האשכנזים הנוסח הישן לכה – לך, אף נתקצרה בפיהם הקריאה המרומזת ברשיי פֶּלֶךְ בשני קמצים לתיבה בת הברה אחת פֶּלֶךְ (על דרך שְׁכָר בנפרד שנעשה בלימוד הגמרא ובלשון יהודית שְׁכָר¹⁹). אז עלתה בעית האטימולוגיה של כלך והגייתה. ר' יעקב עמדין (1697–1776) כבר מתלבט בזה ומנסה בסנהדרין ל"ח, ע"ב (אמר לו ר' אלעזר בן עזריה: עקיבא, מה לך אצל הגדה, כלך אצל נעים ואהלות) למצוא פתרון עפ"י סנהדרין סז ע"ב (עקיבא, מה לך אצל הגדה, כלה מדברותיך ולך אצל גו"א)²⁰. הוא כותב: "כלך, מלה מורכבת כלה, לך (= פֶּלֶה לָךְ, ג, ב), וכן הוא בפירוש שילחי [פרק] ארבע מיתות, לקמן ס"ז, ב' מליך. בספר המשביר או ערוך החדש של יוסף שיינהאק, ווארשא, 1858, אומר המחבר על כלך: "מלה נקצרת (= מקוצרת, ג"ב) מן לָךְ לָךְ, או אָךְ + לָךְ. ובשנת 1871 אומר אברהם כהן בירחון למדעי היהדות של גרץ, MGWJ, כרך עשרים, עמ' 463, כי כלך הוא אחד מביטויי התלמוד הקשים שאין האטימולוגיה שלהן ברורה עד היום. הוא דוחה את השערת שיינהאק ורואה אף הוא את פתרון הבעיה בשתי הנוסחאות של דברי ר' אלעזר בן עזריה לעקיבא בסנהדרין לח וס"ז. כלך אצל וכו' אינו אלא קיצור וצמצום של כלה מדברותיך ולך אצל וכו', כלומר פֶּלֶךְ²¹. פירושם זה של ר"י עמדין ואברהם כהן חריף הוא ומוטעה. תוכן דברי ראב"ע

18. מנחם די לונזאנו האיטלקי הוסיף ערך כלך ב"מעריך" (מהדורת ילינק, תרי"ג; ד"ר ווינציאה 1618) וכתב בזה הלשון: "כלך, לדרך זו, כלך מדברותיך, פי' לכה לך, וראה בירושלמי יומא דף מב, ג'. עקב הגייתו לפי המסורת הספרדית והנוסח בירושלמי נתפרש לו הביטוי כהלכה (ראה סוף המאמר על הגיית הספרדים).
19. ר' אליהו בחור אשכנזי עוד קרא במאה השש עשרה כלך בשתי תנועות, כפי שרואים מחרחי השיר שפירסם בלי ניקוד בס' הבחור בשנת 1542 (בעיר איזנא). החרחים בנייים במשקל שתי תנועות, יתד ושתי תנועות בדלת ובסוגר: בעל דברים, מה / כיום לך אצל / שבעים וקנים, או / אל אהרן וחור / פֶּלֶךְ לְמִדְבָּר / אצל יסוד דקדוק / וכו'. וודאי הגה כלך בשני קמצים.
20. עוד נוסח שלישי יש בגמרות שלנו: כלך מדברותיך אצל גו"א (חגיגה, י"ד, ע"א). בכתבי יד ובדפוסים ישנים מוצאים בג' המקומות חילופי גרסאות אלו: כלה מדברותיך אצל גו"א, כלך מדברותיך ולך אצל גו"א, כלך למדברותיך אצל גו"א. אף בפירוש רש"י בשני המקומות בסנהדרין ובדיבור המתחיל יש חילופי גרסא.
21. העורך מעיר, שלפעמים נראה שאין כלך (= כלה ולך) אלא שיבוש, כגון

לר' עקיבא נמסר בשני מטבעות ספרותיים שונים שבמקרה עיצוריהם זהים²². יוסף דרנבורג, כותב בספרו משה על תולדות איי וכו'²³, עמ' 395, הערה 1, שיש במלה כלך קונטרקציה של לך-לך, בראשית יב, א, בהשמטת הלימד (כשיינהאק), ומוסיף הוא ומביא את הנוסח לכה לך לדרך זו בדפוסי ספרא לויקרא טו כד. ברם על ההגייה – הוא וודאי קרא ככל האשכנזים פֶּלֶךְ – אינו אומר ולא כלום כקודמיו. קאהוט בערוך השלם, כרך ד', 1886, ע' רל"ו קורא פֶּלֶךְ ומוצא שורש פרסי לתיבה. פירושו המזור: ברח לך נדחה מחכמי דורו.

חומר רב יש בספר ערכי מדרש של בנימין זאב באכר²⁴, ערך כלך (ע' 53-54) וערך דון (ע' 15-16). מכיר הוא את הגירסאות הבודדות שבדפוסי ספרא או לכה לדרך זו (ויקרא כג, מב), או לכה לך לדרך זו (ויקרא טו, כד), ומחליט כי "לגבי הביטוי התדיר כלך כמעט שאינן באות בחשבון, שכן הן נמצאות במקומות אחדים בלבד". בומנו עדיין לא ידע מחקר לשון חכמים רב טוב אשר צפון בחילופי נוסחאות מתוך כתבי יד עתיקים ואותנטיים. הוא תמה על רש"י, אשר "כנראה רחף אז במחשבתו הנוסח שאינו רגיל". לא עלתה על דעתו, שרשי מפרש כאן מתוך המציאות ולא מסברא. המסקנה של באכר היא, שביאור כלך עפ"י לֶךְ-לֶךְ והניקוד המתאים לזה פֶּלֶךְ, והביאור השני של צירוף פֶּלֶה + לֶךְ וניקודו פֶּלֶךְ – שניהם אינם מתקבלים על הדעת, ואין גזירת המלה אלא מן הציווי הכפול לֶךְ – לֶךְ, ואומר הוא, שאפשר "שאו ביטאו בתור צווי מהפועל שנתחדש על ידי הקיצור: פֶּלֶךְ". באכר שם לב להתהוות ההגייה (האשכנזית, היחידה הידועה לו) בשווא ופתח וחושב אותה למקורית, אעפ"י שאינה לפי גזרונה בשווא וצירי.

קריאת האשכנזים בדורות האחרונים היא, כפי שאמרתי לעיל, פֶּלֶךְ, ומשכילי האשכנזים מצאו טעם בהגיית פֶּלֶךְ. שתי הצורות האלה נתקבלו בספרות החדשה ובמילונים חדשים, וסייעו לכך צורות המלה: צורות הציווי של קל ושל פיעל²⁵.

כלך אצל יסות שבתוספתא תרומות, א', ה', ובבבב, כ"ב. לא שם לב לכך, שביטוי זה ודומיו אינם מועטים.

22. עקיבא, כלה מדברותיך ולך – מטבע ספרותי דומה: בן אמוץ, כלה נבואתך וצא (ברכות, י, ע"א). מדברותיך – מליצה בלשון הכתוב: ישא מדברותיך (דברים לג, ג).

23. Derenbourg J., Essai sur l'histoire et la géographie de la Palestine etc, 1867.

24. ערכי מדרש, בתרגומו ובהוצאתו של א. ז. רבינוביץ, ת"א, תרפ"ג. המקור: Bacher Wilhelm, Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur, 1899.

25. ח"נ ביאליק ניקד בתחילה פֶּלֶךְ לפי הקריאה האשכנזית העממית (ספר האגדה, כרך ראשון, ספר ראשון, ברלין תרפ"ה, עמ' 72 ועוד). אחר כך גרר אחר דעת

הגיית תימנים היא פֶּלֶךְ (בפתח, דגש וקמץ תימני-ליטאי)²⁶, ומפי ספרדים שומעים גם היום את ההגייה הישנה פֶּלֶךְ, ויש ביניהם הקוראים פֶּלֶךְ בשני קמצים גדולים ובשוא נע (מן לָכֶה-לָּךְ. לָךְ, שלא בהפסק כלשון המקרא)²⁷.

המשכילים וניקד פֶּלֶךְ (ס' האגדה בכרך אחד, ע' ס-ב, ב' ועוד).
 26. כלום יש כאן – מחמת הצורה המליצית – קריאה מקראית בדגש של דחיק:
 לָכֶה – לָךְ (< פֶּלֶךְ) < פֶּלֶךְ, על דרך לָכֶה – נָא (במדבר כ-ב, ו), נָשֶׁה-נָא וְשָׁקֶה-לִּי
 (בראשית כ-ז, מ-א), שלא כדרך התימנים בלשון חכמים (שלמה מורג, העברית שבפי
 יהודי תימן, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים, תשכ"ג, ע' 64–65, 67)? – יש
 תימנים הקוראים פֶּלֶךְ שלא כמסורת הישנה, שמא בהשפעת הגהות ר"י עמדין בסנהדרין.
 27. הגיית התימנים והספרדים הודיעו לי בטובם הרב יוסף קאפח, מר יהודה רצהבי ומר
 יצחק שבטיאל, הרב מנצור בן-שמעון ומר שמואל שרבני, ותודתי נתונה להם על כך.

העברית של בראשית רבה לפי כתב-יד ואטיקן 30

(המשך)

(ג)

ענייני דקדוק

1. הכינויים

כינוי הגוף

מערכת כינויי הגוף הפרודים בביר היא:

אנו, אנחנו		אני	
אתם, אתם	אתן	את	אתה
הן	הן (הם)	היא	הוא

הערות לטבלה:

(1) נוכח - בניגוד למצב בלח-א, שבה הייתה קיימת, כנראה, רק את¹⁰⁰, בלח-ב קיימת גם אתה. דבר זה מוכח משימוש קבוע של צורה אחת משתיהן בביטויים מסוימים. וכך בביטוי 'אתה אמרתה' רק אתה מופיע. למשל: 731 (2 ×), 751, 858, 904 (3 ×), 1009 (2 ×), 1062 (2 ×), ועוד. יש ביטויים, שמופיע בהם רק את: 1) ממי את למד - 474, 631 (2 ×), 632, 661, 1034, 1041, ועוד; 2) מה את סבור - 174, 191, 384, 1234, ועוד; 3) את מוצא - 1236 (2 ×), 1268, 1272, ועוד. מלבד הדוגמאות הנ"ל אי אפשר לקבוע מסמרות בשימוש 'את' ו'אתה'. השווה: מבול שלמים אין את מביא. מבול שלאש אתה מביא 368; מלך אתה עלינו. נשיא אתה עלינו. אלוה אתה עלינו 410 - מלך את עלינו. נשיא את עלינו. אלוה את עלינו 419.

(2) מדברים - בניגוד ללח-א שמכירה רק אנו¹⁰¹, לח-ב משתמשת גם בכינוי המקראי אנחנו: בניה אנחנו ועליה אנחנו נהרגין¹⁰¹⁹⁸⁵.

(3) נוכחים ונוכחות - זיהוי כינויי הנוכחים והנוכחות הוא תופעה פוניטית גרידא, כתוצאה מביטול ההבדל של נ-מ בסוף תיבה. הממצא בביר מאשר את המשוער לגבי כינויים אלה בלח-א (בכ"ק רק 'אתם' לזכר; אין דוגמה לנוכחות¹⁰²). זכר: אתם - 173, 230, 239, 596 (3 ×), 630, 631, 820, 835,

100. קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 259.

101. שם, עמ' 260.

101א. ראה גם: אדם אנחנו ובבהמה תושענו לפי שאנו נמשכים אחריו כבהמה

(פסדר-כ 14917 = ויקר תרכנ 1).

102. קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 260.

ועוד; אתן – 600, 804, 1001 ($2 \times$); נקבה – אתם אומרות 582. נטיית התיקונים ברורה מן הדוגמה הבאה: אתן [אתם] ($2 \times$); 1005, 1022. בסיכום: יש סימנים ברורים של חדירת הכינויים המקראיים שנעדרו בלח"א לתוך לח"ב.

הכינויים הדבוקים

(1) מדבר – ע' בנספח בסוף המאמר.

(2) נוכח – מחוסר ניקוד אין לדעת בוודאות אם הכינוי היה ךָ (כמו בלח"א) או ךָ (כמו במקרא). אולם הואיל ואין אף דוגמה של כתיב מלא כה – למרות שצורת הנוכח של הפועל כתובה כמעט תמיד מלא –תה (ע' להלן) – מסתבר יותר, שהכינוי היה ךָ .

(3) נוכחת – כמו בלח"א הכינוי הוא יך . למשל: אשמע ל יך ($2 \times$) 1066, 1067; מה בעליך עושה עימך 180; ברוב הדריך 582.

(4) נסתר – שלוש פעמים מופיעה במקום מאליו הצורה מאילו: הלילה נחלק מאילו 417; הנר בשעה שהוא כבה מאילו... ובשעה שהוא כבה שלא מאילו 673. השווה עוד: הרשע הזה עיניו רמה היא 1268. האם יש כאן כיווץ הדיפתונג $\bar{o} < au$, כמו שנמצא בעברית של המגילות¹⁰³?

(5) נסתרים – במאמרו על לשונות הסופרים בכ"י¹⁰⁴, רשם רחנטל מכיו צורת 'כולהם' (= כולם), שהייתה ידועה מקודם מן הירושלמי, והביא שורה של דוגמאות. הוא הדגיש, שאגב שכיחותה אין לראותה כשיבוש, אלא כצורה עברית המושפעת מן הארמית. הואיל ורשימתו מכיו היא בחינת 'תנא ושייר', אביא את כל הדוגמאות שמצאתי: וכולהם לששים יום חסרו 313; כולהם כהלכות בני נח 325; כולהם אלף 404; כולהם שלש-עשרה שנה היו 411; וכולהם בפרק אחד מיתו 660; כולהם ראשי אומנותיהן 663; כולהם בנתיו היו 870; כולהם בנתיו היו 871; אביהן של כולהם 881; כולהם כטעם המפורש למעלן 955; אביהם של כולהם 1027; בפיהם של כולהם 1074; בפיהם של כולהם 1078; כולהם ויבוקש הדבר וימצא 1080.

הכינוי הרומז

לח"ב		לח"א	
לקרוב:	זה, זו	זה, זו	אילו, האילו
לרחוק:	זה, אותה	זה, הלז, הלזו	אילו, האילו, ההם
	זה, הללו, הלילו	אותן(ם)	הללו, הלילו, אותן

103. ע' קוטשר, מגילת ישעיהו, עמ' 353, והספרות המסומנת שם. ראה עוד: בפסוק

הזה אם אליהוא אמרו מאילו שבח הוא (ויק"ר שא 3).

104. א"ש רחנטל, לשונות סופרים (ע' לעיל, הע' 15), עמ' 324.

הערות לסבלה:

(1) יו"ר – זאת – בלח"ב יש חלוקה ברורה בין שני כינויים אלו: רק יו"ר מופיע במעמד של נושא ונושא. כנגד זה, הכינוי "זאת" יכול לשמש במעמד של תואר¹⁰⁵. הדוגמאות: העוללה הזאת 268; בארץ הזאת 371; המידה הזאת 433; לזאת הברית 479; כאישות זאת 532; לשבועה הזאת 608; הברכה הזאת 1101; החמה הזאת, הלבנה הזאת 10642. מאלפת הדוגמה הבאה: זו מלכות הרשעה הזאת¹⁰⁷ 807, 903.

מה המצב בלח"א? לפי הקונקורדנציה נמצאת "זאת" במשנה שבע פעמים. בדקתי את כ"ק ומצאתי "זאת" רק שלוש פעמים: (א) יבמות ז, ו: זאת אומרת, אבל כתובות ב, ו: זו אומרת (2 ×), וכן רגיל; (ב) יבמות טז, ז: שהמדינה הזאת; (ג) סנהדרין ד, ה: ולצרה הזאת.

אולם המסתכל בקונקורדנציה ייווכח, ש"ו"ר מופיע מאות פעמים הן כנושא – נושא הן כתואר. לכן יש לראות את שלוש הדוגמאות הנ"ל במשנה כשיבושים, ואולי לאו דווקא בהשפעת לשון המקרא, אלא בהשפעת לח"ב.

(2) "אילו, "האילו" – "הללו" – בכ"ו משמש אך ורק "הללו" כתואר לשמות, הן לקרוב הן לרחוק, מידעים ובילתי מידעים¹⁰⁸. אין זכר ל"אילו או "האילו". מה המציאות בלח"א? לפי עדות הקונקורדנציה "הללו" מופיע במשנה שש פעמים. בדיקה בכ"ק מגלה, שלאמתו של דבר הכינוי הזה מופיע רק פעם אחת (חולין ב, ו: הסימנים הָלָלוּ). בכל המקומות האחרים מופיע "אילו" או "האילו". הווה אומר: בלח"א הכינוי לשמות בריבוי, הוא "אילו", כשהם אינו מיודע, "האילו" כשהוא מיודע; בלח"ב הכינוי לשמות ברבים, מיודעים ושאינם מיודעים, הוא "הללו".

מניין "הללו"? כבר הסביר סגל¹⁰⁹: $\text{הָלָל} + \text{אֵלֹהִים}$. והוא מוסיף: "מכאן

105. כמובן, גם יו"ר מופיע במעמד זה. למשל: מחבית זו 180; כספינה הזו 296; הצורה הזו 367; החיטה הזו 450; התאינה הזו 458; ועוד.
106. דוגמאות משיק"ר: הבהמה הזאת 1911; הספינה הזאת 276; למלכות הרשעה הזאת 3729; האשה הזאת, שלאשה הזאת 463; והעיסה הזאת 7111; והנשמה הזאת 7113; שלאשה הזאת 7614; לאשה הזאת 77. ש"ג: הפרשה הזאת 24927.
107. וכן בדיוק בפסדר"כ 9617: השווה ש"ג: איזו אומה כאומה הזאת 1461/6, 1531/5.
108. למשל: השמות הללו 236; הרים הללו... הרים הללו 289–300; בדברים הללו 403; השנים הללו 551; התולדות הללו (2 ×) 1005; ועוד. הדוגמה היחידה של "האילו": הדברים האילו 1016, כנראה טעות היא. משוכנעני, שהצורה הזאת הייתה נפוצה יותר בספרות הארץ-ישראלית, אולם תוקנה על ידי המעתיקים. יש רק שרידים בספרות הגלילית. למשל: התאומים הלילו (פסדר"כ 881); לדרות הלילו (ש"ג 711); הגללים הלילו (ש"ק"ר 6012).

109. סגל, דקדוק, עמ' 50.

כנראה הכתיב הלילו השכיח בכ"י מתקופת הגאונים¹¹⁰. הכתיב עם י"ד נמצא בכ"י רק פעם אחת (300).

3) 'הלוי' - 'הלה' - 'אותו', וכו' - כינויי הרומז לרחוק בלח"א - 'הלה', 'הלוי' - נעלמים כליל בלח"ב, ובמקומם מופיע 'אותו'. בלח"א 'אות' - + סיומות המין והמספר משמשת רק כתואר, אבל אין לה מעמד עצמאי. דוגמאות מכ"י: אותו שכתוב בו 27; ואותם שחטאו יותר מדיי 483; תאמר המלאכים שנשתלחו לסדום אותם באו לכן 549; ניטלה אותה מהם אותה הממשלה 565; לכשיבא אותו שכת' בו 596; אותה שישבה על הבאר 654; מאותן שנבראו להן נפשות 287; על אותה שכוחה יפה 110586.

4) הניגוד בין רחוק לקרוב - בלח"ב הניגוד בין רחוק לקרוב במשפט פועלי מובע על ידי: 'אותן' ... 'אילו'. הניגוד הזה בלח"א מובע ע"י: 'אילו' ... 'אילו'. דוגמאות: יפנו אלו ויבאו אותן¹¹¹ 32; אותן לא נשתיירה מהן פליטה ואילו נשתיירה מהן פליטה¹¹² 263, 264; אותן שלא פשטו ידיהן ... ואילו פשטו ידיהן 264. כמו בלח"א, הניגוד במשפטים פועליים יכול גם להיות מובע ע"י 'אילו' ... 'אילו', ודרך זו היא היחידה בביטויים כגון 'אילו לאילו'.

כשהנושא של איבר אחד במשפט הוא כינוי גוף, הניגוד באיבר השני מובע על ידי 'אות' - + סיומות. בלח"א הניגוד מובע על ידי 'הלה' ¹¹³. דוגמאות: אותו שמע לאשתו, אני לא שמעתי מאשתי (!) 181; אותו לא היו לו בנים, אני יש לי בנים 831; אותן נשתלחו על מנת כן, אבל אני לא נשתלחתי 919. סיכום: ההבדל שבמערכת כינויי הרומז בין לח"א ולח"ב גדול מאוד. הבדל אחד - החזרה בשימוש מוגבל ב'זאת' - אפשר להסביר כהשפעה מקראית

110. שם, הע' 4. סגל לא הביא דוגמאות. השווה, למשל, גוי קדם, ספר שני, ח'פה תרפ"ג, עמ' 29, שר' 1: המיבם לאחת מן הלילו; וע"ע אוצר הגאונים מסכת כתובות, אוצר התשובות, עמ' 71, 109.

111. דוגמאות ממדרשים אחרים: כמה מזבחות בנו ראשונים ... ואתה אומ' אותו החל? רבין אמ': אותו החל להיות ראש במלכים. א"ר יודן: על ידי שנתן נפשו על הדבר הזה העלה עליו הכתוב כאלו אותו החל לבנות מזבח לה' (ויק"ר תקפו 5); אותו שהמשיל את עצמו באפר (פסדר"כ 418); אפי' אותן שהן מקהלי ובאו ונדבקו בקהליך (שם, 761 = 108).

112. במקבילה כבר תוקן ע"י סופר 2: יפנו אילו ויבאו אילו 260.

113. המקבילה אצל סופר 2 מנוסחת כמשפט ייחוד: הם לא נשתיירה מהן פליטה

355.

113. למשל: והוא או' לו: אמור מה שאמרתה לי ביחוד. והלה או' לו (סנהדרין ז, י). הניגוד המצופה בלח"ב, כשנושאי שני האיברים הם כינויי רומז, הוא: זה ... אות, כדוגמת הניגוד: זה ... הלה במשנה (למשל מעשר שני ג, ג). אולם אינה מודמנת דוגמה בכ"י.

על לח-ב, שהייתה רק לשון כתובה. הבדל שני – הניגוד בין רחוק לקרוב – פרי השפעת הארמית הגלילית הוא¹¹⁴. אולם שני שינויים – אות-ו וכ¹¹⁵ כנושא, ה(ל)ו- במקום 'אילו', 'האילו' – אינם אלא חידושים עבריים פנימיים. נשאלת השאלה, מניין ואיפה צמחו חידושים אלו בלשון כתובה? כעת קשה להכריע, ומוטב שנענה 'תיקו'.

2. המיליות

מלות היחס

(1) חילוף ב – ל¹¹⁶: שיווי שתי מלות יחס אלו מוכח ע"י מקבילות, שבאחת מהן נמצאת ב־ית, ובשנייה ל־מ־ד. המספר הרב של תיקוני המגיהים מראה, שחילוף זה היה מחר מאוד בעיניהם. דוגמאות: יש לו חלק בעולם הזה, ואין לו חלק לעולם הבא 42; בכמה הנחש מוליד ... לכמה הנחש מוליד 185; ויש לו להעמיד עולמו מאומה שלימה. ויש בו כוח להעמיד עולמו מאדם 336; אפילו שם חדש שהקב"ה עתיד לקרות בירושלים: ביום ההוא יקרא לירושלים כסא ה' 501; מה שהילך יעקב אבינו לשלשה ימים, הילך לבן ביום אחד 863. פתיחת משל: בדיין שהוא נותן בילון (= וילון) על פניו 334 – לעומת הפתיחה הרגילה בל־מ־ד, כגון: למלך שהיה עובר ממקום למקום 373. תיקונים: כל מי שנ' לו [בו] תמים 273; אפילו בבהמין (= נהגי בהמות) שלכם [שבכם] 297; מבאירה שבבכורה [שלבכורה] 776; סופך להתנשא להם [בהם] 969; שהעז פנים למלך [במלך] 1183¹¹⁷.

(2) חילוף על-א(ל)¹¹⁸: השימוש המוגבר ב־על- הוא כנראה בהשפעת הארמית הבינונית, המכירה רק על- ולא אל-. ערעור התחומים בין שתי מלות יחס אלו הביא לידי כך ש־א(ל)- יכלה לשמש במקום שהיו מצפים ל־על-. דוגמאות: אין הלשון הזה נופל ללשון הזה ... שהלשון הזה נופל על הלשון הזה 281; בני נח שהותרו לבשר תאוה הותרו על אבר מן החי 324; ביקש ליתנו על בנו ונתנו לעבדו 330; זכה על בכורה ... זכה לבכורה 350;

114. השווה, למשל: דין הניין לי יתהון לא הניין לי 23.

115. אפשר לטעון שגם שימוש זה מושפע מן הארמית, השווה השימוש הרחב בארמית נוצרית של ית- + סיומות (שולטהס, דקדוק, סעיף 160). אולם כבר נמצא בלח-א הביטוי את ש- כנושא, ו-אות- כתואר. המעבר למעמד עצמאי של אות- קל מאוד.

116. אפשטיין, מבוא, עמ' 1110–1129; ש' ליברמן, גזי קדם, ספר ה', עמ' 180–183.

117. יש לכלול כאן: כולן בשם מרדות הן 618. הסופר שחשב שהלמיד היא למ־ד

השימוש החליפה בב־ית. לאמתו של דבר הלמיד היא שורשית: לשם = לשון בחילוף

מ-ג. עי' קוטשר, מחקרים, עמ' 14.

118. השווה ש' ליברמן, גזי קדם, ספר ה', עמ' 183–185; קוטשר, מגילת ישעיהו,

עמ' 314.

אל דמעתה שלהגר לא החרשתה ועל דמעתה את מחריש 572; התוכחת מביאה לידי אהבה ... תוכחת מביאה על ידי שלום 578; לפי שנתנו אילו נפשן עליה נקראת לשמי [לשמך] 964 – שנתן אהרון נפשו עליה ונקראת על שמו 965; איני מיחד שמי על בירייה אלא לאחד 980. תיקונים: שכך גזר הקב"ה על ארי [לארי] 868; והוא בא ועורר עמו לבכורה [על הבכורה] 764.

(3) חילוף על – עד¹¹⁹: על שהיתה שכינה עמהם כת' אנשים – עד שלא עשו שליחותן אנשים 517; לעולם אינו גוזלן על שיי-גזלנו (= עד שיגזלנו) מתחת ידו 579; תיקונים: עד [על] אחת כמה וכמה (2 ×) 881, 978; על [עד] שלא מלתי היו עוברים ושבים באים אצלי ... עד שלא מלתי היו בני אדם פלוגים באים אצלך 478; שמא יש בלבבכם מחלוקת עד [על] הקב"ה 1252. (4) חילוף אחר – אחר: מאחור (= מאחר) שהוא < קורא > אותן גדולים 42; אילו מה שהיו על שפת הגג, אבל מה שהיו לאחריהם (= לאחוריהם) ולאחרי אחריהם אין כל ברייה יודעת 1265. תיקון: ויפל רוכבו אחר. וחזרו דברים לאחריהם [לאחוריהם] 1265.

(5) של-¹²⁰: תמיד מחוברת למלה שלאחריה.

(6) ש- (= של-): בכתובה מן הגיזה, שפירסם ש"ד גויטיין¹²¹, מצאנו כתוב: "עסר בתישרי ששנת אלפא ומאה ותמנן ותרתי". והמהדיר העיר שם: "ששנת במקום 'שלשנת' ואולי תוקן כך. עכשיו הדוגמה הזאת אינה בודדת כי 'ש- (= של-)' נמצא כמה פעמים בכ"ו. הוא הורגש כ'טעות' ועפ"ר תוקן. הדוגמאות: אין אנו כדי להניק את בנים מחלבו שצדיק שלי צחק 564; לאמן שאילו [שלאילו] אני מגרש 823; הכנסה משפועל [משלפועל] מנין 840. אשר להסבר הצורה, דעתי כמו שאמר פרופ' קוטשר¹²², שיש כאן בבואה של 'ד-' הארמית.

מלות ויקה

(1) אשר, כאשר: חשיבות גדולה נודעת למלים אלו, המופיעות בכ"ו על יד 'ש-', 'כש-'. אין לך הבדל כל כך ברור בין לשון המקרא ללח"א, כמו זה שהאחת משתמשת כמעט תמיד ב'אשר'-¹²³, והשנייה אך ורק ב-'ש'-¹²⁴. הופעתה

119. אפשטיין, מבוא, עמ' 1227–1228.

120. ילון, מבוא, עמ' 26–27, 189–193; י' קוטשר, לשוננו כו, עמ' 10.

121. במאמרו, ארבע כתובות עתיקות מגניזת קהיר, לשוננו ל, עמ' 200, כתובה 1, שו' 6.

122. שם, עמ' 216. יש להוסיף ששימוש זה ידוע גם כן מפונית. ראה: J. Friedrich,

Phönizisch-punische Grammatik, Roma 1951, § 310, 2, 3

123. 'ש-' במקרא, ע"י סגל, דקדוק, עמ' 57.

124. 'אשר' מופיעה בלשון התפילות; ע"י סגל, שם.

של 'אשר' בלחב מראה, שצורה דקדוקית הצליחה להישאל לתוך הלשון הספרותית בגליל. הדוגמאות: כאשר עשו כן עשיתי (2 × 289; כל אשר אני עושה בשבילך אני עושה 554; והיו מעשיו נאים ונעימים. ונשבה ממנו והוצאתי אותו לשם המאורע אשר <לו> 1179¹²⁵).

(2) כמו ש-(= כאילו): הביטוי הזה מצוי ארבע פעמים בכ"ו. אבל בשאר כתב־היד תוקן ל־כמי ש- (כך תמיד בכ"ל, ופעם אחת בכ"ו). הצורה המקבילה בארמית ביונית 'כמא ד-' מראה שהביטוי 'כמו ש-' הוא נכון, ושהביטוי שאול מן הארמית¹²⁵. מלבד ביטוי זה 'כמו' אינה נמצאת בכלל

125. יש להוסיף דוגמה אחת משויק־ר: והעיסה הזאת אשר אני נותן לך 7111.
125א. [בארמית גלילית, למשל: עבדו גמירא הינן חייבין ואם עבדין תתובא הלא הינן זכאין כמה דלא ידעית (= כאילו לא ידעתי) ולא איתפרע (תרעם יונתן לבר' יח, כא)].
בארמית בבליית, למשל: היכא דחישב (צ־ל דחשיב) לה בלבונה כמה דחישב (צ־ל דחשיב) ביה בכוליה מתיר דמי (מנחות יז, ע"א). ראה: M. Schlesinger, *Satzlehre der aramäischen Sprache des Babylonischen Talmuds*, Leipzig 1928, pp. 253–255.
כידוע, במידה יתירה נמצא בתלמוד הבבלי הביטוי 'כמאן ד-' באותו מובן. כגון: כיון דשרו ליה רבנן לאשתמושי בגוייהו כמאן דאישתמש בגוייהו דמי (בבא מציעא כט, ע"א; ראה שליזינגר, שם). הביטוי האחרון הזה עורר את תמיהתו של שליזינגר (שם, עמ' 254): Dies Korrelativ ist nur in wenigen Fällen, wie wir erwarten müssten, das neutrische *ma*, meistens das persönliche *man* (vereinzelt hebraisierend: מי), *auch wo ein persönliches Vergleichenes gar nicht denkbar ist, weil im Vergleichssatz gar keine Person vorkommt* (ההדגשה שלי. – מ"ס). אולם לאמתו של דבר המרכיב 'מאן' בביטוי 'כמאן ד-' אינו 'מאן' השכיחה שפירושה 'מי' אלא 'מאן' המופיעה לפעמים בספרות הגאונים במקום 'מאי' (= מה) של התלמוד הבבלי. (ראה י"ג אפשטיין, דקדוק ארמית בבליית, ירושלים תשכ"ה, עמ' 29; הנ"ל, Post-Talmudic-Aramaic Lexicography, *JQR*, N.S., XII, pp. 358, 385; 'מן' (= מה) מופיעה גם בסורית. ראה: C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*², Halle 1928, p. 393b).

וכן אנו מוצאים את הביטוי הזה בניבים הארמיים הנוצריים הן במערב והן במזרח. בארמית נוצרית אייית אחרי הפועל 'דמא' הבא להציג משלים מוסף ביטוי זה להדגיש את האופי המשלי של הסיפור. כגון: בכך תתדמא מלכותא דשומיא לעסר בתולן דנסבו (!) למסדיהון (!) ונסקו (!) לאורעותה דחתנא. חמיש די מנהון (!) הוו (!) סכהן וחמיש סקיחן. כמה די דנסבו (!) סכהתא לפדיהון (!) לא נסבו (!) עמהון (!) מישה ... היך מא גר דגבר עבר דיול לה (מתי כה, א–ג; יד = שולטס, דקדוק, עמ' 111). וכן גם בסורית, בביטוי 'איך מא (אכמא) ד-', כגון: איך מא דלא אית חית מיתא ולא נוחמא (= כאילו אין תחיית המתים ואין נחמה; P. Bedjan, *Homiliae Selectae Mar-Jacobi Sarugensis*, Leipzig 1910, Vol. 5, p. 790, 1.3). ראה מראי המקומות המובאים על ידי ברוקלמן, שם, עמ' 14, 18.

מן הביטוי בארמית גלילית 'כמ(א)ן ד-' (למשל: יוהדן דמקסל ספסלה כמן דהוא (בין השיטין: דאינו <ן>) תרתיי, תרביץ, שנה ג, עמ' 240, שר' 14 = ירוש' שבת טו, ע"א, שר' 55), אי אפשר להכריע לכאן או לכאן, כי בארמית גלילית 'כמ-

בכיו. הואיל ובלחא קיימת רק 'כמות' הרי שיש לראות בהופעת 'כמו' שאילה מן המקרא. הדוגמאות: הסיר קונעתו ועשה אותו זיטוטוס, כמו שהוא מת ואשתו מותרת 289; וכמו שהוא מת דמו מותר אשתו מותרת 351; כיון שהיא יורדה טיפה אחת מלמעלן הן מקבלים אותה בצמאון כמו שלא טעמו מים מימיהם. כך הן ישראל גדלים בתורה, כיוון שהן שומעין דבר אחר [חדש] מן התורה הן מקבלין אותו בצמאון כמו שלא שמעו דבר תורה מימיהם 1247-1246. אבל: אם מעלה (= מעלי) מיסים היו כמי שנשתעבדו 1263. הגרסה הנכונה נמצאת בדפוס הראשון: כמו שנשתעבדו¹²⁶⁴.

(3) כמה ש-(= כמו ש-): הביטוי המקביל בלחא הוא 'כמות ש-'. מלבד שימוש כמלת יחס לפני כינויים (לפני שמות תמיד 'כנון' כמו בלחא) נעלמה לגמרי 'כמות' בלחב, ובמקומה מופיעה מלה שאולה מן הארמית 'כמה' 126-א. הדוגמאות: יכול אתה לעשות כמה שעשה אבינו אברהם 585; אלא הרי אני קורא אותו כמה שקרו אותו שניהם - ירושלים 608; כמה ש' (= שנאמר) 127823. (4) קודם עד שלא (= לפני ש-, טרם): ביטוי זה + הפועל בעבר או בעתיד בא במקום 'עד שלא' + העבר בלחא. הביטוי הזה, כנראה, אינו שאילה מן הארמית, אלא הוא שינוי פנימי עברי¹²⁸. הדוגמאות עם הפועל בעבר:

פירושה גם 'כמי' וגם 'כמה' (השווה קוטשר, מחקרים, עמ' 22). לפעמים הסופרים החליפו 'כמו' עם 'כנון'. השווה: אחד מכם גלה לברבריה, ואחד מכם לסרטמי' כנון שגליתם כולכם (פסדר'כ 8912). הגרסה הנכונה נשתמרה שם רק בכי' אוקספורד: והוא כמו שגליתם (ראה ח'י שם). בהקשר זה ראוי לציין, שבכלל 'כנון' אינה קיימת בלשון חז"ל של ארץ-ישראל ובארמית גלילית כמלת חיבור, אלא אך ורק כמלת-יחס [הדוגמה שהביא דלמן, דקדוק², עמ' 239: כנון דאתיין אינון עלין (ירוש' סוטה כג, ע"א, שו' 39), צ"ל: כנון אינון דאתיין עלין (ש"ג 21624)]. אולם מלות-החיבור 'כנון ש-', 'כנון ד-' נפוצות בעברית ובארמית של התלמוד הבבלי, וזה השפיע לפעמים על מעתיקי ספרות ארץ ישראל.

כנראה, ההבנה הבבלית נכונה 'כמאן' = 'כמי' בביטוי 'כמאן ד-' בארמית בבליית גרמה לכך, שהמעתיקים שינו את הביטוי 'כמו ש-' אל 'כמי ש-'.¹²⁶

126. וכן בתלמוד הירושלמי: יעשה כמו שהיניחה על כל אמה ואמה (ש"ג 6511); אלא מכיון שנאל יצחק כמו שנאלו כל ישראל (ש"ג 1761). 126א. במקואות ה, ב; גורס כ"ק 'כמות שהיה' (בדפוסים: כמו). במכתב עברי של בר כוסבא (DJD II 436) יש לקרוא לפי הצילום (pl. XLVI) 'ממה שעסט[?]', ולא 'כמה' כפי שקרא מיליק.

127. יוצאים מן הכלל: (1) תחזור היא פלטין לכמו שהיית 260. אבל במקבילת: למה שהיית 32, מה שרומז לגירסא המקורית: *לכמה שהיית; (2) כמו שהיה לימוד 400. שתי הדוגמאות אצל סופר 2!

128. אולם השווה 'קדם עד דלא' המופיע בתרגום הירושלמי (למשל: שם א, יט). הביטוי כנראה התפתח מביטויים כנון הביטוי הבא: קודם ארבעים שנה עד שלא גלו

קודם עד שלא השקיע 610; קודם עד שלא עמד מלך בישראל 997; קודם עד שלא נולד 1030. הפועל בעתיד: קודם עד שלא יחריב לעולמו 259; קודם עד שלא ישקיע 619; שישמור¹²⁹ יוסף את השבת קודם עד שלא תנתן 1140.

מלות קריאה

אוי – אי¹³⁰: בכִּי־וֹ אנו מוצאים שתי הצורות וקשה להכריע, אם היו שתיהן קיימות באמת, או אם הצורה אִי־ של לִי־ תוקנה על דרך לשון המקרא. דוגמאות: אוי לנו 400, 403; אוי לך אחי. אמ' ליה: את אוי לך ולא אוי לי 467–468; אוי להם 847; אוי לנו ($2 \times$) 1160; אבל: אילו (= אי לו) שאמ' לו הקב־ה 186; אילו למי שהוא בוטה [בוטח] בהן 1088; אוי [אי] להן לרשעים 308.

3. הפועל

הערות כלליות

כאן יידונו עניינים שונים, שכוחם יפה בכל הבניינים ובכל המורות; אחרי כן ידובר על הבניינים והמורות למיניהם.

העבר

(א) נוכח – ברוב המכריע של הדוגמאות הסיומת כתובה בה־א, היינו: תה־¹³¹. למשל: החרשתה 572; נתתה 579, 580; שפכתה 599; עיכבתה, אמרתה 604; תפשתה 633; ורעתה, למדתה 659; פעלתה 716; תבעתה ($2 \times$) 718; נתגששתה ($2 \times$) 920; ועוד. חסר: חזרת ואמרת 604; העמדת 1242; זכית 193.

(ב) נסתרת – ידוע היטב, שבל־ה סיומת הנסתרת של פועלי נחי למ־ד היא ת־^{131א}, ואפשר להתווכח, אם יש כאן ארכאיזם עברי או השפעה ארמית. אם באמת השפיעה הארמית, יש מקום לשאול, מדוע הסיומת ת־ ת מופיעה רק בפועלי נחי למ־ד, ולא בשלמים? בלח־א אין דוגמאות בפעלים השלמים עם הסיומת ת־, אבל בלח־ב יש כמה דוגמאות ודאיות. הסיבה לכך יכולה

(בטעות מודפס: גלו שלא) ישראל לבבל (שִׁיג 181). המלה "קודם" הושמטה על פי רוב בירושלמי ובמדרשי הגליל, כנראה בהשפעת עֵד שלא־ השגור בלח־א.

129. קרא: שישמר (= ששמר). הסופר לא הבין את הכתיב מלא י־ד אחרי ש־ (השווה אפשטיין, מבוא, עמ' 1243) ותיקן מעבר לעתיד. השווה גם הצורות הבאות: קודם שיביא עליהם מי המבול 293; עד שלא תלד האשה 849.

130. קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 266–267, והספרות המסומנת שם; אפשטיין, מבואות, עמ' 356, הע' 17.

131. כתיב זה רגיל גם במשנה ובמגילות מדבר יהודה. ראה: Z. Ben-Hayyim, *Studies in the Traditions of the Hebrew Language*, Madrid-Barcelona 1954, pp. 47–48. 131א. ראה הדוגמאות שאסף אפשטיין, מבוא, 1252–1253, והספרות המסומנת שם.

להיות אך ורק בהשפעה ארמית. הדוגמאות: הם קילקלו את התורה [הצורה] שנתנת (= שניתנה) לארבעים יום 292; נשמה מאימת נתנת באדם, משיצא ממעי אמו או עד שלא יצא ממעי אמו... ומאמתי נתנה בו הנשמה משעת פקידה 321; ועברה לפניו והיתה מסתמכת על שפחותיה וצמצמת (= וצמצמה) פניה וראה שפחתה ואותה לא ראה 458; אבל צעירה שחסת על כבוד אביה 541; היתה יודעת ושתקת 132848.

הבינוני

השימוש בבינוני במקום העתיד בלח ידוע היטב. מה שאינו ידוע – הוא השימוש של הבינוני כעבר סיפורי¹³³. שימוש זה מצוי הרבה בלחב, ואינו בלחא. הסיבה היא השפעת הארמית הבינונית, ששימוש זה רגיל בה מאוד. הדוגמאות: הכל קילקלו מעשיהן בדור המבול. הכלב הולך < אצל > הזאב והתרנגול הולך אצל הטווס 266; מעשה בחסיד אחד שיצא לכרמו ושובת וראה עוללה אחת 268; נח כשהוא יוצא מן התיבה הקישו ארי ושברו 272; משה בורח מפני פרעה, ועכשיו הוא משקעו בים 275; כשמתבקש לעמוד אמ' לו הקב"ה 482; ידע במכירתו שליוסף ואינו מגיד 829; אדם הראשון על מצוה קלה עובר ונטרד מתוך גן עדן 1066.

מאחר שהורגש שימוש זה של הבינוני מוזר בעיני המתקנים, שינו אותו לעבר: הקב"ה מחיה מתים ואלהו מחיה [החיה] מתים. הקב"ה עוצר נשמים ואלהו עוצר נשמים. הקב"ה מברך את המיעוט ואלהו מברך [ברך את] המיעוט. הקב"ה מחיה מתים ואלישע מחיה [החיה] מתים. הקב"ה פוקד עקרות ואלישע פוקד עקרות. הקב"ה מברך את המיעוט ואלישע מברך [ברך] את המיעוט. הקב"ה ממתיק את המר במר. ואלישע ממתיק [המתיק] את המר במר 909–910; מקציף [הקציף] עבדים על אדוניהם ליתן גדולה לצדיקים 1079; אמ' לו הקב"ה: את שוכחו ואני לא שוכחו [שכחתי] 1085.

העתיד

(א) מדברים = מדבר – כבר העיר דלמן¹³⁴, שבארמית הגלילית צורת המדברים יכולה לשמש גם בשביל המדבר¹³⁵. בשרידי התרגום הארץ-ישראלי שפרסם קאהלה¹³⁶, מצא ח"א גינוברג אותן הצורות¹³⁷. במאמרו הוא חולק על

132. אם אין כאן כתיב חסר.

133. הדוגמאות שהביא סגל, דקדוק, עמ' 129, אינן לעניין: (1) צורות בינוני המציינות מצב, זמן מוגדר ע"י הפועל הראשי; (2) בינוני המשמש כנושא המשפט, ומעמדו כשם עצם.

134. ע"י דלמן, דקדוק², עמ' 265.

135. התופעה הזאת ידועה גם מן הערבית המערבית (ראה: C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, Vol. I, Berlin 1908, p. 567), ובארמית של מעלולא (ראה: A. Spitaler, *Grammatik des neuaramäischen* (Dialekt von Ma'lūla, Leipzig 1938, p. 148).

136. ראה: P. Kahle, *Masoreten des Westens*, Vol. II, Stuttgart 1930, pp. 1–62.

137. תרביץ, שנה ה, עמ' 382–383. אוסיף כאן את הדוגמאות שאספתי מכ"ו: אמ' ליה

דלמן וטוען, שבארמית הגלילית משמשת אך ורק צורת המדברים בנ-ן, והצורה באל-ף אינה קיימת כלל וכלל, וכל הדוגמאות באל-ף שמצא דלמן הן פרי אי-הבנתו או שיבושים בטקסטים¹³⁸.

בא כיו ומראה לנו שגם בעברית של אותה התקופה צורת נקטול יכולה לשמש במקום נקטול, כנראה בהשפעת הארמית הגלילית. אין ספק שתפוצתה של צורה זו בטקסטים הייתה פעם רבה יותר מאשר היא עכשיו, לאחר שתוקנה בידי הסופרים¹³⁹. אביא כאן את כל הדוגמאות שמצאתי בכיו בצירוף ח-נ שיראו את תהליך התיקון:

אמ' הקב"ה: מה אם אילו שהן [שאין] להן לא פה ולא אמירה ולא דיבור הרי הן מקלסין אותי, לכשנבראו בני אדם אתמהא על אחת כמה וכמה 32. ח-נ: לכשנברא ל, קטע עזיה, ב-ר ט-א, מבוא, עמ' 150, לכשאברא י, לכשאבראו א', לכשיבואו מ.

לאחר: צלי עלי. אמ' ליה: מה נצלי (= אתפלל) עלך? 44; לית לי מה ניתן לה פרנה 154; אמ' ליה: להן את אול? אמ' ליה: נסוק (= אעלה) למצליה בירושלם 296; ואמ' לבנה: צא והדלק לי את הנר דנקטע (= שאקצוץ) טיבורך 335; הלוי נסב ונתן (= אשא ואתן) עם מרה 451; אמ' להן: מה נעבד (= אעשה) לה? 649; מה נעבד וגזרית? 711; מה נעביד ונמלייא (= אעשה ואמלא) יתהון? 761; אמרה: נימר להן 1096; סב תרתין סלעין ושוב קי דניעול (= שאכנס) 1262.

138. שם, עמ' 383, הע' 14. כנראה הצורה אקטול הייתה אפשרית עי נקטול – בניגוד לדעת גינוברג – כשהאל-ף הייתה מורפימה כבולה, כפי שמוכיחה הדוגמה הבאה: לא אוסיף. לא אוסיף. לסגי לסגי 251. טהעאדאר לא הבין את הצורה הזאת וניסה לפרש: יולסגי משקלו כמו להוי לצלי, ועי דאלמאן צד 212 (= דלמן, דקדוק², עמ' 264). כוונתו לצורות העתיד גוף ז' וזכר עם תחילית ל-מ-ד, שרשם דלמן כאפשריות בארמית יהודית מערבית. אולם כולן שיבושי מעתיקים בהשפעת התלמוד הבבלי. כבר הבין המהרז"ו לנכון בפירושו למקום (פכ"ו, ו): יומ"ש (= ומה שכתב) לסגי לשון ירושלמי הוא שמדבר בלישנא קלילא ומחסר ה"א (= האל-ף) ומבליעו שהיל-ל (= שהיה לו לומר) לא אסגי לא אסגי והבליע האלפ-ין ואומר לסגי-. מכאן ברור, שבארמית גלילית הייתה קיימת גם צורת אקטול על יד נקטול. אחרת היה צריך להיות *לא נסגי.

139. בכל זאת נקטול = נקטול נשרד בכמה מקומות בכל כתב-היד של ב-ר, ואפילו בדפוס הראשון. המהדירים לא האמינו למראה עיניהם וניסו לפרש כל מקרה כשיבוש או כלשון רבים. נקטול = נקטול נמצא פעם אחת בתוספתא(?) המצוטטת בתלמוד הירושלמי שבת טו, ע"ג, ש' 18 (מצוטט עי ש' ליברמן, במאמרו הנ"ל של גינוברג עמ' 383, הע' 14): ידנתי רבי נחמיה: מפני מה אין קורין בכתבי הקודש אלא מן המנחה ולמעלה? מפני שטרי הדיוטות. שאם אומ' את לו שהוא מות' אף הוא או': מה בכך שנתעסק בשטרות יי. אפשטיין, מבוא, עמ' 1255, מצא דוגמה אחת במשנה לפי כיו לו (תרומות פ"ח, יא): יתן לי אחת מהן ונטמא (בכ"ק הגרסה יאטמא והאל-ף כתובה על מחיקה ואי לקרא מה שהיה כתוב מקודם). לדעתי הצורה לא הייתה קיימת בלח"א והופעתה פעם אחת במשנה כנראה שיבוש מתוך השפעת לח"ב.

במקבילה: לכשאברא בני אדם 260.

ח"נ: לכשנברא דא², לכשאברא ל, לכשנברא כ.
ברור הוא, שיש לגרוס בשני המקומות לכשנברא. פעם תוקן לעבר
נסתרים¹⁴⁰, ופעם לצורת "אקטול".

התבונן מאיכן לברותה. אמ': לא נברא אותה מן הראש 162.

ח"נ: לא נברא לפ, לא אברא דחאכ"מ, איני בורא י.

המאמר מוכפל 955. ח"נ: אברא לא¹.

כיון ששמע אדם הראשון השחירו פניו. אמ': מה נהא קשור לאבוס כבהמה?

194.

ח"נ: אני נקשר ל, הריני קשור א¹, הרי אני קשור א².

מעשה בחסיד אחד שיצא לכרמו ושובת וראה עוללה אחת ובירך עליה.

אמ': כדיי העוללה הזאת שנברך עליה 268.

ח"נ: שנברך דפגכ, שאברך לא¹.

פעם אחת היה אברהם מדבר עם הקב"ה. באו מלאכי השרת להדבר עמו.

אמ' להם: נפטר מן השכינה שהיא גדולה מכם תחילה ואחר כך אני מדבר

עמכם. כיון שנדבר עם הקב"ה כל צורכו אמ' לפניו: רבוננו שלעול! צריך אני

לדבר. אמ' לו: היפטר לשלום 474.

ח"נ: ניפטר לגת, נפטר דא, נפטר אני כ, איפטר פ.

אמ' המלך: יודע אני אילו מן פטריקון שלו הייתי מבקש, לא היה מעכב

עלי. נמלך בו ומה בכך. כך אמ' הקב"ה: כבר נתתי את הארץ מתנה

לאברהם... ואילו מפטריקון שלו הייתי מבקש לא היה מעכב. ומה בכך

נמלך בו 499-500.

ח"נ: ונמלך לי, ונימלך ד, אלך ואמלך א².

באותה שעה אמ' יצחק: הלויי הגלה (= יגלה) עלי הקב"ה ויאמר לי

שנחתך אבר מאבריי ולא נעכב 588.

ח"נ: שנחתך לפ, שאחתך דתמ, שאחתך אכית, שיחתך ד¹; אעכב - כל

כתבי-היד מלבד כ"ו.

ויאמר אל תשלח ידך. וסכין איכן הוא? נישלו דמעות ממלאכי השרת

עליה ושחת. אמ' לו: אחנקנו. אמ' לו: אל תשלח ידך אל הנער אל.

אמ' לו: נוציא ממנו טיפה שלדם 603.

ח"נ: נוציא לחגכ, אוציא דפאתימ.

עכשיו נעשה. אשיאנו מבנות ענר אשכל וממרא 614.

ח"נ: נעשה ג, מה נעשה כ, מה אעשה דחאת, שנעשה נס ל¹, שנעשה לו נס י,

נעשה נס פ.

מוטב לו [לי] להשתעבד בבית הזה ולא נישתעבד בבית אחר 640.

140. התיקון מתגלה לנו, כי אין שחר לצורת עבר עם תחילית "לכש-".

ח-ג: נשתעבד ל, אשתעבד א'י, ישתעבד גש, ליתא דפא²ת. מנחת יהודה שם: "אני חרע- ואין צורך.

מלאכי שרת על ידי שגלו מסטירין שלהקב-ה נידחו ממחיצתן מאה ושלושים ושמונה שנה. אשמע לך ונדחה ממחיצתן [ממחיצת] 919.

ח-ג: ונדחה כ, אדחה - שאר כתבי-היד.

מבקש אתה שנהא שותף עימך בעולמך 933.

ח-ג: שנהא שותפים ל, שאהא חכ, שאהיה פא.

אמ' לה: ... אשמע לך ושמא אני נבחר לעולה ונפסל מן הקרבן ... אשמע לך ושמא יגלה עלי הקב-ה וימצא אותי טמא 1066.

ח-ג: שמא נבחרתי לעולה ואפסל מן הקרבן ל, נבחר ג, אבחר דפא²כי, אבחר אני א', איבחר ת; וניפסל ג, ואיפסל ת, אפסל פכ.

לאוהבו שלמלך שהיה נפטר מן העולם. והיו בניו טובבים למטתו. אמ' להם: בואו ונגלה לכם מסטיריו שלמלך 1251.

ח-ג: ואגלה ד.

הצורה הזאת ידועה במידה פחותה בשאר ספרות הגליל. אביא כאן כמה דוגמאות ודאיות שאספתי:

כל אותו היום היה אברהם יושב ותמה בלבו ואומר: לאיזו מהם נבור ? לגינהם או למלכיות? זו קשה מזו (פסדר-כ 80¹¹). בובר במהדורתו, עמ' מג, ע-א, תיקן מדעתו: אברור).

א' הק': אם על כבוד בניו חסתי, דין הוא שנחוס על כבודו (שם, 316⁸). א' הק': אם שיפרתם מעשיכם לפני, הרי אני נעשה לכם כשופר הזה (שם, 341⁶). במקבילה בויק'ר תרעז 1: אמ' להן הקב-ה: בניי. אם שפרתם מעשיכם אני עושה (ח-ג: אעשה, נעשה) לכם כשופר. ברור שהצורה המקורית תוקנה בויק'ר.

אמ' לו: חייך שעשרה דורות מנח ועד אצלך, עם אחד מהם לא נידבר ועמך נידבר (ויק'ר קצו 2). במקבילה בפסדר-כ 269: דברתי ... מדבר. מזה נראה לי שהגרסה המקורית הייתה: דברתי ... נידבר.

לצייר שהיה יושב וצר איקונין שלמלך ... מיד רפו ידיו שליוצר. אמ': שלמי נצור ? שלראשון או שלשיני (ויק'ר תקמו 6; תקמח 2).

א' להן: ראיתי אותם מבקשין להטעות את חכמים. אמרתי: מוטב שאלך אני ונודע (ד-ו: ונודיע) לחכמים (שיג 149¹).

וכן, לדעתי, יש להבין את תפילתו של ר' נחוניה בן הקנה, המובאת בירוש' ברכות ז, ע-ד (לפי ד-ו): יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שלא נקפיד¹⁴⁰ כנגד חבירי ולא חבירי יקפידו כנגדי. שלא נטמ' את הטהור

¹⁴⁰ לפי גרסת כ"י ואטיקן 133 של ירושלמי ורעים (= כ"ר), המובאת במהדורתו של הירושלמי ברכות להרב ש' גורן במקום. בתלמוד הבבלי (ברכות כח, ע"ב) התפילה

ולא נטהר את הטמ'. שלא נאסר את המותר ולא נתיר את האסור ונמצאתי מתבייש לעולם הזה ולעולם הבא.

גם בתקופה מאוחרת יותר אנו מוצאים את הביטוי הזה בארץ ישראל. למשל: לאשה שנעבה שה מהעדר וברחה. והיה הרועה רץ אחריה. הלכה לביתה וכיסתו בבגד. אמר לה הרועה: ראית שה אחד? אמרה לו: נהא אוכלת מבשרו של זה המוטל במטה שאיני יודעת (תנחומא, מהדורת בובר, עמ' 203). לבסוף אציין עוד דוגמה מתקופת הגאונים שנתקלתי בה אנב קריאה. הימצאותה מראה, שִׁנְקטול' = 'אקטול' שימשה אפילו בעברית הכתובה בבבל. הדוגמה לקוחה מתוך תשובות רב חיי בר נחשון ראש מתיבה. התשובה נמצאת בכ"י Vat. Ebr. 299 וב־הלכות קצובות דר' יהודאי, שהוציא לאור י' מילר¹⁴¹.

Vat. Ebr. 299

הלכות קצובות דר' יהודאי

כך ראינו: ישר' שקדש עליו את השבת בדרך רחוקה או בדרך קרובה ואין עמו פת ולא מים ומצא שם גים שאופין פת בשבת ומביאין מים, מותר לישר' לאכול מן אותו הפת ולשתות מן המים. מאי טע' דכת': וקראת לשבת עונג. עונג אתה עושה ממנו ואין אתה עושה עיני. אבל אסור לישר' לומר לגוי: אופה (כך!) לי לחם מה שנאכל, והבא לי מים מה שנשתה.

ישראל שקדש עליו את השבת בדרך רחוקה או קרובה ואין עמו פת מותר לישראל לאכול מאותו פת [שג] ולשתות מן המים. מאי טעמ' וקרית [וקראת] לשבת עונג. עונג אתה עושה ממנו ואין אתה עושה ממנו עיני, אבל אסור לישר' לומר לגוי: אפה לחם מה שאוכל והביא לי מים מה שאשתה.

לדעתי, אין להבין את הדרשה הבאה אלא על בסיס 'נִקְטול' = 'אקטול' בלח"ב:

ועתה לכו ונהרגו וגו' – אמ' להם הקב"ה: אתם אמרין: נראה [ונראה] ואני אומ': <נראה> הא נראה דברי מי <עומדים> 1018. (ב) עתיד מוארך, מדבר – יש רק דוגמה אחת בכ"ו: ארכיבה לזו סוכה אחת מירחו 387.

ג) צורת הפסק גוף ג' רבים¹⁴² – מצאתי רק דוגמה אחת בכל כ"ו: הרבה קטיגורין יעמודו מיכן ועד גיחון 899. בלח"א צורת ההפסק הייתה הצורה

מובאת בסגנון אחר ומנוסחת כולה בטף ראשון יחיד ('אכשל ... אומר ... ואשמח').
141. שני הקטעים נתפרסמו ביחד בגו' קדם, ספר שני, עמ' 2, ומשם אני מעתיקם.
142. ע'י קוטשר, מגילת ישעיהו, עמ' 255–261.

הרגילה גם בהקשר. בביר מחוסר ניקוד אי אפשר לדעת אם צורת ההפסק הייתה בשימוש בעבר. רק בעתיד כשיש אם קריאה ניתן לדעת. הימצאותה של רק דוגמה אחת בטקסט כל כך ארוך מלמדת, לדעתי, שבעברית הגלילית, לשון כתובה, היו צורות ההקשר הרגילות בכל מעמד במשפט.

(ד) צורת יקטלון¹⁴³ – דוגמה אחת: יתוספון משנותיי על שנותיך 1233. אם אין כאן שיבוש, יש להסביר את הצורה כמושפעת מן הארמית.

(הסיום יבוא)

143. השווה שם, עמ' 145.

משמעות החרוז בשירת ספרד

יען ראיתי החרוז יתר לכל
דבר, ואם דרכו מאד נפצרת
(ר' שלמה אבן-גבירול „אתן לאלי עז“).

משוררי ישראל בספרד קיבלו מן הערבים את הדרך לקשור את כל בתי השיר יחד בחרוז אחד¹. והטעם לדרך החריזה הזאת, שבתי השיר של המשוררים בתקופת ספרד אינם מחוברים מתוכם בחיבור אמיץ², על כן הוצרכו לחברם בחיבור מן החוץ, בחרוז אחד, המשמש בריח המברית את השיר מן הקצה אל הקצה ומחבר את בתיו להיותם לאחדים³, הוא החרוז הידוע בשם החרוז החוזר⁴ או החרוז המברית⁵.

1. חרוז המברית את כל טורי השיר נמצא גם בפיוטי ארץ ישראל, כגון בפיוטיו של יצחק בן-עמרם „ברית אותו אימנתה“ (פיוטי יצחק, מהדורת מנחם זולאי, עמ' לב), „אז ערות על יאור“ (שם עמ' נח), „ת...עמוקות, שוקד עיצות מעמקות“ (שם עמ' נט). אבל נראה, כי לא הוא הכריע במנהג של המשוררים העברים בספרד לחרוז כך את שירי החול, אלא הדוגמה של השירה הערבית הכריעה בדבר.

2. מפני הרפיון שבין הבתים הטעויות שכיחות בסדר הבתים של השירים, והמעתיקים של כתבי-היד משתבשים בהם. כגון השיר „בקבר זה“ לר' משה אבן עזרה, שבכ"י שד"ל סדר הבתים ג' וד' כך הוא: „ואכן בעון הדור“ וכו' – בית ג', „כליל יופי“ וכו' – בית ד', וכן נדפס בשירי משה בן יעקב בן עזרה שהוציאו לאור ח"ג ביאליק וי"ח רבניצקי עפ"י אותו כ"י. ובשירי ר' משה אבן עזרה כ"י שוקן סדר הבתים ג' וד' הפוך, וכן הדפיס חיים בראדי בדיואן משה אבן עזרה עמ' ח'. ועיין במבוא לדיואן עמ' 11, שהעירו על דבר זה. מפני אותה סיבה של רפיון החיבור שבין הבתים יש שהחכמים המוציאים לאור את השירים משנים מסברה את סדר הבתים מכפי שהם כתובים בכתב-יד, וסודרים אותם בדרך אחרת. כגון ח' בראדי שעשה כן בשיר „בי הזמן חצי גודד שלח“ ליצחק אבן עזרה, שהדפיסו בספרו „מבחר השירה העברית“ עמ' ר"ט-ר"י, והעתיק בית ז' ממקומו וקבעו לאחר בית ח'. עיין שם בעמ' שמיג בהערות לשיר „בי הזמן חצי גודד שלח“. וכגון השיר „נחר בקראי גרונ“ לר' שלמה אבן גבירול, שהדפיסוהו ביאליק ורבניצקי בשירי ר"ש אבן גבירול בכרך הראשון, משירי החול עמ' 4-6, ושם בא הבית „אקוץ בחיי ואמאס“ וכו' במקום הארבעים ושמונה בסדר הבתים, לאחר הבית „נפשי במותי תרגן“ וכו'. אבל בספר שביעי, מילואים III בתוספות חדשות, עמ' 29, הם כותבים שבכ"י אבן רשף ובשני כתבי יד שהיו לפני דירדון בא הבית הזה במקום הארבעים וחמישה, היינו לאחר הבית „לו קראו לי בני עש“ וכו'.

3. Wolfgang Kayser, *Das sprachliche Kunstwerk*, Bern 1948, עמ' 96.

4. דוד ילין, תורת השירה הספרדית, ירושלים הת"ש, עמ' 9.

5. חיים שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, כרך שני, עמ' 734.

תנח המשוררים הערבים לא היה קשה להם לחרוז את שיריהם בחרוז מברית. שכן לשון ערב הרבה ממלותיה אינן מסתיימות בשווא נח אלא בתנועה, על כן כל המלות השוות באות האחרונה שלהן ובתנועתן עושות חרוז. כגון השיר *أَطَاعَ عَنْ خَيْلًا* למותנבי חרוזו *خَرُّ*, וכגון השיר *ضَيْفٌ أَلَمَ بِرَأْسِي*⁷, אף זה לו, חרוזו *م*, וכגון השיר *فَدَيْنَاكَ مِنْ رُبْعٍ* לו אף זה, חרוזו *بَا*. ומן הקולות האחרות של החרוזה הערבית שתנועת ו ותנועת י נחרזות זו עם זו, כאילו היו תנועה אחת, כגון בשיר של מותנבי *كَمْ قَتِيلٍ كَمْ قَتِلْتُ*⁸, שהוא חרוזו *الْخُدُودِ* עם *التَّوْحِيدِ*, וכגון בשיר *وَوَرَاءَ حَقِّ ابْنِ الرَّسُولِ*¹⁰ לאבן האני, שהוא חרוזו *مَنُونُ* עם *وَالْتَكِينُ* ויש חרוזים שהם חמורים יותר, כמו החרוזים של אות ותנועתה והאות שלפניה, כגון השיר האחר של מותנבי, *أَعِيدُوا صَبَاحِي*¹¹, שחרוזו *خَب*, וכגון השיר של אבן תמאם *مَطَرٌ يَذُوبُ الصَّحْوُ مِنْهُ*¹² שחרוזו *خَرُّ*.

התנועות שבסופי המלים של הדוגמאות הללו באות מכוח עמידתן של המלים במשפט, אם נושא אם מושא וכיוצא בזה. על ידי כך נתונה למשורר השליטה על החרוז, שבידו להתקינו כרצונו. שכן די לו במלים השוות רק באות האחרונה שלהן והתנועה שלפניה, ואת התנועה של האות האחרונה הוא מתקן בעצמו, על ידי שהוא מכווין את המלה במשפט באופן שתניענה התנועה החוזרת בשיר. לכן יכלו המשוררים הערבים להמציא להם חרוזים בשפע, בלא שיצטרכו לבקש להם דרכים מיוחדות של חריוזה. אבל המשוררים העברים לא הייתה להם רווחה כזאת, שהמלים בלשון העברית הרבה מהן סופן שווא נח, ואלה שסופן תנועה תנועתן קבועה בהן בדרך כלל, ואינה משתנית על פי עמידתן במשפט, ואין ביכולת המשורר ליתן בהן תנועות כפי רצונו. הלכך הוצרכו המשוררים העברים לתור להם דרכים משלהם בשביל לחרוז את שיריהם.

אבל מניין לה ללשון העברית קולות שווים כל כך הרבה לחרוזות שירים ארוכים של עשרים בתים, של שלושים וחמישים בתים ואף למעלה מזה, כשירים

6. *Poems of al-Mutanabbi, a selection* A.J. Arberry Cambridge 1967 עמ' 37.

7. שם, עמ' 49.

8. שם, עמ' 63.

9. שם, עמ' 19.

10. *المنتخب من أدب العرب*, طه حسين, أحمد الاسكندري أحمد أمين, علي الجارم, عبد العزيز البشري, أحمد ضيف الجزء الأول القاهرة 1936, עמ' 188.

11. *Poems of al-Mutanabbi etc.*, עמ' 43.

12. *المنتخب من أدب العرب*, עמ' 113.

שנכתבו בספרד? בשביל למלא חסרון זה עמדו המשוררים ותיקנו, שיהא החרוז נעשה מן הכינויים, אם מכינויי השם, כגון כינויי הקניין, כינויי הרבים ושאר כינויים, ואם מכינויי הפועל. כינויי השם, כגון בשיר של דונש בן לברט "ואומר אל תישן", שיש בו גם חרוז לצלעיות שבכל בית, והוא מתחלף, ויש בו גם חרוז אחר בסופי הבתים, והוא עומד, והוא עשוי מכינויי הרבים, וזו דוגמתו: אֶהְלִים – הָאֶשְׁלִים – וְנִבְלִים – עָלִים – פְּחִלִּים. חריזה זו נוחה הייתה לדונש, לפי שדי לו במלים שלמיד בהברה אחרונה שלהן, שאף על פי שהן עצמן אינן נחרזות, שלא עָלָה נחרז בְּאֶשְׁלִים, כינויי הרבים עושים אותן לחרוזים: הָאֶשְׁלִים – עָלִים¹³. וכיצד כינויי הקניין? כגון בשירו של ר' יצחק אבן-כלפון "לבבי מאורעיו בזכרו"¹⁴, שאף בחרוזיו אין מן המלים הנחרזות אלא אות נון בלבד, כגון הננין שבתבות מִזְמֵן, מִשְׁטֵין וְעֵין וְאֵין; התיבות הללו גופן אין בהם חרוז, אבל כינויי הקניין עושים אותן לחרוזים: מִזְמֵנוּ – מִשְׁטֵינוּ – עֵינוּ – אֵינוּ. וכינויי הפועל, כגון בשיר "אהלל אשר אין לו דמות ותמונה"¹⁵ לר' שמואל הנגיד, שרוב חרוזיו ככולם עשויים פעלים בכינוייהם, ודוגמתם: נִאֲמָנָה – עָנָה – אֲבִינָה – תִּרְפִּינָה – לָנָה – חָנָה, שרק מידת הדקדוק שִׁנְכוּנָה ביד המשורר מכוונת את הפעלים להיותם חרוזים זה עם זה. וכיצד כינויי הפועל? כגון בשיר "שאלתם על לבבי מי תמכו"¹⁶ לר' שלמה אבן גבירול, שרוב חרוזיו פעלים, וחרוזי הפעלים עשויים כינויי הפועל, ואין במלות הנחרזות אלא אות כ"ף בלבד מעיקר התיבה, והחרוז עשוי מאות כ"ף ומכינויי הפועל הבאים עמה, כגון: תִּמְכוּ – הִפְכוּ – הֶעֱרִיכוּ. ולפי זה חרוז משוררי ספרד רק מעט משיריהם בחרוזים שקולותיהם בדויים מגופי התיבות, ורוב שיריהם חרוז בחרוזים של כינויים¹⁷, היינו שהחרוז עומד רק על אות אחת של גוף התיבה ועל הכינויים שעמה.

13. דונש בן לברט, שירים, יד-ל בצירוף מבוא והערות ע"י נחמיה אלוני, ירושלים תש"ז, עמ' סד-סו.

14. שירי ר' יצחק אבן כלפון, שהוצאתי לאור, מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"א, מבוא, עמ' 36-40.

15. רבי שמואל הנגיד, דיואן וכלול בו ספר בן תהלים, הכין לדפוס והוסיף אחרית דבר והערות א"מ הברמן, ספר א' ת"א תש"ז, עמ' 45-47. דיואן שמואל הנגיד, בן תהלים מתוקן על פי כתבי-יד ודפוסים וכו' על ידי ד"ר דב ירדן, ירושלים תשכ"ז, עמ' 44-47.

16. שירי שלמה בן יהודה אבן גבירול, מקובצים... על ידי ח"ג ביאליק ו"ח רבניצקי, כרך ראשון שירי חול, ברלין תרפ"ד, עמ' 81-82.

17. דוד ילין, תורת השירה הספרדית, עמ' 12-13. ועיין במבוא לספר שירי ר' יצחק אבן כלפון, ירושלים תשכ"א, בפרק החמישי, חידושו של ר' יצחק אבן כלפון בגדר החרוז, עמ' 36-40, שנתבארה שם התייחסותה של דרך חריזה זו בשיריהם של ראשוני משוררי ספרד.

וכיוון שהחרוז משובח, כשקולותיו החוזרים מרובים, לא נמנעו משוררי ספרד להעמיד את החרוז על הכינויים בלבד, בלי שתהא בחרוז אפילו אות אחת מגוף התיבה, כגון ר' משה אבן-עזרה שחרז כך את שירו "שאלוני בעד רע אהבתיו"¹⁸ שחרוזו פועל בעבר בגוף מדבר בעדו, ועמו כינויי הפועל: פִּקְדָתִי - סִעְדָתִי - זִכְרָתִי - שְׂכַחְתִּי - מְכַרְתִּי, ואת שירו "הִלְמֵד מִזְמַן הַפֶּךְ בַּחֲרָתִי"¹⁹, שחרוזו פועל בעבר בגוף נוכח רבים: חִמְדָתָם - פְּמִסָתָם - מְשַׁכָתָם - דְּרַכָתָם - שִׁשְׁקָתָם, ועוד. נמצא החרוז של כינויים מגופי תכונותיה של השירה הספרדית ומראשי סימניה.

נתבאר למעלה, כי החרוז המיוסד רק על קולות הבאים מגופה של המלה שימש רק מעט בשיריהם של משוררי ספרד. דרך דוגמה, ר' משה אבן עזרה חרז בחרוז כזה את שירי החול שלו אחד מחמישה שירים בערך. אחר מיעוט זה יש לחרוז הזה עוד מיעוט אחר, והוא – שאין החרוז העשוי קולות מגוף המלה משמש אלא שירים קצרים של שניים של שלושה בתים, ורובם אינם יתרים על חמישה בתים. והטעם שאין המשוררים חוזרים בחרוז זה אלא שירים קצרים, לפי שאין ביד הלשון להמציא מגופי מלותיה חרוזים הרבה, שכן במקום שאין חרוזים הרבה מתבקשים, כגון בשירי האזור, העשויים מחרוזות מחרוזות קצרות, שם החרוז הזה מצוי. וכנגד זה החרוז העשוי כינויים בלבד, בלי שום אות מגופה של המלה, דרכו שהוא משמש בשירים ארוכים²⁰. נראה, שבראשונה הרגישו המשוררים בספרד בפגם של החרוז העשוי כינויים, שכן בראשית ימיה של השירה בספרד היו המשוררים מטים לחרוז את שיריהם הקצרים בחרוזים הבאים מגופה של התיבה, אבל במשך הזמן הורגלו אל החרוז של הכינויים, ונדבק החרוז הרבה אל גוף של השיר, עד שדמה יפה על המשוררים, ופגמו נתכסה מהם, ולא הרגישו בו עוד, שהמחבר ליפה יפה. שכן אנו מוצאים למשוררים, שהם חוזרים שירים קצרים בחרוזים, שיש בהם כינויים עם אות אחת מגוף התיבה, כגון ר' שמואל הנגיד שחרז שירו "הלעד אני שוכן באהל"²¹ שמניין בתיו שניים, וחרוז בחרוז "רי", שיש בו אות של גוף התיבה וכינויים. וכן שירו "שימה ימין על צלעי"²², שבתיו שלושה וחרוזו "בו", שהוא אות אחת

18. משה אבן עזרה, שירי החל, יוצאים לאור ע"י חיים בראדי, ספר ראשון, ברלין תרצ"ה, עמ' רמו-רמח.

19. שם, עמ' רנב-רנג.

20. כגון השיר "תחילת מאמרים" שם, שמניין בתיו שמונים וארבעה וחרוזו הָם, אֵי הָם (עמ' ג), וכגון השיר "עיני תהום המה" (עמ' צב) שמניין בתיו שבעים, וחרוזו אֵי, וכגון השיר "בשם אל אשר אמר" (עמ' רלז), שמניין בתיו מאה שישים וארבעה, וחרוזו אֵי.

21. דיואן שמואל הנגיד, מהדורת ירדן, עמ' 308.

22. שם, עמ' 309.

מגוף התיבה ועמה כינויים. וכגון ר' שלמה אבן גבירול, שחרז שירו תחילתו "אשר גב לבב דודי"²³ בחרזו "דו", שהוא אות דלית מן התיבה גופה וכינויים עמה, והשיר "ואל תגבה ואל ירום לבבך"²⁴, ששני בתים לו, וחרוזו "שות", שהוא אות שרין מגוף התיבה ועמה כינויים. וכגון ר' יהודה הלוי שאמר שיר "עפרה תכבס בגדיה"²⁵ ששניים בתים לו, וחרוזו "ךה", ובו הריש מן התיבה גופה ועמה כינויים היא מפק, והשיר "נקלותי ודלותי לפרוד"²⁶, שיש בו שלושה בתים, וחרוזו "ךי", שיש בו ריש של גוף התיבה ועמה כינויים. הפליג מהם ר' משה אבן-עזרה, שחרז הרבה שירים קצרים בחרוזים של כינויים, ועמם אות אחת של התיבה גופה, ולא עוד, אלא שלא מנע עצמו מלחרז שירים קצרים בחרוזים של כינויים בלבד, שאין בהם שום אות מן התיבה גופה, כגון השיר "נקלותי בעיניהם"²⁷, שיש בו חמישה בתים וחרוזו "יָהֶם שכולו כינויים. וכן שירו "מה בצע לי"²⁸, שבתיו שניים וחרוזו "אָתִי, שהוא כינויים כולו. כל החרוזים הושוו בעיניהם לגוי, וכולם כשרים היו לחרז בהם כל שיר, וחרוזים שהשתמשו בהם תחילה בדוחק חזרו להיות משתמשים בהם ברווח.

שימוש זה שהורגל בשירה הביא לידי שינוי ערכיהם של החרוזים. הרבה מן החרוזים הבדויים מגופי המלים עשויים אות אחת בלבד ותנועה עמה. ואף על פי שהחרוז עשוי מגוף המלה אינו מן המובחר, וחרוז שאין בו אפילו אות אחת מן המלה גופה, אלא כולו עשוי כינויים, אם יש בכינויים שתי אותיות ועמהן תנועה אחת או שתיים, הרי זה מן המובחר²⁹.

*

בכוח החרוז של הכינויים נפתח להם למשוררים בספרד פתח רחב להמציא להם חרוזים לכל הצטרכותם, ולא עוד אלא שהוקל מעשה החרוז, כפי שנתבאר בדברינו תחילה. שכן די היה למשורר להקרות לו מלים השוות באות אחת שביציאתן, והוא מדעת עצמו טופל להן כינויים, וכבר חרוזיו עשויים. כגון ר' יהודה הלוי, שהקרה לחרוזי שירו "ציון הלא תשאלני לשלום אסירך"³⁰ את המלים: אָסִיר וְעֶדֶר וְשִׁיר וְטָהוֹר וּמֵאִיר, כולן בריבוי ודיבק להן כינוי הקניין לנוכחת, והרי הם כולם חרוזים: אָסִירֶיךָ - עֶדְרֶיךָ - שִׁירֶיךָ - טָהוֹרֶיךָ - מֵאִירֶיךָ.

23. שירי שלמה בן יהודה אבן גבירול, כרך א', עמ' 127.

24. שם, עמ' 162.

25. דיואן... יהודה בן שמואל הלוי... עם הגהות וביאורים... מאת חיים בראדי,

ספר שני שירי חול, ברלין תרנ"ו-נ"ו, עמ' 12.

26. שם ספר ראשון, ברלין תרס"א, עמ' 135.

27. משה אבן עזרא, שירי החל, עמ' נג.

28. שם, עמ' רמו.

29. דוד ילין, תורת השירה הספרדית, עמ' 12-13.

30. דיואן חלק ב', עמ' 155-158.

ולא זו בלבד, אלא שהיה ביד המשורר להקרות לו מלים, כפי שיעלו על מעלות רוחו ויכנה אותן בכינויים ויעשן חרוזים, כדרך שעשה ר' משה אבן-עזרא בשירו 'תחילת מאמרים'³¹, שזימן את המלים: מַעֲשֶׂה וּמַצְפּוֹן וּפָה וּנְשָׁף וְאָף וְרֹאשׁ וְרֶגֶל כּוֹלֵן בְּרִבּוֹ, וחיבר עמהן כינויי הקניין לנסתרים, ואמר: מַעֲשִׂיהֶם – מַצְפּוֹנֵיהֶם – פִּיהֶם – נְשָׁפֵיהֶם – אִפֵּיהֶם – רֹאשֵׁיהֶם – רֶגְלֵיהֶם, והרי הם כולם חרוזים בשירו. ואף על פי שבחרוזי הכינויים פתרו המשוררים את שאלתם, כיצד יחרוזו שירים ארוכים, שמעתה לא היה הדבר צריך יגיעה יתרה, היה החרוז הזה, שהוא אחד בכל השיר כולו, קשה מצד עצמו. שכן מה גועם יש בקול אחד ארוך המהלך בשיר, והקול אין בו שינוי, אין בו עלייה ולא ירידה ולא חילוף, אלא חוזר בסוף כל בית הלך וחוזר. תיקן החרוז הזה את מלאכתו של השיר, ולא תיקן את השיר עצמו. שתחת ריבוי הפנים וריבוי האוושה, שהיו בחרוזים של הפייט שקדם למשוררי ספרד, ואף היה בשירי הקודש של ימיהם, והיה החרוז ההוא משעשע את אוזנו של הקורא, בא עתה תחתיו חרוז המקשה את האוזן, ומביא את הקורא לידי שיממון. וחסרון זה שבחרוז היה צריך תיקון.

החרוז של כינויים, שאנו מדברים בו, מיוחד בסגולה שאינה בחרוזים העשויים מאותיות של גופי המלים, שהכינויים יש בהם שום משמעות, והוא שלא בחרוזים העשויים מגופי המלים, שדרך כלל אין בהם שום משמעות. כגון השיר 'דרור יקרא לבן עם בת'³², שהוא זמר לשבת, של דונש בן לברט, חרוזיו עשויים מגופי המלים. הרי זה לשון מחרוזת אחת שבו:

דֶּרֶךְ פּוֹרָה בְּתוֹךְ בְּצָרָה
וְגַם בְּבֵל אֲשֶׁר גְּבָרָה,
נִתְּץ צָרִי בְּאֵף עֲבָרָה
שִׁמְעֵ קוֹלִי בְּיוֹם אֶקְרָא.

החרוז של המחרוזת מיוסד על הברת רה וגם: רָא, שאין בהן שום משמע. אבל החרוזים העשויים כינויים משמעות להם. כגון משמעות של קניין – שלי ושלך בכינויי השם, ומשמעות של גוף – אני ואתה בכינויי הפועל. כגון השיר 'ה' נגדך כל תאותי' לר' יהודה הלוי³³ שחרוז אחד לו, והוא עשוי כינויים, וזה לשון תחילתו:

וְאִם לֹא אֶעֱלֶנָּה עַל שְׁפָתַי	ה' נִגְדָּךְ כָּל תַּאֲתִי
וּמִי יִתֵּן וְתִבָּא שְׂאֵלָתִי	רְצוֹנָךְ אֲשֶׁלָּה רְנֵעַ וְאִגֹּעַ
וְיִשְׁנֵנִי וְעִרְבָה לִי שְׁנָתִי.	וְאֶפְקִיד אֶת שְׁאָר רֹחִי בְּיָדֶךָ

31. שירי החל, עמ' נג-נז.

32. דונש בן לברט, שירים מהדורת אלוני, עמ' נז-נט.

33. דיואן חלק ג', עמ' 266-268.

חרזו ר' יהודה הלוי שירו זה בכינויי השם, בהברת תי'. והברה זו הבאה מחוברת אל השמות הבאים בסופי הבתים יש לה משמע, ומשמעה: שלי. וכגון השיר 'טרם היתי חסדך באני'³⁴ לר' שלמה אבן גבירול, העשוי אף הוא כינויים וכינויו של פועל. וזה לשון ראשיתו:

השם לִישׁ אֵין וְהַמְצִיאֲנִי.	טָרַם הִיִּיתִי חֶסֶדְךָ בָּאֲנִי
עֲצָמִי בְּכֹר יִצְק וְהַקְפָּאֲנִי	מִי הוּא אֲשֶׁר רָקַם תְּמוּנָתִי? וּמִי
בְּטֶן שָׁאֵל פָּתַח וְהוֹצִיאֲנִי.	מִי הוּא אֲשֶׁר נָפַח נְשָׁמָה בִּי? וּמִי

חרזו ר-ש אבן גבירול את השיר הזה בהברות 'אני', וההברות הללו הבאות דבוקות אל הפעלים שבסופי הבתים כינויי הפועל הם, כך הוא ברוב בתי השיר. ומשמען של הכינויים הללו: אותי.

נמצא, חרוזי הכינויים יש בהם לא שוויון של קולות בלבד, אלא גם שוויון של מושג ועניין, ואינו בא רק למשמע אוזן, אלא גם למשמע הלב. ומשמעות אחת נדבקת אל השיר, וחוזרת בו בכל בית ובית. ומכל מקום לא נמנעו המשוררים במשך הזמן מלערב את כינויי השם ואת כינויי הפועל בחרוזים, כגון בשיר 'שאלי יפה-פיה מה תשאלי מני'³⁵ לר' שלמה אבן גבירול, שיש בחרוזיו שם וכינויו וגם פועל וכינויו, כגון: אֲנִי – וְהִתְעַנִּי, ועירובין אלו מעניין הרחבת החרוזים.

כיוון שנתברר כוחו של החרוז להביא לשיר עניין ומשמעות דברים, הוצרכו המשוררים לעיין בטבע המשמעות שהחרוז מביא, מה עמידה תהיה לו בצד העניין של גוף השיר. אם אותה משמעות של שייכות, שלי ושלך ושלו, או המשמעות של פועל הפעולה, אני ואתה והוא, או המשמעות של מי שפועלים אותו, משמעות של פועל, אותי ואותך ואותו, וכיוצא במשמעות שכינויים עושים, אם אותה משמעות של חרוז תהא עומדת בשיר לעצמה, ואף תהא מפסקת וחוצצת בו, או שתהיה מתערבת בשיר ומתחברת עמו בשום חיבור להיות מסייעת עמו לִישֶׁר כוחו ולחזק מאמריו. נראה, שלא בבת אחת עמדו המשוררים העבריים על כוח מעשיו של החרוז; לאט לאט התחילו תוהים על טיבו, עד שנתגלו להם סגולותיו ואיך יוכלו להשתמש בו.

בכלל הכינויים גם כינויי הריבוי לזכר ולנקבה יאים, אות, שגם אלה שימשו לחרוזים. באלה החרוזים השתמש דונש בן לברט בשיריו. השיר 'דעה לבי חכמה'³⁶, שהוא פתיחה לזיכיונו עם מנחם בן סרוק בדבר המחברת, חרוזו בחרוז של כינויי ריבוי לזכרים. והרי חמשת בתיו הראשונים לדוגמה:

34. שירי שלמה בן יהודה אבן גבירול חלק ב', עמ' 49–50.

35. שם, עמ' 3–4.

36. שירים, הגיל, עמ' סו.

דְּעָה לְפִי חֻכְמָה	וּבִינָה וּמִזְמָה	נִצַּר דְּרָכֵי עֲרָמָה	שְׁמַע הַמוֹסְרִים
וְהִצְדֵּק בְּקֶשֶׁשׁ	וְאֵל תִּהְיֶה עֲקֶשׁ	עָבֹר לֹא תִקְשׁ	פְּלָבוֹת תְּמוּרִים
הִגָּה תְּמִיד לַעֲנוֹת	תְּשׁוּבוֹת מוֹכְנוֹת	צְרוּפוֹת וּבְחוּנוֹת	כְּזָהָב בְּכוּרִים
יִהְיֶה חַי תְּמִיד עֵר	וְהַתְּאוּת זֹעֵר	בִּיעֵן אֶת שׁוֹעֵר	לְרוּחוֹת וּבְשָׁרִים
וְאֵל תִּתְּאוּ חֹמֶר	זְמַן אֲרוֹךְ נִשְׁמֵר	וְרִיחוֹ לֹא נִמָּר	כְּשֶׁקֶט בְּשִׁמְרִים ³⁷

חרז דונש שירו בשמות בריבוי: מוסרים – המורים – בכורים – ובשרים – בשמרים וכו'. ודאי הועיל לו החרוז הזה, שיכול לחרוז בו את שירו, שהוא פתיחה לשיר הוויכוח, ויש בו ארבעים ואחד בתים, ואת שיר הוויכוח גופו יכול לחרוז בחרוז הזה, ואותו השיר מאה ועשרה בתים יש בו. ואין צריך

37. זה פירוש הדברים: 1. דְּעָה – בסגול, והוא עפ"י משלי כד, יד: דעה חכמה לנפשך. ומזמה. ערמה – שניהם עניינם חכמה ובינה, כמו במשלי א, ד: לתת לפתאים ערמה לנער דעת ומזמה. שמע המוסרים – ע"ד משלי ח, לג: שמעו מוסר ותחכמו. ומוסר הוא הנקרא אדב בלשון ערבי. כן תרגם ר' סעדיה גאון במשלי שם: אסמעו אלאדב ותחכמו, וכן תרגם לשון מוסר גם במקומות אחרים. וממנו למדו המשוררים בספרד לקרוא לאדב בשם מוסר. 2. והצדק בקש – ע"ד בקשו צדק בצפניה ב, ג. עבֹר – בעבור. ור' יונה אבן ג'נאח התיר למשוררים לומר כן, בספר הרקמה (ערוך וכו') על ידי מיכאל וילנסקי, ברלין תרפ"ט, עמ' מ"ג, שכתב שם: יוכבר נהגו המשוררים לומר עבֹר במקום, 'בעבור', כמו שאמר המשורר: והצדק בקש ואל תהיה עקש עבֹר לא תוקש בלבנות (בבית) המורים. ויש אנשים מבעלי הדקדוק שתפשו עליו בזה, ואין לתפוש בהשבת דבר אל עיקרו לצורך השיר. לא תוקש – לא תכשל. המורים – הממרים. 3. הגה תמיד – בדברי תורה, ע"ד והגית בו יומם ולילה, יהושע א, ח. לענות – בשביל שיהיו סדורים בסוף לענות תשובות מוכנות וכו', ע"ד מה שאמרו בספרי על הפסוק בדברים ו, ז: ושענתם לבניך, שיהיו מסודרים בתוך פיו, שכשאדם שואלך דבר אל תגמגם בם אלא אמור לו מיד. כזה ב בכורים – כזהב שנצרך ונבחן בתוך הכור. 4. היה חי תמיד ער – כלומר: הוה משתדל עם עצמך. והתאוות נוער – ע"י ר"א אבן עזרא לתהלים ט, ו: גערת גים, שפירש: גערת בלא בית כדמות כריתה, הנני נוער לכם את הזרע, מלאכי ב, ג. ביען – יען, ע"ד יחזקאל לו, ג. את – אתה (במד' יא, טו), כל' הלב. שוער – שומר השער של רוח ובשר, שבך נתחברו שניהם. 5. ואל תתאו – מפרש התאוות שאמר ללב שינער אותן. חמר – עדה"כ תהלים עח ט. ופירשו מנחם במחברת חמר: לשון יין. זמן ארוך נשמר – כלומר: ישן. נמר – סג, עדה"כ ירמ' מח, יא. כשקט בשמרים – כיין ששקט על שמריו (שם). וחיבור כ"ף עם פועל בעבר הוא כדרך פייטני ארץ ישראל. וכבר התיר ר' יונה אבן ג'נאח למשוררים לומר בלשון הוה במקום הדחק, וזה לשונו (ספר הרקמה שם, עמ' מ"ז): יועל הדרך הוה מהורות, ר"ל זרות לברם אלהים (קהלת ג, ח) חורות: בהכח לו דוד (דה"ב א, ד) אין צריך לתפוש על המשורר מה שהביאו הדוחק אליו באמרו: ולא תתאו חמר זמן ארוך נשמר וריחו לא נמר כְּשֶׁקֶט בשמרים. ר"ל, אמרו: כשקט, כי המשקל מקום דוחק. והשעור: כאשר שקט.

לומר, כמה גדולה הייתה התקנה בדרך הזאת של החריוה, שהביאה רווחה למשורר ונתנה בידו חרוז לחרוז בו אחד וחמישים ומאה בתים. אבל החרוז הזה גרם גם לדיחויים בלשון השיר, שהמשורר הכותב בסגנון המקרא הוצרך לשנות מטבע הסגנון הזה וגם מדרך הילוכה של הלשון. כי אכף עליו החרוז. כגון בבית א' כתב: מוסרים, בריבוי, ולא מצינו במקרא אלא מוסר ביחיד, בדומה לחכמה ובינה ומזמה וערמה, הכתובים באותו הבית וכולם בלשון יחיד. ואמר המשורר "מוסרים", וכיוון בזה לדברי מוסר, בסיבת דוחקו של החרוז. כיוצא בזה אמר בבית ג': "צְרוּפוֹת וּבְחוּגוֹת פְּזוֹב בְּפוֹרִים". אמר "פּוֹרִים" בלשון ריבוי, ואין הריבוי משמש כלום, כי רק אחד "כור לזהב", כמו שנאמר במשלי יז, ג. כיוצא בזה, בבית שלאחריו אמר המשורר: "בִּיעֵן אֶת שׁוֹעֵר לְרוּחוֹת וּבְשָׂרִים". אף כאן "רוּחוֹת וּבְשָׂרִים" רבים לאו דוקא, אלא הכוונה לרוח ובשר, שני היסודות הקשורים באדם, כמו שנאמר בתהלים עח, לט: וזכר כי בשר המה רוח הולך ולא ישוב. ואמר "רוּחוֹת וּבְשָׂרִים" לתיקון החרוז. וכן "בְּפוֹרִים" שאמר בבית ג' ו"מוסרים" שבבית א' לתיקון החרוז הם אמורים. וכן מצינו בבית טז בשיר הזה, שבא הריבוי בלחץ החרוז, וזה לשון הבית:

בְּמַרְעַל תִּתַּחַר וְדַרְכּוֹ אֶל תִּבְחַר בְּלִיל פֹּה וּבְמַחַר מְקַמֵּט בְּקַבְרִים³⁸.

רצה המשורר לומר "מקומט בקבר", ואמר "בקברים", שכן גזר עליו החרוז. אפשר דורשי רמזות יאמרו, כי בא הריבוי "קַבְרִים" בשביל שנוקד על הבית לשון הכתוב: אל תתחר במרעים; והרי זה כאילו אמר המשורר: במרעים אל תתחר, ודרכם אל תבחר, בליל פה ובמחר מקמטים בקברים. אבל אנו אין לנו אלא הכתוב והגלוי בשיר. וכן באים לשונות ריבוי דחוקים בחרוזים אחרים שבשיר הזה. ואף על פי שיש בלשונות הריבוי תיקון החרוז תיקון השיר אין בהם, שאינם נדבקים עם השיר להיות לגוף אחד, אלא השיר לעצמו והחרוז לעצמו, כשניים הדרים בכפיפה אחת.

שיר אחר, "ואומר אל תישן"³⁹, חרוז דוגש אף אותו בלשון רבים, בחרוז "לים". בשיר הזה מיושב לשון הריבוי של החרוז עם סגנון השיר, ואין החרוז מתיצה לעצמו, ואין בין החרוז לבין השיר לא דחיקה ולא תחרות. מכל מקום לא ברור, אם לשון רבים של החרוז הוא צורך רוחו של השיר לרמוז שהמשתה נעשה בחבורה, או רק צורך גופו, בשביל לחבר את בתי השיר לאחדים^{39א}.

38. וזה פירושו: אומר המשורר ללבו: במרע אל תתחר - להיות רשע כמותו, והוא עדה"כ בתהל' לו, א: אל תתחר במרעים. בליל פה - שהלילה הוא, הרשע, כאן, בחיים. ובמחר - הוא מקומט בקברים - כרות מן החיים ומוטל בקבר.

39. שירים, הגל, עמ' סד-סו.

39א. לדעת י' רצהבי נחרז השיר בכינויי הרבים - סימן לחבורה המסובים במשתה.

בשירי דוגש נמצא פיוט אחד, ידבק חתן בדתך⁴⁰, שהוא ברכה לחתן, וחרוזו כינויי השייכות לנוכח: "תָּךְ". והואיל וכל השיר מדבר אל החתן בלשון נוכח, על כן החרוז מיושב עמו יפה. והרי דברי השיר וחרוזם דומים לברכות האמורות בפרשת "כי תבוא": ברוך פרי בטןך, ופרי אדמתך, ופרי בהמתך, שגר אלפִיךָ, ועשתרות צאנך. ברוך טאנך ומשארֶתך. ברוך אתה בבואך, וברוך אתה בצאתך. (דברים כח, ד-ו). ונראה, כי הפיוט ערוך על פי הכתובים הללו; על פי סוף פסוק ד' אמור בבית יי' בשיר:

אֶלְפִים עַל אֲבוֹסֶיךָ	וְצֹאן עַל עֲשָׂתְרוֹתֶיךָ.
וְעַל פִּסְוֶה ה' מְיוֹסֵד בֵּית כ' שֶׁל הַשִּׁיר:	
יְהִי נָא טָנָאךָ בְּרוּךְ	מָאֵד וּמִשְׁאָרֹתֶיךָ.
וְעַל פִּסְוֶה ו' מְיוֹסֵד הַבַּיִת הָאֲחֵרֹן שֶׁל הַשִּׁיר:	
תְּהִי בְּרוּךְ בְּבֹאֶךָ	וְגַם בְּרֹחַ בְּצֵאתֶךָ.

נמצא החרוז בשיר הזה בא מכוח הפסוקים הללו ששימשו דוגמה לשיר. וקרוב, שאין בו כוחה של החרוזה החדשה שנתחדשה בספרד.

*

הדרך של חריות שיר שלם בכינויים, בכינויי הרבים ובכינויי הקניין של שם ובכינויי הפועל – השתמשו בה גם פייטני ארץ ישראל הקדמונים. מצינו ליניי שנהגו כך, והוא מוחזק מן הראשונים שחרזו שיריהם בהברות. מכל מקום נראה, שאין חריותו זו של יניי דומה לחריותם של משוררי ספרד לא מצד מקור מחצבתה של החרוזה הזאת ולא מצד שימושה. שהמשוררים הספרדים תיקנוה לעצמם, לפי שדחקה עליה השירה הערבית ואופני מלאכתה, ואילו הפייטנים שבארץ-ישראל עשו את החרוזה הזאת בכוח עצמם, והיא תולדת התפתחותה של השירה העברית מתוכה. גם שימושה של החרוזה בידי יניי עשוי לפי טבעו של הפיוט. החרוזה הזאת נוהגת רובה ככולה ברהיטים, זה החלק השביעי של קרובת יניי, ובסיליק שהוא החלק השמיני ממנה, ושני הפיוטים הללו מיוסדים על החזרה, שכך תכנית הקרובה מחייבת, והחרוזה הזאת של כינויים הבאים בכל טורי הפיוט מסייעת לחזרת העניין. כיצד? כיוון שבחרזו יש משמעות, ומשמעותו טפולה במשמעות הטור, נמצא שבחזרת החרוז חוזר עניינו של השיר. והרי דוגמה לכך מן הקרובה לבראשית טו, א: ויהי אחר הדברים האלה וגו' אל תירא אברם אנכי מגן לך שכרך הרבה מאד. פיוט ז' שלאותה קרובה, הרהיט, מיסוד על הדיבור "שכרך הרבה מאד", וזה לשונו⁴¹:

40. שם, עמ' סא-סג.

41. פיוטי יניי, מלוקטים... ויוצאים לאור ע"י מנחם זולאי, ברלין תחרי"ץ, עמ'

הִרְבֵּה מְאֹד בְּגִי[רים] אֲשֶׁר דִּיבְקָתָהּ	[שְׂכָרָךְ] בְּאֵשׁ אֲשֶׁר בָּאתָה
הִרְבֵּה מְאֹד בְּזֻכּוֹת אֲשֶׁר חִשְׁבָּתָהּ	שְׂכָרְךָ בַּהֲלִי... אֲשֶׁר וַיַּעֲדָתָהּ
הִרְבֵּה מְאֹד בְּכֹחַ אֲשֶׁר לִיבְבָתָהּ	שְׂכָרְךָ ב[ט...]. אֲשֶׁר יִידְעָתָהּ
הִרְבֵּה מְאֹד בְּשִׁיחַ אֲשֶׁר עָנִיתָהּ	[שְׂכָרְךָ] בְּמַלְכִים אֲשֶׁר נִצְחָתָהּ
הִרְבֵּה מְאֹד בְּקוֹשֵׁט אֲשֶׁר רִיבִיתָהּ	שְׂכָרְךָ בְּפוֹשְׁעִים אֲשֶׁר צִידְקָתָהּ
הִרְבֵּה מְאֹד בְּתַנְיִים אֲשֶׁר תִּבְעָתָהּ ⁴² .	שְׂכָרְךָ בְּשִׁבּוּעָה אֲשֶׁר שְׁמַעְתָּהּ

כז-כח. ועיין צבי מאיר רבינוביץ: מקורות ופירוש לקרובה של יני, תרביץ כרך לה, חוב' ג' (ניסן תשט"ז), עמ' 299-300.

42. חזק פירוש הדברים: הפיוט מיוסד על מה שאמרו בבראשית רבא לך, פרשה מד, ד': אנכי מן לך וגו' רבנין אמרי לפי שהיה אברהם מתפחד ואומר ירדתי לכבשן האש וניצלתי, לריעבון ולמלחמה וניצלתי, תאמר שקיבלתי שכרי בעולם הזה ואין לי כלום לעתיד לבוא אמר לו הקב"ה אל תירא אברהם אנכי מן לך, מִן לך, כל מה שעשיתי עמך בעולם הזה חנם עשיתי, ולעתיד לבוא שכרך הרבה מאוד (מדרש בראשית רבא מהדורת טהעאדאר עמ' 428. וכן שאר הציונים לבראשית רבא מכוונים למהדורה זו). טור 1. שכרך - מזומן לך על אשר באתה באש של הכבשן, שהשליכך נמרוד לתוכו. עיין בראשית רבא נח, פרשה לח, יג: אמר ליה (נמרוד)... הריני משליכך בו (באור) ויבא אלהיך שאתה משתחוה לו ויצילך ממנו. והלשון על פי תהלים סו, יב: באנו באש. הרבה מאד - שכרך על הגרים שדיבקת בשכינה, כמו שאמרו בביר וירא מח, ב: (עמ' 479): אמר אברהם אחרי שמלתי עצמי הרבה גרים באו לידבק לזאת אות. 2. בזכות אשר חישבתה - שחישבת להביא זכות בעולם. 3. בכוח אשר ליבבתה - יש ליבוב שעניינו דיבור, ועל פי זה פירש מנחם זולאי: יתכן שר-ל: בעז ובאומץ אשר דיברתה. ואולי הכוונה לקריאה של קילוס (עיוני לשון בפיוטי יני, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, כרך ששי, עמ' רב-ט). 4. במלכים - נתן לך שכר על שנסתכנת ויצאת להלחם בארבעת המלכים וניצחת אותם (בראשית יד). בשיח - הרבה שכר מזומן לך על שיח, זו שיחה, זו תפילה אשר ענית והתפללת לפני הקב"ה. שאמרו בעבודה זרה ז ע"ב: אין שיחה אלא תפילה שנאמר בבראשית כ"ד, מ"ג: ויבא יצחק לשוח בשדה. וכן תרגם אונקלוס: ונפק יצחק לצללא בחקלא. 5. במושעים אשר צידקתה - כמו שדרשו בבראשית רבא וירא מט, ח (עמ' 511): אמר לו הקב"ה אברהם, אהבת צדק (תהלים מח, ח), אהבת לצדק את בריותי. והכוונה שלימד זכות על אנשי סדום. בקושט אשר ריביתתה - בעולם. והוא על פי מה שדרשו בתנחומא (מהדורת באבער, וירא סי' מג, דף נה ע"ב): והאלהים נסה את אברהם (בראשית כב, א) וזוהי נתת ליראיך נס להתנוסס מפני קושט סלה (תהלים ס, ו): כדי ליתן שכרו בקושט, וכן ת"י: מז בגלל קושטיה דאברהם לעלמין. 6. בשבועה אשר שמעתה - שנאמר בבראשית כב, טז-יז: ויאמר בי נשבעתי נאום ה' כי יען אשר וכו' כי ברך אברך והרבה ארבה את זרעך וגו', ונאמר שם כו, ג והקימתי את השבועה אשר נשבעתי לאברהם אביך, ועוד. ופירושו, שכרך יהיה שתתקיים השבועה ששמעת מפי הקב"ה. בתניינים אשר תבעתה - כמו שדרשו בתנחומא שם דף נ"ד ע"ב: לא אחלל את בריתי שהתניתי עם אברהם ואמרתי לו כי ביצחק יקרא לך זרע (בראשית כא, יב). ובילקוט שמעוני ח"י שרה רמז קה מובא: אברהם תבע זקנה.

כל החרוזים של הפיוט עשויים כינויי הפועל, ואין בהם עירוב של כינויי השם, שכך תובעת מידת החזרה, שהיא יסוד הצורה של הפיוט הזה. וכן פיוט שחרוזיו עשויים שמות וכינוייהם אין עמהם פועל וכינויי, אפילו הדבר אפשר לעשותו מצד הלשון, כגון הרהיט "יתום תִּאל תִּחְלֹאֵינִי"⁴³. ויש שיבואו בפיוט כינויי שם וכינויי פועל כאחד, אבל אין הם באים בערבוביה, אלא בחילופין של קבע העושים צורה, והפיוט מיוסד על הצורה הזאת. כגון הרהיט "אנכי אומנך מי יאבידך"⁴⁴, שהוא מקדושתא לשבת אנכי (ישע' נא, יב), ויש בכלל טור שבו שני חרוזים, אחד של כינויי השם – ובכלל השם צורות הבינוני – ואחד של של כינויי הפועל, זה לשון חמשת הטורים הראשונים שבו:

אֲנֹכִי אֹמְנֶךָ	מִי יֶאֱבִידְךָ
אֲנֹכִי בּוֹרְאֶךָ	מִי יִבְרִידְךָ
אֲנֹכִי גּוֹדְרְךָ	מִי יַעֲיִלְךָ
אֲנֹכִי דּוֹרְשְׁךָ	מִי יִדְחִיפְךָ
אֲנֹכִי הוֹדְךָ	מִי יִהְפִּיכְךָ ⁴⁵

זו תכונת חרוזי הכינויים בפיוטי ינאי, שאין החרוז עומד בכוח עצמו לשמש צרכיו של השיר. אין הוא בא לקשר ולצרף עניינים רחוקים שבשיר כמשפט חרוז, אלא הוא נעשה טפל לתוכן צורתו של השיר, שטבעו לומר דבר אחד ולכפלו כפלי כפליים, עד שהוא מגיע לכ"ב פעמים כמניין אותיות האלף-בית. והחרוז של הכינויים שיש משמעות בו טופל את משמעו למשמעו של הדיבור החוזר וסובב עמו בשיר. והואיל וינאי השתמש ברהיטיו הרבה בדרך החזרה, על כן הוצרך הרבה לחרוזי הכינויים, אם כינויי הרבים ואם כינויי השם וכינויי הפועל⁴⁶.

43. פיוטי ינאי, עמ' קנב. עי' טור קז.

44. שם, עמ' שיז.

45. זה פירוש הדברים: אמר הפייטן בפתח פיוטו: השמעתי נחמות לנחלתך: 1. אנכי אומנך – פדענו שלך המיטפל עמך ושומרך, עי' במדבר יא, יב. 2. יבְרִידְךָ – אין משמעו ברור, ולא ניקדו זולאי. ושמא צ"ל: יבְרִידְךָ. 3. גוֹדְרְךָ – מציב גדר סביבך לשומרך. ועי' מיכה ז, יא: יום לבנות גרריך. ותי': בעידנא ההיא יתבנין כנישתא דישראל. ולפי זה: גוֹדְרְךָ הוא כמו בונך. יַעֲיִלְךָ – ישמידך. עי' תי' ליחזקאל טז, מה: אשר געלו אנשיהן ובניהן, תי': דאישתי צי עמהון אבהן עם בנין. ובכ"י: יַעֲיִלְךָ, והגיה זולאי. 4. דוֹרְשְׁךָ – דורש שלומך ומשגיח עליו. יִדְחִיפְךָ – ממעמדך. 5. מִי יִהְפִּיכְךָ – מי יהפוך הודך למשחית (דניאל י, ח).

46. אלה חרוזי הכינויים בפיוטי ינאי: כינויי הרבים: אים – קרובה ע"א/פיוט 21; אֶת – נוז, ס/ז, 21/ז, ובחלק ז' מן הקרובה לסדר בראשית ל, כב, שהו"ל ישעיה זנה, בשנתן של סינסינטי כרך יח, עמ' 206–207; אָקוּת – קו/ז, 21. כנויי השם: אָי –

✻

50. ואלה השירים הנחרזים כך: שיר ג, ו, ז, טו, כג, כד, לא, לג, לה, לו, לח, לט, מו, מז, מט, נ, נא, סד, סה, ע, ושיר ב' מן המסופקים. אין צריך לומר שיש בחרוזים צורות בינוני.

לו תשובה פשוטה לשאלתו. עוד כתב ר' יצחק אבן כלפון שירים הרבה, שחרזם בכינויי הקניין. שניים מהם, האחד ירחם אל רחומך⁵¹, והאחר יהי שדי בצריך⁵², תוכנם ברכות לידידים, והם דומים בענינם לברכה לחתן ידבק חתן בדתך לדוגש, ומשקלם כמשקלו – המרגין; וחרוזיהם כינויי הקניין לנוכח, כחרוזו. מכל מקום גשתנה שימוש של החרוז בשירי ר' אבן כלפון. שבשירו של דוגש אין לך בית שאינו מחזיק ברכה לחתן, וכיוון שהשיר מדבר אל החתן, על כן החרוז, שהוא כינוי הקניין לנוכח, מכוון אליו, ובו בחרז נאמרת הברכה, והשם שהכינוי משמשו הוא נושא הברכה או הברכה חלה עליו. והרי חמשת הבתים הראשונים של השיר לשם דוגמה:

דָּבַק חֲתָן בְּדִתְךָ – יִבְרַךְ אֶל רְעוּתְךָ,
וְכַנְפֵּן תִּהְיֶה פֹרֶה פְּרִי נְעִים בְּבֵיתְךָ,
נְתוּנָה הִיא לָךְ בְּבֵרִית עֲרוּכָה, בְּבֵרִיתְךָ
שְׁמוּרָה, גַּם קְשׁוּרָה בְּ— עֲבוֹתוֹת אֶהְבֶּתְךָ.
וְהָאֵל הוּא יִשְׁלַם לָךְ כְּפוּלָה מִתְּנוּתֶיךָ⁵³.

כל השמות הבאים מחוזרים על ידי כינוייהם לשם ברכה הם באים. וכן שאר כל חרוזי הבתים האחרים של השיר שמות הם, וכולם טבע זה להם. בשירי ר' יצחק אבן כלפון שנוכרו למעלה גדל כוחו של החרוז בעל הכינויים, בדומה למה שמצינו בקצת מפיוטי יוני ובפיוטים שנתחברו לאחר יני, שהכינוי בא לשמש חרוזי שם וחרוזי פועל בשיר אחד. כך נהוג גם בשירי ר' יצחק אבן כלפון, כגון בשיר ירחם אל רחומך⁵⁴, שנאמר בו כך:

וְצִדְקָתְךָ כְּגִלִּי יָם וְכִנְהַר שְׁלוֹמְךָ
וְלִסְגָּלָה וְלִגְדָּלָה וְלִתְהִלָּה יִשְׁיִמָּךְ.

החרוז אָמָךְ של השיר חורזו כאן את השם 'שלום' עם הפעל 'ישים', והוא משמש בשם 'בשלומך' כינוי הקניין, כלומר: שלום שלך; וב'ישימך' הוא משמש

51. שירי ר' יצחק אבן כלפון, עמ' 99.

52. שם, עמ' 116.

53. זה פירוש הדברים: 1. לך חתן אומרים: דבק בדתך – כלומר שתהא מקיים תורה ומצוות. ואם אתה עושה כן יברך אל רעותך, את רעיתך. 2. ומה תהא ברכתה? שתהיה כנפן פוריה בביתך (תהלים קכח, ג) ופריה יהיה פרי נעים, ורומו בזה למה שנאמר בסופו של הפסוק: בניך כשתילי זיתים. 3-4. נתונה היא – אשתך. לך בברית – נישואין ערוכה. בבריתך שמורה – ושמורה אשתך לך בבריתך ואת. גם קשורה וכו' – עשה-כ הושע יא, ד. 5. כפולה מתנותיך – מתנות בכפלים. ושוא ציל: מְתַנֶּתְךָ. ויש נוסח: משכרתך, שירי דוגש הערות עמ' קכ"ג.

54. שירי ר' יצחק אבן כלפון עמ' 99.

כיעוי הפעול, כלומר: ישים אותך. וכן הדבר בשיר יהי שדי בצריך⁵⁵. הוסיף החרוז של ר' יצחק אבן כלפון חיזוק, שנתחבר אל עצמו של השיר ופסק להיות נמשך אחר צורתו, אלא הוא הולך עם השיר אל כל אשר יפנה השיר לשם, אשר גדל ורחב בינתיים מדונש לאבן כלפון. הרעיונות והציורים והדמיונות החדשים, שנכנסו אל התרבות העברית בימים ההם, פרצו את גבוליו של השיר והרבו את ענייניו, שנקלעו בשיר במקלעת אחת. עד עתה היה נושא אחד עומד בחרוזי השיר, אבל בשירי אבן כלפון אנו מצאים נושאים רבים מתחלפים בחרוז וכינויי החרוז מתחברים לכולם ומשמשים אותם, כגון בשיר 'לבבי מאורעיו בזכרו'⁵⁶, שכתובים בו בתים אלו:

לְבָבִי מְאוּרָעִיו בְּזָכְרוֹ וּמִבְחֲנָיו
וְדִתִּי תִלְאוּתָיו אֲשֶׁר הֵם מְזֻמָּנִיו (טור 1-2)
הַתְּשִׁים לְבָבְךָ אֶל זְמַן רַע אֲשֶׁר לַחֲמוֹ
מִמֶּלֶא מְרוּרוֹתָיו, וְרוּשׁוֹ – מִסֶּפֶד יֵינִיו (9-10)
וּמִי זֶה אֲשֶׁר יִבְטַח עָדֵי כִי יְהִי נִסְמָךְ
עָלֶי זֶה, וְיַעֲזֹב צוּר וּמִשְׁעָן לְנִשְׁעָנִיו (13-14)
[לְהַ]שִׁר אָבִי אֶסְחָק גְּבִירִי, אֲשֶׁר גִּדְּעַ
בְּאַפְסֵי אֶרְצוֹת עִם רְחוֹקֵי כְּבִשְׁבָּנִיו (15-16)
אֲשֶׁר חָס עָלַי עֲמוֹ בְּשִׁירוֹ רְפוּת יָדָיו
וְהָיָה לְמַגִּדֵּל עֹז לְדִלְיוֹ וְאַבְיוֹנָיו (23-24)
עֲשִׂירֵיו כְּמוֹ אֲבִיו יִכְבֵּד וְגַם אִמּוֹ
וְיַחֲמֵל עָלַי דִּלְיוֹ – תִּחְמַל אִישׁ עָלַי בָּנִיו (25-26)
כְּבוֹדָה, יִקְרָה, בֵּת נְדִיבִים מְהֻלָּה
אֲשֶׁר הִיא מְאַמְצָת לְבַעֲלָהּ עָלַי מוֹנִיו (37-38)
אֲדוֹנִי לְנִכְחָךְ עֲשֵׂה שִׁיר נִכְחָךְ
אֲשֶׁר דָּת שְׁבַחְךָ קִלְאוֹתִי⁵⁷ וְהִגִּינוֹנִיו (41-42)
כְּגִבּוֹר וְאֵין חָרֵב בִּידּוֹ, כְּאֵלּוֹ לֹא
גְּבִירִי בְּנֵן נֶתָן גִּדְּדִיו וְלִגְיוֹנָיו (49-50)
וּמִי הוּא אֶלְשֶׁר] זָמַם דְּרָךְ עַל פְּנֵי אֶרֶץ
בְּרִגְלָיו וְלֹא תִדְרֹךְ אֲדָמָה עָלַי פָּנָיו (53-54)

חרוזיו של השיר הזה כינויי הקניין הם לנסתר, ובעשרת הבתים הללו המובאים מן השיר נכנסים ויוצאים עשרה נושאים שהם בעלי קניין, ומי שהקניין שייך לו

55. שם, עמ' 116.

56. שם, עמ' 63.

57. תיבה זו אין פירושה ברור, על כן לא נתקדה.

בבית זה לא שייך לו בבית זה. שבטורי 1-2 מזומניו – של הלב הם, ובטורי 9-10 מסך ייניו של הזמן הוא, ובטורי 13-14 נשעניו של הצור הם, ושכניו בטורי 15-16 של השר הם, ואביוניו שבטורי 23-24 הם של העם, ובניו שבטורי 25-26 של האיש, ומוניו שבטורי 37-38 של בעלה, ושל השיר הם הגיוניו שבטורי 41-42, ושל הגביר לגיוניו שבטורי 49-50, ופניו שבטורי 53-54 הם של הדורך. וכן בשיר 'חמסי על אהוב לבי בחירו'⁵⁸, ובשיר 'אהי פדיום אני עם כל עדתו'⁵⁹, ובשיר 'חלי לבי וגם מרבית יגוניו'⁶⁰, וכן בשאר שירים של ר'י אבן כלפון המחורזים בשמות ובכינויי הקניין לנסתר, נושאי הקניין משתנים בחרוזי השיר. וכן גם בשירי ר' שמואל הנגיד, כגון בשיר 'מה לך אל צבי גבוה נעוריו'⁶¹, ובשיר 'הנה יחידתי בליליה'⁶², ובשיר 'עלי כל איש יעידון מאמריו'⁶³. וכאן קנה החרוז רשות לעצמו, שהחרוזים שבשירים הללו מתחברים עם נושאייהם, וכל החרוזים באים להשיב על שאלת: של מי? אבל תשובותיהם שהם משיבים אינן שוות, משמעות הכינויים המחורזים משתנית עם נושאייהם בעלי הקניין.

*

בשירי המשוררים שבאו לאחר ר'י אבן כלפון ור'ש הנגיד ניתן לחרוז העשוי כינויים שימוש ופעולה בשיר רב יתר על מה שהיה לו תחילה. שעד עתה ראו המשוררים ל'שב את הכינויים עם עניין השיר שלא יהיו ניכרים בשיר כמין בשאינו מינו, ומעתה לא היה די בזה. בייחוד גלה החידוש הזה של התפתחות החרוז בשירי ר' שלמה אבן-גבירול. ראה אבן-גבירול את החרוז של הכינויים שמשמעות בו וכוה ביטוי בו, עמד ועשאו שותף לשיר, שתהא משמעותו מזוהה במשמעות השיר, וקול דברו יהיה נשמע בדברי השיר גופו. החרוז, שהיה בראשונה בשירי הספרדים נתון על פניו החיצוניים של השיר, נכנס ובא אל תוכו פנימה ומכוון עצמו כנגד רוחו של השיר להיות עושה מה שהשיר עושה.

יודעים אנו בר' שלמה אבן גבירול שכל ימיו היה מרגיז את יצרו עליו. שני יצרי מחשבות היו לו ושתי דרכים לפניו. כל יצר ביקש לילך בדרך שלו; זה בדרך הקשה של היגיעה בחכמה, שקונים בה דעת ומכאוב, וזה בדרך של

58. שם, עמ' 68.

59. שם, עמ' 78.

60. שם, עמ' 92.

61. דיואן שמואל הנגיד מהדורת ירדן, עמ' 100-103.

62. שם, עמ' 147-149.

63. שם, עמ' 204-205. ר' שמואל הנגיד הרחיב הרבה את גבולות השיר, וחידש הרבה בשימושי החרוזים, כדרך שחידש בשימושי המשקלים. וכשם שבמשקלים נתכנסה השירה אחריה אל גבולות צרים מגבוליו, כך גם בעניין החרוזים. והדבר הזה צריך עיון ולימוד לעצמו.

מרגוע ונחת שיש בה מתענוגות בני אדם. בשירים שכתב בשחרית נעוריו, כגון בשיר "מליצתי בדאגתי הדופה"⁶⁴, שכתב בהיותו בן שש עשרה, כבר התחיל לעשות תגר עם עצמו ומידיין עם לבו וטוען ונטען ממנו, ונושא מתחת ידו את דינו. שכן הוא אומר:

שִׁפְטֵנִי לְבָבִי מְנַעֲרִי וְעַל כֵּן הִיָּתָה נַפְשִׁי כְּפֹפֶה
וְשֵׁם הַבֵּן וְהַמוֹסֵר מִנָּתוֹ וְנַפְשִׁי הִתְרוֹצָה שֶׁם קְצוּפָה.

וכשבא ר' שלמה אבן גבירול לדבר בשירו "אני האיש"⁶⁵, על הטבעים והיצרים שבתוכו המתגרים זה בזה, נתקשה בראשונה לומר דבריו בלשון מדבר בעדו. שכל שיר שמשורר אומר, לא מדעתו הוא אומרו, אלא מדעת לבו, אבל ר' שלמה אבן גבירול, שהיו לו בשעת מעשה שתי לבבות, נרמז לו בשיר לפרוש מעצמו ולומר דבריו בלשון אדם המדבר על חברו, שבדרך זו הוא רשאי לומר שירו. כיון שפתח ואמר "אני האיש" נרתע, מיד נעשו דבריו של ירמיה סגנון לרש אבן גבירול, שאמר ירמיה באיכה ג, א: "אני הגבר ראה עני", והשלים אבן גבירול גם הוא דבריו בלשון נסתר, ואמר: "אשר שנס אזורי" וזה לשון שני בתיו הראשונים של השיר:

אֲנִי הָאִישׁ אֲשֶׁר שָׁנָס אֲזוֹרוֹ וְלֹא יָרַף עֲדֵי יָקִים אֶסְרוֹ
אֲשֶׁר נִבְהַל לְבָבוֹ מִלְּבָבוֹ וְנִפְשׁוֹ מֵאֶסֶה לְשֹׁכֵן בְּשָׂרוֹ.⁶⁶

וכיון שאמר אבן גבירול על אותו אדם, שבשביל לקיים את נדרו ניטל עליו לשאת ייסורים גדולים, עד שמאס בחייו, הוסיף ופירט וסיפר בשירו כל העמל והצער שהוצרך אותו נודר דורש חכמה לעמוד בהם, וזל:

וּבַחַר בְּתַבְנוּתָהּ מְנַעֲרִי וְאִם כּוֹר הַזֶּמֶן שָׁבַע בְּחָרוֹ
וְיִהְיֶה כָּל אֲשֶׁר יִבְנֶה, וְיִתֵּשׁ אֲשֶׁר יִשַּׁע, וְיִפְרֹץ אֶת גְּדָרוֹ.⁶⁷

64. שירי שלמה בן יהודה אבן גבירול, כרך ראשון, שירי חל, עמ' 3.

65. שם עמ' 6-8.

66. וזה פירוש הדברים: 1. שנס אזורי - עדה"כ במלכים א יח, מ, והוא לשון זירח והשתדלות. ועניינו: "התנבר לדרוש החכמה" (ביאליק ורביצקי). ולא ירף - מהשתדלותו. עדי יקים אסרו - עדה"כ בבמדבר ל, טו. "הכוונה לא ישקט עד אשר ימלא את נדרו להשיג מעלה רמה בחכמה" (בור). 2. נבהל לבבו מלבבו - נבהל מעצמו, כלומר: מיצרו. ונפשו וכי' - כלומר: קץ בחייו.

67. וזה פירוש הדברים: 3. ובחר בתבונה מנעוריו - כמו שאמר בשירו "מליצתי בדאגתי הדופה" הנזכר למעלה, שכתב בהיותו בן ט"ז: ושם הבין והמוסר מנתו. ואם - אף על פי. עיין במדבר לו, ד, ובפירושו רשי ור"א אבן עזרא. ועיין לשונו כרך י"ח חוב' ב' (תשי"ג): "לפשוטה של לשון שירת ימי הביניים" עמ' 98-99. כור הזמן - כור העוני של הגורל, היינו הצרות שזימנו לו ימיו. בחרו - בחנו, ע"ד

וכיוון שהשיח אבן גבירול את דאגתו וקיבל עליו את הדין, והפקיר עצמו לצרותיו, שראה בייסוריו סדר עולם, לפי שאין כל אדם זוכה לחכמה ולשלווה, כדרך שהוא אומר בסגנון חכמה ובלשון כבדה בבית ז':

וְדַע כִּי לֹא יִגְלָה, עַד יִכְלָה, צַפּוֹנִי תַעֲלוּמוֹת, אִישׁ, שְׁאֵרֹי -

ששיעורו: ודע, כי לא יגלה איש צפוני תעלומות עד יכלה שארו ובשרו. כיוון שהשיח והשחה דאגתו, מיד נתקררה דעתו, ונתקבצה נפשו אל עצמה, וחזר להיות לו לב אחד, והוסיף לדבר בשירו בלשון מדבר בעדו, כמו שהוא אומר בבית השמיני:

וְקִנִּיתִי תְמוֹל שְׁמֶךָ תְּבוּנָה וְהִשְׁכִּים הַזֶּמֶן לְדֹרֶשׁ מַחִירוֹ

ובלשון זה של מדבר בעדו הוא מוסיף ומדבר מכאן ועד בית כ"ו, והוא סמוך לסופו. וכיוון שהגיע לכאן, חזר להיות מדבר בסגנון הבית ששם כלה מפיו לשון נסתר, הוא בית ז', שדיבר בו בסגנון חכמה על סתם כל אדם. וכך הוא מדבר בשני בתי החיתום של השיר, בית כ"ז וכ"ח, שזה לשונם:

בְּהִלָּחֶם אֲנֹשׁ יִכְתּוּב⁶⁸ חֲנִיתוֹ וְעַת יִרְוֹץ⁶⁹ אֲזִי יִמְעַד אֲשׁוּרֹי
וְכֵן אִישׁ יִדְבֹקוֹ אוֹתוֹ תְּלָאוֹת וְלוֹ יֵשִׁים בְּבֵית גִּנָּה דְּבִירוֹ⁷⁰.

בחרתיך בכור עוני בישע' מח, י, כן פירש ר' יונה אבן גנאח בשרשיו שרש בחר. שבע בחרו - בחנו וניסוהו הרבה. ואמר המשורר על האדם ועל זמנו ששניהם בחרו, אלא שהאדם בחר בחכמה להתקרב אצלה מתוך חיבה, והזמן בחר ובחן וניסה את האדם בניסיונות של פגעים. 4. ויהרס - הזמן. כל אשר יבנה - האדם. ויתש - יעקר (ירמ' א, י).

68. יִכְתּוּב - זו הגהת מבשן, מובאת בנוספות חדשות, ספר שביעי, מילואים III, משירי שלמה בן יהודה אבן גבירול, עמ' 30, ומובא שם פירוש הדברים: כל' האיש אשר ידבקו אותו תלאות וגו' דומה לאיש אשר בתוך מלחמתו יִכְתּוּב וישבר חניתו. ולנוסח זה מסיעת הרבה גם מליצת הכתוב בישעיה (ב, ד) וכתתו וגו' וחנתייהם. וכן הגרסה בספר 'השירה העברית בספרד ובפרובאנס' לח' שירמן, כרך ראשון, עמ' 187. ובראדי גרס: יִכְתּוּ (קל) או: יִכְתּוּ (הפעיל), עי' בנוספות חדשות, שם עמ' 114. ונוסח בור: יפתח, ועי' בהערות כרך ראשון עמ' 8.

69. ועת ירוץ - זה הנוסח כ"י אבן רשף. עי' בנוספות חדשות, עמ' 30. ועי' גם בהגהות בראדי שם עמ' 114. וכן הנוסח בספר 'השירה העברית בספרד ובפרובאנס' לשירמן שם. ונוסח בור: ועץ יחץ.

70. זה פירוש הדברים: בהלחם וכו' - לא יצליח במעשיו מי שהזמן רודפו; כשהוא יוצא למלחמה תשבר חניתו, וכשירץ תמעד רגלו ויפל. 28. וכן איש - זוכן גם איש אשר ירדפוהו התלאות, תבואהו שואת פתאם, ולו גם שם משכנו בבית גנה. ואולי כונת המשורר לכוכב גנה, כל' אפילו אם ישם משכנו בין כוכבי אור, גם שם ישיגהו האופל- (בור).

שיר זה, שהמשורר העמיד בו מחיצה בינו לבינו, והוא מדבר בו על עצמו בלשון אדם המדבר על זולתו, שיר זה המשורר משלים את בתיו בשמות ופעלים. ובירר לו חרוז יפה, חרוז: רו', שהוא כינוי לשמות: שלו, וכינוי לפעול: אותו, ובשניהם הוא כינוי לנסתר. שכן מה מגמתו של אבן גבירול בשירו: להיות בודל מעצמו, כפי שהוא מודיע בתחילת השיר. ומי מכריו על מגמתו החרוז. שכל בית שהמשורר אומר הוא חותמו בכינוי לנסתר, כאילו רוצה לשנן לקורא ולומר לו: לא בי המדובר; לא שלי הוא אלא שלו, לא אותי אלא אותו. ומי עושה שליחות זו של המשורר ושונה וכופל וחוזר ומכריו בשיר ואומר: שלו, שלו, אותו אותו? החרוז. הלכך אם אנו אומרים על החרוז הזה שהוא מיושב עם עניין השיר, כדרך שאמרנו על החרוזים של המשוררים הראשונים בספרד, שדיברנו בהם תחילה, לא אמרנו את תכונתו, אלא כך אנו צריכים לומר על החרוז הזה, שהוא מרכבה לעיקרו של השיר, ולא זו בלבד שהוא מצרף את קולו לקולו של השיר ומדבר אל הקורא כמותו, אלא שהוא מבטא מגמתו של השיר ואת תוכו ורוחו. ויפה כוחו של החרוז הזה מכוח דבריו של השיר, שבמקום שאין דברי השיר מגיעים, קולו של החרוז מגיע, כגון בבתים ח'–כ"ו, שלא נשמע בהם עוד פירוד הלבבות של המשורר, ששינה לדבר בהם בלשון מדבר בעדו, כפי שנתבאר למעלה, והרי דוגמאות של ראשי בתיו: וְקִנִּיתִי (בית ח') וְעוֹדִי (ט'), וְיִגְרָתִי (י"א), בְּעֵת לִוְיָ (י"ב), נִהְנִי (י"ג); לשונות מדבר בעדו הם אלה, ויכול הקורא להסיח דעתו מעיקר השיר ולהיות סבור, שהוא קורא בשיר של משורר, שלבו שלם בקרבו, או שיהא סבור שפילוג הלבבות שראה בראשונה לא היה אלא פילוג של ארעי, וכבר נתחברו ונתאחו בינתיים. ומי מודיע לקורא, שאין הדבר כן? אף זאת החרוז, שהוא עומד בשיר ואינו פוסק מלקרוא, ומזכיר את טבעו של השיר, ומה שאירע בו בתחילתו, ורומז לקורא, כי מה שחזר המשורר לדבר בלשון מדבר בעדו אינו אלא משום שנתקרה חמימות כאבו והוקל צער, אבל אותה רעה שמצאתו, שנתפרש מעצמו, כאשר הייתה כן היא.

כבר אמרנו את דברי האומרים על סתם חרוז מה תפקיד הוא משמש, שהוא מחבר את השיר בחיבור של קול שווה. לפי זה החרוז של הכינוי שאנו מדברים בו מחבר את השיר בכמה חיבורים; בחיבור של קול שווה, ר"ו, בחיבורים של משמעות, שלו וְאוֹתָר, ועוד חיבור אחד יש במשמעויות אלו: זה הרמז לנסתר. והחיבור הזה של הרמז הוא הדק והחד שבכל החיבורים, והוא כעין מוטיב הפרוש על פני השיר כולו. חיבור זה נופלים בו שינויים וחילופים, עתים הוא עז ועתים רפה, ועתים הוא מתכסה ונעלם ומניח רק סימן לזכר לו, הכול לפי צורכו של עניין השיר.

בשיר 'אני האיש אשר שינס אזורו'⁷¹ כתב ר"ש אבן גבירול על פי מה שראה בנפשו, שנסתכל בה שאין שלום בקרבה, ולא שלום לה בעולמה, שאמרה לקנות חכמה והיא רחוקה ממנה, מחמת ומנה שעמד עליה לבטל את משאלותיה. ובקרבו בהלה של שני הלבבות, והוא פורש משניהם. את הדברים הללו ואת רגשם שהולידו כתב בשיר ועשה להם פה וסמל בחרו. שלא במידה הזאת היה אבן גבירול כשנסתכל בבריות אנשי סרגוסא, וראה שהם נזכרים לו וצוררים לו ומבקשים רעתו, והם גסי רוח ועמי ארצות, אשר לא ימצא לו מהם רצ' לנפשו, והכוח והשלטון בידם, והם כולם עליו. והוא עומד כנגדם יחיד באין עוזר ועודד, ועמו רק כישרונו ושירו. כאן אין ריב בנפשו, עתה שעת סכנה היא זו הצפויה לו מעם הבריות, והוא מאמץ עצמו בשירו 'ניחר בקראי גרוני'⁷², ויוצא כנגד שונאיו כאיש אחד בלב אחד, שלם כולו. לעת כזאת הוא מכנס את כל פזורי נפשו, ומלקט את כל חושיו וכוחותיו להיות אצלו, כדי לשעבדם לתכלית אחת: ללחום בלוחמיו. בארבעה דברים הוא רואה עצמו מובדל מן הבריות וגדור לנפשו. דבר אחד זו בדידותו בשבתו בקרב קהל עדת העיר, וכנגד בדידותו הוא אומר בשירו כך בבית ט"ו:

נִפְרָד בְּלִי אֶחָ וְאֵין לִי רֵעַ לְבֵד רֵעִינִי.

דבר שני: זו ההתחזקות וההתאמצות שהוא מתגבר לעמוד בפני שונאיו מבקשי רעתו שיוכל להם, וכנגד התחזקותו אמר בבית כ"ח בזה הלשון:

עָתָה אֲדִיקֶם כְּמוֹ טִיט כִּי קִלְשׁוֹנִי לְשׁוֹנִי.

והדבר השלישי: זו ההתפארות וההתהדרות שהוא מתפאר לעומתם, שהם פחותים ונקלים, והוא מרומם ונישא ומוכתר במעלות. וכנגד התפארותו הוא מדבר בבית כ"ט, שזה לשונו:

אִם אֲזַנְכֶם לִי עֲרֵלָה מִה־יַּעֲשֶׂה פִּעְמוֹנִי

והדבר הרביעי: זו קיצת נפשו בתבל, כלומר באדמה, אלה החיים וכבודם ותחמודיהם שאינם אלא לשעה, וסופם מפח נפש. גם כשהוא בא לעמוד בפני עצם החיים הוא לוקח עצמו לצד אחר, ובוסר בהם ומבקש את תוחלתו ואת מנת חלקו מחוץ להם. וכנגד פרישתו מן החיים הוא כותב בבית ל"ט ובבית מ"ח בלשון זה:

תִּיקֶר תְּמוֹתָה בְּעֵינִי תִּקַּל אֲדָמָה בְּאַזְנוֹי.⁷³

71. ע"י הערה 65.

72. שירי שלמה בן יהודה אבן גבירול, כרך ראשון, שירי חל, עמ' 4-6.

73. בעיני... באזני - גרסא זו הביאו ביאליק ורבינצקי בנוספות חדשות, ספר שביעי, מילואים III שם עמ' 29 משם כתבי-יד. וכן הוא ב"השירה העברית בספרד ובפרובאנס" לשירמן כרך ראשון עמ' 209. והמקרא בתהלים קטז, טו: יקר בעיני ה' המותה לחסדידי, מסייע לגרסא זו. ונוסח בור: באזני... בעיני.

אָקוץ בַּחַי וְאַמָּאָס

לְהִיט בְּשָׂרֵי מְכוּנִי⁷⁴.

וכל דברי השיר, שחמישים וארבעה בתים בו, אינם אלא פרטיהם של העניינים הללו, של עמידתו בפני עצמו כנגד כל הציבור וכנגד החיים; מצד חולשה שבו: מצד יתמותו ובדידותו; ומצד הגבורה שבו: מצד אמיצותו ויתרון מעלותיו. והנה השיר הזה מחורז בחרוז של כינויים, ונתברר לו למשורר לחרוז את שירו זה בחרוז של כינויי השם לנוכח אני⁷⁵, וזה כינוי היפה לעניינו של השיר. שגופו של השיר שהמשורר מברר בו כל שהוא שלו, בין צערו וגריעותו ובין כבודו ויתרון הכשרו, כל מה שנצרך לו לריבו ומלחמתו עם אותה עדה גלוזה, ואומר: זה שלי, בשביל לתקן עמידתו בפני ההמון ובפני החיים וכובדם. נמצא החרוז הזה משלים לדברי השיר, מה שהשיר אומר – החרוז מכון עצמו לענות לעומתו, כמין בת קול, לאֲשֶׁרוֹ וּלְקִיָּמוֹ. שכן מה שאמור בשיר הוא מה שאמור בחרוז, שניהם דבר אחד הם אומרים.

*

דמיון יש בשיר הזה לשיר של ר' משה אבן עזרה -הקיצות תנומת רעיוני⁷⁶. בראש השיר כתובה רשימה בלשון ערבי, וזה תרגומה: ואמר בנחמו את נפשו ונטותו אל הפרישות. וכיוון שיש כאן פרישות, נמצא עיקר השיר – נפשו של המשורר. ומה הם הדברים שר-מ אבן עזרה מבקש לפרוש מהם? שניים הם: אחד: תבל, ועוד אחד: אלה הבריות שהוא בא ביניהם, והם נוהגים בו ברשעות ובגסות, וכנראה אלה האנשים שר-מ אבן עזרה נודמן אליהם בנדודיו בנכר. שני הדברים הללו הם הדברים, שכנגדם כתב גם ר-ש אבן גבירול את שירו -נחר בקראי גרונִי, אלא שהעיקר בשירו של אבן גבירול זה החפץ להיבדל מבעלי סרגוסא, ומתוך פרט הוא בא אל הכלל, אל החפץ לפרוש מתבל. והיפוכו בשיר של ר-מ אבן עזרה, שהעיקר בו הפרישות מתבל, ומתוך כך הוא בא אל הפרט, לדבר על האנשים שהוא מבקש ריחוקם. אבל שני השירים צד אחד שווה בהם, שני מחבריהם כל אחד ואחד רואה את תוחלתו מופלגת מכל אדם ורוצה להיות שריו ביחידות עם רעיונותיו ואמונתו. וכיוון שיש דמיון בין

74. מכוני – זו גרסה הביאו ביאליק ורבינצקי בעוספות חדשות שם משם כתבי-יד. וכן בספרו הגיל של שירמן, ונוסח בור: סרני. גם כאן, בדומה לשיר -אני האיש, מדובר על קיצה בחיים. אבל כאן אומר המשורר דבר זה על לשון עצמו, ובשיר -אני האיש אמר הדבר על לשון אחר.

75. יש חרוז אחד של פעל בבית כ-א: וְיָנִיא. ועוד ששה חרוזים של שמות ותארים שאין בהם כינויים, ואלה הם: עָנִי (בית י-ד), בָּשָׁנִי (כ-ד), יָנִי (כ-ו), אֲשַׁקְלֹנִי (כ-ז), יִדְעוּנִי (ל-ד), שְׁנִי (ל-ו).

76. שירי החל, עמ' קמח-קמט.

ענייניהם של שירי שני המשוררים הללו, אפשר שיהיו אף חרוזיהם של שני שירים אלו דומים זה לזה, ובאמת גם החרוז של השיר "הקיצותי תנומת רעיוני", הוא אָנִי, היינו כינוי הקניין של מדבר בעדו. שכן גם בשיר "הקיצותי תנומת רעיוני" רוצה המשורר לברר ולצרף לעצמו כל סגולותיו ונפוצות קנייניו, שיהיו מספיקים לו לעמוד ביחיד ועמו תעודת נפשו וסודו.

מכל מקום יש שינוי אחד בין שני החרוזים, שהשיר "הקיצותי תנומת רעיוני" חרוזו כינוי הרבים, והשיר "נחר בקראי גרוני" חרוזו בכינוי היחיד. ונראה שפים כינוי היחיד לשיר "נחר בקראי גרוני", לפי שהוא מדבר כנגד עוד דבר אחר, זו בדידותו, כמו שהוא אומר בו בבית י"ד: "נכאב בלי אם ולא אב, צעיר ויחיד ועני", ואלו השיר "הקיצותי תנומת רעיוני" פרישות יש בו, אבל בדידות אין בו.

לא סוף דבר ששני השירים הללו קרובים זה לזה מצד העניין, אלא שהם קרובים גם מצדדים אחרים. קרבה זו יסודה בהשפעה שהומשכה מן השיר של ר-ש אבן גבירול על שירו של ר-מ אבן עזרה, והשפעה זו ניכרת בדמיון לשון שבשניהם. שר-ש אבן גבירול אמר בשיר "נחר בקראי גרוני" בית י"ב בזה הלשון:

הַמַּעַט הָיוֹתִי בְּתוֹךְ עַם יִחְשַׁב שְׂמָאלוֹ יִמְנִי.

ואף ר-מ בן עזרה קובל בשירו על שבתו בתוך עם שאינו רוצה בהם, וכך אמר בשיר "הקיצותי תנומת רעיוני" בית כ' וכ"א:

וּרְגָלִי יִמְשְׁכוּ חֲבָלֵי עוֹנִי אֲנִי מֵהֶם, וְלֹא הֵם מֵהֶמוֹנִי.
בְּתוֹךְ עַם לֹא יִדְעוּנִי, וְכֵן לֹא

ויותר מזה דומים השירים הללו בשמות החזורים. עשרים ושמונה בתים בשיר "הקיצותי תנומת רעיוני" ועשרים ושמונה חרוזים בו, ארבעה עשר מהם משותפים לו ולשיר "נחר בקראי גרוני"⁷⁷, ובכללם שמות שאינם שגורים, כגון: תחכמוני, קנמוני, שהרוני. הדמיונות הללו יסודם בדמיון שנדמה עניינו של ר-מ בן עזרה אל ר-ש אבן גבירול, ומדמיון העניין נמשך דמיון החרוז.

*

החרוז של כינוי הקניין ליחיד יפה לא רק לשיר שיסודו פרישות, אלא לכל שיר שעניינו הפרט, והפרט ושאיפתו וצורכו עיקרו של השיר. תאוה הייתה לר' יהודה הלוי ואמר אותה בתחינה ה' נגדך כל תאותי⁷⁸, ותאוותו שיגיע לידי דבקות בבורא יתברך ובוה ישיג רצון מאתו, ורצון הבורא זו תכלית כל חייו, שכן הוא אומר בשני בתים בשירו בבית ד' ובבית כ', וזה לשונם:

77. ואלה השמות המשותפים בחרוזים של שני השירים: ועני ("הקיצותי תנומת רעיוני", בית 1), לאוני (בית 2), שכני (4), רעיוני (6), תחכמוני (7), זקני (12), זדוני (14), משהרוני (16), צורוני (17), מעוני (18), מלוני (20), מהמוני (21), יעני (23), קנמוני (27).

בְּרָחֶקִי מִמָּה מוֹתִי בְּחַיִּי וְאִם אֶדְבֵּק בְּךָ חַיִּי בְּמוֹתִי.
וַיֵּמָה לִּי בְּזִמְנָן אִם לֹא רְצוֹנָה? וְאִם אֵינָה מְנָתִי – מִה־מְנָתִי

אבל אף בשיר הזה המשורר רומז לפרישות, שהוא פורש מימיו הראשונים, מימי הנעורים שלו, ומטיל קנאה בינו לבינם: הלמאי נעוריו טרחו לעצמם, היינו הוא בימי נעוריו השתדל למענם להשביעם ולהמציא להם סיפוקם כפי מה ששאלו. וכשם שנעוריו דאגו את דאגתם כך גם הוא מבקש לדאוג את דאגת עצמו, כדרך שהוא אומר בבית י"ב. מכל מקום אין הפרישות עיקר השיר, אלא עצמו של המשורר, תאוותו ודאגתו ומשאלתו, שהיא אחת ואין שנייה עמה, היא העיקר בו. ושיר שזו בקשתו וכך רוחו, מה חרוז נתברר לו? חרוז "תִּי" והוא כינוי הקניין לשם ביחיד. ונמצא החרוז נוטל חלק במשא השיר ובדברו ומשתתף עמו בביטוי.

*

שלא במידה זו היא הרשות "טרם היותי חסדך באני"⁷⁹ לר"ש אבן גבירול. בשיר הזה כתב אבן גבירול כדברים שחייב ר' בחיי אבן פקודה את הלבבות להיות בוחנים בבורא. וביותר חלה החובה לבחון במה שהוא קרוב לאדם וגלוי אליו ביותר, והוא "סימן החכמה הנראה במין האדם"⁸⁰. ומה הם הדברים במין האדם שיש לעיין בהם? כך כתב ר' בחיי שם: "וחייבין אנו לעיין בהתחלת האדם ומולדתו וחיבור חלקיו והרכבת אבריו... וכחות נפשו ואור שכלו... ואז יכנוע לבורא על רב חסדו וטובו עליו, ותגדל הודאתו לו כמו שאמר דוד ע"ה (תהלים קלט, יד-טז) אורך על כי נוראות נפילתי נפלאים ממעשיך ונפשי יודעת מאד. לא נכחד עצמי ממך אשר עושיתי בסתר רוקמתי בתחתיות ארץ. גלמי ראו ענין ועל ספרך כלם יכתבו ימים יוצרו ולא אחד בהם. ותחלת מה שראוי לך שתעלה במחשבתך אל תחלת האדם ואל ראשית הוויתו, ואז תראה כי חסד האלהים עליו המציאו אחר אפסו". מחייב ר' בחיי את האדם שיהא מסתכל בבריאת גופו ונפשו, וכשיסתכל יראה לא את עצמו אלא את בוראו ואת חכמתו, שהגביר הבורא חסדו עליו ובראו יש מאין. וכשיראה האדם שאין הוא נושא אלא נושא, ברוא ועשוי, יגיע לכלל כניעה לבורא. ומאופני קנות הכניעה הוא "הפסק טענותיו ואמתלאותיו יום החשבון"⁸¹. ובדבר הסתכלות האדם בהווית עצמו כתב ר' בחיי בשער חשבון הנפש בתחילת פרק ג', באופן הראשון של חשבון הנפש: "כשיסתכל האדם בענין עצמו ויחשוב בתחלת הוויתו, ויצאיתו מלא מציאה אל מציאה, והעתקתו מאין ליש, ללא

79. שירי שלמה בן יהודה אבן גבירול, כרך שני, שירי קדש, עמ' 49-50.

80. ספר תורת חובות הלבבות לרבנו בחיי הספרדי, העתיקו עברית ר' יהודה אבן תיבון, מהדורת סלוצקי, שער הבחינה פרק ה' דף לו ע"א.

81. שם, שער הכניעה דף צ' ע"א.

יתרון שקדם לו אך חסד אלהים וטובו ונדבתו-⁸¹. ככל הדברים האלה וככל החזיון הזה כתב ר"ש אבן גבירול בשירו, וזה לשונו:

טֶרֶם הָיִיתִי חֶסֶדָּה בְּאֵנִי	הֶשֶׁם לִישׁ אֵין וְהַמְצִיאֲנִי.
מִי הוּא אֲשֶׁר רָקַם תְּמוּנָתִי? וּמִי	עֲצָמִי בְּכוֹר יִצְקָן וְהַקְפִּיאֲנִי?
מִי הוּא אֲשֶׁר נָפַח נֶשְׁמָה בִּי? וּמִי	בִּטֶּן שָׁאוֹל פֶּתַח וְהוֹצִיאֲנִי?
מִי נִהְיֵנִי מְזֻעָרִי עַד הַלּוֹם?	מִי לְמַדְנִי בֵּין וְהַפְלִיאֲנִי?
5 אֲמָנָם אֲנִי חֹמֶר בְּקָרֵב יָדָה,	אֲתָה עֲשִׂיתָנִי, אֲמַת, לֹא אֲנִי.
אוֹדָה עָלַי פֶּשְׁעֵי וְלֹא אֲמַר לָךְ	כִּי הֶעָרִים נָחַשׁ וְהִשִּׁיאֲנִי.
אֵיכָה אֲכַחֵד מִמָּה חָטָאִי? הֲלֹא	טֶרֶם הָיִיתִי חֶסֶדָּה בְּאֵנִי. ⁸²

עיקרו של השיר שר"ש אבן גבירול אומר שהבורא עשה חסדים עמו מעודו וקודם לעודו ומאז עד היום. ונמצא הוא יציר כפיו של הבורא, ולו אין שום יד בהווית עצמו, אלא הוא כולו עשוי בידי הֶשֶׁם לִישׁ אין, המהיה כל הוויה והממציא כל מצוי, מכוחו נעשה לישות. והוא הדבר שנתבונן בו לראותו לאחר עין, שאינו אלא ברוא, יצור ופעול. הלא זה עצמו של השיר מה שאמור בבית ה', והמשורר מאמתו בלשון "אמנם" ובלשון "אמת". על כן נתחבר לשיר הזה חרוז של כינויי הפעול: "אני", שמשמעו: אותי. ויש במשמע זה: פעול ולא פועל, עשוי ולא עושה. הוא מה שהחרוז מודיע והוא מה שאמור בשיר. ונמצא קול אחד ודברים אחדים לשניהם.

גם ר' יהודה הלוי כתב שיר בזה העניין, הלא היא הרשות "ידעתי בטרם

81. א. שם, דף ק"ב ע"ב.

82. וזה פירוש השיר: 1. טרם הייתי – קודם שבאתי לכלל הויה. עדה-כ ירמ' א, ה: בטרם אצרך בבטן ידעתיך. וכיוצא בזה אמר ר' שלמה אבן גבירול ב"כתר מלכות" (כרך ב' שירי קדש, עמ' 73, שו' 294–295): "וטרם הייתי בחסדך קידמתני". וכן שאר דברים בשיר הזה, ובכללם החרוז, דומים למה שאמר אבן גבירול ב"כתר מלכות" שם. חסדך באני – הלשון עדה-כ תהלים קיט, מא. והעניין – כמו שכתב ר' בחיי במה שהובא תחילה: "ותחלת מה שראוי לך שתעלה במחשבתך אל תחלת האדם ואל ראשית הויתו, ואז תראה כי חסד אלהים עליו המציאו אחר אפסו". ופירוש המציאו אחר אפסו, שבראו יש מאין, ועשאו מצוי, והוא שאמר המשורר כאן: הֶשֶׁם לִישׁ אין והמציאני. 2. רקם תמונתי ומי עצמי וכו' – עדה-כ בתה' קלט, טו: לא נכחד עצמי ממך, רקמתי בתחתיות ארץ. והוא הכתוב בסמך עליו ר' בחיי את דבריו שהובאו למעלה. רקם – בפועל, כך ניקד שירמן בספרו "השירה העברית בספרד ובפרובאנס" כרך ראשון, עמ' 236, והוא על פי רקמתי שבכתוב. ובורר ניקדו: רקם בקל, וכן שניאור זקש (שיר השירים אשר לשלמה אבן גבירול, פאריס, תרכ"ח [1868] עמ' ס"ה). ופירוש רקם, לשון צורה כמו שתרנג יונתן שם: אצטירית. וכן כל רקם שבמקרא מתורגם לשון ציור. וכן פירש ר"א אבן עזרא: וטעם רקמת היא הצורה שיוצאה למעשה. לפיכך אמר המשורר כאן: רקם תמונתי. וכן כתב ר' שמואל הנגיד בשירו "הלכוש ולנפול תקומה" (מהדורת ירדן, עמ' 263):

תצריני⁸³, ופותח בהשגחת הבורא עליו עד שלא נוצר, ומונה חסדים שעשה הבורא עמו משנוצר, בכל צת ובכל שעה. וחסדי הבורא הם המקיימים אותו ובלעדיהם הוא חשוב למה ולא כלום, ואין לו לא מעמד ולא מהלך ולא מחשב ולא מעשה, וזה לשון השיר:

יִדְעָתִי בְּטָרֵם תִּצְרִי
וְכַל-עוֹד רוֹחֶךָ בִּי תִצְרִי.
הֵיטֵל לִי מַעֲמָד אִם תִּהְיֶה פִּנִּי,
וְאִם לִי מִהֲלָךְ אִם תַּעֲצִרִי?
וְמָה אִמַּר וּמִחֲשָׁבִי בְּיָדְךָ?
וְמָה אוֹכֵל עֲשֵׂה עַד תַּעֲזָרִי?

וְהִבְטָתִי אֵלַי צוּרָה אֵימָה
אֲשֶׁר הִיָּתָה בְּחֶכֶךְ דָּג רְקוּמָה.
וסירוש: רקומה, מצורת, כי על כן אמר: צורה רקומה. וכן ר"י הלוי בשירו 'לך עיני בסוף ליל קרועות' (דיואן ספר א' עמ' 202):

וְלִסְנֵיהֶם שְׁתֵּי צוּרוֹת רְקוּמוֹת
כְּאֵלוֹ מִדְּמֵי הָרֵג צְבוּעוֹת.
יצק והקפיאני - עדה"כ באיוב י, י: הלא כחלב תתיכני וכנבינה תקפיאני, והוא מעשה יצירת הוולד. ע"י פירוש הרלב"ג ובפירוש 'מעין גנים' להשר ר' שמואל בן נסים מסנות ז"ל. 3. אשר נפח נשמה בי - עדה"כ בבראשית ב, ז: ויפח באפיו נשמת חיים. וכן אמר ר' שלמה אבן גבירול ב'כתר מלכות' שם עמ' 73 שורה 295: ונפחת בי רוח והחיייתני. בטן שאול - זו בטן האם, והוא עפ"י המליצה: בתחתיות ארץ שבכתוב בתהלים קלט, טו, שתרנם יונתן: בכריסא דאמא. וכן ר"ש פרחון במחברת הערוך ערך רקם: רוקמתי בתחתיות ארץ, פ"י ציירני הבורא בבטן אמי בחשך, וכן כתב שם ר' בחיי: 'ואח"כ חשוב בקהות הבורא ית' בהנהגתו את האדם אשר שם לו בטן אמו למצו בתחלת עניונו... ואח"כ יצא מבטן אמו על דרך צר מבילתי תחבולה שיתחכם בה לצאתו, ולא דבר שיעשה לסייע בו, אלא ביכולת החכם הרחום המרחם על בריותיו. וכו' (שם דף לו ע"ב). 4. מי נהגני מנעורי עד היום - עדה"כ ש"ב ז, יח: כי הבאתני עד היום. בספר חובות הלבבות שם מבאר ר' בחיי את פרטי החסדים שהבורא עושה עם האדם בילדותו ובנעורו עד שיגדל: 'ואחר כך יעתק מענין הילדות אל הנעורו... עד שיגיע לימי הבחירות' (שם). ולאחר ביאור חסדי הבורא עם האדם שהוא מתקינו ומרגילו לסדר חיי העולם הוא מונה דבר זה: 'ואח"כ יעברו עליו חלאים ומקרים מכאיבים כדי שיכיר העולם ולא יעלם ממנו עניונו שיבטח בו, וימשלו בו תאוותיו ויהיה כבהמות לא ישיכל ולא יבין, כמו שכתוב (תהלים לב, ט) אל תהיו כסוס כפרד אין הבין' (שם דף לו ע"א). על כן אמר המשורר כאן: מי למדני בין. בין - בינה. והפליאני - ועשה בי מעשים נפלאים, והוא עדה"כ בתהל' שם, יד: גוראות נפילתי נפלאים מעשיך ונפשי יודעת מאד. ועיין בפירוש ר"א אבן עזרא ומה שהביא מדברי חכמים אחרים. 5. אני חמר בקרב ירך אתה עשיתני - עדה"כ ירמ' יח, ד: כחמר ביד היוצר ושב ועשהו וגו'. אתה עשיתני לא אני - שלא כפרעה שאמר ביחזקאל כט, ג: ואני עשיתני. 6. אודה עלי פשעי - עדה"כ תהלים לב, ה. לפי שהכיר המשורר חסדי ה' עמו בא לכלל כניעה ומודה על חטאיו. ולא אומר לך - בשביל להצטדק. נחש - זה יצר הרע, ונאמר בבראשית ג, א: והנחש היה ערום. והשיאני - עדה"כ שם שם, יג: הנחש השיאני.

דְּרִשְׁתִּיךְ בְּעַת רְצוֹן – עֲנִי, וְכִצְנָה רְצוֹנְךָ תַּעֲטֶרְנִי.

תְּקִימֵנִי לְשַׁחַר אֶת דְּבִירְךָ וְאֶת־שִׁמְךָ לְבִרְךָ עוֹרֶנִי.⁸⁴

שיר זה בדומה לשירו של ר-ש אבן גבירול אומר את דבריו על השגחת ה' בלשונות של שאלות, והוא סגנון של קיום דברים וחיוקם, שהתשובה עליהם: ודאי וודאי. ודאי הקב"ה הוא היודע את האדם והוא יוצרו ונוצרו, ומחייהו ומהווהו כל ימיו, והאדם הוא היצור והנצור, והוא ומעשיו ביד הבורא, שהוא המעשה אותו. ועל כן גם ר' יהודה הלוי חרוז את השיר הזה בכינויי הפעול: אותי, כיוצא בשירו של אבן גבירול, כי ענין אחד ורוח אחד בשניהם.

רוח ההכנעה וההכרה שהאדם הוא פעול, ואין בידו לנקוף אצבעו עד שלא יכריז עליו הבורא, רוח זו נושבה בכל השיר ועל פיה מתכוונים דבריו, ולא עוד אלא שעל ידי הרוח הזאת נשתנו מטבעם. בסוף השיר מבקש המשורר מאת הקב"ה שיקימהו לשחר את דבירו ויעוררהו לברך את שמו. דברים אלה, ההתעוררות לברך את שם ה' והקימה לשחר את בית ה', אין הדרך לתלותם בהקב"ה, אלא הם תלויים באדם עצמו. לבו ומחשבותיו הם שניטל עליהם לעוררהו. על פי זה אומר ר' יהודה הלוי בשירו אחר יעירוני בשמן רעיוני:⁸⁵

יְעִירוֹנִי בְּשִׁמְךָ רְעִיוֹנִי וְיִשְׁמֹךְ חֲסִידְךָ לְפָנַי.

ואומר שם בבית האחרון:

תְּקִימֵנִי שְׁעִפִּי מִיָּצוּעִי לְבִרְךָ שֵׁם כְּבוֹדְךָ ה'.

וכן הוא אומר בפתח שירו אחר:⁸⁶

יְחִידָה שְׁחָרִי בֵּית אֵל וְסָפִיו.

זה טבעם של הדברים הללו להיות האדם מעורר נפשו וקם מעצמו לעבודת בורא. אבל בשיר ידעתינו בטרם תצרני שכל עצמו – הבחינה וההכרה שהאדם ופעולותיו אינו ברשות עצמו אלא ברשות בוראו, בשיר זה פשטה אותה בחינה גם על הפעולות שברגיל הן תלויות באדם, והאדם גופו חייב לעשותן. כאן המשורר מבקש מאת הבורא שהוא מפעיל כל פועל שיפעילו גם בדברים

84. וזה פירוש השיר: 1. ידעתיני – התקנתני, עשה-כ ירמ' א, ה: בטרם אצרך בבטן ידעתיך, ועי' תרגום יונתן שם. וכל עוד – וכל זמן אשר רוחך בי תצרני – תשמרני. 2. מעמד – עמידה. 3. ומחשבי – הכוח לחשוב מחשבות. ומה אוכל עשה – שבלי עזרתך אין כוח עשייה לי. 4. בעת רצון עוני – עש הכתוב ישע' מט, ח: בעת רצון עניתך. וכצנח וכו' – עשה-כ תהל' ה, יג: כצנח רצון תעטרנו. ופירוש תעטרנו – תקיפנו כמו עטרה. ור-א אבן עזרא פירש מלת תעטרנו כי הוא יוצא לשני פעולים, והפעול באמת הוא רצון כי הקב"ה מעטיר רצון את הצדיק, הרי שהצדיק פעול במקצת מאת הקב"ה, שהוא עטור מן הרצון וכו'. 5. את דבירך – זה בית הכנסת.

85. שם, שם עמ' 65.

86. שם, שם עמ' 145.

האלה, ונצטרף לו למשורר מה שכתב ר' בחיי בשער הבטחון, בפרק ד' ממנו⁸⁶, שחייב אדם להתחנן אל הבורא שיעזור אותו ויורה אותו על עבודתו, והוא חותם את שירו ואומר: הקימי... עוררני.

גם ר' משה אבן עזרה בחן בשיריו בחכמת הבורא הנראית בבריאה, והשתדל להכיר את הטוב שהוא עושה עם האדם, אלא שהבחינה הזאת הביאה את ר"ש אבן גבירול לידי כניעה בלבד, ואילו ר"מ אבן עזרה נתעורר על ידי הבחינה גם ליכנע לפני הבורא וגם להודות לו ולומר לו זמירות ושירים על טובו. את דברי בחינתו כתב ר"מ אבן עזרה בשירו "אעירה שנת עיני"⁸⁷. את מגמתו של השיר אפשר לנו לידע מן המדריך הבא בראשו, שהמדריך יש בו מתכונת תפארת הפתיחה, שאמור בו בפירוש או ברמז עניינו של השיר. וזה לשון המדריך:

אֶעֱרֶה שְׁנַת עֵינִי	לְחַבֵּר אֶת זְמִירוֹתִי
וְאֶגְבִּירָה נֵיב לְשׁוֹנִי	לְנַגֵּן בְּנִינּוֹתִי
אֶבְרֹךְ צוּר נַחְנִי	בְּצִדְקָתוֹ כָּל-יְמוֹתִי
אֶף לֵילוֹת יַעֲצֵנִי	יִסְרוֹנִי כְּלִיּוֹתִי ⁸⁸ .

לומדים אנו מכאן, שמעניין השיר לברך את הבורא על צדקה שעשה עם האדם. וכיוון שיש בחפץ המשורר לא רק להכיר את החסד שעשה הבורא עמו, אלא גם לומר לפניו דברי שיר על כך, על כן נתנה גם למשורר עמידה בשיר. החיבור של שני הדברים הללו: ההכרה שהוא נושא את חסדי הבורא והחפץ להודות לו מתגלה במחרוזת הראשונה של השיר, כי על כן שיר אזור הוא העשוי מחרוזות. במחרוזת הראשונה של השיר אמורים שני הדברים, והיא עשויה דלתות וסוגרים. וכשבא ר"מ אבן עזרה לחרוז את המחרוזת חרו את הדלתות לעצמן ואת הסוגרים לעצמם: את הדלתות חרו בכינויי הפעול ליחיד: יֶצְנִי, כחרוזו של ר"ש אבן גבירול בשירו "בטרם היותי חסדך באני", ואת הסוגרים חרו בחרוז של כינויי הקניין ליחיד: אֲמִי. וז"ל המחרוזת:

5 מְעַצֵּי אֲמִי קָרְאֵנִי	וּמְבַטְּנֵן הַזְכִּיר שְׁמִי
וְשֵׁם חֲסִדוֹ נַחְנִי	וְהִיָּתָה יְדוֹ עִמִּי

86. דף עא ע"א

87. משה אבן עזרה, שירי הקדש, יוצאים לאור על ידי שמעון ברנשטיין, תל אביב

תשי"ז, עמ' מו.

88. וזה פירוש הדברים: 1. שנת עני - עדה"כ תהלים קלב, ד. 2. ניב לשוני - כלומר: דברי פי. לנגן בנינוותי - עדה"כ ישע' לח, כ. 3. צור - זה הקביה, דברים לב, ד. 4. אף לילות וכו' - עפי' תהלים טז, ז: אברך את ה' אשר יעצני אף לילות יסרוני כליותי; ושינה המשורר מלשון הכתוב לשם החרוז. ומכתוב זה באה תיבת "אברך" שבראש בית 3.

וְלֹאֹר הוֹצִיאֲנִי וְעֵינָיו רָאוּ גִלְמִי
וְטוֹבוּ הַבְּטִיחֲנִי כִּרְגֵעַ עַל-שְׁדֵי אָמִי
וְלֹא לְצַרְכּוֹ בְּרָאֲנִי כִּי אִם לְצַרְךָ עֲצָמִי
10 לְבָרְךָ עַל צִירֹתַי וְעַל נַפְלָאוֹת נַפְלְאוֹתַי⁸⁹.

ונמצא בשני החרוזים הללו כלולות שתי הכוונות של השיר, ובהם הן מסתמלות. אותם הדברים בהכרת החסד שהבורא עושה עם האדם בינקותו אמר גם ר' אברהם אבן עזרא. וכלל את דבריו בתוך דברי הודאה באמיתות מציאות הבורא, ואלו דברים שאמר בנוסח שיש בו תמצית דבריו של ר' בחיי, וזה לשון שני הבתים הראשונים של השיר⁹⁰:

אָמַת אֵל אֵמַת אֲתָה וְאִם לֹא רֵאִיתִיךָ וְאִלָּם בָּרַב טוֹבְךָ בְּכָל יַעַת חַיִּיתִיךָ
בְּטָרִם יִדְעִיתִיךָ חֲסָדִים גְּמֻלָּתִי וְעַד כֹּה זִכְרֹתִי וְכִמָּה נִשְׁתִּיתִי⁹¹.
עיקר עניין השיר לספר מנהגו של האדם כפי שהוא נוהג בבורא. לצורך זה הוא גם מספר מה שעושה הבורא עם האדם. אבל לא זה יסודו של השיר, אלא מעשי האדם. ועל כן כשבא רִא אבן עזרא לחרוז את שירו בירר לו

89. זה פירוש הדברים: 5. ממעי אמי וכו' – עדה־כ בישע' מט, א: ה' מבטן קראני ממעי אמי הזכיר שמי. ותיבת מבטן תרגם יונתן עניינה: עד לא הויתי. והוא כדברי רִש אבן גבירול בשירו "טרם הויתי", שהוא דומה לדברי המקרא הזה. 6. ושם – במעי אמי שקראני חיימני ה', שם חסדו נחני. והיתה ידו עמי – לסייעני ולהטיב עמדי. 7-8. ולאור הוציאני – מבטן האם ששם ישבתי בחושך. ועיניו וכו' – עדה־כ תהלים קלט, טז: גלמי ראו עיניך. וטובו הבטיחני וכו' – עדה־כ תהל' כב, י: כי אתה גחִי מבטן מבטיחי על שדי אמי. וכן אמר המשורר בשירו "בשם אל אשר אמר־ (דיואן, שירי החל, עמ' רמא):

וְאֵל קַץ זְמַנִּי וְאֵל קַץ זְמַנִּי וְאֵל קַץ זְמַנִּי לְאֵט עַל שְׁדֵי אָמוּ וּבַחַק לְאִמְנוֹתָיו.
10. ל ברך וכו' – ואמר המשורר את הדברים האלה על דרך שאמר ר' בחיי ב־ספר חובות הלבבות (שער הבחינה, מהדורת סלוצקי דף לב ע־ב): ואין איש מאנשי השכל מסתפק שחסדו וטובו על התינוק כוללים ונראים יותר, ושהוא חייב בהתמדת ההודאה והשבח עליהם יותר.

90. *Reime und Gedichte des Abraham Ibn Esra*, gesichtet und gesammelt... 90

von Dr. David Rosin, Zweiter Theil, Breslau 1894, עמ' 4.

91. זה פירוש הדברים: 1. אמת אל אמת – נתן את שם הקב־ה בין שני שמות אמת לחוק אמיתות הבורא. ואם – ואפילו. לא ראיתיך – בעין בשר. ואולם וכו' – חזיתך בעין לבי מצד טובך שאתה עושה עמי בכל עת. וכתב ר' בחיי בספר "חובות הלבבות" דף כח ע־ב: על כן אתה צריך להטריח נפשך עד שתדע את בוראך יתעלה מצד סימני מעשיו, ולא מצד עצם כבודו וכו'. ועיין עוד שם דף כט ע־ב. 2. בטרם ידעתִיך וכו' – עדה־כ ירמ' א, ה. ופירושו כאן: עד שלא עמדתי על דעתי להכיר מציאותך כבר הקדמתי לעשות חסדים עמי, וזכרתי כל הימים עד כה, אבל אני לא נהנתי כפי שנתחייבתי מצד מידת טובך עמי, אלא נשיתך.

חרו של פעלים וכינויי הפעול שלהם, זה החרו; אתיף, שכולו מכוון למעשי האדם בפני בוראו.

*

חרו דומה קצת לחרו של השיר "אמת אל אמת" נמצא בשירו של ר' יהודה הלוי "ציון הלא תשאלי לשלום אסיריך"⁹². וזה לשון כמה בתים ממנו:

דִּוְרָשִׁי שְׁלוֹמָךְ וְהֵם יִתֵּר עֲדָרֶיךָ	צִיּוֹן הֲלֹא תִשְׁאַלִי לְשָׁלוֹם אֲסִירֶיךָ
רְחוּק וְקָרוֹב שְׂאֵי מִכָּל-עֲבָרֶיךָ	מֵיָם וּמִזָּרַח וּמִצָּפוֹן וְתִמְנָן שְׁלוֹם
חֲרָמוֹן וְנִכְסָף לְרִדְתָּם עַל-הֶרְרֶיךָ.	וְשָׁלוֹם אֲסִיר תִּאָּהֵב גִּיתָן דְּמָעָיו כָּטַל
שִׁיבַת שְׁבוּתֶךָ אֲנִי כְּנֹר לְשִׁירֶיךָ. —	לְבָבוֹת עֲנוּתֶךָ אֲנִי תְנִים, וְעַת אֶחָלֵם
פֶּתַח לְמוֹל שְׁעָרֵי שַׁחַק שְׁעָרֶיךָ.	שָׁם הִשְׁכִּינָה שְׁכֵנָה לָךְ, וְהִיוֹצֵרֶךְ
שְׁמֶשׁ וְסֶהַר וְכֹכָבִים מְאִירֶיךָ. —	וְכָבוֹד יִי לְבֵד הִיא מְאֹרֶךְ, וְאֵין
לְשׁוֹב עֲבָדִים עָלֶי כְּסֹאוֹת גְּבִירֶיךָ. —	אֶת בֵּית מְלוּכָה וְאֶת כְּסֵא יְיָ, וְאֵם
מֶאֶז, וּבָךְ נִקְשְׁרוּ נִפְשׁוֹת חֲבֵרֶיךָ.	צִיּוֹן כְּלִילַת יְפִי, אֶהְבֶּה וְחֵן תִּקְשְׁרִי

בשיר הזה המשורר מדבר אל ציון ואומר לה דברים טובים דברים נחומים. שלושה דברים אמורים בשיר; דבר אחד: צער וקינה על חורבנה, דבר שני: תקווה לאחרייתה, ודבר שלישי: שבת וגדולה לציון. והדבר השלישי הזה מחובר עם כל דבר משני הדברים הראשונים, מחובר עם קינתה ומחובר עם תקוותה, והוא בלול בכל השיר כולו, וכל דברי השיר אינם עומדים אלא עליו, שגדולה ציון נישאה ומרוממת על כל רם, ועד כסא הכבוד היא מגעת. כגון שהמשורר אומר שהשכינה שכנה לה, והקביה כיוון את השערים שלמעלה כנגד שעריה (בית ו'), ולא זו הקביה מלחבבה עד שהעביר את מאורות השמים מלהאיר לה והוא כביכול בכבודו ובעצמו יצא להיות לה לאור (בית ז'), ולא זו מלחבבה עד שעשאה לכסא הכבוד (בית ט'). והתגלות ציון לעיני המשורר הייתה כדמות מטרונת כלילת יופי המקושרת באהבה וחוץ (בית כ"ד), והיא שבריה וגולה וסורה ושבורה (בית ד', כ"ה). והמשורר הנושא מדברותיו אליה מה עמידתו? הוא אסיר תאוותה (בית ג'), והוא מתאוה לה ממרחקים ונפשו יוצאת לבוא ולהגיע אליה. והוא משעבד לה כל תאוותיו ומחשבותיו וכל חושי וכוחותיו ערוכים לעבדה. ובדוגמת מליצתו הוא אומר כי יהיה לתנים לבכות ענותה, ובשביל לשיר שיריה יעשה עצמו כנור למענה (בית ד'). וכיוון שציון חרבה עתה הריהו מתאבל עליה, והוא הולך ופורט את מעשי האבלות שיעשה מחמת צערו על חורבנה, וכך הוא אומר: אנו לבתרי לבבי (בית י"א), אפל לאפי (בית י"ב), אבכה (בית י"ג), אשתוממה (בית י"ד), ינעם לנפשי הלך ערום ויחף

(בית י"ז), אגו ואשליך פאר נורי (בית י"ט) ועוד. הוא תולה עצמו בה ובגורלה ומזמין לשנות עצמו מצורה לצורה הכול לפי מה שמתבקש לה. וכל לבו, רוחו ונפשו הכול נתונים לה, שהיא ראש כל מאויי כל תשוקותיו, ובאשרה אשריו. אלה הדברים שהמשורר אומר בשירו בדבריו במפורש. ואיזה הוא החרוז שבחר בו לשיר הזה? זה החרוז של כינויי הקניין; כִּיךְ, שמשמעו: שלך⁹³. ורוצה המשורר שהחרוז יאמר ויחזור ויאמר: שלך, כלומר: הכול שלך, והכול למענך.

*

למדנו בדוגמאות הללו את דרך ההתפתחות של החרוז בשירת ספרד, שתחילת מוצאו מקול חיצוני, והוא מתחבר אל השיר ונעשה בעל משמעות ונדבק בו וכנס בשיר לפני ולפנים ופועל בו מעין פעולה של מוטיב, ומשתתף עם השיר בעצם הביטוי, ומביע ומכריז ומודיע על עיקר כוונת השיר ועל מגמתו. ועל כן צריכים החרוזים של שירי הספרדים עין לעצמם: מה ענינם, איזה הוא חיבורם אל השיר ומה פעולתם בו.

מעתה שהוברר לנו כוחו ומעשיו של החרוז בשירת ספרד, הוברר לנו כמו כן, כיצד נראה החרוז למשוררים, שלא נראה להם רק ככלי המשמיע קול, אלא כקול שיש בו אומר ודברים. וכיון שכך נוכל להבין מה שאמרנו בתחילת המאמר, שמשוררי ספרד לא נמנעו מלחרוז בכינויים גם שירים קצרים של שניים ושלושה בתים, אף על פי שבאלה לא הוקשה להם לחרוזם בחרוזים העשויים מגופי המלים. אלא שחרוזים הללו לא נראו בעיניהם מובחרים, שאין בהם אותה תכונה שיש בחרוזי הכינויים, כלומר: שאין בהם משמעות. לפיכך נראו עליהם אותם החרוזים חרוזים ריקנים, וחרוזי הכינויים היו בעיניהם משובחים מהם.

החרוזים שראינו אותם שהם עושים פעולה של ביטוי בשיר אלה הם חרוזים של פעלים וכינוייהם ושל שמות בכינויי הקניין. אבל שמות בכינויי הרבים והרבות לא ראינו פעולתם. בימים הראשונים של השירה בספרד שימשו כינויים אלה רק בשביל למלא צורכה של חריזה, והמשמעות שבכינוי לא נצטרפה אל ענין השיר. ונראה, כי לא נשתנה שימושם זה כל ימי השירה העברית בספרד. חרוזים אלה נהוגים בשירים ארוכים, לפי שכינויי הרבים והרבות נוחים להוציא חרוזים מהם. גם חרוזים העשויים שמות במשקל נקבה, אף אלה קלים לחרוז בהם, על כן גם בחרוז זה נהגו המשוררים לחרוז את שיריהם הארוכים. כגון ר"ש הנגיד חרוז את השיר "בלבי חם למפקד הנעורים"⁹⁴, שמניין בתיו שישים וארבעה, חרוז בחרוז של כינויי הרבים: "רים", ואת השיר "תודה": "הלכושל ולנפול תקומה"⁹⁵,

Franz Rosenzweig, *Jehuda Halevi, Zweiundneunzig Hymnen und Gedichte*, 93

Berlin, עמ' 258.

94. דיואן שמואל הנגיד, מהדורת ירדן, עמ' 80-85.

95. שם, עמ' 261-266.

שמנין בתיו שישים וארבעה כמו כן, חרו בכינויי נקבה: 'מה'. ארוכה מהם הזמרה 'אשלח בכנפי שחרים ספרים'⁹⁶ שחרוזה שמות בכינויי הרבים: 'רים' ומנין בתיה שבעים וארבעה, וכמותה השיר 'התזכיר אל יפת מראה לבונה'⁹⁷ מנין בתיו שבעים וארבעה, וחרוזה שמות במשקל נקבה: 'נה'. ארוך מהם השיר 'מתי שכל ויודעי דעת'⁹⁸, מספר בתיו תשעה ושבעים, וחרוזה שמות בכינויי הרבות: 'נות'. ארוך ממנו השיר 'אלוהים האריך לי פה בתורות'⁹⁹, שמספר בתיו מאה, וחרוזה שמות בכינויי הרבות: 'רות'. ארוכים מהם שני שירים, שמנין בתיהם כמנין מזמורי התהלים על פי חשבון התלמוד: מאה ארבעים ותשעה, השיר האחד זו השירה: 'אלוה עז ואל קנא ונורא'¹⁰⁰, וחרוזה בכינויי נקבה: 'רה', והשיר האחר, זו התהלה: 'הלי תעש בכל שנה פעלים'¹⁰¹, בשמות בכינויי הרבים: 'לים'. וכן רש אבן גבירול, כשבא לכתוב את פיוט אזהרותיו 'שמר לבי מענה'¹⁰², שמנין בתיו מאתיים חמישים ושישה, חרו אותו בחרוזה של שמות בכינויי הרבים: 'רים'.

שירי רמ אבן עזרה אין בהם שירים ארוכים כשירי רש הנגיד. נראה לכאורה שסיפורי מעשי המלחמה הם שגרמו שיפרשו ויאריכו יריעות שריו, ותריג מצוות האריכו את שירי רש אבן גבירול, וערכי המחברת של מנחם בן סרוק הרבו את השגותיו של דונש ועשו את שירו ארוך. רק שיר אחד יש לרמ אבן עזרה 'בשם אל אשר אמר'¹⁰³ שמנין בתיו מאה שישים וארבעה, ועניינו לימודי ומוסרי. הוא מדבר במידות הבורא ובבריאת העולם וביצירת האדם ובחסדו עליו ובדינו באחרית, וחרוזה: 'ותיו', כולו כינויים ואין בו מאום מאותיות המלים גופן. שאר שירי רמ אבן עזרה אין בהם שיר שמספר בתיו מגיע לתשעים. ואת שיריו הארוכים, שהקצר בהם בתיו חמישים והארוך שבהם בתיו שמונים ותשעה, הוא חורו בכינויי שמות של רבים ורבות ובכינויי קניין בשמות, ובכינויי פועל, ובשמות במין נקבה. רובם בכינויי קניין בשמות ובכינויי פועל, ומיעוטם בכינויי שמות של רבים ורבות¹⁰⁴. אפשר הטעם שרמ אבן עזרה חרו את רוב

96. שם, עמ' 109-114.

97. שם, עמ' 164-169.

98. שם, עמ' 74-79.

99. שם, עמ' 89-95.

100. שם, עמ' 4-14.

101. שם, עמ' 16-26.

102. שירי שלמה בן יהודה אבן גבירול, כרך שני שירי קדש, עמ' 135-154.

103. שירי החל, עמ' רלז-רמ"ד.

104. ואלה שיריו הארוכים שמנין בתיהם אינו פחות מחמישים, והם חורוים בכינויי שמות של רבים ורבות: 'אמת על הזמן (עמ' י"א), שמנין בתיו: חמישים ושניים וחרוזה: אות; 'ענינת תהום' (צ"ב) בתיו: שבעים, וחרוזה: 'אם; 'הנפשי בחרו לשכן' (קכ"ז)

שיריו הארוכים בחרוזי כינויי קניין בשמות ובכינויי פועל, לפי שבינתיים פשטה שיטה זו של חריזה והובהק טבעה ונתרבה שימושה. ואפשר הטעם לכך בתכונות השירים ובנטיית לבו של המשורר לדבר בלשון כוללת ובהפשטה או לדבר בלשון פרטית ומכוונת לצד שום איש או שום דבר.

מקצרן שבמשוררים היה ר' יהודה הלוי, ששיריו הארוכים קצרים הם אצל השירים של רמ-אבן עזרה. אפילו שיר לימודי שלו "אם נפשך יקרה בעיניך", המחזיק משלי חכמה ומוסר¹⁰⁵, מספר בתיו אינו אלא שישים ושבעה. הארוך בשיריו בעלי החרוז המברית, זו הקינה על מות ר' שלמה אבן פרוציאל "זאת התלאה לבל אשכח מצריה"¹⁰⁶ שמספר בתיה שבעים ושלושה. שיר זה והשיר "אם נפשך יקרה בעיניך", שהוא שני לו באריכות, מחוזים בכינויי הקניין. שני באריכות לשיר "אם נפשך-וכו" הוא השיר "התירא הנחשים השרפים"¹⁰⁷, שמניין בתיו חמישים ואחד, והוא מחוזו בכינויי הרבים. שני לו השיר "מי יעבר לנו לעבר ים"¹⁰⁸, שמספר בתיו ארבעים ותשעה, שני לו השיר "אמר לצבא שחקים איך כליתם"¹⁰⁹, שבתיו ארבעים ושמונה. ושני השירים הללו אף הם חרוזיהם כינויי הקניין וכינויי הפעל. ובאלה החרוזים חרוז ר"י הלוי את רוב שיריו הארוכים ואת מיעוטם חרוז בחרוזי הרבים והרבות¹¹⁰. והוא כשיטת רמ-אבן

בתיו: חמישים ושמונה וחרוזו: מות; "הריחותי הדסי השלומים" (קל-ד) בתיו: ג-ג, וחרוזו: מים; "גדודי ליל גדוד" (קפ-ה) בתיו: ג-ד, וחרוזו: פים; "אליכם אמונים" (רכ-ז) בתיו: ס', וחרוזו: שים. ואלה השירים שחרזיהם כינויי הקניין של שמות וכינויי הפועל: "שבתי ותלתלי הזמן לא שבו" (כד), בתיו: ס-ב, וחרוזו: פ-ב; "פנתו ימי נער" (לי-ח), בתיו: פ-ב, וחרוזו: פ-ד; "תחלת מאמרים" (ג-ט), בתיו: פ-ד, וחרוזו: (פ-ה) "אש קדחו אורירי" (ע-ב), בתיו: ס-ב, וחרוזו: פ-ח; "יום מרכבות פרוד" (קכ-ט), בתיו: ס-ב, וחרוזו: מו; "לשון דמעי" (קמ-ד), בתיו: ג' וחרוזו: נו; "נטפי דמעות" (קס-ז), בתיו: ס-ו, וחרוזו: פ-ז; "סתאום יצורי אוהבים עובתי" (קע-ב), בתיו: ג'ז, וחרוזו: פ-ז; "רכבי גדודים" (קצ-ה), בתיו: ג'ז, וחרוזו: פ-ז; "אולי בקרבכם אוהבים" (קצ-ט), בתיו: ג-ח, וחרוזו: פ-ז; "אט על אנשי" (רז-ז-ח), בתיו: פ-ט, וחרוזו: רז; "יריבי בעדי ירב אמרירי" (רט-ו), בתיו: פ-ב, וחרוזו: רז; "אחי מדע" (רל-ב), בתיו: ס', וחרוזו: תו. ואלה השירים המחוזרים בשמות במין נקבה: "בני הט אונך" (קד-ז), בתיו: ג-ב, וחרוזו: ק-ה; "חרדה לבשה תבלי" (קז-ז), בתיו: ג-ח, וחרוזו: ק-ה; "הוה בלי פה" (קמ), בתיו: ג', וחרוזו: פ-מ; "עץ אשר מהבכי נמקת" (רד), בתיו: ג'ז, וחרוזו: פ-ז.

105. דיואן, ספר שני, עמ' 242-237.

106. שם, עמ' 93-99.

107. דיואן, ספר ראשון, עמ' 48-52.

108. דיואן, ספר שני, עמ' 251-255.

109. דיואן, ספר ראשון עמ' 144-148.

110. ואלה שיריו הארוכים שמניין בתיהם אינו פחות משלושים, והם מחוזרים בכינויי שמות של רבים ורבות: "התירא הנחשים השרפים" (דיואן, ספר ראשון, עמ' 45), שמניין

עזרה. והטעמים שאמרנו בשיטת ר"מ אבן עזרה יפים גם לשיריו של ר"י הלוי.

*

לאחר הדברים והבירורים האלה נפתח לנו פתח להסתכל בשירים בחיבור הצורה והתוכן שלהם, וניתוסף בידנו סימן חדש להכיר טיבם של השירים ולהיכן הם נוטים: אם הם נוטים לרשות היחיד של המשורר, אם לרשותו של מי שהשיר מדבר אליו או לרשות הרבים. גם סבכים הנסבכים בשירים, מתוך שאין לבו של המשורר שלם בו, שיגשים ותעיות לכאן ולכאן, ותכונות לבם של המשוררים, גם על אלה מגלה החרוז. אף יש בכוח החרוז לשמש סימן לסוגי השירים ולדרכי השירה של המשוררים.

הרשות נחשבת כאחד הסוגים של שירי הפרט. רובן של הרשויות עוסקות בחשבון האדם עם גופו ובמעמידתו בפני בוראו. משעתו של ר"ש אבן גבירול ואילך ניתן בסוג זה של שיר מן הבחינות הכתובות בספר חובות הלבבות, כגון הכרת גדולת הבורא, הכרת חכמתו על פי שכלול מעשי הבריאה, הכרת חסדיו שהוא עושה עם האדם, הכניעה מפניו, הדבקות בו ואהבתו, וכל אלה חובות הפרט הן. והטבע הזה של הרשויות, טבע הפרטי, נגלה בחרוז, אם מעט ואם הרבה. הרשויות של ר"ש אבן גבירול רובם חורזים בשמות ובכינויי הקניין

בתי: ג"א, וחרוז: פים; -למי בקעו דמעיך נחלים- (שם עמ' 53), בתי: ל', וחרוז: לים; -התמיר בוקנים הבחורות- (77), בתי: מ"ג, וחרוז: רות; -יפי קול- (99), בתי: ל"ט, וחרוז: פות; -הפשט הזמן- (112), בתי: ל"ד, וחרוז: דות; -ידענך נדוד- (154), בתי: ל"ב, וחרוז: מים; -לך עיני- (201), בתי: ל"ד, וחרוז: עות; -התרדף נערוה- (דיואן, ספר ב', עמ' 160), בתי: ל"ט, וחרוז: שים; -דברייך במור עובר רקוחים- (164), בתי: ל"ב, וחרוז: חים; -לפני כרוב- (263), בתי: ל"א, וחרוז: רים. ואלה השירים המחורזים בכינוי הקניין של שמות ובכינוי הפועל: -זמן אסר בעוד ליל רכוב- (דיואן, ספר א', עמוד 7), בתי: מ', וחרוז: ב'; -בכה על מחרת היום- (45), בתי: ל', וחרוז: לו; -לא העננים הם- (95), בתי: ל', וחרוז: עו; -הלבי ים- (123), בתי: מ"א, וחרוז: אותי; -אמר לצבא שחקים- (144), בתי: מ"ח, וחרוז: איתם; -מה לי לרוות- (151), בתי: ל"ב, וחרוז: תי; -יונה תקנן על אמיריה- (164), בתי: ל"ה, וחרוז: ריה; -מה לך צביה- (דיואן, ספר ב' עמ' 7), בתי: ל"ח, וחרוז: צ; -זאת התלאה- (93), בתי: ע"ג, וחרוז: ריה; -ציון הלא תשאלני- (155), בתי: ל"ד, וחרוז: ריך; -הם הם ימי תבל וליליה- (222), בתי: מ"ה, וחרוז: ליה; -למה לנפש הכסיל תשוי- (227), בתי: ל"ט, וחרוז: נ; -אם נפשך יקרה בעיניך- (237), בתי: ס"ז, וחרוז: נ; -לא חכמו ימים- (243), בתי: מ', וחרוז: אלו; -מי יעבר לנו- (251), בתי: מ"ט, וחרוז: אים; -עמדו עמודו קט- (273), בתי: ל', וחרוז: עו; -בנות ליל- (273), בתי: ל"ח, וחרוז: תן; -לנחל בין ממולא- (331), בתי: ל"ב, וחרוז: אותי. ואלה השירים המחורזים בשמות במין נקבה: -ארץ כילדה היתה יונקת- (דיואן, ספר א', עמ' 82), בתי: ל"ב, וחרוז: אקת; -עין נדיבה- (137), בתי: מ"ד, וחרוז: א (x); -תיבה דמות קבה מתלעת- (דיואן, ספר ב', עמ' 191), בתי: ל"ו, וחרוז: אצת.

לנוכחת, כשהוא מדבר אל נפשו¹¹¹. אפילו רשויות שנושאן גאולת ישראל, והן האמורות בסגנון של רעיה המדברת אל דודה לפי הדוגמה של שיר השירים, יש מהן שצורתן כשיר פרטי והן מוחרזות בכינוי הקניין: "שלי"¹¹², ואך מיעוט מן הרשויות שנושאן עניין הפרט חרוזיהן אינם כינויים¹¹³.

וכאן יכול החרוז לשמש בידנו כלי לבחון בין משורר למשורר ודרכיהם. אפילו לא נכנס אל פנים עניינו של השיר, אלא ניתן עינו בצורת החרוז בלבד, נראה את המשוררים נבדלים זה מזה. לא כדרך הרשויות מעניין הפרט של ר"ש אבן גבירול הרשויות מזה העניין של ר"י הלוי. מעט מהן חורזות בכינוי הפעל ובכינוי הקניין של שמות¹¹⁴, ובכינויים של מדבר בעדו חורזות מעט מן המעט, בסך הכל שתיים; אחת בכינוי הקניין, "שלי": "יעירוני בשמך רעיוני"¹¹⁵, ואחת בכינוי הפעול, "אותי": "ידעתי בטרם תצרני"¹¹⁶.

באלה הדברים שבמניין האמורים על דרך ההכללה אנו רואים את טבען הכולל של הרשויות של ר"י הלוי. ודאי אם נרצה לברר את טעם החיבור שבין צורות החרוזים הללו לבין תוכני הרשויות, נצטרך לבחון כל שיר לעצמו,

111. ואלה הן הרשויות המחרוזות בכינוי "שלי": "שלשה נוסדו יחד לעיני" (שירי שלמה בן יהודה אבן גבירול כרך שני, עמ' 41), "שמך אלי תחלת מהללי" (שם, 42), "שעלי אפרשה תמיד מלכי" (שם, 43), "שחר אבקשך צורי ומשנבי" (שם, 46), "שחרים אקראה עורה כבודי" (שם, שם), "שתי בך מחסי בפחדי וחרדתי" (שם, 47), "שחרתיך בכל שחרי ונשפי" (שם, שם), "ששוני רב בך שוכן מעוני" (שם, 48), "שמעה אדון עולם שמעה תהלתי" (שם, 49). ורשות אחת נחרזת בכינוי הפעול – אותי: "טרם היותי חסדך באני" (שם, 49). ועוד אחת נחרזת בכינוי השם לנסתר: "שואף כמו עבד" (שם, 94), ועוד אחת נחרזת בציווי מוארך שהוא לשון בקשה: "שעריך בדפקי יה פתחה" (שם, 105). ואלה הרשויות המחרוזות בכינוי "שלך": "שאי עין יחידתי לצורך" (שם, 51), "שפכי לצור לבך" (שם, שם).

112. כעין: "שוכב עלי מטות זהב בארמוני" (שם, 35), "שחר עלה אלי, דודי ולך עמי" (שם, 37).

113. ואלה הן: "שמש כחתך" (שם, 41), "שפל רוח" (שם, 43), "שנים נפגשו בי" (שם, 44), "שאל להודות לך" (שם, 45), "אשר ראה לכל צפון" (שם, 45), "שחי לאל יחידה החכמה" (שם, 50), "שדי אשר יקשיב לדל רעתך" (שם, 52), "אלוהי שא עוונותי וכפר" (שם, 165).

114. אלה הרשויות שחרזיהן כינוי הפועל: "ישנה בחיק ילדות" (שם, ספר ג', עמ' 226), "יפית יחידה בעודך" (שם, ספר ד', 177), "משגיב בכחך" (שם, 194), "ינוחם לבב נפעם" (שם, 196). ואלה שחרזיהן כינוי שמות ופעלים: "יפה וטוב לאחוז בביתך מחנה" (שם, ספר ג', 66), "ייתב לך לשון" (שם, ספר ד', 294). ואלה שחרזיהן כינוי הקניין של שמות: "יחידה שחרי האל וספיר" (שם, ספר ג', 145), "יקרה שכנה גיה" (שם, ספר ד', 178).

115. שם, ספר ג', עמ' 65.

116. שם, 116.

בשביל שנדע מה רוח השיר המתבטא בחרו. אבל הבחנה ברורה ומפורשת מזו נוכל להבחין על פי החרוז בשיריו של משורר, שפינה כוחו הרבה לחבר רשיות, זה ר' לוי אבן אלתבאן¹¹⁷. הגיעו לידינו ממנו חמש עשרה רשיות, עשר מהן נושאן ענין הפרט, ומאלה תשע מוחזרות בחרוזי כינויים: כינויי הקניין בשמות ובכינויי פעלים, וכמחצית מהן בכינויי מדבר בעדו¹¹⁸. שאר חמש הרשיות מדברות בענין כנסת ישראל, ואף אלה ארבע מהן חרוזיהן כינויי שמות ופעלים, ושלוש מהן חרוזיהן כינויי קניין למדבר בעדו¹¹⁹.

מעתה שסכמנו את רשיותיו של ר' לוי אלתבאן, וראינו כי מחמש עשרה רשיותיו ארבע עשרה חוזרות בחרוזי כינויים, ורק אחת חרוזיה שמות בלי כינויים, זו הרשות 'לך שדי איומתך מחכה'¹²⁰, ואף זו אינה מדברת בענין הפרט אלא בעניינה של כנסת ישראל, עתה אפשר לנו ללמד על טבע רשיות הפרט של ר' אלתבאן, שלעולם אין הן אומרות דברים ערטילאיים העומדים לעצמם ונטולים מן המשורר וממי שהמשורר מדבר כעודו. דברי רשיותיו דבוקים בו עצמו, בלבו, ביחידתו ובנשמתו. בין שחרז בכינויי מדבר בעדו, ואין בשיר אדם אלא הוא, ובין שחרז בכינויים לנוכח ודיבר בשיר כעוד נפשו וכבודו לעוררם, בין כן ובין כך הוא עיקר השיר, וכל הדברים הבאים בשיר תלויים בו. והנה כמה מן השירים של ר' אלתבאן נפל בהם ספק, כבר לפני ימים רבים, אם הם לו, ויש שנקרא שמו של ר' הלוי עליהם. וכמה מן הרשיות שלו נכנסו לאסופת שיריו שהוציא ח' בראדי¹²¹ וברר ח' שירמן את מחברן על פי חתימותיהן בראשי הבתים, שכל שחתום בו שם לוי סתם, אינו לר' יהודה

117. שירי לוי אבן אלתבאן, יוצאים לאור... בידי דן פגיס, ירושלים תשכ"ח.

118. ואלה הן הרשיות הנחרזות בכינויי הקניין של מדבר בעדו: 'לקראת מקור חיי אתן מגמת' (שם, 51), שחרוזה: 'תי', 'להללך בכל שחרי ונשפי' (שם, 53), שחרוזה: 'פי', 'למדה לשוני' (שם, 54), שחרוזה: 'די', 'לא אהלך במחשכים' (עמ' 57), שחרוזה: 'לי'. הרשות 'לכפר במנחת שיר' (שם, 56), שחרוזה: 'די', ויש במלות החרוז שלה גם שמות בכינויי הקניין למדבר בעדו וגם כינויי פועל לנוכחת. ואלה הרשיות המחוזרות בכינויי פועל לנוכחת: 'למה יחידתי בדם תתגללי' (שם, 52), וחרוזה: 'לי', 'לפני אלוהיך שחי' (עמ' 53) שחרוזה: 'כי'. הרשות 'לבי שאל' (שם, 56) חרוזה: 'לך' שהוא כינוי הקניין לנוכחת. והרשות 'לאל חי ברכו נפשות חסידיו' (שם, 55) חרוזה: 'די', שהוא כינוי הקניין לנסתר. ועוד יש לשונות מדבר בעדו בחרוזי הרשות 'לבבי יעירני' (שם, 58) שחרוזה: 'כה', ורוב מלות חרוזיה של מדבר בעדו בעתיד מאריך: אכסרה, אספרה, אבשרה, אומרה.

119. ואלה הן הרשיות שחרזיהן כינויי מדבר בעדו: 'לא ישקלו דעי' (שם, 61) שחרוזה: 'תי', 'למתי זרוע אל' (שם, 62) שחרוזה: 'די', 'לשוב נות בית' (שם, 77) שחרוזה: 'די' כמו כן. והרשות 'שירות ביום כזה' (שם, 89) חרוז כינויי נסתרים: 'אש'.

120. שם, 63.

121. דיואן, ספר ג' וספר ד'.

הלוי אלא לר' לוי אלתבאן¹²². עתה הוברר לנו עוד סימן אחר לרשויות של ר'ל אלתבאן, סימן הנראה לכאורה חיצוני, והוא יוצא ובא מתוך תוכו של השיר, והוא בסופי הבתים, בחרוז. ושני הסימנים מכוונים זה כנגד זה.

*

כשם שנראתה לנו סגולתו של החרוז שאפשר להבין על פיו בטבע של שירים ולהבחין בין תכונות משוררים, כך יש בכוחו של החרוז לשמש סימן להבדיל על פיו בין אסכולות של שירה. שיר עתיק יש בידנו מן הפיוט הארץ-ישראלי, והוא פתיחה הבאה בראשי קרובות ועניינה נטילת רשות, שכן היא מדברת בעניין עמידתו של הש-ץ, זה השיר - מסוד חכמים ונבונים¹²³, שיש בו ארבעה טורים, וזה לשונו:

מסוד חכמים ונבונים
ומלמד דעת מבינים
אפתחה-פי בשיר ורננים
להודות ולהלל פני שוין מעונים.

השיר הזה נשאו מעניין הפרט. הפייטן מתקן עצמו לעמוד לפני הקב-ה להודות לו ולהללו. אבל רחוקה שאילת רשות זו מן הרשויות של משוררי ספרד, שהללו עומדים בפני עצמם ומתפללים, ואילו הפייטן הזה אינו עומד לבדו, אלא בסוד חכמים ונבונים ומבינים. הפיוט הארץ-ישראלי העביר את היחיד מתוכו, וכל עמידתו בקהל עם ועדה. אפילו מקום שמתבקש ליחיד לומר דבר אינו יכול לאמרו ביחידות אלא מצרף אחרים עמו, וסומך דברו על הכלל, כגון כאן שפתח באחרים, ואת עצמו צמצם בשורה השלישית בשתי תיבות: אפתחה פי. והטבע הזה של חברותה וציבור הטבוע בשיר אפשר מרומז בחרוזו: "נים", שהוא לשון רבים. גם הפתיחה האחרת - מסוד אלופים המסובלים¹²⁴, המיוחסת לר' אלעזר הקליר, ומיוסדת על הפתיחה - מסוד חכמים ונבונים, תוכנה דומה לתוכנה, וחרזה אף הוא בריבוי: "רים".

אף מאסכולה אחרת של שיר, מפייטני אשכנז, הגיעו לידנו קצת רשויות. פייטנים אלו קרובים היו אצל הפיוט הארץ-ישראלי, והרבה צדדים שווים בהם, ובכללם מידת הענווה של שיריהם. גם הם לא דיברו בשיריהם על עצמם אלא על קהלם, וכללו עצמם בו. וכשבאו להיות שליחים לקהלם ולכתוב רשויות, וכאן המשורר מצווה לדבר על שליחותו ועל עסקי עצמו, עשו רק את מצוותם. רשויותיהם הדומות לשירי פרט לא חרזו אותן בכינוי הגוף ובכינוי הקניין.

122. "המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, כרך רביעי, ברלין-ירושלים תחר-ץ, עמ' רנ"ב-רע"ו.

123. ד' מ. 1923. עיין שם נוסחאות אחרות של השיר.

124. ד' מ. 1922.

כמעשי משוררי ספרד, ולא השתמשו בחרוז לעשותו שם וזכרון ופה לעצמם. כגון הרשות של ר' יקותיאל בר משה ייראתי בפצותי שיח להשחיל¹²⁵: המחוברת לקרובה של ר-א הקליר יאת חיל יום פקודה¹²⁶ לשחרית יום א' של ראש השנה. בכל השיר כולו המשורר מדבר על נפשו. כמעט אין בשיר טור שאין בו דיבור בלשון מדבר בעדו. הרי דוגמה של שמונת טוריו הראשונים:

יִרְאָתִי בַּפְּצוֹתַי שִׁיחַ לְהַשְׁחִיל
קוּמִי לְחִלּוֹת פָּנַי נוֹרָא וְדַחִיל,
וְקִטְנֹתִי מַעַשׂ לִכֵּן אֶזְחִיל
תְּבוּנָה חֲסִדִּיתִי וְאֵיף אוֹחִיל.
יּוֹצְרִי הִבְיֵנִי מוֹרְשָׁה לְהַנְחִיל, 5
אֵילָנִי וְאַמְצָנִי מִרְפִּיּוֹן וְחִיל,
לְחַשִּׁי יִרְצָה כְּמִנְטֵיף וּמַשְׁחִיל,
בְּטוּיִי יִמְתַּק כְּצוּף נַחִיל¹²⁷.

וכן בשמונה עשר טורים מעשרים ושנים הטורים שבו, בכולם בא זכרו של המשורר בכינויים של פועל או של שם, אבל לא בחרוז, בו אין כינויים. שכינויי החרוז לא היו כלי אומנותם של פייטני אשכנז, ולא התאימו לא לתורתם ולא

125. ד' י. 3787.

126. ד' א. 8533.

127. וזה פירוש הדברים: 1. בפצותי וכר' - בפצותי פי להוציא תפילה. בפצותי - לשון פתיחת פה, שכל פצייה שבמקרא שעניינה פתיחה באה לעולם עם פה, כגון: פציית פי (שופטים יא, לה). שיח - לשון תפילה, ויצא יצחק לשוח (בראשית כד, טז) ת-א: ונפק יצחק לצלאלה. להשחיל - עניינו הוצאה, כמו: משיתיהו (שמות ב, י) ת-א: שחלתיה. 2. קומי וכר' - בעת קומי לבקש לפני הקב"ה שהוא נורא. דחיל - נורא בלשון ארמי. גדול ונורא (דברים ז, כא) ת-א: רבא ודחילא. 3. וקטנתי מעש - כיון שאני קטן במעשים טובים, שמעטים הם. על כן אזחיל - אירא. כמו איוב לב ו: על כן זחלתי ואירא, ופירשי: זחלתי, אירא. 4. אזחיל - אתפלל ואקוה (מטה לוי), שכן לשון יחל מתורגם גם מעניין תפילה, כגון: כי לך ה' הוחלתי (תהלים לח, טז) ת-י: ארום קדמך ה' צליתי, ומתורגם גם מלשון המתנה ותקווה, כמו: קיתיה ה' קותה נפשי ולדבריו הוחלתי (שם קל, ה) ת-י: אמתינת ה' מתנית נפשי ולאיקריה אוריכית. והמפרש פירש: אזחיל, לשון תפילה. 5. הבינני וכר' - תן בלבי להבין את התורה הנקראת מורשה (דברים לב, ד). להנחיל - ללמדה לאחרים. כיון שפינה את התורה: מורשה, הוציא את ההוראה בלשון הנחלה. והוא כעין הבקשה שבברכת אהבה רבה: זותן בלבנו להבין ולהשכיל לשמוע ללמוד וללמד. 6. אילני - חוקני, מלשון איל. 7. לחשי - תפילתי. ירצה - יתקבל ברצון. כמנטיף ומשחיל - כתפילת כהן גדול שהקטיר נטף ושחלת (רוויה), והוא עשה-כ (תהלי קמא, ב) תכין תפילת קטרת לפניך (ר' אייזק ברלין במחזור רוויה, הנובר). 8. בטויי - דיבורי. ימתק - יערב. כצוף נחיל - כדבש של נחיל דבורים (רוויה).

למסורם. דרכם של פייטני אשכנז הייתה בהצנעת עצמם ובכבישת נפשם ורגשיה. אף את עצם נושא הפרט לא ידעה שירתם, ואין צריך לומר שחרוז החוזר על הכינוי -אני- בשיר כולו בכל טוריו, חרוז כזה לא לפי רוחם היה, ועל כן לא היה בתפישת הגוי שלהם ולא באמצעי שירתם.

ובשביל שיהא הדבר מחזור יותר נשוב ונעיין ברשויות של ר-ש אבן-גבירול. ברשויותיו יש שהוא מדבר כנגד הבורא וכנגד עצמו. כגון ברשות -שתי בך מחסי-¹²⁸, שהמשורר אומר בו דברי דבקות בהקב"ה, ודבקותו עשויה בשתי מדרגות, ביראה ובאהבה; הוא דבק בו בשביל למצוא מחסה ומבטח מחמת הפחד והחרדה האוחזות אותו, ועוד הוא דבק בו מאהבה וחשק וחמדה. וזה לשון השיר:

שְׁתִּי בְךָ מְחֲסִי בְּפִחֲדִי וְחִרְדִּיתִי	וְשִׁמְךָ בְּעֵת מְצֹר שְׁמָתִי מְצֹדִיתִי.
לְשִׁמְאֵל וְעַל יָמִין אֲבִיט וְאֵין עֹזִי	כִּי אִם בְּיָדֶיךָ אֶפְקִיד יְחִידִיתִי.
מִכָּל יְקָר-אָרֶץ חִלְקִי נִתְּתִיךָ	וּמִכָּל עַמְלִי אֶת חֲשָׁקִי וְחִמְדִּיתִי.
הִנֵּה בְּרַב אֲהַבָּה אֲשַׁנֶּה בְךָ תָּמִיד	עַתָּה תֵּת וּמִירוֹת לָךְ הִיָּתָה עֲבוֹדִיתִי.

הרגשת הדבקות זקקה את המשורר להזכיר את הקב"ה בכל בית מבתי השיר, והוא מזכירו בלשון נוכח (בך - בית א', בידך - בית ב', את - בית ג', בך - בית ד') אבל אין השיר נחרז בכינויי הנוכח, אלא בכינויי הקניין למדבר בעדו: תי. שכן תכלית השיר צורכו של המשורר, צורך נפשו שביקשה את חלקה ביקר ארץ, ואינו כשיר -יראתי בפצותי שיח להשחיל-, שהפייטן אינו מבקש בו דבר לעצמו, אלא תכליתו צורכם של אחרים, כפי שהוא אומר:

מְשַׁלְחִי לְהַמְצִיא כִּפֹּר וּמַחִיל.

הוא הדין ברשות -ששוני רב בך-¹²⁹, שבתיו שמונה, והוא מדבר אל הקב"ה בלשון נוכח, ובשבעה בתים מן השמונה המשורר מזכיר את הקב"ה בכינויי הנוכח, אבל חרוז השיר בכינויי הקניין למדבר בעדו: ני. והוא הדין ברשות -שמעה אדון עולם-¹³⁰ שבתיה חמישה, ובכולם המשורר מזכיר את הקב"ה בכינויי הנוכח, וחרוזו אף הוא כינויי הקניין למדבר בעדו: תי. והוא הדין ברשות -שמך אלי תחלת מהללי-¹³¹, שחרוזו: לי, וברשות -שחרתיך בכל שחרי וגשפי-¹³², שחרוזו: פי, וכל רשות חמישה בתים בה, ובארבעה מהם המשורר מזכיר את הקב"ה בכינויי הנוכח, וחרוזי שתיהן בכינויי מדבר בעדו. וכן גם

128. שירי שלמה בן יהודה אבן גבירול, כרך שני, עמ' 47.

129. שם, עמ' 48.

130. שם, עמ' 49.

131. שם, עמ' 42.

132. שם, עמ' 47.

ברשות שחר אבקשך צורי ומשנבי¹³³, שהמשורר מזכיר בה את הקב"ה בכינוי הנוכח וחרו אותה בכינוי מדבר בעדו: בִּי.

חילוק זה בין פייטן ספרדי לבין פייטן אשכנזי, שמה שהפייטן האשכנזי מכתוב בתחילת הטור ובתוכו, מכתובו הפייטן הספרדי בסופו ועושהו חרות, חילוק זה יש לו זכר וראיה גם ממקום אחר. כבר הזכרנו למעלה את השיר "נחר בקראי גרוני" שכתב ר"ש אבן-גבירול כנגד בעלי סרגוסא, והוא שיר העוסק כולו בעניין הפרטי של המשורר, וחרו בחרו של כינוי הקניין למדבר בעדו, כפי שטבע השיר מחייב, ופתיחת השיר:

נַחַר בְּקִרְאֵי גְרוֹנִי.

וחרו: בִּי. והנה במליצה זו "נחר גרוני", שיסודה בתהלים סט, ד פותח גם שיר של פייטן אשכנזי, רבינו גרשם מאור הגולה. השיר עשוי מחרוזות מחרוזות, ובמחרוזת הראשונה המשורר מדבר על עצמו, ובכל טור מארבעת הטורים של המחרוזת בא דיבור בלשון מדבר בעדו. וזה לשון המחרוזת¹³⁴:

גְרוֹנִי נַחַר זֹעֵק חָמֶס

רְאוּתִי רָשָׁע נוֹתֵן קֶדֶשׁ לְמִרְמָס.

שִׁנְעָתִי הוֹשִׁיעָה, יוֹם נָקָם וְנָקָם,

מֵעַי עַל כֵּן אוֹחִילָה וְלִבִּי נָמָס.

במחרוזת הזאת של רבינו גרשם מאור הגולה אין הלשונות של מדבר בעדו חוזרים את הטורים, אלא באים בראשיהם, והוא כמו שראינו ברשות "יראתי בפצותי שיה להשחיל". ואף כאן אנו רואים טבעה של שירת אשכנז שאין היחיד עיקר בה¹³⁵. בשיר הזה המשורר הפרט כולל עצמו בתוך הכלל. אויביו שהוא זועק מפניהם אינם בני עדתו שקמו עליו, אלא שונאי ישראל המבקשים את נפש קהלו ואת נפשו בכללם. נמצא אין המשורר זועק כאן לעצמו, אלא זעקתו היא הראשה והראשונה בזעקות כל קהל עדת ישראל. תדע שהוא כן, שבהמשך הדברים חוזר השיר לדבר בלשון רבים:

נַעֲר כִּי מְלֹאנִי נִנְעֵלְנִי וְנִמְאָסָנִי.

הרי שבאנו בכוח החרו לידי הבחנה בין דרכו של הפיוט הספרדי לדרכו

133. שם, עמ' 46.

134. רבינו גרשם מאור הגולה, סליחות ופזמונים, יוצאים לאור... על ידי א-מ

הברמן, ירושלים תש"ד, עמ' כ"ז.

135. בכלל כל שירי רבינו גרשם מאור הגולה שהניעו לידינו, שמספר המחרוזות

שבהם מאה וארבעים ואחת, רק שש מהן חרות בלשון מדבר בעדו, ואלו הן: בשיר "איה כל נפלאותיך" מחרוזת י' (עמ' ח), בשיר "אליך נקרא איום ונורא" מחרוזת ד' (עמ' יב), בשיר "אשפך שיחי לפניך צורי" מחרוזת א' ומחרוזת כד (עמ' יז, כ), ובשיר "גדול עוני ולחטוא הוספתי" מחרוזת א, ב (עמ' כד).

של הפיוט האשכנזי. ודרכו של כל אחד מהם בחריזה מכון לפי עצם טבעו. מכל מקום רבי יקותיאל בר משה, שלא חרו שירו בכינויים, לא הניח לחרוזו שלו שיהא בטל, אלא השתמש בו שימוש רב. הוא חרו את שירו במלים גדולות שיש בכללן שם קטן; אם תמצא לומר השיר נחרז בחרוז של הברה, ואם תמצא לומר הוא חרוז בשם. והשם הקטן שהשיר נחרז בו מבטא את רוחו של השיר. כל מלות החרוז של השיר יש בסופן מלת חיל, ומלה זו עליה סובב כל השיר ומגיד מה רוחו של הפייטן העומד בשיר חרד מאימת הדין, כמו שהוא אומר בתחילת השיר: יראתי בפצותי, וכמו שהוא אומר באמצעו: ומאימת הדין נפשי תבחיל¹³⁶.

כיוון שרגשות של אימה וחיל מהלכים בשיר, על כן חרוז הפייטן בתיבות: להִשְׁחִיל, וְדָחִיל, אוֹחִיל, חִלּוֹחִיל וכו' ועשה שכל השיר כולו, כל טור שבו מסיים ואומר, חִיל, חִיל.

בחרוז הזה עלתה בידי המשורר לתקן בשירו עוד דבר אחר. רשותו זאת נתכון לצרפה אל קרובתו של רֵא הקליר, ונתבקש לו לחברה אליה בשום חיבור. כיוון שקרובתו של הקלירי פותחת במלים: אֶת חִיל יום פקודה חִיבר את רשותו אליה בדרך השרשור, שסיים רשותו במה שהקרובה פותחת, בתיבות: אֶת חִיל, וזה לשון שני הטורים האחרונים של הרשות:

חם לְבִי בְּהִיגִי יִגְחִיל

יִסְתַּעַר בְּקִרְבִּי בַּעַת אֶת חִיל¹³⁷.

ושרשור זה ניתן בידו לעשותו על ידי החרוז: חיל.

מכלל הדברים למדנו מידת משוררי ספרד ומידתם של פייטני ארץ ישראל ופייטני אשכנז, שהם נבדלים אלה מאלה בחריזה, והחרוז משמש אבן בוחן להבין בין שיריהם.

לכאורה נראה שדרך החרוז בשם קטן משם גדול באה לר' יקותיאל בר משה בדרך גלגול והתפתחות משיטת החרוז של הפייטנים הארץ-ישראלים הקדמונים שהיו חורזים שיריהם במלה אחת החוזרת בסופי כל טורי השיר, ומלת החרוז היא המוטיב שהשיר מתקיים עליו¹³⁸. והפייטן האשכנזי שלא היה

136. ופירושו: נפשי קצה בעצמי מאימת הדין (מטה לו).

137. ופירושו הדברים: 1. חם וכו' - שיעורו: חם לבי יגחיל בהגיגי. יגחיל - יבער, מלשון נחלת. בהגיגי - בתפילתי, והוא עשה-כ תהלים לט, ד': חם לבי בקרבי בהגיגי תבער אש. בהגיגי, מתורגם: בריני, שענינו תפילה. 2. יסתער - לשון אחיזה שער ורעדה, כמו: ויסער לב מלך (מ"ב ו, יא) תרגמו: ואסתער לבא (רודיה). את חיל - בא חיל ורעדה, כלומר יום הדין. והמפרש פירש: יסתער בקרבי, לשון רוח סערה, ר-ל כשנושב הרוח בנחלים הם יותר מתחממין, כן לבי בוער בעת בא יום הדין.

138. עיין 'תחלתו של החרוז', 'מאזנים' ניסן-איר תשי"ח, עמ' 450-458.

ממנהגו לעשות מלה אחת חרוז לשיר או שלא רצה לעשות כן, השלים טוריו במלים שונות וגור מהן קול הברה אחת שהוא שם וחרזו את שירו בהברה ובמשמעה.

אופן זה של חריזה ידע גם ר"ש הנגיד. כך עשה בשירו 'עברתי על שוק טבחים'¹³⁹. בשיר הזה הנגיד מספר מה שראה בשוק של טבחים ומה שהרהר למראה עיניו. מה ראה? ראה דם; צאן ובקר נשחטים ודם לרוב נשפך ודגים ניצודים שכבר שָׁמוּם בכלים; בשר הרבה שלפני שעה היו גופים חיים, ועתה הלכה החיות מהם, ונפשם שפוכה על הארץ, וסימן כולם וסמל כולם: דם. אלה הדברים שהוא כותב בשירו ממה שראה בשוק:

בּוֹ דָם קָפָא עַל גַּב דָּם, בּוֹ שׁוֹחֲטִים רַבִּים יִרְיָקוּ דָם.

דם ודם – זו חזונו של השוק, ועל המראה הזה סובבים כל דברי השיר, וכשבא הנגיד לחרוז את שירו זה, חרוזו במלים גדולות שיש בהן שם קטן של קול אחד: דם. והרי ארבעת הבתים הראשונים של השיר:

עֲבַרְתִּי עַל שׁוּק טַבָּחִים בּוֹ צֶאן, וְשׁוֹרִים עַל יָדָם,

וּמְרִיאִים רַב כְּדִגַּת הָיִם וְעוֹף לָרֹב בָּא יוֹם אֵי דָם,

בּוֹ דָם קָפָא עַל גַּב דָּם, בּוֹ שׁוֹחֲטִים רַבִּים יִרְיָקוּ דָם

וּלְצִדּוֹ צָדִים, וְדִגַּת הָיִם כַּחֲלוֹל בְּכָלִי כָּל אִישׁ צָדָם¹⁴⁰.

בשאר השיר כתב המשורר הגיונות עגומים על 'סוד העולם', על החיים ועל סוף כל האדם, והשם 'דם' עונה על כל דיבור ודיבור של השיר.

גם לר"י הלוי מצאנו אופן זה של חריזה במחרוזת אחת שבאחד משירי הים שלו. בשיר 'יועץ ומקים במרום שחקים'¹⁴¹ במחרוזת השנייה תיאר את המן הים ואת מראהו בעת סערה. מה שהעין רואה ומה שהאוזן שומעת כתב במחרוזת הזאת, וכל הדברים הללו אינם אלא דבר אחד: ים. הוא מתאר את קדרות השמים הפרושים על הים ורתחת מימיו, וקול רעש הגלים, והינשואם והיִשְׁפָּלָם כהרים וכגאיות – כל אלה מראות הים הם, ואין שם דבר חוץ מן הים. גם חרדת הנפש וצפיית העין לישועה, גם אלה דבוקים אל הים. את המחרוזת אמר בטורים קצובים בארבע צלעות. שלוש הצלעות הראשונות של כל טור חוזרות לעצמן, אבל הצלעות הרביעיות של הטורים כולן חרוז אחד חורזו אותן וקושר את

139. בן קוהלת יוצא לאור... על ידי ש' אברמסקן, תל אביב ה' תשי"ג, עמ' 119–

120.

140. זה פירוש הדברים: 1. טבחים – שוחטים. 2. ומריאים רב – עדה-כ מא, א, כ"ה: ויזבח שור ומריא וצאן לרב. ומריא זה שור פטם. 3. בו – בשוק. 4. ולצדו – של השוק. עומדים צדים – ציידים, דייגים. ובכלי כל איש מהם נמצאת דגת הים אשר צדו אותה.

141. דיואן, ספר שני, עמ' 176–179.

המחרוזת להיות אחת. ואיזהו החרוז, וכיצד חרז את הטורים? במלות גדולות שיש בהן שם קטן: ים. וזה לשון המחרוזת:

קְמוּ גִלִּים	בְּרוּץ גִּלְגִּלִּים	וְעֵבִים וְקָלִים	עַל פְּנֵי הַיָּם
קָדְרוּ שָׁמַיִם	וַיַּחֲמְרוּ מִימָיו	וְעָלוּ תְּהוֹמָיו	וַנִּשְׁאֹר דְּכֵים
וְסִיר יִרְתִּיחַ	וְקוֹל יִצְרִיחַ	וְאֵין מִשְׁבִּיחַ	לְהִמּוֹן קִשְׁיִם
וְרָפוּ חֲזָקִים	וַנַּחֲלֵקוּ אֲפִיקִים	חֲצִים עֲמָקִים	וְהָרִים חֲצִיִּים
וְהָאֵנִי חוֹלָה	יִזְדָּה וְעוֹלָה	וְעֵין תּוֹלָה	לְחוּבְלִים אֵים
וְלִבִּי מַחֲשָׁה	אֶקְהָה לְמַמְשָׁה	כְּעַל יַד מֹשֶׁה	אֶהָרֵן וּמֵרִים ¹⁴² .

בחרוז הזה תיכן המשורר עוד תיקון אחד בשיר, שהקול של החרוז יים-דומה לקול של המית הים והמון מימיו.

בשירים הללו עשויים החרוזים בדרך מיומנת, שהמשורר מפריש שם קטן משם גדול, ואחת מדברות מלות החרוז, ושתיים הקורא שומע, וזו מדרגה רמה במעשה השיר.

זה החרוז, שאינו אֵלִים מְדַבְּרִים כחרוז העשוי מגופי המלים. אלא פֶּה לוֹ לדבר יחד עם השיר, חרוז זה בא עם השירה הספרדית, שהיא עשירה ומלאה. ומשוררי ספרד השתדלו יותר מאחרים לטעון עניין בכל מלה שבשיריהם, ככל אשר תוכל שאת, בייחוד עשו כן בשיריהם הקצרים. והתוכן הרב פשט לתוך כל מקום שמצא לו בית קיבול בשיר. הדרך הזאת של החריוה הייתה ערך מן הערכים שהביאה שירת ספרד עמה, ולימדה בו כי גם דבר שנחשב לכאורה מעטיפת השיר ומחיצוניותו מתגדל ומתעלה ונעשה אבר מגופו, ומה שמקובלים וסבורים בו שהוא כלי ואמצעי יכולה חיות השיר ליכנס בו ולמלאותו רוח ונפש. ולימדה שירת ספרד בזה, כי אין בשיר גדרים קבועים בין תוכו וברו, ויכול גם מה שהוא בקליפתו של השיר ובהיקפו לשנות מקומו ולחדור לחדריו הפנימיים ולישב במרכזו. אבל חרוז זה כלי עשירים היה, ורק גדולי משורריה

142. וזה פירוש הדברים: 1. ברוץ גלגלים – בהמית גלגלים הרצים. ועבים וכי – גלים גדולים וכבדים וגלים קלים. 2. ויחמרו – נתרגשו ונתערערו. ועלו תהומיו – התהומות שבמצולות נגרשו ועלו. ונשאור דכים – ומשבריו התנשאור למעלה. 3. וסיר – זה כינוי לים הסוער, משל לסיר הרותח. משביח – משקיט, עדה-כ תהלי' סה, ח: משביח שאון ימים שאון גליהם והמון לאומים. המון קש'ים – המיתם הקשה (דוד ילין). 4. ורפו חזקים – גלים החזקים מתרפים ונשברים ומתחלקים לאפיקים, אלה שיפולי הגלים הדומים לתעלות מים. חצים עמקים – דומים משברי הים להרים ועמקים. 5. חולה – מחוללת ורוקדת, כמו חולות בכרמים (משנה תענית ד, ח). דבר אחר: רועדת כחולה, כמו קול כחולה שמעתי (ירמ' ד, לא). ועין תולה – נשאת עיניה ומצפה לעזרה מן החובלים, ומחפשת אותם היכן הם. 6. ולבי – אבל לבי. מחשה – ואינו סוער. אקה – לפי שאני מקווה לה' שיעשה לי נס בים וימשיני מתוכו, כשם שעשה נס לישראל בים סוף על יד משה אהרן ומרים.

של ספרד היו צריכים לו וידעו להשתמש בו. הוא לא היה יכול להתקיים בשירה פחותה שאינה יודעת למלאותו תוכן; החרוז הזה באין תוכן בו יש בו כדי להרבות חללו של השיר, ומזה הטעם גם לא הוצרכו לו בדורות אחרים. אלא כשפנתה שירת ספרד מן העולם, פנה גם החרוז הזה עמה.

*

בשירה העשויה מחרוזות (בתים – בשירה החדשה) מזדמן החרוז עם השיר זימן של ארצי. במחרוזות בא חרוז אחד או שניים, והחרוז מחבר דרך כלל שני טורים, ובמחרוזות האחרת בא חרוז אחד או חרוזים אחרים. לא כן בשירה הנחרוזת בחרוז מברייח; כאן מזדמן החרוז עם השיר זימן של קבע, כל בית שבשיר מתחבר עמו. ומתוך חיבור זה של קבע שבין החרוז והשיר דבק בחרוז מעניין השיר ונעשה בעל משמעות, והמשמעות שוכנת בכיניים של החרוז. אבל ברוב השירים יש בחרוז נוסף על הכיניים גם קול אחד או שניים מן התיבה גופה. וכיון שאף קול זה מחובר עם כל השיר כולו וחוזר בכל בית שבו, קרוב לומר שאף קול זה לא ריק הוא, ואף בו פגוס ממהות השיר. כיון שהקול של גוף התיבה הבא עם הכיני מיועד להיות מוזג עם השיר כמו הכיני, קרוב לומר שאף הוא אינו בא אל השיר בדרך של מקרה, אלא בדרך של בררה שבורר מזלו של השיר. אבל אין צריך לומר, שקשה לפרש משמעו של קול אחד ושל הברה אחת ולהסביר מה כיון בו המשורר, למה בחר בו, ומה השייכות שבין הקול לבין השיר. דבר זה הוא מסודות הקולות, וקשה לעמוד עליו¹⁴². מכל מקום אם נבחן בקולות, ונראה אילו שירים באים הקולות לחרוז, תיגלה לנו דעתם של המשוררים על הקולות, איזה קול יפה לשיר זה, ואיזה יפה לשיר זה. ודאי לא כל הקולות שווה דעתם של כל המשוררים עליהם. וכיון שהדברים כמשי דקים, נבחן סגולתו של קול אחד בלבד, שמצאנו כמה משוררים מסכימים על משמעו. קול ההברות אָעו חרוזו בו שירים ר־ש הנגיד, ור־ש אבן גבירול ור־מ אבן עזרה ור־י הלוי, ושירי כולם צדדים שווים בהם, כולם יש בהם מראות של בכייה ודמעות, של רעש וחרדה ובלהה, ויש בהם ציורים של אש, ושל אימה ורתת וזיע של הבריות. זו התמונה המצוירת בשיר ש־שמעתי רעם בנגלגל¹⁴³ לר־ש הנגיד:

שְׁמַעְתִּי רַעַם בְּנִגְלָל בָּא פְתָאם עִם אֵשׁ בְּרִק נ־ וַיְמֹתוּ בְּשִׁאן קוֹלוֹ	נִבְלֵי עֲבִים בּוֹ נִבְקָעוּ יָרָא כָּל־הָעַם וַיַּנְעוּ. צָאן וּבְהֶמָּה בְּאֶשֶׁר רָעוּ.
---	---

¹⁴²א. בעניין הזה דן באחרונה ב' הרושובסקי במאמרו 'האם יש לצליל משמעות?'

הספרות כרך א' מס' 2 (תשכ"ח), עמ' 410–420.

¹⁴³. בן קהלת, מהדורת ש' אברמסון עמ' 149–151.

אִישׁ נָפַל נָשִׁים נָפְלוּ גְּבוּת זָעוּ לְבוּת נָעוּ.
וַיֵּצְאוּ מִמֶּנּוּ לְהַבּוּת אִישׁ, בְּתֵהוּם רָבָה שָׁקָעוּ,
אַחַר, שָׂרְפוּ עִיר וּמְלוּאָהָ כָּל־חַי בָּהּ לְשֹׂאֹל פָּסְעוּ.
מִנְעֶרְתָּהּ לֹא צָעַק אִישׁ גְּבוּר וּגְמוּלִים לֹא נָעוּ.
אִמְיץ – לְבוּ עָף, נִפְשׁוֹת גֵּ- בּוֹרִים מִקְצָה נִקְרְעוּ.
עֶבֶר בֵּינָם צָרָה מִמֶּ- זָה קוֹלוֹת יָם לֹא נִשְׁמָעוּ
הִקְיָא דָּג אֶת־בִּלְעֹז וּבְנִי לְוִיתָן בִּסּוּף גְּבִלְעֹז¹⁴⁴.

גם ר־ש אבן גבירול מצייר בשירו "עבי שחקים כשורים נעו"¹⁴⁵ תמונה של סערה ורעש בשחקים וגשם זלעפות היורד ונוקב ומגיע עד שאל תחתית. וזה לשון ראשית השיר:

עֲבִי שְׁחָקִים כְּשׁוּרִים נָעוּ כִּי הִסְתּוּ זָעַף וּפְנִיז רָעוּ
וּכְמוֹ תְּרַנִּים יִרְדָּפֶם סַעַר, כְּמוֹ סְרָנִים בְּקֶרְנֵי יוֹבְלִים תִּקְעוּ.
וּבְנֵי שְׁחָקִים בְּעֶרְפֶּל יִתְעוּ אֶל כּוֹכְבֵי בֶקֶר בְּאוֹרֵם לָעוּ. --
פְּחִי גְשָׁמִים רָקַעַם רוּחַ, וְעַב קֶצֶץ פְּתִילִים עַד שָׂאֹל נִנְעֹז¹⁴⁶.

גם בשירו אחר "אחי מידעי ביום נסעו"¹⁴⁷ המדבר על פרידתו מידידיו מתואר בו צער שיש בו קריעת הלב וקריעת בגדים וקול בכי וגזילת דמעות. וזה לשון כמה בתים של השיר:

אֲחִי מִיִּדְעִי בְּיוֹם נָסָעוּ לְבִי וּבְגָדוֹתַי הִלָּא קָרְעוּ
רְאוּ דְמָעִי עַל לְחַיִּי נוֹזְלִים יִחְצוּ כְּבִדִּי בִי, וְלֹא יִדְעוּ. --
וּבִעֵת רְאוֹתַי קוֹל בְּכִיתָם אַחֲרִי כְּבִדּוֹ עֲנִי עַד אֲשֶׁר גְּבִקְעֹז¹⁴⁸.

ר־מ אבן עזרה כתב בחרוז זה את שירו "נטפי דמעות מערוף נגרעו"¹⁴⁹, שהוא קינה על מות אחיו הגדול. ובשיר הזה אינו מצרף תמונה אחת שלמה כמעשיהם של הנגיד ושל אבן גבירול, אבל פרטי תמונה זו כתובים בשיר בכמה מקומות ופזורים בו. וזה לשון כמה בתים של השיר:

144. וזה פירוש הדברים בקיצור: 1. בגלגל – בשמים (רד"ק לתהלים עז, יט). וירא וכו' – עפ"י שמות כ, יח. נבלי – נאדות, אלה העבים (ת"א לאיוב לח, לו). 3. בשאון קולו – של הרעם. 4. גבות – יחיד מן גב. 8. מקצה – שהיו מרחוק, (ת"א אבן עזרא לבראשית יט, ד). 9. עבר בים צרה – עדה"כ זכריה י, יא. 145. שירי שלמה בן יהודה אבן גבירול, כרך ראשון, עמ' 153. 146. וזה מקצת פירוש לדברים: 2. וכמו תרנים וכו' – כן העננים הנישאים ברוח. סרנים – רבי חובלים. 3. לעו – ניטשטשו. 4. פחי גשמים – העבים. 147. קובץ שירי חול לרבי שלמה אבן גבירול, מהדורת נחמיה אלוני ודב ירדן, ירושלים תשכ"ט, עמ' 33. 148. 2. יחצו כבדי בי – יפלו כבדי, כלומר יגרמו לי יסורים. 3. כבדו ענני – כלומר ענני הבכי. 149. שירי החל, עמ' קטו-קסט.

גַּטְפִי דְמַעוֹת מַעֲרָף נִגְרָעוּ או גַּחְלִי אֵשׁ מַשְׁרָף שְׁקָעוּ
 כִּי אֲמַצָּאָה אֵלֶּה נְבוּכִים בֵּין שְׁנֵי צָדִי, וְאֵלֶּה בֵּין לַחֲיֵי תָעוּ
 אָרִיב יְקוֹד אֲשֵׁי וְאוֹכִיחַ הַמּוֹן דְּמַעֲי הָכִי בּוֹ מַשְׁלֵט נִמְנָעוּ
 וַיַּעֲנוּ גִבֹר מֵאֵד הַשֹּׁד צָדִי חָקֵם אֲשֶׁר לוֹ נִבְרָאוּ פָרָעוּ (בְּתִים א'–ד')
 הוּהוּ לַחֲיִלָּה הַנְּפֹשִׁים שָׁכְנוּ רָעָה, לַחֲוֵלָה הַקְּרָבִים נָעוּ (ח')
 מִי הָאֱמִין כִּי מִגְדְּלִי עֹז נִפְלוּ או כִּי עֲצֵי עֵדֶן בָּאֵף גִּדְּעוּ (י')
 נִגְהֵם צָבָא שַׁחַק בְּמוֹתוֹ אֶסְפוּ כִּים, וַעֲיִנִים אֲוִי דְמַעוּ (כ"ה–כ"ו)
 אֵלֹו לְכוֹכְבִים קְרָבִים – נִגְהֵמוּ רַגְלֵי בְּצוּלוֹת הַבְּכִי טִבְעוּ (מ"ז)
 מִיקוֹד צִלְעֵי אֶהְמָה תָּמִיד, וְאֵם סָבִיב בְּלִי לֵב פִּשְׁוֹרִים נָעוּ (נ"ו) 150.
 שְׁמוּ אֲדָמָה מֵאֲבוּסִיָּהֶם וְהֵם
 ותמונה שלמה מזו מצוירת בשיר "לא העננים הם אשר נבקעו" 151 לר"י הלוי,

וזה לשון כמה בתים מתחילתו:

לֹא הָעֲנָנִים הֵם אֲשֶׁר נִבְקָעוּ כִּי אִם שְׁתֵּי עֵינֵי אֲשֶׁר דְּמַעוּ.
 אֵט שׁוֹחֲרֵי פֶן אֵשׁ אֲנַחָה תִּשְׁרַפֵּם וּמִנְחָמִי – פֶּן בְּכִי יִטְבְּעוּ.
 כִּי יַחֲוּ מוֹקְדֵי לְבָבִי, יֵאמְרוּ: אֵיכָה נִחְלִים מִיְקוֹד נִבְעוּ (א'–ג').
 אֲכַבֶּה וּמִנִּי אוֹ נַעֲוִיר אוֹ נִדּוֹד קִירוֹת לְבָבִי עַל שְׁלִשְׁתָּם נָעוּ (ו') 152.
 בכל השירים הללו עומד רגש אחד של רעדה ובעתה וצער ואותם הציורים של מאורעות אימה של מעשה חורבן שהם מביאים ברעם ורעש וקול המון רבה, ושל הבריות הנבעות האחוות מורא וחיל. וכל המשוררים חרוזו איש את שירו בקול של שתי הברות אלו: אָעוּ. נראה כי חרוז זה שיש בו קול געיה מתחלק לכמה קולות: קול הרעם בשמים, וקול ריעוע של ענפי עצים ברוח סועה וסער, והקול של שוורים הגועים מתוך צערם העמום וקול הבכי המתייפף של נפש עטופה. נראה כי הרגשות והמראות והציורים הללו הולידו

150. וזה מקצת פירוש לדברים: 1. מעֲרָף נִגְרָעוּ – חדלו מלנטוף. שִׁקְעוּ – כבו. 2. אֵלֶּה – את נחלי האש. וְאֵלֶּה – הדמעות. 3. הִכִּי וכו' – החדלו משלוט בי, ואין דמעות נזלות מעיני ואין יקוד בוער בלבי להקל כאבי מעלי. 4. וַיַּעֲנוּ – לי הדמעות והיקוד. הַשֹּׁד – האסון. עָדִי – כלומר עד כי הדמעות והיקוד פרעו וביטלו את חוקם וטבעם מלמלא את תפקידם שלשמו נבראו. 5. הוּהוּ וכו' – הַשֹּׁד זוהי הוזה גדולה כל כך אשר לחילה, מפני פחדה שכנו הנפשות וגשתתקו בלי גוע. רָעָה – זו רעה גדולה אשר לחולה, כשהיא באה וחלה. 7. בְּמוֹתוֹ – של אחיו. 8. אֵלֹו וכו' – אילו היו קרבים לכוכבים כי אנהמו כים. וַעֲיִנִים – ואילו עיניים לכוכבים כי אדמעה. 9. שְׁמוּ – המלכים שנוכרו בשיר תחילה, את האדמה כאבוס של שורים לאכול ממנה. 151. דיואן, ספר ראשון, עמ' 95–97.

152. אֵט – אטה את שוחרִי ומנחמי לצדדים פן, וכו'. כן פירש ר' שאול בן עבדאללה יוסף ב"גבעת שאול" עמ' 217. ור"ח בראדי ניקד: שוחרִי, ומנחמי ביחיד, ופירש: אֵט, הרף. ופירש: תשרפם, יטבעו על שתי עיני.

בנפש כל המשוררים קול אחד, הוא הקול היוצא ממעשי פורענות אלו, זה הקול אָעו, שהרגשות כל המשוררים הושוו לעשותו סמל לנושאים של אלה השירים ולענייניהם.

גם קולות חרוזים אחרים נראים שהם מכוונים עם ענייני השירים לשמש סימן להם, ויש בהם כוח הפועל בנפש מעין הפעולה שדברי השיר עצמם פועלים, אבל בירורי החרוזים הללו צריכים עיון דק ומדוקדק. ומכל מקום ראינו את מידת מליאתם של השירים שכתבו המשוררים העבריים בספרד, שגם קולות פשוטים הנראים ריקים מכל משמעות נתנו בהם תוכן. וראינו את מידת השלמות והאחדות שבשירי הספרדים, שכללותיהם ופרטותיהם מכוונים כולם לתכלית אחת, לרעיון ולרוח השיר, ושלמותם ושלמת מצד חדש, מצד החרוז ומשמעיו.

*

אלה דברי החרוז הספרדי ופירושו ופשטיו, כפי הקולות והדברים שהוא אומר בשירים.

אלמרשד אלכאפי לר' תנחום הירושלמי

(מבוא וערכים לדוגמה מאות ת"ו)

אלמרשד אלכאפי (המדריך המספיק), מילון למשנה תורה להרמב"ם, נכתב בידי ר' תנחום בר' יוסף הירושלמי בערבית בחצי המאה הי"ג לערך, והיה ידוע ליהודי המזרח – אך לא לבני המערב – והם חזרו והעתיקוהו פעמים רבות, וכתבי-יד מרובים נותרו פזורים בספריות שונות בעולם. גם פירושו למקרא לא נודעו במערב עד המאה הי"ז. בחצי המאה הי"ט הוחל לחקור את כתביו של תנחום הירושלמי, הפרשן והמילונאי, ונתפרסמו קטעים מחיבוריו.

י' גולדציהר וביז באכר במחקריהם על תנחום הירושלמי סקרו גם את עבודתם של החוקרים שקדמו להם: ת' האארבריקר, שהוציא קטעים מפירושו של תנחום לשופטים, שמואל, מלכים וספר יונה (בשנות 1842 – 1862); ש' מונק, שפרסם מפירושו לחבקוק בשנת 1843; ו' קורטון, שפרסם באותה שנה מפירושו לאיכה. בשנת 1870 נדפס חיבורו של גולדציהר¹ שהכיל – נוסף על המבוא – קטעים שלא פורסמו מפירושי תנחום לשופטים. לאחר מכן פרסם ש' עפפצנשטיין (בשנת 1888) מפירושי תנחום לקהלת וכן (בשנת 1903) מפירושו לתהלים. קוקובצוב הוציא ב-1897 את פירושו לספר יונה, וש' פונגסקי כתב ב-1901 ב-REJ (40, עמ' 130), על פירושו של תנחום לספר זה. כמו כן פרסם שטיינשיידר (ב-Ar. Lit., 174) קטעים אחרים מפירושו של תנחום.

במבוא שהקדים גולדציהר לחיבורו הנזכר הביא את הקדמתו של תנחום אלמרשד אלכאפי; קטעים ממנה כלשונם (ובכתב ערבי), קטעים אחרים מתורגמים לגרמנית, ומן הנותרים רק תוכנם בלבד (עמ' 35–56). במחקרו עמד על חשיבותו של תנחום ועבודתו בהמשך לעבודת המילונאים והמדקדקים שקדמו לו. המחקר החשוב ביותר שנכתב על תנחום המילונאי הוא "ליקוטים מספר המספיק" של בנימין זאב באכר (נדפס ב-1903)² בצירוף ערכים לדוגמה מן המילון. לאחר שסקר את הניסיונות השונים שנעשו להוצאת המילון, ומתוך שחשש שמה לא יעלה גם בידו להשלים את המלאכה, חיבר את חיבורו זה,

1. I. Goldziher, *Studien über Tanchûm Jerûschalmi*, Leipzig 1870.

2. W. Bacher, *Aus dem Wörterbuche Tanchum Jeruschalmi's*, Strassburg i. E., 1903; והחלק העברי: ביז באכער, לקוטים מן ספר המספיק – הוא ספר אשר חברו בלשון ערב ר' תנחום בן יוסף הירושלמי וקרא את שמו כתאב אלמרשד אלכאפי.

שכלל – נוסף על מה שכבר נכתב על סמך הקדמתו של תנחום – גם תמצית ההקדמה³ וגם חומר שנאסף מתוך ערכי המילון עצמם. בא כר מונה את המקורות, ששאב מהם תנחום לצורך חיבור מילונו, ואחר הוא דן בתוכן המילון (בהביאו קטעים ממנו), בדרך חיבורו ובתנחום עצמו.

חיבורים העוסקים בערך נפרד, או אף בחלק של ערך, נתפרסמו מטעם בית המדרש לרבנים בבודאפשט; ד"ש לאוויגנר מנה את אלה ב"הסוקר", שנה שיטית (תרצ"ט-ת"ש), ואף תיאר את כתבי-היד הנמצאים שם.

לאחרונה, בשנת תשכ"א, פרסם הרב ברוך טולידאנו חלק נכבד מספר אלמרשד אלכאפי – ההקדמה ואותיות א-כ⁴ – והקדים לערכי המילון תיאור של הפרסומים שיצאו לפני כן ופירוט של כתבי-היד של המילון. ספר זה נועד להיות חלק ראשון, אך המהדיר משך בינתיים ידו מכך. ובאמת תמום, מפני מה לא זכה המילון החשוב הזה שיצא בשלמותו. אולי גרמו לכך הקשייה הגדולים הכרוכים בהוצאתו. תנחום מרבה לצטט ממקורות שונים ורבים (מספר המובאות שהובאו בערכי האות ת"ו בלבד עולה על 250), ואולם אין המחבר אומר, מהיכן לקחן. דרושה אפוא יגיעה רבה כדי להתחקות על מקור המובאות⁵. המקורות שתנחום מזכיר במפורש בערכי האות ת"ו הם: תרג' ירושלמי בערך-תהה⁶; אבו אלוליד בערך-תוז⁷; שרח אלמשנה בערך-תמח⁸; צאחב אלהלכות הרב רבינו יצחק בערך-תמך⁹. נוסף על כך, הערכים כתובים לעתים בלשון קצרה ביותר, ולא תמיד מספיק ההקשר להבנת העניין. על כן יש צורך ללמוד תחילה את העניין הנדון, כדי שיהיה אפשר לדעת אל נכון, מה הייתה עשויה להיות כוונתו של המחבר; ורק לאחר מכן אפשר לתרגם באופן מדויק את דבריו. לדוגמה אזכיר את דיונו של תנחום בשם תבלול (שהוא כשלעצמו ערך מערכי האות ת"ו) בתוך ערך-דוק¹⁰. ואלה דבריו שם¹¹: 'ותבלול אכתלאט מן בלל ה' שפת כל הארץ, ואלמעני אן יכתלט מן אלביאץ פי אלסואד או באלעכס ולעל הדי יכון פי רויא אלעין כאן שצאיא מן אחד מהא תסרי אלי אל אכרי', ותרגומו של טולידאנו (בעמ' 91): 'כאלו שביבים עוברים מן [העין] האחת אל השניה'; ושם, בהערה 34, כתב: 'ואי אפשר לצייר איך השביבים עוברים מעין אחת לשנית'. המתרגם טעה בהוסיפו את המלה 'עין'. ברם אין ספק, שהכוונה ב"מן אחד מהא אלי אל אכרי' היא, כי חלקיקים עוברים מן לובן העין אל שחורה ולהפך, ולא

3. בחלק הגרמני עמ' 44-52; בחלק העברי עמ' 1-17.

4. ברוך טולידאנו, ספר אלמרשד אלכאפי (המדריך המספיק) מאת רבי תנחום ב"ר יוסף הירושלמי, כרך א, אותיות א-כ, תל אביב תשכ"א.

כל ההבאות, מן ההקדמה ומערכי א-כ, שובאו להלן, נלקחו ממהדורת טולידאנו.

5. יעידו המקומות הרבים, שהעיר עליהם הרב טולידאנו: 'לא מצאתי'.

6. מועתק ממהדורתו של טולידאנו. הוספתי נקודות דיאקריטיות.

מן העין האחת אל השנייה, וכן יוצא מן הנאמר בערך 'תבלל'; וזה הוא בקירוב תוכן פירושו של רש"י לויקרא כא, כ, ודברי הרמב"ם בהלכות ביאת המקדש ז, ה (ור' ההערה לערך 'תבלל' להלן).

מתוך עיון בחומר עולה, שקשה לעסוק בערכים בודדים, משום שערכי המילון קשורים זה בזה. המחבר עצמו מפנה את המעיין מערך אחד אל משנהו; ויש שעניין נדון בכמה ערכים, והמקורות למובאות מצויים רק באחד מהם. משום כך טוב שיחקר המילון כולו כיחידה אחת. כמו כן יש ללמוד מפירושו של תנחום למקרא את העניינים הנדונים במילונו, אם ענייני הלכה, אם ענייני דקדוק ואם ענייני מילונאות.

נטלתי על עצמי להכין מהדורה ביקורתית של הספר כולו ולעמוד על דרכי פעולתו הלקסיקוגרפית חיקתו ללקסיקוגרפיה הערבית. עוד המלאכה מרובה לפניי. ביקשתי אפוא להראות קטע של עבודה זו, שביסודה הייתה מונחת כעבודת גמר באוניברסיטה העברית⁷.

כבר הטעים באכר ואף טולידאנו, כי לא ידוע הרבה על קורות חייו של תנחום, משום שבחיבוריו לא כתב על עצמו (עכ"פ בחיבוריו שנחקרו). אמנם כינויו של תנחום הוא 'הירושלמי', אולם אין להסיק מכך דבר, משום שאפשר שזה תוארו של אביו, או שהיה זה כינוי המשפחה, שעבר מאב לבן (בהקדמה למילון כתב את שמו המלא: 'תנחום בן הרב ר' יוסף זצ"ל הירושלמי').

באכר הביא בחיבורו פרטים מתוך פירושו למקרא וכן מתוך אלמרשד אלכאפי, המראים כי תנחום חי ב'אלשאם' (היא ארץ-ישראל). ואולי יש למצוא סיוע לדעה זו גם בתיאור האתרוג ה'מלעב' (בערך 'תאם'; ר' להלן הערך וההערות). ואולם יש בחיבוריו של תנחום גם דברים האופייניים לחיים שבמצרים. טולידאנו כתב⁸ בהקדמתו, כי תנחום נפטר במצרים ביום כ"א בתמוז שנת ג'א ליצירה (1291), כפי שכתב בנו יוסף בשיר קינה. באותו שיר מקונן יוסף בן תנחום גם על הנופלים בטבח שנערך בעכו; וידוע, שהדבר קרה במאי 1291. יוצא אפוא, שתנחום לא הכיר את הרמב"ם אלא מתוך כתביו, ואף על פי כן ראה בו את רבו הדגול: 'והוא הגאון הנערץ והאדון כליל השלמות מרנא ורבינו משה זצ"ל, נגיד הנשיאים, בחיר הקרואים, מחמד הנבראים, אור מזרח ומערב, חכם עבר וערב, מגדל עוז ביום קרב, וצל חסד בעת שרב... והוא עמוד התוך אשר בית ישראל נכון עליו'⁹.

7. עבודה זו נעשתה בהדרכת פרופ' ז' בן-חיים, ותודתי הרבה נתונה לו על כל מה שלמדתי ממנו. (העבודה הוגשה לפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית בירושלים באדר תשכ"ז).

8. טולידאנו, עמ' ו.

9. שם, עמ' כג.

בפירושו למקרא ואף בהקדמה לאלמרשד אלכאפי ובדברי הסיום לספר מביא תנחום מדעותיו הפילוסופיות של הרמב"ם. וכשם שראה ברמב"ם את רבו בענייני אמונה ובענייני מדע ונמשך אחריו, כך ראה תנחום בר' יונה מרואן אבו אלוליד אבן ג'נאח את רבו בכל ענייני דקדוק ומילונאות, ודבריו שימשו לו יסוד¹⁰.

תנחום היה כנראה בעל ידיעות רבות במקורותינו. גם ניכר, שידע היטב ערבית, ויש לשער, שהיה מצוי אצל ספרי המדע הערביים לענפיהם השונים, ולמד ושאל מתוכם.

תנחום כתב בהקדמה לאלמרשד אלכאפי על מטרות המילון ועל המקורות שנעזר בהם בחיבורו. כפי שנזכר, כבר כתבו גולדציהר, באכר, ולאחרונה גם טולידאנו, על סמך ההקדמה, על תנחום ועל עבודתו. לא אביא אפוא מתוך הקדמתו של תנחום למילון אלא דברים קצרים בלבד, הנוגעים לדרך עבודתו בחיבור המילון.

המחבר מעיד על עצמו, שחיבר את המילון למשנה תורה להרמב"ם בשביל אנשים שאין הלשון העברית שגורה על פיהם, ולא יוכלו משום כך להיעזר בערוך. תנחום קרא למילון "אלמרשד אלכאפי", המדריך המספיק, משום שהוא כולל בו את עיקרי הדברים הבאים במשנה תורה. נוסף על כך הביא גם ערכים מן המשנה ואף ביטויים שבפי בני דורו.

הוא מפרט, במה נעזר לצורך כתיבתו: תחילה בערוך, ומה שלא מצא שם לקח מתוך פירוש המשנה של הרמב"ם. בהקדמתו מזכיר תנחום גם את "אבו זכריה חיוג" וגם את "אבו אלוליד בן ג'נאח". הוא כותב, כי פנה גם אל המתרגמים, כדי להיעזר בפירוש ביטויים בלתי מובנים.

ואמנם נקל לראות, כי תנחום נעזר בערוך, ובערך "תבר" שימש, כנראה, הערוך המקור, שממנו העתיק את דבריו בערך זה (לענין "תובר של מכנסים"). תנחום משבח את הערוך: "ספר הערוך ספר נכבד בעל ערך עצום בכיוונו, כי נכלל בו רוב הביטויים אשר נזכרו בחיבורי החכמים ז"ל בפירושים ובביאורי התורה כמו המשנה והתלמוד והתוספות והבריתות ובראשית רבה וויקרא רבה וספרא וספרי וחולתם מן הספרים הנמצאים להם ז"ל... ואסף בו ביאורי הגאונים יותר ממה שנזכר בפירושים"¹¹. אפשר להניח, כי כל החיבורים שהזכיר תנחום שימשו לו גם כמקורות למילון.

אם נשווה את דברי תנחום בערכים שונים עם דברי המקורות, ששאב מהם

10. בהקדמה למילון, בעמ' כח, משבח תנחום את חיוג: "... עד אשר הופיע אבו זכריה חיוג ע"ה והציג היכחות ומופתים, שאין פעל פחות משלוש אותיות וביאר סוד האותיות הנחות והאותיות הנבלעות והאותיות המתהפכות ובוהו הובררה האמת והובהרה".

11. טולידאנו, עמ' כה.

(גם כאשר לא הזכיר את שמם), נראה לעתים את הדמיון שבניהם לא רק ע"פ תוכנם, אלא גם ע"פ לשונם. מלבד הערוך שזכר דומה לשונו של תנחום בערכים רבים ללשון הרמב"ם בפירושו למשנה או לדברי המדקדקים שנעזר בהם: ובערך "תפח" מזכירות המלים "חסן קבול אלקראבין" את תרגומו של רב סעדיה גאון לבראשית ח, כא "וירח ה' את ריח הניחח": "קבל קבולא חסנא". אולם המקור העיקרי, שהביא תנחום ממנו דוגמאות בערכי מילונו, היה משנה תורה; וגם את המובאות מן המשנה והגמרא שאב לעתים קרובות כלשון וכתיבן מספרו של הרמב"ם, כמו, למשל, בערך "תהה" – "בתוהה על תראשנות"¹²: או בערך "תרס" – "כתריס לפני הפורענות"¹³.

אשר לדרכו של תנחום בחיבור המילון – על כך כתב הוא עצמו בהקדמתו. הוא אומר, שסידר את הערכים ע"פ סדר האלף-בית וע"פ שורשיהם¹⁴. ואם יש ביטוי מורכב משתי מלים יבוא באות אחת בלבד, ואילו בשנייה תבוא רק רמיזה אל הראשונה. ואמנם האות תי"ו של מילונו היא דוגמה טובה לכך, שהרי שרשים שונים, שאין פ"א הפועל שלהם תי"ו, הובאו שם; וראה, למשל, "תכריך" ו"תכשיט", שהובאו רק על מנת להקל על המעיין, ולא באו בערכים אלה אלא הרמיזות אל שורשם (ר' הערכים "כרך" ו"קשט" במילונו; וראה הערה ל"תכשיט"). ואמנם הקדיש תנחום בהקדמתו מקום לעיון בעניין התיור הנוספת, והוא חזר על דבריו בערכים שונים (ר' למשל ההערה ל"תזוז"). לעומת זאת בא הערך "תינוק", למשל, כולו באות תי"ו (וכן נהג גם בעל הערוך); ובערכים "ינק" ו"קטן" חזר ונשנה הדיון במשמעותו של "תינוק" וההבדל בינו לבין "קטן". בדרך כלל שאף תנחום ללכת בעקבות הרמב"ם, שהיה נערץ עליו, ולקצר בדבריו ככל האפשר¹⁵. רק כשהיה מסופק בדבר שורש המלה, או שהייתה המלה זרה, חזר והביא אותה בשני מקומות. כך, נהג, למשל, בערך "הותייס" בסוף האות ה"א, ובערך "תיס", (ר' ההערה ל"תיס"). ואלה דבריו בהקדמה לספרו (עמ' כט): "וכאשר נודמן לי בקובץ הזה שם שתחילתו אחת מאלו האותיות ומצאתי הוכחה או גזרה שתוכיח, כי היא שורש, או מן הכתוב או ממה שהשתמשו בו, אזי שמתי אותו במקום אותה האות, ומתי שאני מסופק אם היא¹⁶ נוספת או שורשית, כפי מה שמשתמשים בביטויים זרים משפות אחרות או מורכב משתי שפות, אז אוכירהו בשני המקומות, בכדי שהמבקש אותו במקום

12. קידושין מ ע"ב – בתוהא; רמב"ם, הלכ' תשובה ג, ג – בתוהה.

13. אבות ד, יג – בפני; רמב"ם, הלכ' תשובה ו, ב – לפני.

14. ואולם ערך "תיס" במילונו קדם ל"תינוק" – וכן הוא בכל כתיב-היד שראיתי.

15. טולידאנו, עמ' כה. ור' קובץ תשובות הרמב"ם, מאמר תחית המתים, ליפסיה תרי"ט.

16. כאן שיניתי מתרגומו של טולידאנו, שכתב: "ומתי שאני מסופק אם [השם] הוא

נוסף או שרשי..."; כנראה הוטעה מן הכינוי בערבית, שהיה מוסב אל "חרף".

[אחד] מהם ולא ידע שורשו, אם יבקשהו בשני המקומות ימצאהו, אבל לא אבארהו אלא¹⁷ במקום האחד לבד, ואציין בו את המקום האחר, כדי¹⁸ שלא יארכו הדברים וישנו...".

ואולם לא תמיד הקפיד תנחום לרמוז בערך אחד אל משנהו; ר' למשל בערך "דיאתיקי", שהמחבר מזכיר בו "תיק", ואינו רומז שם אל הערך "תיק" במילונו. והוא הדין במלה היוונית "דיאתיקי", הנוכרת בערך "תיק", ואין היא נרמזת שם אל הערך "דיאתיקי".

בדבר סדר הערכים כותב תנחום בהקדמה (עמ' כט): "ומלה שהיא בעלת שתי אותיות דומות אסדר אותה בתחילת אותה האות שהיא גם מקום השנייה מן המלה, כי האות השלישית היא האות השנייה בעצם". ואמנם בא ערך "תחח" לפני "תחב", וכן "תלל" לפני "תלה" ו"תסס" לפני "תיס" (כך נהגו גם ריבג וגם רד"ק במילונייהם). כלומר, תנחום נהג כמנהג המילונאים הערביים, שדרכם להביא את הערכים מן הכפולים כאילו היו בני שתי אותיות בלבד.

המחבר מסביר, שאם כי נכתב "החיבור" בעברית, באו בו שמות מושאלים ונטיות מביטויים אחרים ומורכבים (עמ' כד). ואמנם בין ערכי המילון יש גם מלים לועזיות, שהופיעו במקורות: מלים יווניות, כמו "דיאתיקי", שבאה בערך "תיק", וכן "הוטיסי", בערך "תיס"; מלים ארמיות, כ"תנא" בערך "תיג"; וכן "תרקב".

תנחום משווה מלים עבריות וערביות, שיש להן אותם העיצורים, כמו "תות", "תרמס", "תלם". ובערך "תיג" הוא משווה "תג" עם "תנא" הארמית ו"תנא" הערבית, ומוסיף: "פאתפק פיה אלתלאת לגאת" (= ושלש השפות מתאימות בזה).

לצורך העריכה המילונית נכנס תנחום לדיון בבעיות דקדוק. הוא דן בגזירת פעלים ונטייתם (בערכים "תוך", "תוז", "תחל", "תחר", "תיס", "תרם"¹⁹); במשקלי השמות וגזירתם (הערכים "תתב", "תבלל", "תוך", "תיס", "תינוק", "תלע", "תספרת", "תקף", "תקר", "תרה"). הוא טוען כנגד שיטתו של ר' נתן (אין הוא מזכירו בשמו), שהביא שרשים רבים במילונו, כאילו היו בעלי שתי אותיות בלבד ואף בעלי אות אחת: "וככה היו סוברים הבלשנים הקדמונים, כי יש פעלים שניים, וגם מאות אחת, עד אשר הופיע אבו זכריה חיוג... והציג הוכחות ומופתים שאין פעל פחות משלוש אותיות... אחר כך בא אחריו אבו

17. טולידאנו תרגם כאן "רק".

18. הנ"ל כתב במקום זה "מפני ש' כתרעם ל"כ" בערבית.

19. אשר לשימוש ב"תרם" – ראה את דברי הרמב"ם בפירושו לתרומות א, א; ודומים אלה לדברי ריבג בהקדמתו לספר הרקמה, עמ' יט. והשווה גם את דברי תנחום בהקדמתו (טולידאנו, עמ' לג), שמזכירים גם את דברי הרמב"ם וגם את דברי ריבג.

אלוליד בן ג'נאח ז'ל והוסיף על זה ביאור והסבר...²⁰. לעתים מנמק המחבר את החלטתו בדבר קביעת השורש ומפרט את שיקוליו, כמו למשל בסוף הערך 'תוּז': 'ואשר להיותו מן 'תיו', עלול העיין, אפשר, ואולם אפשרות רחוקה, בשל שני טעמים: האחד, שלא נמצא אצלנו שורש 'תיו' ברור, שנוכל להסמיכו אליו²¹; והשני, בשל הדגש²², שאין ספק שהוא בשל היבלעות אות'. תנחום דן במשקלי השמות, כמו למשל בשם 'תוך' (ע-ע), או ב'תבלול', בערך 'תבלל', וכן ב'תולעת', בערך 'תלע'. הוא מביא דוגמאות ושמות במשקל דומה מן המקורות, ומסביר את האפשרויות השונות, ומדוע יש להעדיף משקל מסוים. הוא מפנה את המעיין אל ערכים אחרים במילונו לשם חיזוק דבריו ולהבהרת העניין. (אמנם בדונו ב'תולעת' ובמשקלה, בערך 'תלע', הביא תנחום כדוגמה למשקל את השם 'טוטפת', אולם אין הוא רומז אל הערך 'טטף', אם כי הוא מצטט שם את 'טוטפת' פעמים אחדות; ואולי שכח לעשות כן).

תנחום משתמש במילונו במונחים דקדוקיים, שהיו מקובלים כנראה בזמנו, ואשר מצא בספרים שהיו לו לעזר. והרי כמה מהם: 'בערך 'תבלל' בא משתק, שפירושו 'גזור'; בערך 'תבס' בא המונח אל תא אל מרכבה, ואילו בערך 'תחל' ו'תרם' מכונה התייו מזידה, ובהקדמה גם זאידה (עמ' לג-לד). בהערות ל'תבס' ו'תרם' נזכר המונח מרכבה, ועיין שם²³. בערך 'תוּז' בא המונח 'דואת אל מל'ין - הכפולים, ושם גם מעתל אל'עין - עלול העיין, וכן אלסאכנ אל'לין - האות הנחה. ובערך 'תיס' באו המונחים תצריף - נטייה, וכן מא לא יסם פאעל²⁴ סביל.

אסתעמל, בערך 'תרם' (ר' ההערה שם) היה קשה לתרגם על-פי

20. טולידאנו, עמ' כח.

21. ואע"פ כן יש במילונו ערך 'תיו'.

22. בערך 'תוּז' מזכיר תנחום את אבו אלוליד. ניכר שהערך 'תוּז' מן 'כתאב אל'אצול' היה לגד עיניו של תנחום, כשכתב את הערך הזה במילונו, והוא העתיק, כנראה, את הדברים מתוכו, ואולם העתיקם רק בחלקם, ועל כן אין הם מובנים די הצורך. ריב"ג דן שם בעניין הדגש ב'התייו', ומדבר על הגיית בני ספרד, ואף מזכיר את 'ספר בעלי הכפל' לחיוג'. ואולי נפנה תנחום אל דברי חיוג' בעקבות ריב"ג.

23. לעניין מרכבה ראה ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון א, עמ' 166, בספר המסלול לאבו אסחק אברהים (מן המאה הי"ב): *אווא המרכבה עלی حروف مركبة*, ותרעמן: 'הייו המורכבת על אותיות מורכבות אחרות'. ובהערה שם: 'ז'א אותיות השימוש'. מקום זה מביא גם נ' אלוני בהערה מס' 36 לכתאב אלמצותא למשה בן אשר, 'לשוננו' כט, עמ' 140. ושם נאמר: 'המונח מרכבה לכינויים נמצא גם ברס"ג: תרכיב, תרכיבא, מואוניא. וכבר הביא סקו, עמ' 15: 'אלמואוג'א, אלמרכבא'א'. ואלוני מוסיף, כי אלה הן 'אותיות נוספות לא בתור כינויים בסוף המלה או אותיות נוספות בראש המלה'.

24. והמדקדים תרגמוהו: מה שלא הזכר פועלו.

העניין: 'וקד בינא פי באב רום וכיף אסתעמל תרם מן תרומה'. ובערך 'רום' נאמר: 'כדלך צרפו מן רום הרים תרומה תם אגרו אלתא כאלאצליה...'. מכאן יוצא, כי תנחום נתכוון בשני המונחים אסתעמל וצרפו לאותו עניין. ובהקדמה למילון (בעמ' לג), נאמר: 'פאסתעמלו מן הדי פעל ואגרו אלתא פיה אצל', וטולידאנו תרגם: 'ועשו מהן פועל והנהיגו התיי שבהן שורש'. ושנית, סמוך לזה: 'כמי אן לו אסתעמל מן מלך פאצל', ותרגמו: 'כמו אם עשינו [וצל: ועשו] מן מלך פועל...'. אולי יהיה מי שיחלוק על 'עשה', כתרגום ל'אסתעמל'; על כל פנים ברור, כי אין כאן הכוונה ל'השתמש', במובן הרגיל של 'שימוש'. במילון של Dozy מצאתי תרגום ל'إستعمل = fabriquer. שמא מותר לתרגם כאן, בעקבותיו, 'יצרו תרם מן תרומה', או אולי 'גזרו, או גזר תרם...? ור' גם 'אסתעמל מנה פעל', בערך 'תבר' (שם תרגמתי: וגזר ממנו פועל).

תנחום עוסק במילון בערכים, הלקוחים מתחומים שונים ומגוונים. בערך 'תאם', למשל, הוא מביא ידיעות מפורטות על האתרוג ועל ענפי הדקל. וכך גם בהגדירו כלים וחפצים שונים. ואולם ניכרות במיוחד ידיעותיו הרבות ברפואה²⁵: כך בערך 'תפל', בפרשו את 'רוק תפל', ויותר בערך 'תבלל', בדונו בתופעה של התבלול; שם הוא מרשה לעצמו אף לחלוק על הרמב"ם! בהלכות ביאת המקדש ז, ה נאמר: 'מי שנמשך הלובן של עין ונכנס ממנו מעט בשחור עד שנמצא השחור מעורב בלובן והוא תבלול האמור בתורה'. תנחום, בהגדירו את התופעה בערך זה, אומר אף הוא כדברים האלה; ואולם מיד לאחר מכן הוא מוסיף: 'ואולם לאמתו של דבר זה לא ייתכן, לפי מה שידע כל מי שיש לו שייכות-מה לאנטומיה'. יש להניח, אפוא, שהיו לו ידיעות ברפואה, ואולי אף עסק במקצוע זה.

תנחום הרבה לשאוב מספרי הקדמונים, כפי שכבר נזכר; אולם יש שהביא פירושים, שלא מצאתי כמותם במקום אחר. למשל, בערך 'תוז' אנו מוצאים את פירושו לעבודה זרה ד, י: 'התיז את הצרעה בקנה'. מעניין גם פירושו ל'תלם' (ע-ע וההערות). מצד אחד השתמש תנחום בדברי הרמב"ם בהלכות שחיטה א, יד-טו: 'אם יש כמו תלם בחודו של דבר ששוחטין בו... אם היה התלם מרוח אחת, ונעזר בהם, בפרשו את השורש 'תלם' כאן מן השורש הערבי תלם, שהוראתו פגם, סדק ופרץ; ואילו את התלם אשר באדמה, כתלוליות העפר שבין בקיעי החרישה, מפרש תנחום בעקבות רד"ק (ובניגוד לפירושו של הרמב"ם לכלאים ב, ו, שזהו החריץ שבאדמה). ובכן לדעת תנחום יש ב'תלם' העברי שני שרשים שונים זה מזה, שלאחד מהם מתאים השורש

הערבי נלם, ולשני - נלם. בסיום דבריו הוא מנסה להסביר, כנראה, את הניגוד שבין פירוש הרמב"ם ובין הפירוש של רד"ק ליתלם אשר באדמה, והוא אומר: 'ואולי הם נקראו כך בשל הסיבה הגורמת אותם, משום שהחפירה והחריץ באדמה והמגרעת תוצאתם הן הרמות המיתללות בין כל שני בקיעים'. (תנחום חשב, בעקבות הרמב"ם, שהתייגו שביתלם יכולה לשמש גם כמקבילה לתא הערבית בנקודתיים וגם כמקבילתה של התא הערבית בשלוש נקודות, וכך הוא אומר בערך זה).

כבר נזכר המונח הדקדוקי 'אסתעמל', שאין לתרגמו, על פי העניין, 'השתמש', אלא הוא משמש בהוראה אחרת. יש כיוצא בזה בערכי האות תי"ו שבמילון מלים אחדות בערבית, שלא מצאתי כמותן במילונים ערביים. בערך 'תמז' מדובר במלה הערבית ג'פון (جفون). המלה באה שם פעמיים, פעם בצורת 'שפונה', ובסמוך לה באה הצורה ג'פונה (צורה זו בשי"ן נמצאה רק בכתב-יד א). נראה, שהצורה 'שפונה' אינה טעות של המעתיק, והיא רומזת למבטא האמיתי של ג'פונה בפיו. שתי המלים הערביות - המלה 'מלעב' בערך 'תאם', וכן 'תנביב' בערך 'תרז' - אי אפשר למצוא להן פירוש הגון במילונים והיה צורך לנסות ולהבינן על פי העניין.

אלמלעב הוא תואר לאתרוג. ואלה דברי תנחום בערך 'תאם': 'ואלאתרוג אלמלעב והו אלדי פיה אצאבע אצאבע אתנין או מא זאד קיל ענה התיום והבוטר כשר. ובוסר אלפז' (ובעברית: והאתרוג 'אלמלעב' והוא אשר בו אצבעות אצבעות, שתיים או יותר, עליו נאמר התיום והבוטר כשר. ובוסר - לא בשל). משורש לעב יש בלסאן אלערב צורת פועל מן הבנין העשירי; וכך נאמר שם: استلمت النخلة اذا اطلعت طلعاً وفيها بقية من حملها الاول (ובעברית: הצמיחה [התמרה] פרי, בעוד יש בה שריד מפרייה הראשון). יש לשער, כי יש כאן תיאור של פרי, שצמח בסמוך לפרי הקודם, ונמצאו שניהם גדלים יחדיו. מלעב הוא, כנראה, בינוני פועל של הבנין השני או הרביעי, ונראה, שגור מאותו שורש של אסתלעב, ובהוראה דומה. והסברו של תנחום, שיש לו אצבעות אצבעות, שתיים או יותר, אולי מכוון לכך, שאתרוגים אחדים, שניים או יותר, צמחו יחד, כשהם דבוקים זה לזה.

ואכן נאמר במחקרו של אסף גור, 'תולדות האתרוג (פרי עץ הדר) בארץ-ישראל בכל התקופות', תל-אביב תשכ"ו, עמ' 31: 'אתרוג 'האצבעות' מצוי עד היום בהודו ובסין ונקרא Citrus medica Var. Sarcodactylis Swingle. הוא דומה לאתרוג, אולם לו הרבה אצבעות'. וכן: 'הצייר קורנליס דיי-ברין (Cornelis de Bryn) מתאר ומצייר בשנת 1698 בספר מסעותיו אתרוג מעוז ולו אצבעות בודא (Budda Hands) ...'. ור' תצלום הציור, הלקוח משם. גם זהירי פאהן, ב-'צמחי התרבות של ארץ-ישראל', הוצ' הקיבוץ המאוחד תשי"ז, עמ' 178.

מתארים את האתרוג הזה, המצוי בארץ. ובמחלקת ההדרים במכון וולקני ברחובות אישרו את קיום התופעה גם באתרוגים וגם בלימונים. ואמנם נודמן לי לימון, כמתואר בידי תנחום, ותמונתו הובאה כאן. אמנם שונה הוא מ-אתרוג האצבעות, כפי שצייר בידי דיי-ברין, ואולם הוא מתאים לתיאור האצבעות של תיום, שתיים או יותר; ואפשר להבחין במעין אצבע בצדו האחד של הלימון. ורשי מפרש (סוכה לב עא), כי אלה הם "שני אתרוגים שדבוקין זה בזה". ור' פירוש רה"ג בהערה ל-תאם. ואולם לא עלה בידי למצוא תרגום ל-מלעב.

המלה השנייה, שלא מצאתי לה במילונים ערביים פירוש המתאים לענין, היא תנביב, בערך "תרז". משורש "נבב" בבניין החמישי מצאתי: **تَنْبَبُ** - **تَنْبَلُ**, כלומר "זרם", שטף. המלה תנביב נמצאת גם בערך "כיף" (בתוך קטע, שלא היה כנראה בכתב-היד שהיה לפני הרב טולידאנו, והוא חסר שם. קטע זה נמצא גם בכתב-יד א וגם ב-ג). להשלמת החסר יובא כאן הקטע כולו (מועתק מכ"א, בתוספת נקודות דיאקריטיות) - ואולי אפשר יהיה להיעזר בדברים להבנת יתר של המלה, שלא נמצא לה פירוש מתאים, ואף לנסות ולהציע לה תרגום עברי: "וקאלו פי עלאמאת אלסרים מטיל מים ואינו עושה כיפה"²⁶. ירידו אנה לא יתקנסר אלמא אלדי לה ודלך אן אלתקנסר דליל עלי אלאנעאט לאן אלעצו אלדאבל יגרי מנה אלמא סילאן לא תנביב פאלאצל מן הדה אלעלאמה תדל עלי אנה ליס לה אנעאט ולא ינסל ואצל הדה כלהא אלתשיד וסיבין פי באב כ"פ". (ובעברית: ואמרו בענין סימני הסרים "מטיל מים ואינו עושה כיפה" רצונם לומר, שאין מימיו מתקמרים וזה משום שההתקמרות מורה על קישוי, משום שהאבר הרפה יוצאים ממנו המים בנוילה ולא ב-תנביב". ועיקרו של זה הסימן מראה, שאין לו קישוי ואינו מוליד בנים ושורש כל זה הדיגוש והוא יבואר בערך כ"פ). אנו רואים אפוא, כי יש הבדל בין "סילאן" לבין "תנביב" (והבחנה בין השניים יש גם בערך "תרז"). ולכן לא יכול הפירוש הערבי, שנוצר לעיל, ל-תנבב להתאים לענין הנדון כאן. אולי אפשר לתרגם "תנביב" במלה "שטף" גם לענין הנוכח בערכו וגם לענין "תרז"²⁷.

מהדורה זו של אלמרשד אלכאפי מבוססת על כתב-היד הנמצא בווימאר, שהוא תימני, כפי הנראה. צילום מיקרופילם שלו נמצא בספריית המכון לתצלומי כתבי-יד בבית הספרים הלאומי, וסימנו 18622 (כ"א). חסרה בו ההקדמה וחלק מן האות אלף. בדרך כלל כתב-היד ברור, יפה ומסודר ואף מדויק. המעתיק כתב בסופו את תאריך גמר העתקתו: "לילה אלאחד ראש חודש

26. יבמות פ עא; רמב"ם, הלכ' אישות ב, יג.

27. ואשר למלה "שטפה" ר' ההערה בערך "תבר".

אדר שנת אֶתְלִילֵד לשטרות הִפֹּג ליצירה, כלומר 1313, והעיד על עצמו, שהעתיקו מתוך כתב ידו של המחבר. ואמנם מתקבל הדבר על הדעת, שהרי לא עבר זמן רב מתאריך מותו של תנחום – כעשרים ושתיים שנה. שמו של המעתיק נכתב בסוף הדברים: "וכתב שלמה הכהן בר ישועה הכהן ז"ל בר שלמה הכהן זצ"ל לעצמו ושלומו".

מלבד כתב־יד זה היו לפניי שני כתב־ידי, הנמצאים באוסף כתב־היד של בית הספרים הלאומי. האחד, מס' Heb. 4° 874 (כ"י ב), הוא כנראה מן המאה ה־15, (כפי שנאמר לי במכון הפאליאוגרפי שבבית הספרים הלאומי), ואף הוא כפי הנראה תימני. החלק האחרון חסר בו, והושלם בתקופה מאוחרת יותר, ובחלק זה יש האות תי"ו. כתב־היד השני, מס' Heb. 8° 1203 (כ"י ג) מאוחר יותר מכ"י ב, ויש בו לעתים דברים, שאינם נזכרים בשאר כתב־היד (ר') למשל "תפח". וכפי שהזכרתי בהערה, יש בו ערך "תעה", החסר בשאר כתב־היד. חסר בו סוף האות תי"ו וכן דברי הסיום.

כמו כן נעזרתי בשני כתב־ידי נוספים, הנמצאים בספריית בית־המדרש לרבנים בניו־יורק, ואשר צילום האות תי"ו שלהם נשלח אליי: בכתב־היד מס' 0788 (כ"י ד) חסרים דפים ובהם הערכים "תיס" עד "תמד"; ובכתב־היד מס' 0539 (כ"י ה) חסרים סוף הערך "תכף" עד תחילת "תפח". השוואת הערכים האחרים מעלה, כי בדרך כלל דומים שני כתב־היד האלה לכ"י א. נראה, כי מקור אחד היה לשלושת כתב־היד א, ד, ה; חילופי אותיות שימוש, או כתיב מלא וחסר וכדומה יש לראות כאי דיוק של המעתיקים. (תמה, שכל חמשת כתב־היד שראיתי מביאים בערך "תא" – הוא הערך הראשון של הפרק העשרים ושניים – את המובאה מתוך מידות ד, ג באותו שיבוש, "ושלושה ושמונים תאים...", במקום: "ושלושים ושמונה תאים..."). בכתב־היד א, ששימש יסוד לעבודה זו, חסרות לעתים נקודות דיאקריטיות, והעתיקתיו ככתבו. בדרך כלל משמשת נקודה מעל האות גם לציון נקודה דיאקריטית, כגון אלנסם (= الجسم) בערך "תרס". סימן זה בא גם במקום גרש, לסימון הקיצור, כמו: שך אלמש (= שרח אלמשנה) בערך "תמח". ובמלה תרג, קיצור של ترجمة, משמשת הנקודה מעל הגימל בשני התפקידים גם יחד. האות כ"ף מסמנת שתי אותיות ערביות: כ, כמו "כל ש" (= כל شيء) בערך "תאם", וכן גם ח, כמו "כוך" (= غوص), באותו ערך. גם הדלית מסמנת שתי אותיות ערביות: ד, ד כמו "זאד" (= زاد) בערך "תאם", וכן "אלדי" (= النني). כך גם התי"ו מסמנת גם ט וגם ת, כמו למשל בערך "תתב" "מתל" (= مثل), וכן "ליסתר" (= ليستر). רק בערך "תלם", כשדן תנחום בשני השורשים השונים, הקפיד המעתיק (אולי בעקבות המחבר) להבחין בין שתי האותיות השונות והוסיף נקודות דיאקריטיות. ז' הערבית נכתבת לעתים רחוקות בטי"ת,

ונקודה מעליה, כמו אנטרה (= انظر), בערך ימים, ועפ"ר בצד"י, ונקודה מעליה, כמו יצהר (= يظهر), בערך יתוּז; ואולם צד"י ונקודה מעליה מסמנת גם את האות ג, כמו איצא (= أَيْضًا), בערך יתבל. כמו כן אין האל"ף של יחסת הפעול בלא יידוע נכתבת כאן. ראה למשל בערך יתבלל-ימכן אן יכון אלתא אצל. וכמו־כן, כפי שקורה הרבה בכתב-יד, לעתים נתחלפו גם כאן מ"ם סופית בסמ"ך (ר' למשל הותייס-הותיים, וההערה ל-תיס). במקרים מיוחדים, או בדין בענייני דקדוק, באו מלים אחדות בניקוד, ואלה הן: כִּיפִין, בערך יתהם; לִתְרִטְיָאוֹת, בערך יתרטיא; מִמְקִנוֹתָא, עול ועול, יתנך, בערך יתוך.

(הערכים לדוגמה יבואו)

המהות הפיסיקלית של ההטעמה בעברית הישראלית

מומחי התיאור הלשוני מבחינים בדרך כלל שני טיפוסים של תופעות קוליות: אלה הקשורות בפונימות כיחידות הניתנות להבחנה (בצרפתית: unités discrètes) בשרשרת הדיבור, ואלה החורגות ממסגרת הפונימה והמשתייכות משום כך לפרחודיה הכוללת את ההטעמה, המקצב וההנעה (אינטונציה).

1. ההטעמה

1.1 השוני המאפיין את ההטעמה לעומת האופי הפונימתי הוא יכולתה להבליט, במישור הסינטאגמתי, הברה או מלה ביחס להברות או למלים אחרות הכלולות בשרשרת הדיבור, מבלי לשנות אנב כך את תכונותיהן המהותיות של הפונימות המוטעמות. (כ-תכונות מהותיות ייחשבו, למשל, דרגת הפיתחון של תנועה, איתור החיתוך של עיצור, וכו'). להטעמה נודע אפוא לא תפקיד מציין (distinctive), שכן הפונימה המוטעמת אינה מאבדת מאומה מתכונותיה המהותיות, אלא תפקיד ניגודי (contrastive), או במלים אחרות -תרומתה של ההטעמה היא בכך, שהיא מאפשרת לשומע להפריד את רצף המבע ליחידות עוקבות (unités successives) הנשמעות בזו אחר זו¹.

1.2 התפקיד המציין של ההטעמה בעברית

נוסף על תפקידה הניגודי ממלאת ההטעמה בעברית גם תפקיד מציין, זאת אומרת, מקומה במלה הוא בעל ערך הבחנתי.

הישראלי מבחין, למשל, היטב בין מבעים מן הסוגים הבאים:

קָמָה (עבר)	לעומת	קָמָה (הווה)
בֹּקֶר (השעות הראשונות של היום)	-	בֹּקֶר (מגדל בקר)
להט (שם-עצם)	-	להט (פועל)

המבעים, המובאים זה מול זה בכלל ההעממות הנ"ל, זהים מבחינת בתריהם הליניאריים, אך שונים הם מבחינת הערך הסימנטי. התופעה היא אפוא פונולוגית, ומקורה בכך, שהפונימות כשלעצמן אין די בהן לייצוג ממצה של כל התכונות הפוניות בעלות ערך מציין, ויש לקחת בחשבון תכונה מהותית נוספת, "על-בתרית" (supra segmentale).

במקרה שלפנינו תכונה זו היא ההטעמה, הממלאת, כאמור, מלבד תפקידה הניגודי גם תפקיד מציין. על ידי העברת ההטעמה מהברה אחת לאחרת אנו משנים לחלוטין, במקרים שצוינו לעיל, את ערכה הסימנטי של המלה, אף על פי שהאספקט ה"ליניארי" (ז"א רצף הבתרים, או שרשרת הפונימות) נשאר ללא שינוי.

בתפקידה המציין עשויה ההטעמה להיחשב כיחידה "בדידה" (unité discrète), שאינה ניתנת לדירוג: או שהיא שייכת להברה מסוימת, או שאינה שייכת אליה. בתפקידה הניגודי, לעומת זאת, נמנות בהטעמה בהתאם למהותה (אנרגיית החיתוך, הגובה הצלילי או הקוץ) דרגות שונות הניתנות לשינוי רצוף, ואינן מהוות אפוא יחידות בדידות.

1.3 התפתחות תפקידה המציין של ההטעמה

תצפיותינו לימודנו שהשימוש בהטעמה כבתכונה מציינת, הולך ומתפשט בעברית הישראלית. אנו עדים להתהוותה של סדרה שלמה של ערכים סימנטיים חדשים, המוסבים על מלים שהיו בעברית הקלאסית מלרעיות, וקיימות כיום הן כמלרעיות (במובן הקדום) והן כמלעיליות, במובן חדש. לאמתו של דבר היה תהליך זה של הבחנה בין ערכים סימנטיים שונים על-ידי שינוי מקומה של ההטעמה קיים כבר בעברית התנ"כית בפאראדיגמות דקדוקיות שונות, ונשתמר גם בעברית הישראלית. לדוגמה:

שָׁבוּ (לקחו בשבי)	לְעוֹמֵת	שָׁבוּ (חזרו)
רָצוּ (חפצו)	לְעוֹמֵת	רָצוּ (הלכו במהירות רבה מאוד)
גָּרָה (הוה)	לְעוֹמֵת	גָּרָה (עבר)

תהליך זה נרחב במידה ניכרת והפך לאחד מחידושיה האופייניים של העברית הישראלית.²

יש להבחין כאן כמה מגמות:

א. שמות עצם כלליים, שהם גם פרטיים – שתי הטעמות להם בדיבור: מלעיל בשם פרטי, מלרע בשם כללי:

שם פרטי	שם כללי
דבורה	דבורה
יונה	יונה
ציפורה	ציפורה
שושנה	שושנה

2. ראה: ח"ב רחן, "תהליכי לשון" ב' (לשונו לעם ל"ב, תשרי תשי"ג), עמ' 22.

פנינה	לעומת	פנינה
שלום	לעומת	שלום
טובה	לעומת	טובה

תופעה זאת מקורה, כנראה, בשאיפה להבחין בדיבור בין שתי הקאטיגוריות הלשוניות, בין השם הפרטי לכללי.

ב. אותה שאיפה באה לכלל ביטוי גם בשמות מוסדות, ערים וכו'.

הבימה	לעומת	בימה
המכבי	לעומת	מכבי
המזרחי	לעומת	מזרחי
רחובות	לעומת	רחובות
התקה	לעומת	התקה

ג. שמות פרטיים רבים שאינם קיימים כשמות כלליים, נשמעים גם הם לרוב בהטעמת מלעיל:

יעקב, רבקה, חנה, שרה ועוד

ורק במצעים מאוד קיימת עדיין גם הטעמת מלרע:

יוסף, יצחק, דויד, ועוד.

תופעה זאת אולי ניתן להסביר בשאיפה (הידועה היטב בתהליכי ההתפתחות של השפות) לכלול מקרים בודדים, על סמך אנאלוגיה מסוימת, בקאטיגוריות רחבות יותר. הואיל ועל-ידי העתקת הטעם ממלרע למלעיל ניתן להבחין בין שמות כלליים לפרטיים, הוקנתה הטעמת מלעיל לשמות פרטיים רבים, שאין להם הומונים כללי, אף כי הסיבה המקורית של הבחנה בין שמות כלליים לפרטיים לא חלה לגביהם. במלים אחרות: בשל כדאיותה, מבחינת דיוק האינפורמציה, של הטעמת מלעיל למספר שמות פרטיים, הוקנתה הטעמה זו, לפי אנאלוגיה, לשמות פרטיים אחרים, אף כי לא היה בכך משום "רווח" מבחינת הבהירות.

ד. תופעה נוספת של העתקת הטעם ממלרע למלעיל, הגוברת משנה לשנה.

(למשל: איפה, גלידה, דודה, ארבע, שמונה)

מקורה כנראה במגע עם שפות זרות, בעיקר יידיש.

מגע זה הוא אולי גם הגורם להטעמת מלעיל בשמות יישובים: ראשון לציון,

ראש פינה, חולדה, חניתה, דפנה, מקוה-ישראל ועוד³.

1.4 מקום ההטעמה בעברית

– ברוב המלים ההטעמה היא בהברה האחרונה.

3. ראה: י' אביגור, יד הלשון, הוצאת "יורעאל", תל אביב תשכ"ד, עמ' 307.

- במספר מסוים של קאטיגוריות של מלים ההטעמה היא בהברה שלפני האחרונה.
- בין המלים ממקור זר, ניתן למצוא גם שמוטעמות בהברה השלישית מן הסוף: אמריקה, אוניברסיטה, מוליקולה, אופרה.
- קיימות גם מלים ממוצא עברי או ארמי מקורי, שבהן מוטעמת ההברה השלישית מן הסוף, אך מספרן אינו רב: אקורנית, ירושלמיות, אדרבה, משהו.

1.5 ההטעמה לצורך הדגשה - טעם הנחץ⁴

הבלטת תחילתה של המלה לשם הדגשה הפכה לתופעה נפוצה בעברית הישראלית. המדובר הוא ב"טעם הנחץ", השונה מבחינת מקומו ואופיו המגמתי מן הטעם הפונולוגי. הטעמה זו, הנפוצה ביותר בדיבור בפני קהל, במה שניתן אולי לכנות בשם "הסגנון הדידקטי", תפקידה להדגיש יחידה סימנטית אחת או יותר בשרשרת הדיבור, להבליט מושג מסוים, לתת דיוק-יותר לתהליך מחשבתי מסוים, או לציין ניגודים מסוימים ביתר בהירות.

ח' רביץ מביא את הדוגמאות הבאות:

- (1) סורית מזרחית לעומת סורית מערבית
בהתאם להטעמה הדקדוקית יש לומר:
סורית מזרחית לעומת סורית מערבית
- (2) הענייה הדןקמנטרית לעומת הענייה הספרותית
- (3) בית משפט קולגיאלי (בהטעמה דקדוקית קולגיאלי) לעומת שופט יחיד
- (4) משפחות איטלקיות (בהטעמה דקדוקית איטלקיות)
- (5) מבחינה תרבותית (בהטעמה דקדוקית תרבותית).

בדוגמה 2 טעם הנחץ הוא על ההברה הראשונה של השורש (למעשה אפוא על ההברה השנייה) ולא על הראשונה, אם נעיין במלה השלמה, הואיל וההברה הראשונה היא ה"א הידיעה, הנמצאת גם בביטוי שהניגוד לגביו טעון ציון. הדגשתן של שתי הברות זהות הייתה מביאה בדיוק לתוצאה ההפוכה מן המצופה.

בכל הדוגמאות האחרות המצוטטות, טעם הנחץ הוא על ההברה הראשונה, והברה זו היא אפוא המובלטת. המעניין הוא בכך, שהניגוד אינו נמסר בצורה מפורשת, ז"א המושג הניגודי אינו מופיע במבצע, אלא הוא קיים במחשבתו של הדובר בלבד, ולמאזין רק נרמז עליו באמצעות טעם הנחץ בלי שיבטא למעשה. הסיבה הפסיכולוגית להצתקת ההטעמה מסוף המלה לתחילתה היא, קרוב

4. זהו תרגומו של ד' טנא למותח accent d'insistance, ראה ד' טנא, "המשך הנמדד של התנועות בעברית", לשונו כ"ו, תשכ"ב, עמ' 234.

5. ח' רביץ, "לחקר העברית הספרותית החדשה", "לשונו" כ"ב, תשי"ח, עמ' 249.

לוודאי, כדלקמן: ההטעמה הדקדוקית הרגילה מקומה על פי רוב בהברות של צורני המין והמספר, שהן זהות לעתים קרובות בוזג מלים מנוגדות. מכאן חוסר האפשרות להגיע להדגשה המבוקשת של הניגוד, באמצעות ההטעמה הרגילה ואפילו על-ידי הגברת עצמתה.

מעניין לציין, כי טעם הנחץ מצוי בשימוש רק במלים בנות שלוש הברות ויותר. אנו יכולים להסיק מכאן, שכושר ההבלטה של ההטעמה הדקדוקית הרגילה גדול במידה מספקת בעברית במלים בנות שתי הברות, ועל כן טעם הנחץ מיותר בהן, אפילו אם הדובר מבקש להתבטא באמפאזה.

2. מהותה הפיסיקלית של ההטעמה

2.1 מבחינה עיונית ניתן לראות בהברה המוטעמת תופעה נורמלית, ובהברה הבלתי-מוטעמת "ניוון" מסוים; ולהפך, בהברה הבלתי-מוטעמת ניתן לראות תופעה נורמלית, ובמוטעמת – סימון באמצעות קו אופייני נוסף אחד או יותר. ההשקפה השנייה מקובלת יותר, ואף אנו נחזיק בה.

2.2 באילו אמצעים ניתן להשיג סימון זה? קיימים שלושה אמצעים שונים לאפקט של הדגשה: העצמה, המשך וגובה הצליל, הניתנים לצירופים כדלקמן:

(1) עצמה + משך

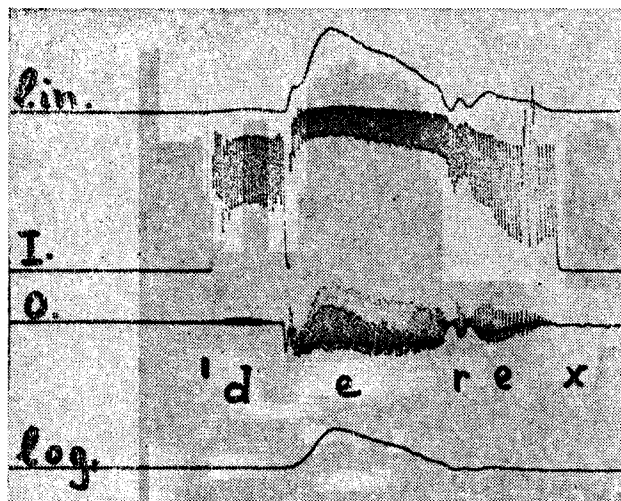
(2) עצמה + גובה הצליל

(3) משך + גובה הצליל

(4) עצמה + משך + גובה הצליל.

להלכה קיימות אפוא 7 אפשרויות שונות להדגשתה של הברה: 3 על-ידי האמצעים הנ"ל בנפרד, ו-4 על-ידי צירופיהם. למעשה, העיקר הוא לקבוע, מי מן הגורמים הנ"ל הוא בעל התרומה הגדולה ביותר להגשמתה של הדגשה מעין זו. הרושם הוא, שכולם כאחד תורמים ליצירת אפקט ההטעמה, אולם בפרופורציה מסוימת, שעלינו לקבוע אותה, ושהיא ספציפית לכל שפה (ולפעמים לקבוצות של שפות). כדי להכיר את מרכיבי ההטעמה העיקריים השולטים בעברית הישראלית, נבדוק מספר רישומים, המראים במשולב את העצמה, המשך וגובה הצליל.

2.3 רישומים אלה נבחרו מתוך כמאה, שנעשו על-ידינו בעזרת מד-גובה-צליל (באנגלית: pitchmeter; ראה נספח טכני בסוף המאמר), המאפשר לקבל אוסצילוגרמה (תרשים תנודות) דופלקס תוך מדידת העצמה.

תמונה 1

הצליל

הערות לתמונה 1:

(1) ההטעמה מתבטאת בבירור בכל שלשת הגורמים: במשך, בעצמה, ובגובה הצליל.

(2) [e] הראשון המוטעם הוא בעל משך ארוך מן השני, שאינו מוטעם (0.3 שנייה לעומת 0.15).

(3) [e] הראשון הוא בעל עצמה גבוהה מן השני. העצמה הגבוהה נראית בבירור בעקום הלוגריתמי, בעקום 0 (המתאר את משרעת - amplitude - הנדנודים) ובעקום הליניארי.

(4) [e] הראשון מבוטא בצליל גבוה מן השני. (360 קרץ לעומת 210 לפי עקום I).

המלה מוטעמת בהברתה הראשונה.

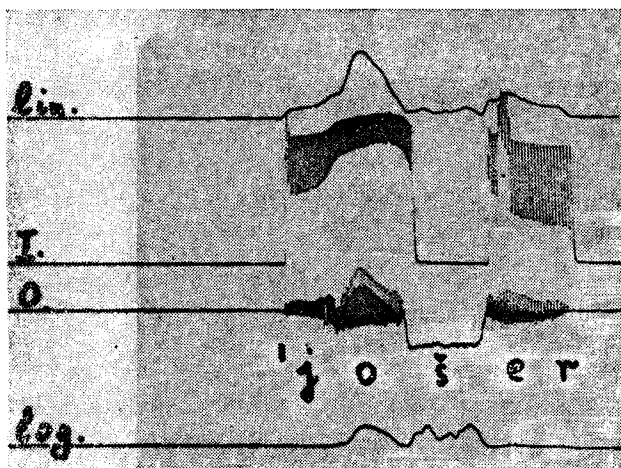
[d] קולית, עצמה נמוכה, התחלה ב-200 קרץ.

[e] ראה לעיל.

[r] קולית, עצמה נמוכה, גובה הצליל 225 קרץ.

[e] ראה לעיל.

[x] בלתי קולית, עצמה נמוכה מאוד.

תמונה 2

יִשְׂרָאֵל

הערות לתמונה 2:

ההטעמה מתבטאת בבירור בשני גורמים בלבד: בעצמה ובגובה הצליל.

(1) המֶשֶׁךְ של [o] המוטעם ושל [e] הבלתי־מוטעם הם מאותו סדר גודל, אעפ־י ש־[o] ארוך במקצת מ־[e].

(2) העֲצֻמָּה של [o] גבוהה מאוד.

העֲצֻמָּה של [e] נמוכה.

(3) [o] מבוטא בטון גבוה יותר מאשר [e], 320 הרץ לעומת 160, היינו אוקטאבה מעל לו.

המלה מוטעמת בהברתה הראשונה.

[j] קולית, עֲצֻמָּה בינונית, ההתחלה ב־200 הרץ, עלייה חזקה.

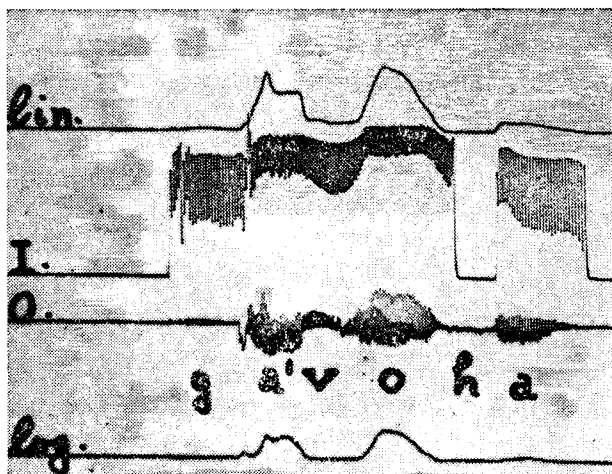
[o] ראה לעיל.

[ʒ] חוככת אטומה "שורקת" (בצרפתית "chuintante" fricative sourde). המֶשֶׁךְ ארוך

יחסית (0.16 שנייה).

[e] ראה לעיל.

[r] קולית, קצרה.

תמונה 3

גבוה

הערות לתמונה 3:

ההטעמה מתבטאת פה בכל שלושת הגורמים: במשך, בעצמה ובגובה הצליל.

(1) [o] המוטעמת היא בעלת משך ארוך משל [a] שלפני ההברה המוטעמת ומשל [a] שלאחריה (0.2 שנייה לעומת 0.12 ו-0.15).

(2) [o] עצמה גבוהה יותר מאשר להברות האחרות. ב-[a] הראשון מופיע שיא חד (הנראה בבירור בעקומים – בליניארי ובלוגריתמי), שמקורו בהתפוצצותו של [g], אולם מיד לאחר שיא זה חלה ירידה בעצמה. העצמה של [a] השני נמוכה מאוד.

(3) [o] מבוטא בטון גבוה מיתר ההברות: 375 הרץ לעומת 275 ל-[a] הראשון ו-180 ל-[a] השני.

המלה מוטעמת בהברתה השנייה.

כמו ישראלים רבים מבטא הדובר ga'voha במקום ga'voah.

[g] קולית, עצמה נמוכה, ההתחלה ב-190 הרץ.

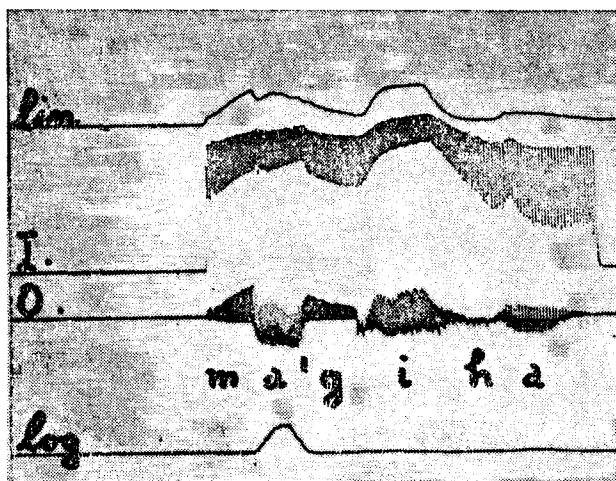
[a] ראה לעיל.

[v] קולית, עצמה בינונית, גובה הצליל 230 הרץ בנקודה הנמוכה ביותר.

[o] ראה לעיל.

[h] מבוטאת בצורה קולית (בהיותה בין שתי תנועות).

[a] ראה לעיל.

תמונה 4

"מגיה"

הערות לתמונה 4:

ההטעמה מתבטאת פה בכל שלושת הגורמים: במשך, בעצמה ובטובה הצליל.

(1) [i] בעל משך ארוך יותר מ-[a] הראשון (0.2 שנייה לעומת 0.1), אך

משך [a] השני זהה כמעט לשל [i], ואורכו 0.18 שנייה.

(2) עצמת ה-[i] גבוהה משל [a] הראשון. [a] השני חלש מאוד.

(3) [i] מבוטא בטון גבוה מן התנועות האחרות: 350 הרץ לעומת 300 ל-

[a] הראשון, ו-180 ל-[a] השני (הבדל של אוקטאבה כמעט, במקרה זה).

המלה מוטעמת בהברתה השנייה.

כמו ישראלים רבים, מבטא הדובר ma'giha במקום ma'giah.

[m] קולית, העצמה עולה בהדרגה, ההתחלה ב-210 הרץ.

[a] ראה לעיל.

[g] קולית, עצמה בינונית בתחילה וחלשה בסוף, טובה הצליל 220 הרץ בנקודה

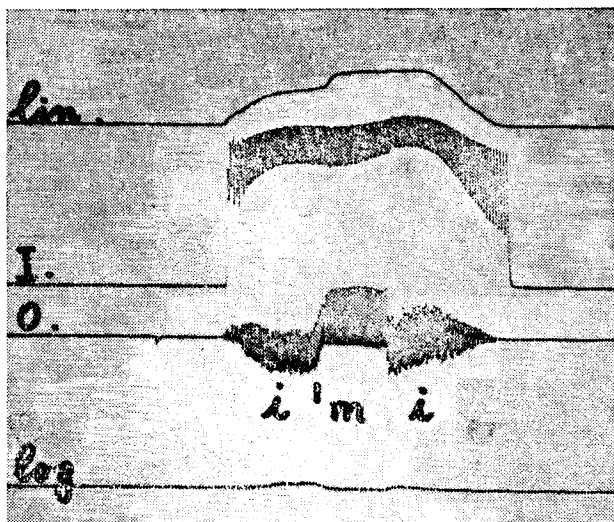
הנמוכה ביותר.

[i] ראה לעיל.

[h] מבוטא בצורה קולית (בהיותה בין שתי התנועות).

[a] ראה לעיל.

(ברישום העקום הלוגריתמי חלה תקלה.)

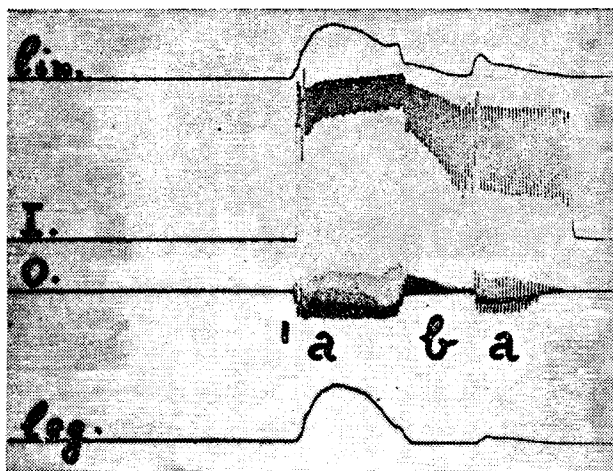

תמונה 5

א"מ

הערות לתמונה 5:

- ההטעמה מתבטאת פה בשני גורמים בלבד: בעצמה ובגובה הצליל.
- משכי [i] הראשון והשני זהים (0.2 שנייה).
- (1) [i] השני הוא בעל עצמה גבוהה מן הראשון; לאחר נקודת השיא העצמה יורדת במהירות לקראת סוף המלה.
- (2) [i] השני מבוטא בטון גבוה מן הראשון (350 הרץ לעומת 300).
- המלה מוטעמת בהברתה השנייה.
- [i] ראה לעיל, ההתחלה ב-225 הרץ.
- [m] קולית, עצמה גבוהה. גובה הצליל 310 הרץ בנקודה הנמוכה ביותר.
- [i] ראה לעיל. נפילה של העקום המילודי מ-350 הרץ ל-180 (בערך אוקטבה) במשך 0.2 שנייה.
- (הרישום הלוגריתמי לא פעל.)

תמונה 6

"אָבא"

הערות לתמונה 6:

ההטעמה מתבטאת בשלושה גורמים: במשך, בעצמה ובגובה הצליל.

(1) משך [a] הראשון 0.2 שנייה לעומת 0.16 לשני.

(2) [a] הראשון הוא בעל עצמה גבוהה הרבה מן השני.

(3) [a] הראשון מבוטא בטון גבוה הרבה מן השני. (350 הרץ בנקודה הגבוהה ביותר לעומת 160 בשני).

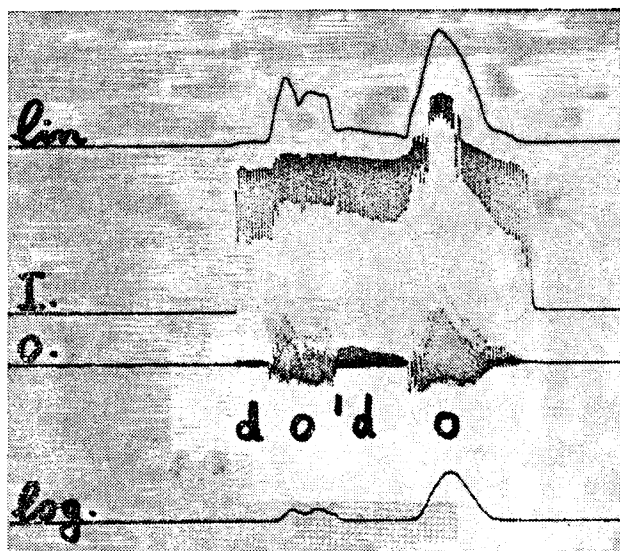
המלה מוטעמת בהברתה הראשונה.

הפרט המרשים במיוחד בעקומים אלה הוא שתי התנועות המוגדלות של העצמה ושל הגובה המוסיקלי ב-[a] הראשון. בעוד הגובה המוסיקלי עולה בהדרגה מנקודת ההתחלה (ב-250 הרץ) עד לשיא (ב-350 הרץ) בסוף ההברה, עולה עקום העצמה בפתאומיות מן ההתחלה ומגיע למקסימום כבר אחרי 0.05 שנייה. בדרך כלל שני העקומים מקבילים. מקורה של "איי-רגולריות" זו הוא כנראה פתיחתם של מיתרי הקול, בלחץ, לחיתוך האלף בתחילת המלה.

[a] ראה לעיל.

[b] קולית, עצמה בינונית, יורדת בחריפות מגובה מוסיקלי של 275 הרץ ל-180.

[a] ראה לעיל.

תמונה 7

"דוד"

הערות לתמונה 7:

ההטעמה מתבטאת בשלושת הגורמים: במשך, בעצמה ובגובה הצליל.

(1) [o] השני הוא בעל משך ארוך יותר מן הראשון (0.2 שנייה לעומת 0.1).

(2) [o] השני הוא בעל עצמה גבוהה הרבה מן הראשון.

(3) [o] השני מבוסס בטון גבוה הרבה מן הראשון (450 הרץ לעומת 250).

(בדוגמה זו ההקבלה בין העצמה וגובה הצליל היא מושלמת, עקום העצמה ועקום גובה הצליל יורדים במהירות לאחר נקודת השיא).

המלה מוטעמת בהברתה האחרונה.

[d] קולית, עצמה נמוכה, התחלה ב-200 הרץ.

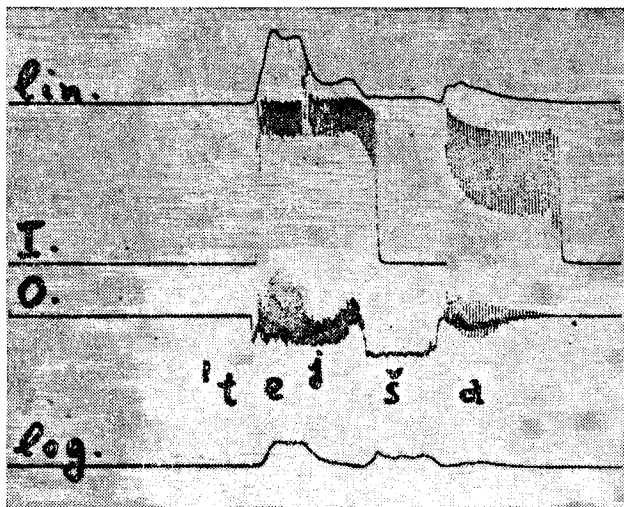
[o] ראה לעיל.

[d] קולית, עצמה בינונית, גובה הצליל 220 הרץ בנקודה הנמוכה ביותר, המשך ארוך

בהשוואה לשל [d] הראשון, הודות להשפעת ההטעמה (0.12 שנייה לעומת 0.06

ב-[d] הראשון).

[o] ראה לעיל.

תמונה 8

"תִּשַׁע"

הערות לתמונה 8:

ההטעמה מתבטאת בשני גורמים בלבד: בעצמה ובגובה הצליל.
משך ההברה המוטעמת הוא כשל הבלתי-מוטעמת (0.2 שנייה), אף כי התנועה "דיפתונגית" (voyelle diphtonguée).
(1) עצמת [e^h] גבוהה בהרבה משל [a].
(2) [e^h] מבוטא בטון גבוה בהרבה מן [a] (325 הרץ לעומת 170). הפרט המרשים בעקום זה הוא ההתחלה בגובה צליל מקסימלי.

המלה מוטעמת בהברתה הראשונה.

[t] אטומה, עצמה גבוהה.

[e^h] ראה לעיל.

[ʃ] חוככת אטומה, שורקת.

[a] ראה לעיל.

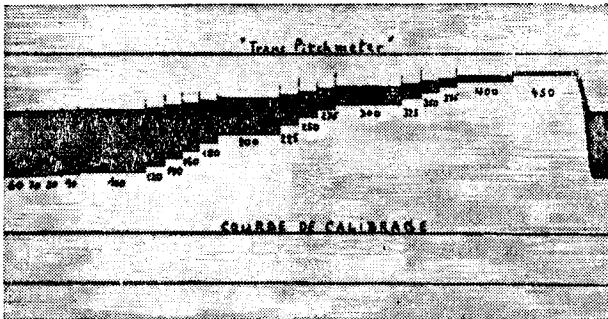
מן התצפיות שניתן לערוך בעזרת האינפורמאטורים שלנו, והמוצאות את אישורן בעקומים, מתברר, שבעברית הישראלית כוללת ההטעמה שלושה מרכיבים: המשך, העצמה וגובה הצליל, והאחרון הוא החשוב שביניהם. גורם המשך נעדר לעתים כליל, וגורם העצמה תלוי באופן חלקי בקונטקסט העיצורי. בשפות אחרות המצב שונה: בצרפתית, למשל, תכונתה הבולטת של ההטעמה היא הארכת המשך של ההברה המוטעמת.

נספח טכני

תיאור פעולתו של מד-גובה-צליל

(תוצרת Frøkjær-Jensen דניה)

תעודות התדירות היסודית של הדיבור מסוננות מן התעודה הכוללת של גל הדיבור באמצעות מסנן מעביר-גוהים בעל שיפוע של 18 ^{דציבל} / ^{אוקטבה}. מסנן זה ניתן לוויסות בקפיצות, ובכך ניתן לברור בדיוק את תדירות-המסנן המתאימה לתדירות היסודית של הדובר. יתר על כן, המתקן מצויד בשני מסננים מעבירי-גוהים קבועים, בעלי שיפוע 6 ^{דציבל} / ^{אוקטבה}, המדגישים את התדירות היסודית, ואשר חשיבותם רבה במיוחד, כשתדירות הדיבור נמוכה במידה ניכרת מתדירות המסנן. ההמהום (העלול להופיע בהקלטה עצמה) וההפרעה בתדירות נמוכה, הנובעת, למשל, מהגיית עיצור (ענבלי או לשוני קולי רוטט) ניתנים להרחקה, לפי הצורך, ע"י מסנן מעביר-גוהים. באמצעות יחידת הסינן הופכות תעודות הדיבור לתעודות סינטיאידליות, ההופכות מצדן, לאחר ההגברה, לאות גל רבוע⁷. אות זה עובר לאחר זאת תהליך של גזירה⁸. האות הגזור מפעיל רב-רטט⁹, וזה מצדו מחולל

תמונה 9 - עקום הכיול, גרף I

7. אות גל רבוע (Square wave signal): אות המשתנה בקפיצות מהירות בין שני ערכים, באופן שתרשימו כפונקציה של הזמן הוא צורה רבועה או מלבנית (פתוחה), החחרת על עצמה בתדירות קבועה. לעתים מכונה אות כזה "גל מלבני".
8. גזירה (של אות) (differentiation): פעולה טכנית באמצעים אלקטרוניים, המאפשרת (במקביל למושג הגזירה המתמטית) להפיק מאות זמני מסרים אות אחר, המתאר בקרוב את קצב השתנתות הזמנית של הראשון.
9. רב-רטט (Multivibrator): מחולל אלקטרוני למתח, שתרשימו כפונקציה של הזמן הוא גל מלבני.

שן-משור¹⁰. הגבהים השונים של שן-המשור ניתנים לתרגום לגובה הצליל של הדיבור. (בתמונות שלעיל – גראף I. גובה הצליל נתן ע"י מרכז האזור המושחר; ראה תמונה 9, עקום הכיול).

הגראף 0 מתאר אוסצילוגרמה¹¹ כפולה, המופקת באמצעות תהליך שפותח ע"י ד"ר ג' פנט מן המעבדה לחקר המסורת של דיבור בשטוקהולם. אוסצילוגרמת-דיבור רגילה מתוארת כסטיות מהירות חיוביות ושיליות סביב ערך מסרים קבוע (קו 0, המתאר את רמת הלחץ השורר בהיעדרם של צלילי הדיבור). האוסצילוגרמה הכפולה לפי פנט, מתקבלת ע"י ניצול נפרד של החלקים החיוביים והשליליים של אוסצילוגרמה רגילה. במקום החלק השלילי של האוסצילוגרמה הרגילה, מופיע אות המתקבל עקב העברתו של אות-הדיבור הרגיל דרך מסנן לתדירויות גבוהות, אשר תדירות המעבר הנמוכה ביותר שלו היא 2000 הרץ, וישור האות מתקבל ביציאה. אות מיושר זה הוא "אות העצמה" לתדירויות הגבוהות (סטייתו מערך 0 בכיוון השלילי יחסית לעצמה בתדירויות הגבוהות). החלק החיובי של אוסצילוגרמת הדיבור נשאר כמות-שהוא. התוצאה היא אפוא שילוב של חלקו החיובי של אות הדיבור הרגיל באות העצמה הנ"ל. בדרך זו ניתן להבחין בבירור בצלילי העיצורים המחופכים (affriquées) ובצלילי העיצורים הפוצצים (explosives), הכוללים, כידוע, עצמה בתדירויות גבוהות. הגראפים lin. ו-log מראים את עצמת האות הכולל, זה בקנה-מידה ליניארי וזה בקנה-מידה לוגריתמי.

10. מחולל שן-משור (Saw-Tooth Generator): מחולל אלקטרוני למתח, שתרשימו כפתקציה של הזמן צורתו כשני משור.

11. אוסצילוגרמה (Oscillogramme): תרשים תנודות ב-אוסצילוגרמה של דיבור-להלן, תרשים תנודות לחץ-האוויר הנוצרות עקב הדיבור. (תנודות אלה נהפכות בדרך כלל, באמצעות המיקרופון, לתנודות של מתח חשמלי).

משה צוקר

הערות להקדמת רס"ג לתהלים

ההקדמה הזאת שייכת בעצם לסוג החיבורים הפולמוסיים של רב סעדיה, שכן היא מופנה, בעיקרה, נגד הדעה הקראית בעניין תפילה, והגאון העיר על כך, כמעט במפורש, בתוך ההקדמה עצמה, כמו שיבואר להלן. אבל מגמתו לא הופרה, והערותיו לא הובנה.

גם בנוגע לפרטיה לא נתמזל מזלה של הקדמה זו, שעם שעברה דרך שתי מהדורות ושלושה תרגומים¹, עוד נשארו בה נוסחות משובשות ועניינים סתומים וגם מסולפים. אף המהדורה של הר"י קאפח, שהיא בלי ספק המעולה ביותר, הניחה אף היא מקום לאחרים להתגדר בו.

הערותיי באות: לתקן את הפגומות שבטקסט, לפרש את הצריך פירוש, עד כמה שהדבר אפשרי בלי בדיקת כתיב שהמהדורה מבוססת עליו – ולא, חס וחלילה, להמעיט את ערך פעולתו של הרב קאפח.

עמ' יז, שו' 6 (במהדורה). "אלמבדי" אינו "הראשון" ולא "הראשית", אלא הבורא.

שם. "אלנאעל לכאץ מן אחדתה פי אלזמאן דלאילא". מלת "אלזמאן" מחוברת עם מה שלפניה, ולא עם מה שאחריה. והמובן: "שנתן לבחיר היצורים, שברא בתוך הזמן, ראיות", בניגוד להוויית הבורא הקודמת לזמן, כמו שאמר לפני כן: "אלאולי קבל אלזמאן".

שו' 11. "נהאיה אלנאסאם פי דואתהא" אינה "עצם מציאות כל נברא גשמי", אלא "הספיות של הגשמים במקום", המשמשת כראיה לסופיותם בזמן – על סמך ההנחה, שכל דבר שהוא מוגבל במקום אי אפשר לו להכיל כוח-קיום בלתי מוגבל בזמן; והיא הראיה הראשונה לחידוש העולם גם ב"אמונת ודעות" מאמר א, פרק א.

שו' 12. "וחלול אלאעראץ פיהא" – "וחלול המקרים בהם", פירוש: היות ואין עצם בלי מקרים, והיות והמקרים הם סופיים בזמן, שכן הם משתנים מזמן לזמן, מן ההכרח שגם העצם של הדברים הוא סופי; והיא הראיה השלישית לחידוש העולם באיד, שם.

שם. "ותקאסים אנא אלזמאן". התרגום הנכון: חלוקות חלקי הזמן מאמצעו;

1. תרגום גרמני של י' כהן במאגאזין ברלינר והאפמאגן, 1881, עמ' 1–19, ועמ' 61–69; הגוף הערבי. בסה"י להרכבי עמ' 138–160; תרגום עברי של י"י רבלין בספר רס"ג שיצא בעריכת ר"ל פישמן, עמ' שצח-תכז, ומהדורת הר"י קאפח שעם הפירוש לכל הספר.

והיא הראיה הרביעית בחידוש העולם באו"ר. ובביאורה עסקו חכמים שונים, ר' במיוחד צבי דינדרוק בספר הזיכרון לעמרם קאהוט, עמ' 145-148, וצבי וולפסון ב-*AJR*, 1943, עמ' 214 ואילך.

ש' 13. "כמא אנהא אצול אלבראהין עלי חדות אלאשיא" צריך לתרגם: כמו שאלה הם המופתים היסודיים על חידוש הדברים.

עמ' יח, ש' 5. "באסתעמאל אלשאהד". מלת "אלשאהד" מורה על הוכחות שיסודן בראיית העין, ולא על הוכחות סתם. הסטיות של המהדיר בתרגום המלים "כמא", "אלבראהין" ו"אלשאהד" מקשות על הבנת הסעיף כולו ומטשטשות את ההקבלה, שהקביל הגאון את שלוש הראיות לחידוש העולם, שיסודן בראיית העין, לשלושת מקורות הידיעה בהדרכה הדתית, התלויים בשמיעת האזון. ההתאמה בין התגלות הפעולה האלוהית בבריאה והתגלות הרצון האלוהי בנבואה היא קו חשוב במשנתו התיאולוגית של ר' סעדיה, ולא כאן המקום לבארו לפרטיו.

עמ' יט, ש' 30. "ואנמא כבר". המהדיר גרס: "ואמא", וכך דורש העניין. אבל ראה יהושע בלאו על שימוש "אנמא" במקום "אמא" ב"לשוננו" תשרי תשכ"ו, עמ' נט.

עמ' כ, ש' 29. "ויש ממנו (בין פסוקי ההבטחות שבמקרא) שהם בענין הגמול בעולם הבא, כגון מה שנאמר בתורה: נגד כל עמך אעשה נפלאות". זה לכאורה מתמיה, שהרי פסוק זה מדבר בנפלאות שייעשו בעולם הזה. אבל הדברים אמורים לפי שיטת הגאון באו"ר עמ' 119 (הוצ' יוזעפאף), שפסוק זה מרמז לקיומם הפלאי של הצדיקים בעולם הבא. ע"ש.

עמ' כא, ש' 9-14. "ואלקסם אלראבע... אלאמר ואלגהי. והזאן אלנועאן כאלקטבין... ואנמא אחתינ אלי סאיר אלפנון", וכאן נגמר המשפט. המהדיר הרגיש בקושי שבמשפט המקוטע ולשם תיקונו החליף מלת "ואנמא" ב"וכל מא", תיקון שאינו מועיל, כי גם עם התיקון המשפט מקוטע ואף בלתי מובן. למזלנו יש למשפט זה מקביל בעמ' כג, ש' 11, ושם נאמר: "ואנמא אחתאנ אלי אלסתה עשר נוע אלאכר ליאידהמא ויקוימהא". שתי המלים האחרונות הן החסרות במשפט שלפנינו, והמובן: הציווי והאזהרה הם כיסוד, וכל יתר הסוגים לא הוצרכו אלא לחיזוקם ואישורם של שניים אלה.

עמ' כב, ש' 21. "אגבר לאעתבארה" אינו "מתאים לכח תפיסתו", אלא "יותר חזק לכפות עליו התבוננות".

עמ' כג, ש' 19. "יירי אן אלאמר ואלגהי". כך גרס המהדיר ותרגם: "ותראה מטרת הצווי והאזהרה". והעיר: "כן הוא בכתהי", ואם אין חסרון ושיבוש במקור, הרי קריאת אן בפתח רחב 'מד' ויהיה עניינו כמו שתרגמתי.

למעשה אין שום שיבוש במקור, אלא ש"ירי אן" מלה אחת היא: "יריאן", וייראו הציוי והאזהרה שניהם.

שם ש' 20. התרגום של "אכבאר קום מצו מחמודין ומדמומין" הוא "סיפורים על אנשים שהלכו (ואינם), משובחים (במעשיהם) או מגונים, ולא: "סיפורי אנשים שנשתבחו בהליכותיהם או נתגנו".

כ"ד, ש' 10-21. "ואלדי דעאני אלי תקדמה הדה אלאקסאם פי צדר ה"א אלכתאב ואלביאן עלי אן גמיעהא דאיר עלי אלמר ואלגהי הו אני ראית בעץ מן אמתנא יתוהמון אן ה"א אלכתאב דאוד אלנבי קאלה מן תלקא נפסה. וכאן ענדי אן אלסבב אלמוהם להם דלך כתר"ה מא יגדוא פיה מן אלדעא... ואכרנ להם אלפעל אליה פי צלואתהם". המשפט האחרון תורגם במהדורה: "ובפרט גרם להם כך מה שמשמשים בו בתפלותיהם", ובהערה: "משפט זה מן 'ובפרט' עד כאן אין לשון המקור ברור היטב, ונראה לי שזה עניינו". חבל ששפע הידיעה של המהדיר בלשון הערבית הכזיב דווקא בסעיף שבו גילה לנו רס"ג את המוטיב העיקרי של ההקדמה. הגאון העביר את ספר התהלים מתחום התפילה לתחום של ציוויים ואזהרות, ונסתבך בבעיות ובקשיים שונים. אף נכנס במחלוקת עם דעת חז"ל² והוציא הלכה בעניין שירת המזמורים של הלויים במקדש, שלא ידענו לה כל מקור בספרות חז"ל³, וכל זה כדי לדחות את דעתם של הקראים, שספר התהלים הוא ספר התפילות לישראל, ואין צורך בתפילות שתקינן חז"ל. דברי הגאון "מפני שראיתי אחדים מאומתנו מרמזים לקראים, ולא לדברי חז"ל "בבא בתרא יד ע"ב - טו ע"א". התרגום הנכון של המשפטים הנ"ל הוא אפוא: "ואשר הניענו להקדים חלקים אלה בפתיחת הספר הזה ולבאר, שכולם סמוכים לתחום הציוי והאזהרה, הוא שראיתי אנשים מאומתנו מחזיקים בדעה הכוזבת, שספר זה דוד הנביא אמרו מפי עצמו. ואני סבור שהדבר שהביא אותם לדעה כוזבת זו הוא מה שמצאו בו (בספר התהלים) הרבה מן התפילה... והוא שגרם להם לפנות אליו בתפילותיהם", (במקום "אלפעל אליה", ביטוי שאינו בנמצא, אני גורס: "אלמיל אליה"). גישה זו של רס"ג לספר התהלים מרומזת גם במבואו לסידור וב"אשא

2. שהרי לדעת חז"ל נכתב ספר תהלים ע"י עשרה זקנים (ע"י ב"ב יד סע"ב ושה"ש פרשה ד' וסנהד' ק"א ע"ב). ואילו רס"ג, לשיטתו, הולך ומוכיח שכל ספר תהלים הוא של דוד, ר' עמ' כח-ל.

3. כוונתי לדבריו בעמ' לא: ואסור לעובד אדם לומר את דבר אסף... והרי זה כענין שנאמר בתורה איש איש על עבודתו ועל משאו, וכו'. ובמקורות חז"ל לא מצאנו אלא שהמשורר אינו משוער, והמשוער אינו משורר. ולא שנמסרו פרכים מיוחדים למשוררים מיוחדים, ואין האחד נכנס לתוך של חברו, ר' ספרי במדבר פ"י.

משלי¹ ובחיבור שלישי שלא הגיע לידינו². במבוא עמ' י נאמר: 'זכאן מע דלך אלמוצע אלמסמוע פיה אנה צלוה מן אלכתאב יסתחיל מן אן יכון צלוה למשארכתה אלאמר ואלנהי ואלועד ואלועיד פי כל פצל'. ופירוש הדברים: 'גם המקום במקרא הנשמע כתפילה אי אפשר שיהיה תפילה (לפי אמיתות) מפני שהוא סמוך לציווי ולאזהרה ולהבטחה ולאיום'. ולא כמו שהבין, כנראה, המתרגם שם, שהכתובים הנשמעים כתפילה הם בעצם תפילה אלא 'שאינם יכולים לשמש לנו תפילה'. וב'אשא משלי', מהד' לוינ עמ' מב: 'ציוה אלהנו קחו עמכם דברים... קמו והביאו חזון משאותיו שהן חוקותיו ומצותיו... שור איך ישיב העבד אל קונוי דברי המצוות אשר מפי אדוניו'. את השורות האלה מוכרחים אנו לפרש, שספר תהלים על כל פרקיו, ולא רק חלקים ממנו, הוא ספר 'חזון חוקים ומצוות'. שאילו הייתה הכוונה רק לאותם החלקים הבאים בצורת ציווי, לא הייתה לגאון שום טענה נגד הקראים, שהרי אפשר היה לפסוק בתפלה את הפסוקים שלשונם לשון תפילה, ולא ציווי ואזהרה. ההסבר שנתן לוינ במבואו, עמ' 9, אינו מדויק. לא ירדו לכוונת דברי הגאון בסידורו ובאשא משלי³, מפני שלא נתבררו דבריו בהקדמה לספר תהלים.

שם, שו' 26. 'פלא יגתר במא פיה מן אלדעא ואין כתר מן מעאני קולה שמעה תפלתו... ומה אשבה דלך'. המהדיר הגיה במקום 'מן' 'פאן', ותרגם: 'ואין לטעות במה שיש בו מן התפילות אעפ"י שרבים הם, כי עניין אמרו שמעה תפלתו... וכל הדומה לזה' – שוב משפט מקוטע ובלתי מובן. הגרסה שבכתי' היא הנכונה, ותרגומה: 'ואין לטעות במה שיש בו מן התפילה, אף על פי שרוב הוא כגון שמעה תפלתו... וכל הדומה לזה'.

עמ' כו, שו' 17. 'אד דאוד אלמלך קדם ללה'. המהדיר תיקן: 'אקדם', ואין צורך. גם 'קדם' בבניין השני פירושו הקריב או הקדיש.

שם, שו' 34 – כו, שו' 8. 'זכאן אחד אלאמור אלדי בהא קואם בית אלמקדם... אלדי בה יחת אללוים עלי אלבנא... כמה יקול פי הדא אלספר מראר כתיבה למנצח ושרחה פי דברי הימים אנה חת (לא: יחת) עלי אלעמל... ובה אלדי יכאטב אצחאב אלנוב... כל פריק מא קד סלם אליה'. המשפט האחרון מתורגם במהדורה: 'ומהם שהיו מפקחים על אנשי המשמרות... כל קבוצה במה שנמסר לה'. אבל 'בה' אינו 'ומהם', 'יכאטבה' אינו 'מפקחים', ועל אנשי המשמרות אין מפקחים אלא הם המפקחים על אחרים. ומה משמעות הביטוי 'כל פריק פי מא קד סלם אליה', לפי תרגום זה? פירוש הדברים אחר לגמרי: לאחר שביאר הגאון שפרקי התהלים הנושאים את הכותרת 'למנצח' הם פרקים, שעודדו בהם הלוויים את עושי המלאכה בבית ה', סיכם את דבריו

4. הוא כתאב אלחנה ללצלוה הנוכר במבואו שם.

ואמר: ובו (בספר התהלים) היו אנשי המשמרות מדברים (לפני עושי המלאכה), כל קבוצה במה (כלומר, בחלק התהלים) שנמסר לה.

כו, ש' 11 – כח 2. 'זוכן ניתן ספר זה בזמן זה ולפיכך קראנוהו ספר תהלים, לפי שהוא שיר מיוחד... (במקור: ולדלך... לאנה), בניגונות מיוחדות כמו שאבאר לקמן... וניתן לבחיר המלכים דוד... והייתה תחילת נבואתו בזמן שנמשח... לפיכך תמצא הרבה מציוניהם מוסב על מה שאירע לו... דומה למה שכתב ה' לבני ישראל את מסעותיהם... בגלל המאורעות שאירעו להם בכל מחנה, בגלל רום ערכו וגודל מעלתו לפני ה' לפי שהוא כלילות המוסר ושלמות ההדרכה. וקבע שקריאתו נאמרת בכל מקום... ובכל גיל. ואשר לשיר, התנה בו חמישה תנאים, יש שהם כוללים את כלו ויש המחלקים אותו לחלקים (במקור: ומא יקסמה אִזּוּא). וכל הספר נבואה שנתגלתה לדוד וכו'.

הסעיף שהעתקנו ממנו את החלקים הנחוצים קשה בשלושה מקומות. המלה 'ולדלך' בש' 11 אינה מתקשרת עם שלפניה מצד העניין, ולא עם מה שלאחריה, מבחינת התחביר. הכינויים של המלים 'ערכו', 'מעלתו' שבשורה 30 אין להם נושא במה שקדם להם. המעבר מעניין לעניין בעמ' כח ש' 2 גם הוא בלתי טבעי, ור' הערת המהדיר שם. המתבונן בסעיף רואה שיש כאן סירוס משפטים. הסדר הנכון הוא: עמ' כו, ש' 11 + ש' 30 – כח, ש' 2 + 'ולפיכך' בש' 27 – בעזרת ה' בש' 15 + 'זוכל הספר' בעמ' כח, 2. המשך המשפטים לפי זה הוא: 'ונתן ספר זה בזמן זה (בתקופת דוד שאת רוממותה תיאר בסעיף הקודם) בגלל רום ערכו וגודל מעלתו לפני ה'... וקבע שקריאתו נאמרת בכל מקום... אבל בנוגע לשיר התנה בו חמישה תנאים, יש בהם כוללים את כולו, ויש מחלקים אותו לחלקים. ולפיכך קראנוהו ספר תהלים, כי הוא שיר לאנשים מיוחדים במקום מיוחד בכלים מיוחדים בניגונות מיוחדות. וניתן לבחיר המלכים דוד – בכל מחנה. וכל הספר נבואה שנתגלתה לדוד, לפי שכל האומה בדעה אחת לקרוא שירי דוד וכו'.

כח, ש' 21. 'זאין מן הרגיל שישלח ה' שני נביאים בשליחות אחת, ואף על פי שנאמר בתורה וידבר ה' אל משה ואל אהרן לאמר הרי היא אמת מוסכמת (במקור: פמן אלמחזקוק אלמקרה), כי משה לבדו הוא הנשלח בכך, ואהרן אינו שומע אלא ממנו. המהדיר העיר: 'כלומר שלא מצאנו, שפרשה נבואית אחת נאמרה באותו נוסח על ידי שני נביאים... והוא מאמר חזל בסנהדרין פט, א 'אין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד'. ההסבר ומראה המקום

5. וכן להלן עמ' ל: 'זכיוון שהדבר כמו שביארתי נקרא ספר זה ספר התהלים והכוונה בכך, שהעם היו מהללים בו בבית המקדש כפי חמשת התנאים שהוכרתי לעיל.

אינם נכונים. דברי רס"ג אינם עניין לסגנון, אלא לתוכן השליחות, ויסודם באשר המכילתא: "למשה היה הדיבור, ולא היה הדיבור לאהרן".

שם, שו' 29. "והו נבי איצא עלי (גיר) נבוה מוסי". המהדיר גורס "גיר" במקום "גיר" ומתרגם: "וגם הוא נביא בהשפעת נבואת משה", ור' גם הע' 39 שם. כל זה אינו נכון. הביטוי "עלי גר" אינו ידוע לי משום מקום. פירוש המלה גר אינו "השפעה", וגם אין אדם נעשה נביא בהשפעת נביא אחר. הגרסה "עלי גיר נבוה מוסי" שבכתי' אין בה שום קושי, ועניינה: נבואת אהרן הייתה שלא כדרך נבואתו של משה, כי משה שומע מפי הגבורה, ואהרן מפי השליח.

עמ' לב, שו' 21. "מהודו לה" קראו בשמו עד ולנביאי אל תרעו נאמר על תמיד של שחר, ומן שירו לה' כל הארץ עד ברוך ה' אלהי ישראל נאמר על תמיד של ערב". הערת המהדיר "ושמא כוונת רבנו, כי שני מזמורים אלה היו נאמרים בכל יום מלבד מזמור של יום כפי שנתבאר במשנה תמיד מוטעית היא, שהרי נאמר שם: "אף על פי שהקרבנות היו רק בגבעון וכו', ואין זה עניין כלל לבית המקדש, שנאמרו בו המזמורים הנזכרים במשנה תמיד. מקורו של הגאון הוא בסדר עולם רבה, פרק יד: "בשחר היו אומרים הודו לה'... עד אל תגעו במשיחי וג' ובין הערבים היו אומרים שירו לה' עד ויאמרו כל העם וגו' וכך היו כל מ"ג שנה לפני הארון עד שהביאו שלמה לבית עולמים". עמ' לה, שו' 25. "בגיר אסתקבאל לה". לשם הבהירות יש לתרגם: "מבלי שיהא לו נוכח", בניגוד לפסוקים הקודמים שבהם הנביא פונה בדבריו לה' או לעמים.

שם שו' 29. "אן תכון אוקאתהם מצמנה בותאק אלגות ואלחכמה". הפירוש של "מצמנה" הוא "מובטחים" (ולא "כלולים", ולא "בלולים") ועניינו: שיהיו עתיהם מובטחים בחוסן הישועה וכו'.

עמ' ל"ח שו' 4. "פאלתאליף עלי מא וגדנא להם יי עלי אלנטאם אלמעלוס". פירושה של הגרסה ברור: "יסדר הספר, כפי מה שתיארנוהו, אינו נמצא על פי הסדר הידוע (של המאורעות)"; ואין צורך בשום הגהה.

ההערות שמכאן ואילך הן על הפירוש הרחב אשר לארבעת הפרקים הראשונים, הנראה כחלק מההקדמה.

עמ' מג, שו' 7-8. "זמנהא פי גזא אלעבד אלצאלחא אן יכון פי אלדניא עלי סביל אלאיה" – "ומהם בגמול העבד הצדיק שיהא בעולם [הזה] על דרך המופת". הוראת המלה "איה" כאן ובע' מד שו' 1 – אות ודוגמה, השכר הניתן לצדיקים בעולם הזה הוא אות ודוגמה לשכר שיבוא בעולם הבא. עי' על זה באו"ד פרק ז, והש' צוקר "על תרגום רס"ג" עמ' 174.

שם שו' 18. "ונצרוהא וינכמדוא כקולה רמה ירך בל יחזיון". המהדיר

תרגם "ינצרוהא וינכמדוא" – "רואים אותה ונכרתים". ההוראה העיקרית של כמד היא "דעך", אבל המלה משמשת גם במשמעות של רפיון הלב (עי' דווי ערך כמד), פירוש המתאים יותר לעניין כאן ולפסוק מישעיהו שמביא הגאון.

עמ' מג, שר' 19 – מד, שר' 11. "ויקול אן אתאר אלצאלחין תבקא, ואתאר אלטאלחין תביד. כיף ונחן נעתקד מבדי אלעקאב מתל תאכיר תואב אלצאלחין. ולכן לדלך תכריג אן אלאלול פי דאר אלדניא עלי סביל אמר... תם עלי סביל אלאיה פי דאר אלדניא... תם עלי אלתואב ואלעקאב פי דאר אלאכרה אן אלצאלחין ועלי אן אלאכרה להם דאר גוא פהם פיהא מטיעין איצא... וליס אלטאלחין הנאך אעציין איצא בל קד אנקטע ענהם פעלהם כקולה שם רשעים חדלו רוגו". על המשפט הראשון העיר עפפנשוטיין: "הדברים האלה הם קשי הבנה מאוד, ולא יכולתי לעמוד על סודם". גם הרב קאפח הכיר, ש"כל קטע זה קצת קשה להבין", ושאפשר יש טעות בנוסח. ולמרות כך הוא מתאמץ לפרש הדברים לפי העתקתו. הקושיה של הגאון, לפי תרגומו, היא: "היאך ייתכן שדרך הצדיקים תתקיים, ודרך הרשעים תאבד, והרי אנו מאמינים, כי הקדמת העונש [בעולם הזה] כדי ליתן שכר [שלם] לצדיקים באחרית? ולפי זה העיר: "איך זה שיאמר הכתוב, שאורח הצדיקים קיימת ויציבה על דרך הגמול, כי הלא קיימא לן: שכר מצוות בהאי עלמא ליכא". ולכן צריך לפרש כי הראשון (ובהערה: זה שנראה לי פשוט, שהוא גמול ראשוני בעולם הזה) על דרך הציווי וכו'. כל זה בלתי אפשרי מצד העניין ומצד הלשון. מצד העניין, הקושיה על שכר הצדיקים בעוה"ז אינה קיימת לשיטת הגאון, שהרי כבר אמר קודם לכן, שהוא על דרך אות ודוגמה וכמבואר בהערתנו הקודמת; לפי פירושו של קאפח סותר הגאון את עצמו מניה וביה, כי אמר, שהשכר הוא גמול ראשוני בעולם הזה, ותכף לאחר זה, שאין זה הבטחה מעין גמול. מה הכריח את הגאון בכלל לחשוב, שדרך הצדיקים ודרך הרשעים – הכוונה לעולם הזה? ומצד הלשון "מבדי" אינו "הקדמת", אלא "מתחיל"; "מתל" הוא "כמו", ולא "כדי"; "תאכיר" הוא "אחור", ולא "אחרית". כל הקושי נגרם על ידי שתי טעויות שנפלו בהעתקת המהדירים ואחת, אולי, בכה"י. "תכריג אן" היא מלה אחת: "תכריגאן". במקום "תאכיר" יש לקרוא "תאביד"; ב בצורת כ, וגם ד בצורת ר – שכיחות, כידוע, בכתה"י. וכיוון שכתוב "מבדי אלעקאב מתל תאביד תואב", הרי מוכרח, שגם "מבדי" זה, שאין לו כאן שום משמעות, הוא סילוף מ"תאביד". ור' גם לשון הגאון ב"כתאב אלאעתקאד" (מהד' לנדיעער), עמ' 265, שר' 10: "ופי וגוב אל תאביד ללמתאבין ועלי אלמעאקבין". והרי לך פירוש השאלה והתשובות עליה: אמר, כי עקבות הצדיקים יישארו, והרשעים לא יהיה להם שריד, ואיך? והרי אנו מאמינים שעונש (הרשעים) הוא לעולם,

כמו ששכר הצדיקים הוא לעולם. אבל יש לזה שני פירושים. הראשון – בעולם הזה: 'כי יודע ה' דרך צדיקים' הוא על דרך ציווי; מצווה שנהג מנהג הצדיקים ועקבותיהם יתקיימו, ככתוב: למען תלך בדרך טובים... ומוזהירנו מלהתנהג באורחות הרשעים ועקבותיהם, אלא ניהם שיימחו, ככ' בארחות רשעים אל תבוא... וגם (יתקיימו הצדיקים) על דרך האות והדוגמה (לעולם הבא)... ועוד (הפירוש השני) – על השכר והעונש לעולם הבא. דרך הצדיקים קיים שם, כי גם שם הם עובדים את ה'. ודרך הרשעים – לא הם עצמם – אוכז שם, כי פועלם ייכרת, ככ' כי שם רשעים חדלו רוגו.

עמ' מה שר' 25. 'וכדאך אלקול וירח ה' ויעל [מעליו וירד ה'] מרדוד אלי אלמכלוק לא אלי אלכאלק'. המהדיר הכיר נכונה ש'ירח ה' אי אפשר להסיבו אל הנברא, ושבתרנומו לבראשית פירשו הגאון בענין קבלה. אבל לא הוציא מזה את המסקנה המתבקשת: במקום 'ירח' – מלה מטושטשת לפי עדות המהדיר – יש לגרוס: וירד. ובמקום וירד ה' שבמרובעים יש להשלים, בערך, 'כל דלך'. ויהיה: וכן הדיבור על 'וירד ה' ויעל [מעליו וכל זה] מוסב אל הנברא, וכ', וזה מתאים גם לסדר הפסוקים בספר בראשית.

עמ' מו, שר' 24. 'אנהם יקצדון אנטראח אמר אללה'. המהדיר תיקן 'אטראח' במקום 'אנטראח', ואין צורך. פירוש המשפט כמו שהוא הוא: הם מתכוונים לגפילת צווי ה'.

עמ' מז, שר' 19. המהדיר מתרגם 'אלסהו' ב'הסח הדעת'. אבל בתרגומי רסג 'אלסהו' הוא תמיד תרגום של 'שגה' וזה מתאים כאן יותר לענין. עמ' מט, שר' 14. 'וכדלך רדדת ה' ישמע בקראי אליו בסבב אלגאיה מקאם בקראו אלי חתי ינתטם'. בכת"י, ולפי הערת המהדיר, 'בקראו אליו' והוא מגיה וקורא 'בקראו אליו'. אבל צ"ל: בקראו אליו. ופירוש הדברים: בגלל כוונת הפסוק תרגמתי 'ה' ישמע בקראי אליו', כמו 'בקראו אליו', כלומר דיבר על חסיד בלשון נסתר. כמו שכתוב בראש הפסוק 'כי הפלה ה' חסיד לו', ולא 'הפלני'. וכן בתרגום, בשתי הנוסחות: יסמעה אדא דעאה. עמ' נג, שר' 20. 'כלאם אללה מפצוח עלי טאהרה' תרגומו: דיבור אלהים מפורש בגלוי, ולא: 'דברי ה' מפורשים כפשטן'.

מילון חדש לשפה הערבית הקלאסית והמודרנית

R. Blachère — M. Chouémi — C. Denizeau, *Dictionnaire arabe-français-anglais (Langue classique et moderne) Arabic/French/English Dictionary, Tome premier,* — *baqdûnis*, Paris, G.-P. Maisonneuve et Larose, 1967, XXXVII, 740 pp.

עניין מיוחד לנו בנעשה בתחום הערבית. לא זו בלבד שהערבית מדוברת בסביבתנו, לא זו בלבד שדומה היא במבנה לעברית, אלא יש אף מידה לא מבוטלת של זהות בתולדות שתי הלשונות בעת החדשה: שתיהן בחינת לשונות מחודשות. אין, כמובן, להתעלם גם מן ההבדלים: בעברית שלפני תחייתה לא השתמשה אוכלוסייה החיה בשטח רצוף, אלא עם מפורז ומפורד, אשר לא היווה רוב בשום מקום, ואילו הערבית הקלאסית שימשה כשפה ספרותית בשטח רצוף, אשר היה מאוכלס כולו או רובו ערבים; היהודים דיברו שבעים לשון, ואילו הערבים דיברו בלהגים ערביים, אשר היו אמנם שונים זה מזה, אבל למרות זאת שיקפו קרבה בסיסית בינם לבין עצמם, ואף בינם לבין הערבית הקלאסית. גם היום ההבדלים במסגרת הלשונית בולטים למדי: העברית נהפכה ללשון חיה ומדוברת, ואילו הערבית הקלאסית אינה מדוברת עד היום, כי בדיבור משמשים הלהגים. אולם רבים גם הצדדים המשותפים: הן מחייה של העברית והן אלו של הערבית עמדו לפני בעיה כפולה: להחיות לשון מתה ולהתאימה לצרכים הלשוניים של התקופה המודרנית. ואף היום שונות שתיהן מלשונות שהתפתחו בצורה טבעית. אלו – רובדי לשונותיהן ההיסטוריים נמצאים זה מעל לזה, ואילו בעברית ובערבית הם נמצאים, כדברי ז' בן-חיים, זה ליד זה; ברוב השפות 'מכוסים' רובדי הלשון של העבר, ואין הדובר או הכותב רשאי להשתמש בחומר הלשוני הכלול בהם כאוות נפשו. ואילו בעברית ובערבית 'פתוחים' רובדי העבר בפני האדם המודרני, ורשאי הוא לשאוב את החומר הלשוני מהם ככל שירצה. לשון המקרא ולשון חכמים, למשל, פתוחות לשימושו של הסופר העברי, ועמיתו הערבי שואף את השראתו הלשונית מן הערבית הקלאסית על כל שלביה.

על רקע זה יובן, מדוע כללו המחברים במילונם, אשר הכרך הראשון ממנו יצא זה עתה, הן את הלשון הקלאסית והן את הלשון המודרנית (המכונה 'הסטאנדארד הספרותי הערבי המודרני'). אפשר מבחינות רבות להשוות את

המילון הזה עם של בן-יהודה, אשר אף הוא שאף להכליל בו את כל אוצר הלשון. אולם דווקא השוואה זו מבליטה חולשה יסודית אחת של המילון שלפנינו: בן-יהודה שאף לאסוף את פזורי הלשון העברית כדי לאפשר את החיאתה בדיבור. היה זה מפעלו של אדם בודד, אשר אמנם לא זכה להשלימו, אלא הושלם בידי מיצ סגל ו-ל ויב-ל נ"ה טור-סיני. מפעל זה, שהסתמך על המקורות, כפי שהיו מצויים אז, רב היה בו החידוש מבחינת החומר, ובעיקר מבחינת ההיקף. שונה הוא הרקע במילונות הערבית. כידוע, חיברו כבר הפילולוגים הערביים של ימי הביניים מילונים רחבי ידיים, המהווים עד היום את הבסיס של רוב המילונים המצויים בתחום הערבית הקלאסית. מאחר ששיטת הפילולוגים הערביים של ימי הביניים לא הייתה כשיטתנו היום, גרמה הסתמכות היתר עליהם לעיוותים, כפי שהוכיח המנוח ל' קופף בעבודת הדוקטור שלו (ירושלים; לא התפרסם בדפוס). נעשו כמה ניסיונות להשתית את המילונאות של הערבית הקלאסית על מקורות הלשון, ולא להמשיך ולהסתמך על המילונאים של ימי הביניים. הידוע ביותר היה מפעלו של א' פישר, אשר – בעקבות שרשרת של פגעים – לא הועמד לרשות הקהל הרחב. כעת התחילה החברה המזרחית הגרמנית להוציא מילון כזה החל באות כ. מלבד זה קיימים כמה מילונים לטקסטים מוגבלים, אשר הידועים ביותר שבהם הם של המזרחן ההולנדי De Goeje. וכן צריך להזכיר את ההוספות הידועות של דווי למילונות הערבית, המכילות אמנם גם חומר לא-קלאסי, ולא כולו מבוסס על קריאה, אלא שואפות את החומר גם מכמה מילונים ערביים (לא-קלאסיים). לעומת זה בידינו לפחות שני מילונים מצוינים של הסטאנדארד הספרותי הערבי המודרני, המבוססים על קריאה עצמית, הלא הם המילון הערבי-העברי של איילון-שנער (נוישטרט-שוטר) והערבי-הגרמני (המצוי גם בתרגום אנגלי) של ור. יוצא אפוא, כי אחת הבעיות המרכזיות של מילון מודרני הדן בערבית היא, באיזו מידה יש להתבסס על קריאה עצמית, ואיזה מקום יש להשאיר למסנקותיהם של המילונאים מימי הביניים. מבחינה זו אין במילון שלפנינו משום התקדמות ממשית. הוא מנצל, כמובן, את החומר הלקסיקוגרפי שנאסף בידי מלומדים מערביים, אך בעיקרו של דבר (עי' עמ' VII)¹ הוא מבוסס על המילונאות של ימי הביניים. יש להודות, כמובן, כי ניצול אוצר המלים של הקוראן, כפי שנעשה במילון זה, מרשים הוא, וזה נכון אף באשר לניצול הקונקורדנציה של וֹנְסִיִּק. אולם מי שציפה, שהנה יצא סוף סוף המילון של הלשון הערבית, נתאכזב: אין זה אלא מילון נוסף, ולכאורה נראה, שיהיה זה

1. אני מצטט את ההקדמה לפי התרגום האנגלי, מתוך הנחה, כי הקוראים יהיו מצויים יותר אצלו מאשר אצל המקור הצרפתי.

מילונה של החברה המורחנית הגרמנית, אשר עשויה לשנות את המילונות הערבית. גם מבחינה מעשית אין המילון החדש נוח ביותר. המחברים רצו להוציא מתחת ידיהם מילון, הכולל הן את הלשון הקלאסית והן המודרנית, אך תפסת מרובה, לא תפסת, ושתייהן יצאו מקופחות (וזאת למרות ההיקף הרחב כתוצאה מן התרגום לצרפתית ולאנגלית גם יחד). על כן, על אף מעלותיו של המילון החדש, יש להניח, שהקורא טקסט קלאסי יעדיף להסתמך בעיקר על המילונים הקלאסיים הקיימים, ואילו המעיין בטקסט מודרני יפנה למילונייהם של איילון-שנער ושל נר. כמה דוגמאות לחיסורים: ליד אדים אלארץ 'פני האדמה' היינו מצפים לתחת אדים אלסמא 'תחת כיפת השמיים'. לביטוי חרק עליה אלארם (ערך ארם) חסרה ההוראה 'חרק שיניים מכעס על...'. בערך אסטואנה חסרה ההוראה 'מנור', המובאת עמ' 264ב. ליד קאם באודה (ערך אוד) היינו מצפים גם לכסב אודה 'הרויה כדי מחייתו'. גם טעויות מצויות, כפי שאי אפשר להימנע מהן במפעל גדול כזה, חלקן טעויות דפוס, חלקן טעויות של ממש. עמ' V אמצע, הוחלפה 'ערבית בינונית' ב'ערבית קלאסית', כאילו צורה קלאסית לערבית הבינונית, והמשפט נעשה בלתי מובן. עמ' XI, שורה 11 קרא so במקום si. כריבוי שלם זכר של ארץ 'אדמה, ארץ' מובאת הצורה הנדירה ארצ'ון לפני הרגילה ארצ'ון. עמ' 188א הושם התשדיר על הלי' הראשונה באותן הצורות של אלדי', הנכתבות בלי' כפולה; ובדומה לזה אללה עמ' 185ב, שורה 11 מלמטה. עמ' 243א, שורה 13 מלמטה קרא אנ... אלא במקום אנ... לא! גם העיבוד הדקדוקי אינו נקי משגיאות: עמ' 242/3 שונה הניסוח לגבי שימוש אן, המצריך את דרך החיווי, מאשר זה של אלא באותו המצב עמ' 185ב; וכן לא הוסבר, מה ההבדל בשימוש אן בין אחסב אן קד קאל עמ' 243א, שורה 7, לבין קד טאל אן זרנא עמ' 240ב, שורה 6 מלמטה ומדוע שייכו לקבוצות שונות. ידעונו אלי אן יחכם עמ' 197א, שורה 10 מכיל משפט מושא עקיף, ולא אלי אן בהוראת 'כדי ש', כפי שנאמר בכותרת ('לפעמים 'כדי ש''); התרגום המילולי הוא 'וקוראים אותו לכך, שישפוט', ורק בתרגום חפשי (הכרחי) 'וקוראים אותו לשפוט'. אם 'או' אינה באה אלא במשפטי שאלה, ובמשפטי תנאי אסינדיטיים, שהתפתחו מעירוב של משפטי תנאי ומשפטי שאלה; השווה את הספרות המצוטטת בדקדוק הערבית הנוצרית שלי, עמ' 299, הע' 18. גם הדוגמות המצוטטות עמ' 198 מתאימות לזה. על כן הניסוח, שהיא 'באה בין במשפטי שאלה בין באחרים' אינה טובה. אלא 'אני' מסתיימת בשירה לעתים קרובות בהברה קצרה; אולם הניסוח (עמ' 244ב) 'בשירה הנגינה חלה על ההברה הראשונה' בלתי מובן, ואפשר היה להסתפק בהמשך 'וההברה השנייה אפשר שתיחשב להברה קצרה'. עמ' 334א נאמר, כי 'אי' במשפטי שאלה עקיפים נשארת בדיכ בנמינאטיבוס,

יהיה תפקידה אשר יהיה". ראוי היה לרמוז כאן לדיונו המקיף של ה-ל פליישר, כתבים קטנים א, 714-721.

המילון מתורגם לצרפתית ולאנגלית. אך יש שהאנגלית נגררה אחרי הצרפתית; כך מדובר עמ' 243, שורה 8 מלמזה על *realizable hypothesis*. אולם במינוח הדקדוקי האנגלי משמש *hypothetic* לרוב לציון תנאי נמנע, ועל כן מוטב היה לדבר כאן על *realizable condition*.

כרגיל במילונים ערביים, סודר החומר לפי שרשים. אולם (עמ' XI) שמות חד-עיצוריים ודו-עיצוריים הובאו כמו שהם, ורק נרמז להשלמותיהם לתלת-עיצוריים. איני משוכנע, אם חלוקה זו אינה מסרבלת לגבי לשון, אשר בה ההשלמה לתלת-עיצוריות קיצונית כל כך כמו בערבית, ואשר כל כך קל להכיר בה אף בשמות את השורש התלת-עיצורי (מבחינה סינכרונית, לא מבחינה דיאכרונית), שלא כמו בעברית. אולם על כל פנים, צריך להיות עקיבים. וראוי היה לנתח שמות דו-עיצוריים לפי קנה-מידה אחד. אך הצרה היא, כי המחברים לא הקדישו תשומת לב מספיקה לספרות המדעית, שלא נתחברה בצרפתית². כך לא שמו לב למאמרו הקלאסי של ת' גלדקה על שמות דו-עיצוריים ב-*Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, שטראסבורג 1910. על כן לא זו בלבד שבערך ברה (עמ' 486/7), אשר אמנם מוין כדו-עיצורי, אין זכר למאמרו של גלדקה (עמ' 158 שם), אלא אֲרֶה (עמ' 91/2) מוין כתלת-עיצורי, בהתעלמות מדבריו גלדקה עמ' 156 שם!

ניסיון חשוב נעשה במילון שלפנינו בחלוקתם של שרשים הומונימיים. תפקיד זה מסובך ביותר: הרי אף בתחום המילונות של המקרא, אשר אוצר לשונה מצומצם כל כך ואשר נחקר פעמים רבות, קשה להגיע למסקנות ברורות. לו הצליחו המחברים בתחום זה להציע את המחקר בצורה רצינית קדימה, היו תורמים תרומה חשובה ביותר למילונאות השמית בכלל ולערבית בפרט. אולם נדמה לי, שלא עשו את מלאכתם בתשומת הלב הדרושה. מודה אני בהחלט, שבמקרים רבים תלוי מיונם של שרשים הומונימיים בטעמו האישי של המעיין, ועל כן לא אחת מן ההערות הבאות לא תיראה בעיני קוראים רבים; אולם אף הן תוכנה, כי מחקר ההומונימים הערביים עדיין לא מצא את גואליו: כבר בהקדמה (עמ' IX), שהובאו בה שתי דוגמאות לשרשים הומונימיים, אחד מהם אינו הומונימי מבחינה היסטורית: את רָגַל 'איש' יש לגזור מ-רָגַל 'רגל', בעצם רָגַלִּי. אשר ל-א ל ב א, ייתכן שיש לקשרו עם א ל פ. לכאורה נראה, כי שתי ההוראות הראשונות של א ל ק ('אור מטעה' - טיפשות)

2. כן אין מצטטים בערך איש את מאמרו היסודי של א' פישר, ZDMG, גט, 1905, עמ' 807 ואילך.

קשורות זו בזו. איני מבין, מדוע הופרדו בערך אמד עמ' 202א "להיות נפוח מכעס" ו"לכעוס". להוראה השנייה של אמר (עמ' 211) השווה, למשל, J. Barth, *Wurzeluntersuchungen*. . . עמ' 5 ואילך; ייתכן, כי ההוראה "לדבר, לצוות" (אמר א) קשור בהוראה השנייה ("לגדול"), השווה למשל את מילונם המקראי של גויניוס-בול, ערך נגיד. מבחינה היסטורית קשורים אִי־א א' וב' זה בזה (עמ' 336). בתל בהוראת "לבטל" (367א, שורה אחרונה) קשורה אולי ב- בטל'. בעקב (עמ' 721) קרוב אולי ל- בקע. ייתכן, כי שתי ההוראות של בגי (עמ' 734 ואילך) קרובות זו לזו (להתאוות < לעבור את הגבול; השווה את התפתחותה הסימנטית השלילית של תאוה העברית).

אשר לאטימולוגיות המובאות בכלל: בעקבות הפילולוג הערבי אל-כסאאי סבורים המחברים, כי אמס "אמש" אינו במקורו אלא ציווי בבנין הרביעי (המקביל להפעיל העברי) של מסי. אולם קביעה זו אינה מתחשבת כלל בממצאים שבשפות שמיות אחרות: הרי גם בעברית (ובאכדית) באה א' בתחילת מלה זו, אף כי בהפעיל (ובשפעל האכדי) אין א'! לגבי אוז "אוז" השווה את המהדורה השנייה של מילון הסורי של ק' ברוקלמן, ערך וז, ובמיוחד ב' לנדסברגר, *Die Welt des Orients* ג', (1966), עמ' 257 (אני מודה לח' גרינפלד, שהפניי למאמר זה). עמ' 474ב, בשורש בד'ד' מנסים המחברים, יותר מאשר במקומות אחרים, למצוא את היסוד הדו-עיצורי שביסוד התלת-עיצוריות. מסכים אני, כי עקרונית מוצדקת גישה זו. ברור, שלפחות חלק חשוב של השרשים השמיים יש לגורם מיסודות דו-עיצוריים. אולם הבעיה היא, מה השיטה, אשר מאפשרת חקירת הדבר. הניסיון במילונות המקראית הראה (השווה את מהדורות מילאו-פֶּוֹלֶק של מילון גוניוס, ולכל הבעיה ג' ברגשטרסר, דקדוק עברי ב, עמ' 2 ואילך), שדביקות יתר בעיקרון הדו-עיצוריות מביאה את כל העניין אד אבסורדום. יחד עם זה ברור, שאין לצאת ידי חובה בטיפול מקרי בדו-עיצוריות כמו לגבי בד'ד'. כן איני מבין, מדוע האריכו המחברים בניזונו של בצ'ע ובמיוחד של בעל, בניגוד לנוהגם הרגיל. לגבי בעל אפשר לפחות להצדיק את ההבאות מלשונות שמיות אחרות (אולם מדוע צומצמו הן לכנענית ולאוגריתית דווקא?), כי המלה אולי שאולה היא בערבית, והמחברים נוהגים לציין מלים שאולות (לגבי אסתאד' צוין לפחות, שהוא ממוצא איראני; אולם לגבי אמין עמ' 229, התחלה, לא צוין דבר); אולם מה הסיבה להבאתן בערך בצ'ע, אינו נהיר לי. על אנ'ל עמ' 42ב, שורה 5, השווה עכשיו M. Ullmann, *Untersuchungen zur Ragāzpoesie*. . . ריבאדן 1966, עמ' 230/1.

אף כי הן מבחינה מעשית והן מבחינה עיצונית אין המילון שלפנינו בחינת "אוצר הלשון הערבית", שאנו מייחלים לו זמן רב, הרי נתנו המחברים בידינו ספר עזר חשוב, אשר מקומו יכירנו ליד המילונים הקיימים.

שפרה וצבי רין

בשולי השוליים

במאמרו 'בשולי המילון המקראי'¹ קובע פרופ' יחזקאל קוטשר, כי תמר² הוא משורש מרר. ברי, כי טעו בעלי דקדוקים ומילונים, כטענת פרופ' קוטשר, ביחסם צורה זו לשורש מרה לאחר 'תקנם' את הניקוד לַאֵל תִּמְרָ³. אך השורש מרר, שכבר קבע פרופ' כורש גורדון, כי משמעו גם חזק, עזו⁴, אינו משתלב בהקשר באותו פסוק בחותך ובברור ובאורח שאינו מניח מקום לכל ספק. גם מילית היחס בו² הצמודה אליו מניחה מקום לפקפוק מה. וכבר הצענו ברמז אפשרות לפירוש אחר⁵, והבה נתבונן כאן בכמה מקורות:

יתמר בעל בנתה	יאמר בעל בנותיו
יענ פדרי בת אַר	יעץ פדרי בת אַר

(כתבי אוגרית, ענת I: 22-24, בתעתיקנו ושכתיבנו⁶);

יאתמר חרב לטשת	יאמר חרב לטושה
----------------	----------------

(שם, כנ"ל, 32: 137);

פלאות ממך אל תדרוש	ומכוסה ממך אל תחקור
במה שהורשית התבונן	ואין לך עסק בנסתרות
וביותר ממך אל תמר	כי רב ממך הראית

(ספר בן סירא, מהדורת סגל, ג'יט, 21 - כא, 23).

מן התוכן ומן התקבולת בכל הכתובים הנ"ל ברי, כי יתמר, יאתמר, תמר - עניינם התבוננות וראיה. במובאה מענת מקבילות יתמר || יענ. יענ - יעץ, פועל משרש עין, ראה, הגזור מן עין כשם ש-האזן גזור מן אזן, ושריד לו אף במקרא: 'ויהי שאל עוין את דוד' (ש"א יח, ט), מביט בעץ רעה, וכך אף עין. ואם יענ משמעו יראה, ברי כי כך אף מקבילו

1. לשוננו לב 4, תמוז תשכ"ח.
2. יאל תמר בר' (שמ' כג, כא).
3. ר' דקדוק גזיניס § 67 y; מילון קהלר ובאומגרטן בערכו, חולתם.
4. ע' בערכו בגלוסר הנספח לספרו *Ugaritic Textbook*, Rome 1965.
5. ר' צבי ושפרה רין, עלילות האלים, החברה לחקר המקרא ע"י ענבל, ירושלים 1968, עמוד 59.

יתמר. אותה משמעות מסתברת מן ההקשר אף ב-32:137 (בבנין הפתעל), ואכן כך מתרגם גורדון He sees, ודרייבר – appeared⁷, בסביל, ובדומה לכך זולתם. במובאה מבן-סירא מקביל הציווי אל תמר – אותו צירוף עצמו שבפסוקו הנדון⁸ – ל-אל תדרוש, אל תחקור, ל-התבונן ול-הראית, והמשמעות אל תבט מתבקשת מאליה.

ייתכן אפוא, כי כך יש לפרש אף את הכתוב הנ"ל, 'אל תמר בו' (שם' כג, כא), שהמדובר שם במלאך (אשר בספרי התורה משמעו לעתים האל עצמו או התגלמות האל): 'הנה אני שולח מלאך לפניך – אל תמר בו – כי שמי בקרבך' (שם שם, כ-כא). כלומר, אל תבט בו, שאסור להתבונן אל האל: 'כי לא יראני האדם וחי' (שם, לג, כ, ועיין באותו פרק אף בפסוקים יא, כא-כג) איסור זה חוזר במקרא כמה וכמה פעמים, כגון במעשה משה והסנה, גדעון והמלאך, בהתגלות אלהים אל ישעיהו (שם ו, ה) וכיו"ב.

מסתבר אפוא, כי אין תמר גזור משורש מרר דווקא, כי אם משורש אמר, שאחת ממשמעויותיו היא אף ראה, הבט, כרגיל בשמית מזרחית, amāru, וכמצוי אף בשמית צפון-מערבית, כעדות הדוגמות דלעיל מכתבי אוגרית, מבן-סירא ומהמקרא.

אשר להבלעת האל-ף – הנה הבלעה כזאת מצויה למדיי, והשווה למשל: של תך (שיא א, יז) – שאלתך; ויחר (שיב כ, ו) – ויאחר, וכיו"ב. ובשרש אמר עצמו; 'ולעמשא תמר' (שיב יט, יד); בדוגמות הנ"ל מכתבי אוגרית (פעמים באל-ף ופעמים בהבלעתו), וכן לומר בלשון חכמים, וכדומה. באשר לכתוב 'ויתמרמר אליו' (דנ' ח, ז)¹ – שאכן נראה, כי משורש מרר הוא – הנה להביע את שמחתו, על כי בא הפרופ' קוטשר לידי אותה מסקנה שהגענו אליה ב-1958⁸ ופרסמנו אותה ב-1967⁹, והצענו את הפירוש 'חזק עצמו', 'תקף אותו', פירוש שהובא אחר כך אף בספרנו⁵, עמוד 114.

6. *Ugaritic Literature, Roma* 1949, עמוד 14.

7. G.R. Driver, *Canaanite Myths*, Edinburgh 1956, עמוד 81.

8. בשעת הרצאתו של פרופ' גורדון במכללת ברנדייס.

9. *Ugaritic-Old Testament Affinities, BiblischeZeitschrift, Neue Folge* 11, Heft 2, Juli 1967, s.189.

[הערת העורך: בוש אני, כי שכחתי את הערתם של המחברים הנכבדים, אע"פ ששלחו לי בשעתו את תדפיס מאמרם. בעניין גופו חלוקים אנני.]

שם הפועל בתוספת ה

בצד הצורה הרגילה של שם הפועל – פָּעַל, לְפָעַל, בְּפָעַל וכו' – קיימת במקרא צורה נוספת, מוארכת, בתוספת ה־א – לְפָעַלָהּ, בְּפָעַלָהּ וכו' – כגון (א) עַתְּ לֹאֲהָב (קהלת ג, ח); (ב) לֹאֲהָבָה אַתְּ ה־ (דברים יא, יט).

מספרם של השרשים בעלי הצורה הנוספת של שם הפועל הוא מועט, בסה"כ כתריסר בערך, והרי רשימתם בצורה השנייה: לִירָאָה, לֹאֲהָבָה, לְדַבֵּקָה, לְמַשְׁחָה, לְקַרְבָּה, לְרַחֲצָה, לְדַאֲבָה, לְדַעָה, לְטַמָּאָה, לְרַחֲקָה, לִיסְרָה, וְמָרָה¹.

העובדה שלפעלים אלה שתי צורות של שם הפועל מניחה מקום לשער, כי יש הבחנה מסוימת בשימושן של הצורות האלו, וכי יש משמעות מיוחדת לצורה המוארכת. מתוך עימות כל שורש בשתי צורותיו עולה הבדל ברור שבין משמעותיהן של שתי הצורות. מתברר, כי הצורה המוארכת מיוחדת היא לשימוש בעניינים שבקדושה ובעניינים שיש להם זיקה לקדושה. ואילו הצורה הרגילה, הקצרה, משמשת לדברים רגילים יום-יומיים, לענייני חול.

הרי דוגמה של השורש קרב: צורה א: בְּקָרַב עלי מרעים (תהלים כו, ב)
צורה ב: בְּקָרַבְתֶּם אל המזבח (שמות מ, לב).

במשפט הראשון תוכן חילוני; במשפט השני תוכן של קדושה².
נביא דוגמה אחת מכל אחד ואחד של יתר הפעלים: לִירָאָה את השם הנכבד והנורא (דברים כח, נח); ללכת בכל דרכיו ולדבקה בו (דברים יא, כב); למשחה בהם (שמות כט, כט); ויתן שמה מים לרחצה (שמות מ, ל); לרחקה מעל מקדשי (יחזקאל ח, ו); לטמאה בה (ויקרא טו, לב). (הדוגמה האחרונה אף היא יש לה מגע עם דבר שבקדושה, אף כי במובן שלילי).

עם כל זאת יש להעיר, כי לא כל השימושים של כל שורש ניתנים לשיבוץ מלא בחלוקה של קדושה וחולין. פה ושם יש יוצאי דופן, כגון: (א) לִבְלַתִּי יֵרָא אַתְּ ה־ (יהושע כב, כה) – היינו צורה רגילה לדבר שבקדושה; (ב) לֹאֲהָבָה אַתְּ שְׁנַיִךְ (שמות יט, ז) – היינו צורה מוארכת לדבר חולין. אך חריגים אלה הם מועטים מאוד, כפי שנראה מן ההקבלה הבאה:

כנגד המלה לִירָאָה, הבאה חמש עשרה פעמים במקרא בקשר לאלהים, נמצאת צורה זו בעניין חילוני רק פעם אחת: מִירָאֲתוֹ אֹתוֹ (שמ"ב ג, יא).

משרשים שאין להם בכלל שייכות לדברי קדושה מצויים במקרא רק מעטים, כגון: לְדַעָה, לְדַאֲבָה.

מעניין, שהצורה המוארכת מיוחדת בעיקרה לבניין קל. רק שני שרשים מצויים בבניין פיעל: יִסְפָּחָה אֶתְכֶם (ויקרא כו, יח); כי טוב וְמָרָה אֱלֹהֵינוּ (תהלים קמז, א). גם שני פעלים אלה שייכים לעניינים שבקדושה.

לאור סברתנו מתמיה שורש "שרת", המשמש כל כך הרבה בענייני עבודת המקדש, אינו מופיע אף פעם אחת בצורה המוארכת, אלא רק בצורה הרגילה.

1. [לדעת אחרים אין זה שם-הפועל אלא ציווי. – מ"מ.]

2. [מסתבר, כי הצורה המוארכת, הארכאית (והראיה) – שלא נשתמרה בלשון חז"ל, הועדפה בעניינים שבקדושה. – י"ק.]

ללשון "בשבחו ובזמרו"

במאמרו "במקרא ובסידור" (לשוננו, כרך לא, עמ' 283-86) כותב ר' חנוך ילק, שהנוסח "בשבחו ובזמרו" בברכת "ברוך שאמר" נראה ישן. הוא הסתמך על תכלאל תימן בשתי מהדורות דפוס ואף על הודעתו של ר' יוסף קאסח: "בכל התכלאלים הידועים לי הנוס' בשבחו ובזמרו וכך אנו נוהגים".

האמת היא כי נוסח זה, אע"פ שהוא שגור כיום בפי יהודי תימן, אינו נוסח יחיד במחזורי תימן, הן של העבר והן של ההווה. לגבי התכלאלים של העבר העיר נכונה נפתלי וידר (לשוננו, כרך לג, עמ' 68-69), כי נוסח יהודי תימן לפניו היה כנוסח הרמב"ם "בשבחו ובזמרו", ואף אישש דבריו על חמישה תכלאלים קדומים. אשר לתכלאלים של ההווה, הנה בשנת תשכ"ד הופיע בירושלים בדפוס-צילום "תכלאל קדמונים". תכלאל זה הותקן בצנעא בשנת תרצ"ו לצורכי אנשי ה"דור-דעה" (עיין הקדמת המו"ל), ומגמתו להחזיר עטרה ליושנה ולבסס את תפילתם של בני תימן על נוסח ראשון של תכלאלים קדמונים. שם הנוסח והניקוד "בְּשִׁבְחוּ וּבְזָמְרוּ".

אשר למטבע הלשון וראשיתו מתברר, שנוסח זה אינו נוסח רב סעדיה והרמב"ם בלבד, אלא אף נוסחם של בני א"י לפניו. הוא מופיע באחד מקטעי הגניזה של תפילות בנוסח א"י, שנתפרסם בידי ש' אסף (עיין מאמרו "מסדר התפילה בארץ ישראל", ספר דינבורג, ירושלים תש"ט, עמ' 123, שורה 8 מלמטה).

יהושע בלאו

לעניין דחיית משקל קטלון בידי קטלון

(א' הורביץ, לשוננו לג, עמ' 18-24).

א' הורביץ השכיל להוכיח כאן, כי במרוצת הזמן דחה משקל קטלון את משקל קטלון. ברצוני להוסיף ראיה לטענתו:

כידוע, עשרים עיצורים כפולים שוואיים להיעשות פשוטים. תוסעה זו מצויה בכל העיצורים, חוץ מאותיות בגדכפת (על חריגים ספורים עי' בדקדוקו של ברגשטרסר א, 141-142). לכאורה משקל קטלון הוא היוצא מן הכלל היחידי בעל חשיבות כלשהי (כגון וְקָרָן - וְקָרָן); וכבר שיער ברגשטרסר שם, כי אכן משתקפת תוסעה שונה במשקל זה (אולם מחמת מותו לא הספיק לפרט את דעתו בעניין זה). נראה, כי יש להסביר את ריפוי הכ"ף במלים מעין וְקָרָנוּת ע"י השפעתו של משקל קטלון: מאחר שצורת הסמיכות מעין וְקָרָן היא אפשר למורה הן מן וְקָרָן והן מן וְקָרָן, חדרה הצורה ללא דגש בהשפעתו של משקל קטלון, גם לאותם השמות, אשר האות השוואית הייתה בהם אחת מאותיות בגדכפת. יוצא אפוא, כי גם בגדכפת הרפות במשקל קטלון מצביעות על דחיית משקל זה מפני משקל קטלון.

ללשון "בשבחו ובזמרו"

במאמרו "במקרא ובסידור" (לשונו, כרך לא, עמ' 283-86) כותב ר' חנוך ילק, שהנוסח "בשבחו ובזמרו" בברכת "ברוך שאמר" נראה שכן. הוא הסתמך על תכלאל תימן בשתי מהדורות דפוס ואף על הודעתו של ר' יוסף קאסח: "בכל התכלאלים הידועים לי הנוס' בשבחו ובזמרו וכך אנו נוהגים".

האמת היא כי נוסח זה, אע"פ שהוא שגור כיום בפי יהודי תימן, אינו נוסח יחיד במחזורי תימן, הן של העבר והן של ההווה. לגבי התכלאלים של העבר העיר נכונה נפתלי וידר (לשונו, כרך לג, עמ' 68-69), כי נוסח יהודי תימן לפניו היה כנוסח הרמב"ם "בשבחו ובזמרו", ואף אישש דבריו על חמישה תכלאלים קדומים. אשר לתכלאלים של ההווה, הנה בשנת תשכ"ד הופיע בירושלים בדפוס-צילום "תכלאל קדמונים". תכלאל זה הותקן בצנעא בשנת תרצ"ו לצורכי אנשי ה"דור-דעה" (עיין הקדמת המו"ל), ומגמתו להחזיר עטרה ליושנה ולבסס את תפילתם של בני תימן על נוסח ראשון של תכלאלים קדמונים. שם הנוסח והניקוד "בְּשִׁבְחוּ וּבְזָמְרוּ".

אשר למטבע הלשון וראשיתו מתברר, שנוסח זה אינו נוסח רב סעדיה והרמב"ם בלבד, אלא אף נוסחם של בני א"י לפניו. הוא מופיע באחד מקטעי הגניזה של תפילות בנוסח א"י, שנתפרסם בידי ש' אסף (עיין מאמרו "מסדר התפילה בארץ ישראל", ספר דינבורג, ירושלים תש"ט, עמ' 123, שורה 8 מלמטה).

יהושע בלאו

לעניין דחיית משקל קטלון בידי קטלון

(א' הורביץ, לשונו לג, עמ' 18-24).

א' הורביץ השכיל להוכיח כאן, כי במרוצת הזמן דחה משקל קטלון את משקל קטלון. ברצוני להוסיף ראייה לטענתו:

כידוע, עשרים עיצורים כפולים שואיים להיעשות פשוטים. תוסעה זו מצויה בכל העיצורים, חוץ מאותיות בגדכפת (על חריגים ספורים עי' בדקדוקו של ברגשטרסר א, 141-142). לכאורה משקל קטלון הוא היוצא מן הכלל היחידי בעל חשיבות כלשהי (כגון וְקָרָן - וְקָרָן); וכבר שיער ברגשטרסר שם, כי אכן משתקפת תוסעה שונה במשקל זה (אולם מחמת מותו לא הספיק לפרט את דעתו בעניין זה). נראה, כי יש להסביר את ריפוי הכ"ף במלים מעין וְקָרָנוּת ע"י השפעתו של משקל קטלון: מאחר שצורת הסמיכות מעין וְקָרָן היא אפשר למורה הן מן וְקָרָן והן מן וְקָרָן, חדרה הצורה ללא דגש בהשפעתו של משקל קטלון, גם לאותם השמות, אשר האות השואית הייתה בהם אחת מאותיות בגדכפת. יוצא אפוא, כי גם בגדכפת הרפות במשקל קטלון מצביעות על דחיית משקל זה מפני משקל קטלון.

תיקונים למאמרו של י' קוטשר

(לעיל עמ' 83 – 110)

עמ' 84 – 86. – לצערי נעלם מעיני מאמרו של אולברייט, הדין באיגרות של תל-תענך (1944) BASOR 94, עמ' 12–27. לדעתו, הזמן הוא המאה החמש עשרה. כבר הוא הציע את הקריאה pi של הסימן הנידון לעיל. אין במאמר הזה כדי לשנות את דעתי בדבר גורל ה-ā. אמנם הוא סבור, בניגוד לאחרים, כי היסוד ${}^m\text{Gu-li-(}^d\text{Adad)}$ = 'גואל'. אך מאחר ששאר השמות הבטוחים שנמנו שם אינם מעידים על המעתק, יש להשאיר את פירושו בצ"ע.

עמ' 94, שורה 5. – 'לפעל' שייכת לערך הבא.

עמ' 94 למטה. – בינתיים נתגלה באוגריתית השם *Yakunu ב-Ugaritica V, עמ' 263, שהופיע זה עתה, וממילא מסתבר, שכן יש לגרוס גם שמות ykn שבכתב היתדות האוגריתיות (ראה גורדון, גלוסאר, בערכו).

עמ' 95. – לסעיף u נשתרבו בטעות גם השם 'צופי שמין', השייך לסעיף הבא. כן יש לרשום גם בסעיף הבא שני תעתיקים של 'צפון' ואף אתהבעל.

עמ' 96, שורה רביעית מלמטה – גרוס 'אביב לבן' ותקן אף את היוונית.

עמ' 98, 113. לצערי לא יכולתי להשיג את מאמרו של אולברייט בספר Bertholet על בעל צפן.

י' קוטשר

עוד ל-היא משכירין והיא מזכירין

(לשונו' לג, עמ' 78)

העיר פרופ' א-א אורבך לרשימתו, כי גרסה מעניינת מצויה בספר שההדיר, ספר ערוגות הבשם, כרך ב, ירושלים תש"ז. בעמ' 28 נאמר: 'בירושלמי שצריך להתיס להתיס, ס' להתיו' של למען תזכרו שלא יראה תשכרו, להתיס ס' של כי לעולם חסדו שלא יראה חזרו, להתיס ש' של נשבע שלא ירא[ה] נשבע (כן צל-י-ק) או נובע'. העניין של 'נשבע' חדש הוא (ובלתי ידוע ממקום אחר). ויפה פירש המפרש, שלא יהנו יובע, היינו 'yižba' (ž בהשפעת הביית, כמות הגיית רבים היום, למשל בתיבה חשבון < xežbon). מעניין, כי אף על אסימילאציה כזאת מעיר ברוקלמן בדקדוקו הסורי, מהדורה 5, עמ' 25 'חושבנא- ħužbānā. ואפשר, כי הכוונה להגה z, ולא להגה ž, שכן ייתכן, כי בלשוננו של המחבר עדיין לא היה בנמצא הגה ž, שהפך בימי הביניים להגה s בפי חלקים של יהדות אירופה; ראה יג"פ גומפרץ, מבטאי שפתנו, עמ' 33 ואילך.

LĚŠONĚNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Editor: Prof. E.Y. Kutscher Editorial Secretary: M. Medan

Vol. XXXIII, No. 2—3, Tēvét-Nisan 5729 / Jan.-Apr. 1969

ENGLISH SUMMARIES

E. Y. KUTSCHER: CANAANITE (= C) — HEBREW (= H) — PHOENICIAN (= Ph) — ARAMAIC (= A) — MISHNAIC HEBREW (= MH) — PUNIC (= P) (pp. 83—110)

I. The writer believes, against M. Sznycer, *Les passages puniques en transcription latine dans le "Poenulus" de Plaute*, Paris 1967, p. 149, that the Ph—P vowels [o] — [u] did not merge. In this respect he is of Friedrich's opinion. First, he deals with the diachronic aspect of three Ph—P sound changes: 1) Semitic /ā/ > /ō/ in C. In the Tell Ta'nak letters (15th cent. B.C.E.), this change is not yet attested, but it is common in the El-'Amarna letters. Here it was apparently conditioned by stress (however extended by analogy). — The parallel development in the Neo-Aramaic Ma'lūla dialect is also conditioned by stress, while in Western Syriac and Neo-Aramaic Turoyo it is not.—2) Some time later [ō, o] > [u] (cf. *sufet* in P = שופֶט 'judge').—3) Probably at the same time stressed [a] > [o], cf. the Ph name *Ba'-al-ma-lu-ku* in Akkadian transliteration = בַּעַל מַלְךְ * (there is no *o* sign in Akkadian), Αδωδος = הָדָד.

Both the Roman (Plautus and other sources) and Greek transliterations show that original /ū/ is always transliterated by *u, ov*, an unstressed [a] always by *a, a*. Original [ō] (< [ā], [aw]) or [u] is generally transliterated by *u, ov*, less commonly by *o, o, ω*. Stressed [a] is usually transliterated by *o, o, ω*, sometimes by an *a*. The reason for this vacillation, apart from geographical and diachronic factors, might be that the latter sound was more open than the Roman-Greek *o, o, ω*, while the former more open than the Roman-Greek *u, ov*.

These rules enable us sometimes to establish the original Ph form of certain words. E.g., since the name of the Ph king אֲחִירָם appears always (6 times), in three different sources (Biblical H, Josephus, and Herodot) as אֲחִירֹם, Αχαιρωμ etc., the underlying form should be אֲחִירָם*, as in H, which, according to rule 3), turned into אֲחִירֹם. Had the form been אֲחִירֹם*, (*ā* > *ō*), we should have expected, at least in a few cases if not in the majority of them, the form אֲחִירֹם* etc., according to rule 2). This being the case, we can assume, that the participle (and perfect) of the עָו verbs in Qal had the form קָל as in H and not קוֹל. Also the form *chon* = כֵּן* 'was' in

Poenulus supports this assumption. This conclusion, therefore, destroys one of the main props of Bauer's hypothesis: *H* being a 'Mischsprache', of *C* and of an Amorite (Aramaic) type language, the [ā] of קל belonging to the latter stratum and therefore not turning into [ō]. Once we can show that in *C*, too, this kind of [ā] did not change into [ō], Bauer's hypothesis is superfluous. *Ph* (Σα)μημογονμος, which some are inclined to explain as שמים רמים, which would prove the opposite, is shown to be inconclusive. Other words dealt with in this context are names like *Sufun* (apparently = צפון, cf. בעל צפון and not צפון*, the perfect 3rd pers. sing.). The *Ph* appellatives *alonim*, *alonuth* 'gods' (there is practically no singular) seem to represent a double plural as known in late *H* (e. g. נצונים) and *A* (שליטנא-שליט) etc.) and perhaps representing אֱלֹהִים*, אֱלֹהִים* (cf. the reading *alaniuth*, the same form as the רַחֲמָנוּת, fem. of יִרְחָמֶן). *Ph* *Mtsoq* corresponds to *H* מישור (/ā/ > /ō/, since it is stressed); but מִישְׁרִים in plural (since it is unstressed).

II. In the *P* inscription of El-Hofra in the Greek transliteration of **Pvβαθων* = רבתן 'our mistress' the ending *ōn* is apparently *A*, with stress lengthening (rule 3). *A* personal suffixes also penetrated into *MH*. In *vaδωq* 'he vowed' (נדר), *ααμω* 'he heard' the last vowel represents a pausal form in context, as is the case in *MH*.

III. Milik seems to be right in assuming that there existed a *Ph-A-MH-P koinè*.

A elements in the vocabulary are, e.g.; *adom* אדם* of western *A* 'blood' (stress lengthened), *amma* = אמא 'mother', שמש 'serve', נו 'within', צד 'toward'. In the grammar: *Baytili* (Akk. transliteration) *βατυλ* ביתאל (*P* contracts diphthongs), ננתנו 'they were transmitted' shows the *A* dissimilation of a geminated consonant (the root in *P* is נתן). On suffix *-ōn* see above II. Instead of the genitive exponent 's I (= *H* של) we find in *P*, e.g. מנצבת שבתבעל 'stela of the temple of Ba'al' where apparently ש reflects *A* די. *MH* elements in the vocabulary are, e.g. פס 'board', אבניֹת, אבניֹת in both languages = בבית, pausal forms in the context, see above II, ת = את (the accusative particle).

Additions and corrections — p. 240.

S.E. LOEWENSTAMM: *YOD AS MATER LECTIONIS* IN UGARITIC (pp. 111—114)

In Ugaritic *yod* used as a *mater lectionis* in the middle of a word is documented only in **myttmr*, which reflects a late orthography of a compound noun found in a seal. Postulating the existence of this *mater lectionis* in epic texts involves the assumption of unexplainable inconsistencies in the evolution of the script.

On Ugaritic *mrym*, cf. Sabaeen *mrym*. In *byd*, *mym*, *šmym*, the *yod* has probably become mute.

In *phyr*, *šlyt*, *myr*, *šdynm*, we may assume an infixed *yod* preceding a vowel.

G. SARFATTI: A NEW EDITION OF GENESIS APOCRYPHON (pp. 115—128)

The Genesis Apocryphon from Qumran Cave I was published in 1956 by N. Avigad and Y. Yadin. Because of the poor state of preservation of the scroll, the

found also in Punic. The biblical conjunction אשר is occasionally employed alongside the regular mhe —ש, although אשר is entirely absent in mhe¹.

The following features of the verb in mhe² should be noted: 1) The disappearance of pausal forms which are frequent even in context in mhe¹. 2) The form קטלת (3 sgl. f.) in the strong verb alongside קטל. 3) The use of the participle as a narrative past tense. 4) The use of נקטול (1 pl.) instead of אקטול (1 sgl.). The last three points show the strong influence of Galilean Aramaic on mhe².

A. MIRSKI: THE MEANING OF RHYME IN SPANISH HEBREW POETRY (pp. 150—195)

Hebrew poets in Spain accepted the Arabic system of using one rhyme scheme for an entire poem. Though this was a simple matter in Arabic poetry, because of the structure of their language, it presented difficulties for Hebrew poets, since there are not enough Hebrew words with rhyming final syllables to compose poems of several tens of columns. The poets, to alleviate this problem, rhymed suffixes; plural suffixes and pronominal suffixes with nouns, pronominal and objective suffixes with the verb.

The defect in this system is that the rhyme is not derived from the word itself but from the suffixed pronoun. On the other hand, it has the advantage of being a semantically meaningful element, such as: first, second and third person, or “me”, “you” etc., and not simply the last or last two syllables of a word. The Sefaradi poets were wont to use the meaningful rhyme as part of the poem and to include it as part of the poem’s purpose. In this way, writing about the poet’s personal relationship to God — he would employ a rhyme scheme based on first person pronouns. Writing of submission to God in which the poet gives thanks for the grace done to him, by creating and sustaining him, he would employ the verbal 1st person pronominal suffixes. A poem in which some other person is the object, he would use the second person rhyme.

In this rhyme scheme not only is the sound of a syllable being repeated, but the subject of the poem as well. The rhyme becomes part of the poem’s content and an aid to its expression.

In this way the rhyme can indicate the purpose of the poem. The rhyme can be used to test the type of poetry, by investigating the pronominal scheme employed in rhyming.

This is a distinctly Spanish system of rhyming and is a reflection of their outlook and esthetic attitude. This system was not appropriate for Ashkenazic poets, and they didn’t use it. As a result these two schools differed in their use of rhyme in poetry.

H. SHY: TANḤUM HAYERUSALMI’S *ALMURŠID ALKAFI* (INTRODUCTION AND SOME EXAMPLES FROM THE LETTER *TAW*). (pp. 196—207)

The introduction reviews the history of Tanḥum’s dictionary to Maimonides’

Mišne Tora, as well as the previous work done by western scholars in the last hundred years.

Tanḥum's sources are discussed. In the articles of *taw* he mentions the *Targum Yerušalmi*, Ibn Janah, the *Mišna* and the *Alfasi*.

In the dictionary itself Tanḥum at times explains words in a unique manner not found elsewhere, for example: תָּחוּז in *Avoda Zara* IV, 10: הָחִיז אֶת הַצִּרְעָה בְּקוֹנָה. In his explanation of the word תָּלַם he disagreed with Maimonides whom he considered to be his master.

(to be continued)

P. ENOCH AND G. KAPLAN: THE PHYSICAL NATURE OF SYLLABIC STRESS IN ISRAELI HEBREW (pp. 208—222)

Stress (or accent) is what makes one syllable of a group of syllables more prominent than the others.

Theoretically, there are three separate means of obtaining this effect: intensity (force), duration (the accented syllable is longer than the others), and change in pitch. Four other criteria are obtained by a combination of these: (1) intensity + duration, (2) intensity + pitch, (3) duration + pitch, and (4) intensity + duration + pitch.

With the help of the "TRANS-PITCHMETER" (Frøkjær-Jensen, Denmark), a random selection of Hebrew words pronounced by native Israeli speakers were analysed and the following results obtained: (a) in Israeli Hebrew the nature of stress is primarily a change in pitch, the accented syllable rising to a higher note than the others; (b) duration as a means of obtaining stress is sometimes completely missing; (c) intensity of the stressed syllable depends partly on the context (preceding and following consonants). In other languages the situation is not the same, in French, for example, syllabic stress is primarily the result of changes in duration.

M. ZUCKER: NOTES ON SA'ADYA'S INTRODUCTION INTO THE PSALMS (pp. 223—230)

The article elucidates the anti-Karaite tendency as the major motive of the introduction. In opposition to the Karaites, who rejected the prayers composed by the Rabbis and adopted the Psalms as the main source of their prayers, Sa'adya characterizes the Psalms of David as a source of divine guidance and not as a collection of prayers and supplications.

The author corrects a number of misreadings in the text published by Rabbi Yoséf Qafih and endeavors to establish the true meaning of passages misinterpreted by previous editors.

J. BLAU: R. BLACHÈRE — M. CHOUËMI — C. DENIZEAU, DICTIONNAIRE ARABE—FRANÇAIS—ANGLAIS (LANGUE CLASSIQUE ET MODERNE); ARABIC/FRENCH/ENGLISH DICTIONARY, TOME PREMIER, '—BAQDÛNIS, PARIS, G.—P. MAISONNEUVE ET LAROSE, 1967, XXXVII, 740pp. (pp. 231—235)

Despite the many positive qualities of this dictionary, it is not the long expected

thesaurus of Arabic. Trying to treat of both classical and modern Arabic, it fell, to some extent, between two stools (cf. e.g. deficiencies s.v. *'adīm*, *'irm*, *'uṣṭuwāna*, *'awad*). From the theoretical point of view, it still leans too heavily upon the medieval Arab philologists; the formidable task of discerning between homonymic roots was not always carried out successfully (cf. e.g. p. IX *rajl-rjl*; *'iyya* A and B), and etymologies are not always convincing (v. *'amsi*), or consistent (v. *bāḏ'*, *ba'l*). The grammatical analysis is not always satisfactory (v.p. 197a, lines 7 and 10ff. and s.v. *'am*). One regrets that important studies of non-French scholars (as H.L. Fleischer, Th. Nöldeke, A. Fischer) are not quoted and their views disregarded (v. e.g. s.v. *'ira*). While this dictionary cannot replace the existing ones, it will certainly prove a useful addition to Arabic Lexicography.

SHIFRA AND SVI RIN: A MARGINAL NOTE ON MARGINAL NOTES (pp. 236—237)

Prof. Kutscher in his "Marginal Notes" (*Lešonenu* xxxii, 4) maintains that תמר (Ex. 23,21) is of the root מרר. It would suit the context much better, however, if we take it to be of the root אמר meaning 'to see, look', Ben Sira, 3, 19—12, Ugaritic 'nt:I:22—24, 137:32 etc. attest to that effect. As for מרמר, see our Ug.—OT Affinities, BZ xi, 2, 1967, p. 189.

A. KOHÉN: THE INFINITIVE PLUS *Hé* (pp. 238—239)

The lengthened infinitive (with *hé*), לִירְאָה, לֵאחֲבֹה, לִדְבֹקָה etc. is used in sacred context while the shortened forms are used in secular context.

Y. RAZABI: ON בִּשְׁבָחוֹ וּבְזִמְרוֹ (p. 239)

This is an additional note to H. Yalon (*Lešonenu* XXXI), on N. Wieder's (*Lešonenu* XXXIII) comments. In some early Yemenite prayer books the forms בִּשְׁבָחוֹ וּבְזִמְרוֹ are found (in the prayer שֶׁאֵמַר בְּרוּךְ).

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

לשוננו

כרך שלושים ושלושה, חוברת ד — תמוז תשכ"ט

התוכן:

243	"משלי שלמה"	יהושע מ' גרינץ
	העברית של בראשית רבה לפי כ"י	מיכאל סוקולוף
270	ואטיקן 30 (סיום)	
	אלמרשד אלכאפי לר' תנחום הירושלמי	הדסה שי
280	(ערכים לדוגמה מאות תי"ו)	
297	קבר "——— יהו אשר על הבית"	דוד אוסישקין
304	"בן המלך" באוגרית ובין החתים	אנסון פ' רייני
	היעדר ניגוד שורק/חולם בכ"י שניקודו	מרדכי מישור
309	טברני	

ביקורת

	אוסף מאמרים מתחום הבלשנות הכללית	יהושע בלאו
312	והרומניסטית	

הערות

317	עוד הערה להקדמת רס"ג לתהלים	עלי איתן
318	הר גרוזים	מרדכי ברויאר
319	לשאלת "או ש..."	שמואל א' ליונשטם
319	עוד "היא משכירין והיא מזכירין"	העורך
320	אוזי	יעקב גויטע
320	למאמרי "סנסן-סניס"	דניאל שפרבר

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' יהושע מ' גריניץ, רח' טשרניחובסקי 56, ירושלים
מיכאל סוקולוף, רח' אבן שפרוט 12, ירושלים
הדסה שי, רח' כרמון 18, ירושלים
דוד אוסישקין, נוה גרנות 33, ירושלים
אנסון פ' רייני, רח' הרב ברלין 38, ירושלים
מרדכי מישור, רח' שטרן 5/109, ירושלים
פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים
ד"ר עלי איתן, רח' יאיר 50, רמת-גן
הרב מרדכי ברויאר, רח' הרב עוזיאל 56, ירושלים
פרופ' שמואל א' ליונשטם, רח' שלמה מולכו 5, ירושלים
פרופ' יחזקאל קוטשר, רח' הפלמ"ח 36, ירושלים
יעקב גויטע, שדרות ירושלים 148, יפו
ד"ר דניאל שפרבר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

“משלי שלמה”

/בירורים בשאלת היחס שבין שלושת הקבצים בס' משלי המיוחסים לשלמה/

במאמר זה נעשה ניסיון לבדוק את היחס שבין שלושת הקבצים שבס' משלי המיוחסים לשלמה – בדרך חדשה¹ – ע"פ חומר הלשון והעניין: ס' משלי בכללו אינו מיוחס לפי פשוטו לשלמה, אלא בחלקו. הספר מתחלק במפורש לתשעה קבצים. I א – ט; II י – כב, טז; III כב, יז – כד, כג; IV כד, כג – לד; V כה – כט, כז; VI ל, א – יד; VII ל, א – לג; VIII לא, א – ט; IX לא, י – יא, הניכרים בכתובות שבראשם². בכתובות פורש לרוב שם המחבר (א, א; י, א; כה, א – שלמה; ל, א – אגור בן יקה; ל, טו – עלוקה³; לא, א – למואל מלך משא; כב, יז; כד, כג – “לחכמים”). אך מבין תשעת הקבצים, נתייחסו, כאמור, רק שלושה לשלמה⁴. מבין שלושה אלה, באים שניים רצופים, ואילו השלישי (קובץ ה') – רק אחרי “דברי חכמים” שונים, הנתונים כשני קבצים נפרדים, באמצע, בין “משלי שלמה” המיוחסים במישרין למלך ובין הקובץ, שעליו נאמר בראשו שהעתיקוהו אנשי חזקיה. ההנחה הנתונה בחלוקה זו היא אפוא, שס' משלי כפי שהוא לפנינו לא נוצר בבת אחת, אלא בשני שלבים (לפחות). בשלב הראשון חיברו יחד את כל ה-“משלים” שנתייחסו לשלמה והוסיפו עליהם “מדברי חכמים” שונים (כב, יז – כד, כב); בשלב השני הוסיפו

1. עיון כלשהו נעשה בשעתו בענין זה ע"י אָוֶלד, K.F. Keil, *Manual of Historico-Critical Introduction I*, 1869 (1952) pp. 474–5. מכל מקום הניסיון הזה עומד לעצמו בלא זיקה למה שקדם בעניין, והוא תוצאה של תרגיל בשיעור בס' משלי בשנת תשכ"ג באוניברסיטת תל אביב שנהל על ידי. מכלל התלמידים שהשתתפו, מקום בראש מגיע לשלוש תלמידות, שבלא סיוען אולי לא היה חיבור זה רואה אור. התלמידות הן: יונה לוי, דליה בנימיני, אלדד עתיר. יישר כוחן.

2. ר' לוח דברי בתרביץ שנה כח, תשי"ט, עמ' 135–137 ובקיצור ב"פרקי מבוא לס' משלי", ירושלים התשכ"ח, עמ' ל.

3. ואין הכותרת שבראש הספר עושה את כל הספר לשל שלמה (כפי שכותב עוד T. Fritsch במהדר 'Interpreters' Bible משנת 1955). כי אילו כך לא היה חוזר בראש פרק י' עוד פעם שמו של שלמה, ולא היו נזכרים עוד שלושה ממשלים לפחות, זולת שלמה, האמת היא אפוא, שהכותרת בראש הספר מתייחסת רק לקובץ הראשון (ועי' ראיות נוספות על כך בפנים המאמר, בסופו). אמנם בתרגום השבעים חסרה הכותרת בראש פרק י"ד. אבל לתרגום זה יש בדבר זה שיטה שלמה, המתמשכת על

על דברי החכמים הראשונים עוד אסופה משל חכמים אחרים (גם אלה לחכמים – כד, כג-לד) – ולכן הוצרכו לכתורת נפרדת – והעמידה על יד האסופה הראשונה, ולידה העמידו את הקובץ שהעתיקו מ־משלי שלמה, שלא נערכו בשלב הראשון, וכן כמה 'נספחים' חדשים משל מחברים שונים (אגור, עלוקה, למואל). הפרק האחרון 'אשת חיל', אם לדון לפי תוכנו – פיאור אשת חיל, חכמה, היודעת לכלכל את ביתה – אפשר שכבר בשלב הראשון של העריכה שימש חתימה לקובץ של או. שהרי בתוכנו הוא משמש כעין ניגוד, אנטי־תזה, לאישה הורה, לאשת הכסילות ההומייה, המבלה מה שאסף 'בעלה' – אשר בקובץ א'. בכל אופן, אם נשוב לנושא שאנו באים לדון עליו, אף אם הכותרות מקוימות בידינו כפי שהן, עדיין אין אנו יודעים, מה טיב העריכה של 'שלמה' או של 'אנשי חזקיה'. גלוי לעין ההבדל בסגנון ובצורה ובתוכן בין קובץ א' לקובץ ב', ואין אנו צריכים בזה לפנינו: כנגד המשל האמנותי המהוקצע של קובץ ב', שכל חרוז בו הוא עולם בפני עצמו, ובדי עמל נמצא חיבור־מה בין הדבקים. בקובץ א' הלשון שוטפת, משתפכת על קצותיה במסה ובתוכחה, המאחזות את כל הפרקים כמעט לחטיבה אחת במסגרת של כמה רעיונות קרובים, החוזרים ונשנים בזה אחרי זה. ולהבדל הניכר בצורה, מתלווים הבדלים בסמנטיקה (כגון בפשר השונה של השם 'מומה', 'מומות', שכאן היא התחכמות לטוב וכאן היא רעה). וגדולה מזו: הבדלים של גילויי החיים המשתקפים

פני כל הספר, שתכליתה למחוק כל זכר לממשל אחר וזלת שלמה. לשם זה נמחקה הכותרת בראש פרק י"ד; והכותרות בראש הקובץ ה־VI (ל, א) ה־VII (ל, טו) וה־VIII, נתפרשו לא כשמות פרטיים אלא כמלים בעלי משמעות אפירמטית: 'דברי אגור בן יקה המשא' תורגמו: 'דברי גור בן, קחם ושוב בתשובה'; 'לאיתאיל' – 'לבוטחים באלהים' (כנראה פירשו 'לאיתאיל' – אלה אשר את אלהים) 'דברי למואל' – דברי נאמרו על־ידי אל (למו־אלו). וכך פירשו פס' כב, יז (הט אונך לדברי חכמים ושמע דברי) וכד, כג (גם אלה אמר לכם לשמוע לחכמים), באופן שלא ניכר, כי מדובר כאן ב'דברי חכמים' ובחיבורים חדשים. וכן נשתנה סדר הקבצים: הסדר LXX הוא: (א) (כולל ב') ג, ד, ז, ח (כולם פרט לא', בלא כתובת!) ורק אחריהם בא קובץ ה' (משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה), ואחריו השיר 'אשת חיל'. כל הספר נתחלק אפוא לפי שיטה זו, לשני חלקים וכולו מיוחס לשלמה. אמנם אין לומר, שהם המציאו שיטה זו. בוודאי קיבלו פירושים אלה ונוסח זה (– היינו בלא הכותרת בראש פרק י"ד), מפי מורים שקדמו להם בארץ ישראל ומנוסח שהיה ביד אלה. כך מפרשים במדרש: 'דברי אגור וגו' – א"ר חייא בר אבא למה נקרא שמו אגור, שאגר את התורה 'בן יקה' – שהקאה; 'לאיתאיל' – שכתוב בתורה: 'ולא ירבה לו נשים ולא יסור לבבו', 'ואוכל' – אמר שלמה: אני ארבה ולא אסור. ד"א (ע') שם כל מיני פירושים אחרים – ילקוט למשלי ל'. וקרוב להניח שביד אנשי עדת היחד, שייחסו לדוד יותר מומורים מאשר נתיחסו משלים ושירים לשלמה (מלא' ה', יב), נמצא נוסח בלא הכותרת 'משלי שלמה' בראש פרק י', ובאותו סדר הנתון בתרגום השבעים.

בקבצים (שזה – קובץ ב' – פונה בראש ובראשונה לאיש הבעל-בעמיו; וזה – קובץ א' – בראש ובראשונה לנער הפתי, שזה מלאכתו בשדה, וזה מלאכתו בעיר). – אבל גם בין קובץ ב' לקובץ ה', עם כל הדמיון הרב בשניהם, בסגנון ובצורה – שניהם הם מאספים לפתגמים – ובתוכן – שבשניהם, חיי הכפר הם עיקר – ניכר עם זה הבדל שבעריכת הדברים. שלא כקובץ ב', שכולו עשוי חרחים בודדים, בקובץ ה' – שוב, לא כל הפתגמים עומדים על התקבולת הפשוטה של שתי צלעות, אלא יש מהם מורחבים הרבה, ויש שהמחרת היא קיבוץ של אשכול פתגמים התלויים כולם על נושא אחד. יש גם גיוון בהשקפה – כגון ביחס החמור יותר כלפי המלך. ויש שוני-מה גם בדרך ההמשלה ובדרך החיבור בין המשל לנמשל (ביתר פירוט לקמן בפרק 'מסקנות').

מה מוקדם כאן ומה מאוחר? במחקר – אם נפנים אנו לשעה קלה לחקירה הלועזית שמסוף המאה ה-19 וראשית ה-20 ועד לימינו – היו מעלות ומורדות בהערכת הדברים. הנטייה הראשונה והטבעית הייתה לקיים את הכותרות כפשוטן, על כלל הקבצים או על חלקים מהם. עם זאת עולה כבר אז הטענה, שהקובץ הא' מאוחר מהב', והכותרת הארוכה בראש הספר לא נתכוונה לכתחילה לקובץ הא', אלא לכלל הספר (או למהדורתו הראשונה, שהכילה את הפרקים א-כד, כב. עי' לעיל). טענה חזרת (מאוּלָּד) הייתה, ועדיין היא – שהדיבור הרצוף והארוך היא צורה מאוחרת מן הלשון המצומצמת. עם הנטייה הוולגארית לאחר ככל האפשר ועם סולם הערכים ההדרגתי, שהכניסה זו לעולם החקירה המקראי, נדחה כל ספר משלי למחוז לזמנו, אל מרחקי בית שני, וגורלו היה כגורל התורה ואף המקרא כולו: עולם של יופים מאוחרים, שנתייחסו לראשונים. המציאות החדשה – במצרים תחילה, ובדורנו אנו באוגרית, והבינה המחודשת בחכמת בני קדם – אם במשלי אחיקר הארמיים (שגילו בִּב, ונתפרסמו בראשת המאה הזאת), אם במשלי בבל ושימר (בימינו), שינו בייחוד מאז גילוי משלי אמנמאפה

4. בעיקרה היה השקפה זו עוד היום בין שרידי חכמי ולהאון. ל-Artur Weiser ב'מבוא' Einleitung in das Alte Testament, משנת 1957, – הקובץ הא' (משלי א-ט) הוא עדיין האחרון בזמן, ובשום פנים אינו מלפני המאה ה-4 (wohl kaum vor dem 4. Jahrhundert). בדומה לעריכת התורה ולאסופת מזמורי-תהלים, אף בזה העמידו את המאוחר-יחסית בראש. המשפטים הארוכים שבקובץ זה, נידונים לו כפרי השפעת הסגנון היווני, והאזהרות שבו – הן פרי המשא הנבואית; וממנה באו גם הדברים על החכמה (!) ויראת-ה', והאזהרה מפני הנכריה וכו' וכו' (שם, עמ' 239-240). ועי' הע' 6 לקמן. הש' כנגד זה י' קריפמן, תולדות האמונה הישראלית, כרך ב' 631-646 ודבריי ב' פרקי מבוא לס' משלי, ה'תשכ"ח, פרקים ו' וז'. לקדמות מטיבים ולשונות בקובץ א' – W.F. Albright, Some Canaanite Phoenician Sources of Hebrew Wisdom, Suppl. to VT III, 1955, pp. 1-15. ובחבורת של K.A. Kitchen, Some Egyptian Background to the OT, The Tyndale House Bulletin, April 1960, 4.

המצריים) הרבה בהערכת הדברים. ההכרה המיוחדת, שלגומה היו מקורות קדומים בארצות המקרא העתיקות השכנות לישראל, וכי ללשון המשלים העשירה בס' משלי יש עדים ואסמכות קדומים בלשון העברית (-שמית מערבית-) הכנענית הישנה באוגרית, ואסמכות אחרות בתוכן (כגון על החכמה המאוישת; על האישה הזרה וכו') - בדברי חכמי קדם, גרמה, ששוב חזרה באחרונה ונעשתה רווחת האמונה אצל רבים (א-כ לא אצל הכול!), שאכן אפשר, והקובץ הב' הוא מימי שלמה⁵ (או מזמן סמוך?), ובוודאי מתקבלת כעניינה הכתובת על -אנשי חזקיה-⁷. אם עדיין רווחת נטייה (והיא כמעט כללית!) לאחר חלקים מן הספר, שלא כפי שנתפרש בכתובת שבראש, הרי זה בייחוד לגבי הקובץ הא'. אע"פ שבמשך הזמן נמצאו בטלות כל הראיות, שנאמרו לאיחורו של הקובץ הזה, מנהג מקובל עדיין להצביע על צורתו כסימן מובהק לזמנו, המאוחר משאר הקבצים. ובדרך השיטה הוולגארית, שהנבואה - כהבנתה - נחשבה לה ראשונית לכל דבר ספרות בישראל, אף קובץ זה עדיין נידון כמושפע מהנבואה.

במאמר זה נעשה ניסיון - כפי שאמרנו זאת בתחילת דברינו - לדון בקבצים של ס' משלי ובראש ובראשונה בשלושת הקבצים המיוחסים לשלמה, לא ע"פ תיאוריות כפיות לצורך שיטה מסוימה ולא על פי אסמכות חיצוניות, אלא ע"פ היחס ההדדי שבצורות לשון וסגנון. ורק לאחר מכאן - ע"פ בינה בתוכן ובתכונה. בקובץ ב' יש לנו שורה של מחרוזות החוזרות ונשנות כולן או - וזה הרוב - בחלקן במקומות שונים באותו הקובץ. בדומה לכך יש לנו שורה של מחרוזות החוזרות באותו אופן בשני מקומות מרוחקים, מהם אחד (או יותר) בקובץ ב'.

5. C. Kuhl, *Die Entstehung des Alten Testaments* (268-279).

6. B. Gemser, *Sprüche Salomos* (HAT, Tübingen) 1963, "כמאה וחמשים שנה אחרי שלמה" (שם, עמ' 4). המחבר אינו מגלה לנו כיצד הגיע לתאריך מדוייק זה. אבל בהמשך דבריו, הוא יודע לספר לקוראיו (שם, עמ' 5) שבקובץ ב', משתקפת אותה מלחמה כלכלית, שבה עושים הנביאים וס' דברים (כלומר ימי יאשיהו לפי השקפתו) והמצב הכלכלי של החקלאות הוא גטול תקווה (!!) לפי זה היה ראוי לכאורה שיוירד את התאריך לפחות עד לימי החורבן, אלא שנמשך כנראה עם הזרם החדש ונמנע...

אשר לקובץ הא', הוא חוזר על כל -הראיות- שהביאו קודמים (ע"ה ע' 4 דבריו ויזיר) והוא טורח אפילו להוסיף, *Die Sammlungen mit längeren Sprücheinheiten, sind wie in Ägypten jüngerer Datums* — die ein bestimmtes Thema verfolgen, sind wie in Ägypten jüngerer Datums — מה שחוששני מוכיח, שמחבר זה מנע עצמו מלהזיק לשם קובץ משלים מצרי, לאחר שהספך הנגזר מזה הוא הנכון (הש' כבר בחוברתי כנ"ל).

7. האמונה בכתובת זו היא כמעט כללית. אבל היא מצויה כבר בחיבורים קודמים למציאות החדשות. כנראה פעל כאן הרצון למצוא אחיזה בתאריך מסוים (כשם שנאחזו לצורך זה בתיקוני יאשיהו, הקרובים בזמן, לעשותם תחילת תקופה לתורה). מטעם זה כנראה (אבל לא רק מטעם זה), הגיעו חוקרים אף להקדים קובץ זה לב'.

ואחד בקובץ ה'. שאלה לעצמה, כיצד נתהוותה כפילות זו – שכן אין לנו עניין בזה בפתגמים עממיים, המשתנים דרך הילוכם בשל סיבות מסיבות שונות, אלא במשלים אמנותיים שעובדו ולוטשו לכתחילה ע"י חכמי עם ולא ע"י עם –. על כל פנים גלוי מכאן, שהחומר שממנו עוצבו החרוים שלפנינו יצאו מרקע דומה (ויש שווה). דימוי ממין אחר – בין קובץ ב' לה' – יש לנו (כמות שאמרנו, וקל לראות זה) גם בתוכן. כל זה מחייב לכאורה לומר, שהיה עיצוב קרוב בזמן לא רק של החומר אלא גם של הקבצים. אעפ"כ, אין הדבר כן; אין המקרא רואה את שני הקבצים כבני דור אחד, לפחות – לא מבחינת העריכה. ולעומת זה, הוא רואה קרבה של חיבור בין קובץ א' לקובץ ב': שניהם מיוחסים בכתוב במישרין לשלמה, אע"פ שלכאורה רחוקים הם זה מזה לחלוטין עד כדי כך, שהמחקר הלועזי מזה כמאה שנה ומעלה דן בשניים אלה (כפי שהבאנו) דין ראשון (קובץ ב') ואחרון (קובץ א'). ואפילו אין אנו מודים לטעמיהם כלל, עובדה היא בכל זאת, שלצד הגנלה נראים הצורה והעיבוד הסגנוני שונים בזה מבוזה, בתכלית. מה אפוא מידת האמת? האם טעו הכתובים או אין "הטעות", שאנו מייחסים למקרא אלא אופטית, ואינה אלא לכאורה? בבדיקה הלשונית שאנו מביאים אחרי דברי פתיחה אלה, יש משום תשובה במידה רבה. ואע"פ שלא זאת הייתה הכוונה מלכתחילה; אדרבה, במסקנות – והמסקנות עולות כמאליהן אחרי הבדיקה – היה גם למסיקן משום הפתעה, שכן הכוונה הראשונה הייתה להבין בפשטות את היחס ההדדי בין שלושת חקבצים המיוחסים לשלמה. אבל מכיוון שהמסקנות נתונות, הרי שאין לנו אלא להציען. אלא שתחילה נערוך את החומר, שהמסקנות אינן אלא תוצאה ממנו.

(א) הבעות מיוחדות לקבצים השונים

I

הבעות מיוחדות לקובץ א' (לפי סדר הופעתן בכתוב)

מוסר השכל א, ב.

עֲרָמָה (במובן טוב) א, ד; ה, ה, יב (והוא איוב ח, יג "לכד חכמים בערמתם")
מִזְמָה (במובן טוב) א, ד; ב, יא; ג, כא; מזמות – ח, יב (אבל בקובץ ב' מזמות
לרעה: יב, ב איש מזמות ירשיע; יד, יז "ואיש מזמות ישנא"; כד, ח "מחשב להרע, לו
בעל מזמות יקראו; וכן איוב כא, ב, ד ובס' תהלים י, ב, ד; וגם ירמ' יא, טו; כג,
כ; ל, כט; נא, יא; הש' גם איוב מב, ב "ידעתי כי כל תוכל ולא יבצר ממך מזמה").

לִית־חַן א, ט; ג, ג.

(ל)גִּנְרֵתִיךְ א, ט; ג, ג; כב, ו, כא.

עֲנִיקִים א, ט.

מִזְרָה (הרשת) א, יז.

בִּרְאשׁ הַמִּיּוֹת א, כא.

לדמים יארבו א, יח (ב-II: ארב דם - יב, ו). ועי' כתובו במיכה ז, ב כלה לדמים יארבו.

ארב - צפן א, יח.

בפתחי שערים א, כא.

ותפרעו (כל) עצתי א, כה ('פרע' במובן בטל, גם ד, טו; ח, לג).

איד - פחד א, כו (והש' גם א, כו 'בבוא כשואה פחדכם'. 'שואה' עומדת במקום 'איד').

משובה (ובמובן שובבות) א, לב (כך גם ירמ' ב, יט).

יאתה א, כו ('ואידכם כסופה יאתה'. והש' איוב ג, כה 'כי פחד פחדתי ויאתיני'

איוב לו, כו אינו עניין לכאן)

צוקה א, כו (גם ישע' ל, ו).

שחר את (ישחררני) א, כח; ח, יז (במובן לטובה, וכן ישע' כו, ט 'רוחי בקרבי

אשחרך'; היושע ה, טו 'בצר להם ישחררני' - דומה לעניין במשלי).

לא יאבה ו, לה; לא אבו (לעצתי) א, ל; אל תבא א, י.

ישכן בטח א, לג (אבל ר' לקמן β 'שכן ארץ').

שאנן א, לג.

ככסף... כמטמונים ב, ד.

יראת ה' - דעת אלהים ב, ה (נמצא עוד מכל המקרא בהושע ו, ו. אך שם רק

'דעת אלהים').

יראת ה' - דעת קדושים ט, י ('דעת קדושים' לבד, יש עוד משלי ל, ג. אך המושג

עצמו כשם וכפועל, נמצא עוד הרבה. הש' הושע ד, ח 'כי אתה הדעת מאסתה';

או, ירמ' כב, טז 'הלא היא הדעת אותי').

מעגל - 'זות ב, ט; ד, כו; ו, כא; טו, יח.

מעגלי ישר (ד, יא (והש' תהלי' כג, ג מעגלי דרך).

מות - רפאים ב, יח; ט, יח (רפאים... שאל).

ארח - 'זות צדיקים ב, כ; ד, יח (ר' ארח, β).

תורה - מצוה ג, א; ו, כו (עי' שמות כד, יב; ועל פי זה יהי' כב, ה; מל'ב יז, לו).

רפאות - שקוי { ג, ח ('שקוי' הושע ב, ז ותהלי' קב, י).

שרך - עצמתך

יסיק תבונה ג, יג.

חפצים... סנינים... (לא) ישווג, טו; ח, יא (באיוב כח, טז-יט יש העניין, ולא הפועל 'שזה').

שמים - שחקים ג, ד (אבל יש דבר' לג, כו ועוד).

יליו ג, כא; יליו ד, כא.

שצ'ת (רשעים) ג, כה

בכסלך ג, כו.

יליץ ג, לד.

מרים קלון ג, לה (אך הש' יד, כט II 'מרים אילת').

יתמך דברי ד, ד.

סלסלה ד, ח (יחיד במקרא, וכבר שאלו חכמים אמתו של רבי לפרוש המלה,

ובאיכר פא, ד אמרו, שבערבייא קורין כך למסרק: 'מסלסלה').

תמנך ד, ט.

תאשר ד, יד.

שטה (ישט) ד, טו; ז, כה (הפועל רק עוד בתורה, במד' ה, יב בענין דומה לו', כה). תוצאות חיים ד, כג.

עקשות פה ד, כד; ו, יב (אין עוד).

ליות שפתים ד, כד (רק כאן).

פלס ד, כו; ה, ו, כא (בתוכן דומה, ישע' כו, ז "ישר מעגל צדיק תפלס").

אדם – בליעל ו, יב ("כנעניזם? הרגיל הוא בן-, בני-, או איש-בליעל. רק בלשון חכמים 'אדם' ניטה. הש' 'אדני שדה'. בכנענית-צידונית הריבוי של אדם הוא אדםם = אַדְמִים. – בְּלִיעֵל, גופו הוא בבליזם. תרגום ל-eršet) – (ארץ) ללא שיבה, כינוי לשאול. 'אדם (איש-) בליעל, הוא אדם הראוי לשאול?'. הש' שמורב כב, ה: 'אפסני משברי מות / נחלי בליעל יבעתני'. וההמשך: 'חבלי שאול סבני'. והוא כנראה המובן בתהלי' מא, ט: 'כל שנאי יתלחשו עלי: דבר בליעל יצוק בו / ואשר שכב לא יוסיף לקום'.

בשרך ושארך ה, יא (צירוף זה חי בספר ויקרא – 'שאר בשר' במובן קרוב).

מורי ומלמדי ה, יג.

קהל ועדה ה, יד (והש' במד' יד, ה. ור' 'עדה' על יד הפועל 'קהל', שמות לה,

א ובייחוד בס' במדבר בכמה מקומות, א, ח; טז, כ, ועוד).

מבורך – מבארך ה, טו.

מעין – פלגי מים ה, טז.

אילת אהבים ויעלת חן ה, יט.

אמרי פיד ד, ב; ה, ז; ו, ב; ז, כד; ח, ח (מחוץ לס' משלי רק עוד פעם בס'

דבר', פעמיים באיוב ופעמיים בס' תהלים).

התרפס (השורש עוד תהל' סח, לא, אך במובן שונה, כנראה).

רהב (בקל עוד ישע' ג, ה בתוכן שונה וכנראה גם במובן אחר).

אשנבי ז, ו (רק עוד שוש' ה, כח).

רבדתי – נפתי ז, טז (גם 'מרבדים', רק בקובץ א' ובשיר 'אשת חיל').

חטבות אטון מצרים ז, טז.

מר אַהֲלִים וקנמת ז, יז.

עלס (התעלס) ז, יח (אין עוד).

יום הכסא ז, כ.

עכס ז, כב (רק עוד ישע' ג, יח כתכשיט, עכסים).

חדרי מות ז, כז.

בית נתיבות ח, ב.

גידים (לשון נאה) ח, ו.

מפתח שפתי ח, ו (והש' לא, כו פיה פתחה בחכמה).

נפתל ועקש ח, ח.

נאה ונאח ח, יג.

עצה ותושיה ח, יד (כהקבלה גם ישע' כח, כט).

נסכתי ח, כג.

ארץ וחוצות ח, כו (איכה ב, כא: לארץ חוצות).

תהומות – מעצת ח, כד.

7א. השווה שמורב כב, ה: 'משברי מות / נחלי בליעל', וההמשך: חבלי שאול.

והוא, כנראה, המובן בתהלי' מא, ט: דבר בליעל יצוק בו ואשר שכב לא יוסיף לקום.

חוללתי ח, כה (הש' ישע' טו, א היוחל ארץ ביום אחד; ואל שרה תחוללכם – שם נא, ב; דבר' לב, יח ותשכח אל מחללך; איוב טו, ז ולפני גבעות חוללתי).
הרים וגבעות ח, כה.
אָמֶן ח, ל.
(על גפי) מרמי קרת ט, ג, יד ('גפי' – יחיד; 'בית' רק עוד ח, ג; טו, יד; איוב כט, ז).
פתיות ט, יז (אין עוד).

נרדפים בשני חלקי החרוז

ארח – מעגל – מעגלה – נתיבה.
אמר – דבר – חולל (אין עוד).
שרים ונדיבים – כל שפטי ארץ (תהל' קמח, יא 'שרים וכל שפטי ארץ').
פתע – פתאום (במד' ו, ט).
פחד – שואה
בנושף – בערב יום, באישון לילה ואפלה ט, ט.
צדק משפט ומישרים א, ג; ב, יט.
קצין שטר ומושל.
חכמה ומוסר א, ב, ז (ויש עוד 'אמת קנה... חכמה ומוסר ובינה', כג, כו).
דעת ומומה א, ד.
משל ומליצה א, י.
ארץ ימים ושנות חיים ושלום ג, ב.

II

הבעות מיוחדות רק לקובץ ב' (לפי סדר א"ב)

גֶרֶם יו, כב	אָבוֹס טו, יז
דֶּרֶךְ אוֹיֵל יב, ה	אוֹטֶם יז, כח
דֶּרֶךְ בּוֹגִידִים יג, ה	אוֹתָל כ, יד
דֶּרֶךְ לֹא טוֹב טו, כט	אוֹיֵל שִׁפְתִּים י, ח, י
דֶּרֶךְ עֶקֶשׁ כב, ה	אוֹנִים (רשעים) יא, ז
דֶּרֶךְ עֶצֶל טו, יט	אֶךְ לִמְחֹסוֹר יא, כד; יד, כג; כא,
דֶּרֶךְ רֶשַׁע טו, ט	ה; כב, טז
דְּבָרֵי פִי אִישׁ יו, ד (אמרי פי)	אֶשׁ צִרְבַּת טו, כד
הָוָה י, ג; יא, ו	אָכַף פִּיהו טו, כו
הִפְכַּךְ כֹּא, יד	יֶאֱנָה יב, כא
הִתְגַּלַּע (הריב) יו, יד; יח, א; כ,	אֶץ בְּרִגְלֵיו יט, כ
יג (אין יותר)	אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל טו, יט
שִׁמוּשׁ מִיּוֹחַד בְּהִתְפַּעֵל: מִתְכַּבֵּד –	אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל יט
יט, ט; מִתְעַשֵּׁר – יג, ז; מִתְרוֹשֵׁשׁ – שם;	בֹּאֵשׁ (מבאיש) יג, ה
מִתְלַהֲמִים – יח, ח; מִתְעַבֵּר – יד, טז	בֶּן מִבֵּישׁ י כה; יו, ב; יט, כו
זְמָה	בוֹטָה יב, יח
חֲדָרֵי בֶטֶן יח, ח; כ, כז, ל (נמצא	זָהָה יו, כב

מערכי לב טז, א
 משכת חדק טז, יט (מיכה ז, ד
 "טובם כחדק ישר ממסוכה")
 מצה יג, י...
 גרגן טז, כח; יח, ב.
 ניר יג, כו
 גר (רשעים) = אור (צדיקים) יג, ד
 סלף יא, ג; טז, ד. סלף יג, ו; יט, ג;
 כא, יב; כב, יג (זולתי זה עוד שמות
 כג, ח; דבר' טז, יט; איוב יב יט)
 עצב (עמל) יד, כג
 עצבת לב טז, יג
 עצה עינו טז, ל
 ערום (= חכם) יב, טז, כג; יג,
 טז; יד, ח טז, יח; כב, ג; כז, יב
 (והש' איוב: מפר מחשבות ערומים-ה,
 יב; ותבחר לשון ערומים-טז, ב)
 פלס טז יא
 פחה שפתים כ, יט
 צנים פחים כב, ה
 קר רוח יז, כה
 קריה יא, יא
 קרץ שפתיו טז, ל
 רוח גראה טז, יג...
 רמיה (עצלנות) יב, כט
 (רצע) ירוע יג, כ
 שוחה עמקה כב, יד; כג, כו
 שחר טוב יא, כו
 חונה יז, כא
 תחלת י, כח; יא, ז; יג, יב

גם כו, כב אבל הפתגם שוה ליה, ח)
 חנף יא, ט
 חצץ כ, יז
 (חפר) יחסיר יג, ה
 חיי בשרים יד, ל
 טמן ידו בצלחת יט, כד
 יד חרוצים י, ד; יב כט
 יד ליד יא, כא; טז ה (אין עוד)
 יש (כהתחלת פתגם) יא, כד; יב,
 יח; יג, ו, כא; יד, יב; טז, כג; יח,
 כד; כ, טז (שונה מזה השימוש בקובץ
 I, וכן בקובץ זה במקומות אחרים
 (יט, ח; כג, יח; כד, יד) (הש' עוד
 במד' ט, כ-כא ר"ש אשר יהיה הענין;
 עז' י, מד ר"ש מהם נשים; נחמ' ה,
 ב ר"ש אשר אמרים קהל' א, י ר"ש
 דבר שיאמר; ב, כא ר"ש יש אדם
 שעמלו-ט, טו ר"ש צדיק אבד בצדקו)
 יורא טז, כה
 כסה יב, טז, כג
 ילבט י, ח, י
 לקח מצות י, ח
 מקור חיים י, יא; יג, יד; יד, כז;
 טז, כב
 ממות - לשלילה יב, ב
 מחתה י, יד-טז, כט; יג, ג; יד,
 כח; יח, ג; כא, טז
 מקשי מות יג, יד
 מגורה ו, כד
 מלקוש טז, ה
 מצרף יג, ג

III

חכמות מיוחדות לקבצים ג-ד

חבל כג, לד (רק כאן)
 ראמות כד, ז (כנראה לא במובנו
 באיוב יח, יח, ויחז' כז, טז. ואם כך
 יחיד)
 פיד כד, כב (עוד פעמים באיוב)

קשט כב, כא (רק עוד תהלי' ס, ו)
 תאלף כב, כה
 לע כג, ב (רק כאן)
 חכללות עינים כג, כט (במובן טוב -
 ברא' מט)

IV

הבעות מיוחדות לקובץ ה'

הגו כה ד	נשך... תרביית כח, ח (רק עוד
אפניו כה, יא	רק' כה, לו, וע"פ האחרון ארבע
חלי כתם כח, יב	פעמים ביחוי)
שן רעה כה, יט	מָנון כט, כא (יחיד)
דליו כו, ז	מטר סוחף כח, ג
מרגמה כו, ח (יחיד במקרא)	מכתש כו, כב במובן מושאל רק
מתלהלה כו, יח (יחיד)	עוד שופ' טו, יט
משאון כו, כו (יחיד)	ריסות (יחיד)
דכיו (דך) כו, כח (יחיד)	עָלִי (יחיד)
נערתות כו, ה (יחיד)	נור כו, כד
סגיר כו, טו (יחיד)	[כבשים, עתודים, נערות - כו
נשקוה כו, י (נתפעל - אין עוד)	כו-כו]

 β הבעות משותפות

I

הבעות משותפות (או קרובות) לקובץ א' (פרקים א-ט) ולקובץ ב' (פרקים י-כב, טז)

- אזר ו, ח ~ י, ה.
 אויל א, יז; כב ~ קובץ ב', 13 פעם.
 אולת ה, כג קובץ ב' 16 פעם (גם קובץ ד' - כד, ט; קובץ ה' - כו, ד, ה, יא; כו, כב).
 איד א, כו כו; ו, טו ~ יז, ה (בהקשר אחר).
 איש חמס ג, לא ~ טז, כט (גם ב V).
 I איש און ו, יב.
 II איש חסד יא, יז (גם כ, ו, איש חסדו); איש בליעל טז, כו; איש תחנה כא, ל; איש רעים יח, כד; איש רשע כא, כט.
 III איש חמות כב, כד; איש מחסור כא, יז; איש מהיר במלאכתו טב, כט.
 IV איש עצל כד, ל.
 V איש חכם כו, יב; איש עשיר כח, יא; איש אמונות כח, כ; איש רע עין כח, כב; איש תוכחות כט, א; איש אהב חכמה - כט, ג; איש רשע כט, ו; איש חכם כט, ג; איש אץ בדבריו כט, כ; איש אף כט, כב.
 אישון (לילה) ז, ט ~ כ, כ (חשך).
 ארב לדם א, יא, יח ~ ארב דם יב, ו.
 ארח - דרך ב, ח, יג, כ; ד, יד, יח-ט; ט, טו; ~ יב, כח, טו, יט.
 ארחות) חיים ב, יט; ה, ו ~ טו, כד.
 ארחות ישר ב, יג ~ ארח ישרים טו, יט.
 ארחות משפט ב, ח ~ יב, כג.

ארח צדקה ח, כ ~ יב, כח.

[רק I ארח(ות) צדיקים ב, כ; ד, ית. ארח רשעים ד, יד; ט, טז].

- דרך / נתיבה I א, טו; ח, ב.

דרך איש ה, כא ~ כא, ב.

דרך רשעים ד, יט ~ יב, כו; טו, ט.

רק ב- II

רק ב- I דרך בינה ט, ו

דרך חסידים, טובים ב, ח, כ

דרך חכמה ד, יא (ג, יז)

דרך חשך ב, יג

דרכי נעם ג, יז

דרך רע ב, יב; ח, יג

דרך רעים ד, יד

נרדפים לארח - דרך:

I נתיבות ג, יז; ח, כ

מעגלות I ר' לעיל (a)

בינה, ר' חכמה.

בליעל I אדם בליעל ו, יב II איש בליעל טו, כו.

דעת, ר' נרדפי חכמה.

זרה ב, טז; ה, ג ~ כא, יד (זרות).

חוץ - רחובות I ז, יב (בזרה) ~ II כב, יג (בעצל).

חדר, חדרי מות ז, כו. II חדרי בטן ית, ח; כ, כו, ל.

חידה

חיים

עץ חיים ג, יח ~ יא, ל; יג, יב; טו, ד.

ארח חיים ב, יט; ה, ט ~ טו, כד.

I דרך חיים ו, טו

II מקור חיים י, יא; יג, יד; יד, כו; טו, כב (ר' תהלי לו, י) תוצאות חיים

ד, כג.

חכם ו, ט; ח, לג (נוכח); ט, ט, יב (עבר) ~ יג, כ; יט, כ; א, כא, יא.

חכמה א, ז; ב, ב, ו; ג, יג, יט; ד, ה, ז, יא ~ טו, לג ית, ד.

ה, א; ח, א, יב.

I חכמות א, כ ט, א.

נרדפי חכמה:

בינה א ב ז ~ יב, א; טו, לב - לג; טז, יט; כ, כו.

תבונה ב, ו; ג, ט... ~ י, כג; יח, ב; כא, ל.

מוסר א, ב, ז ~ טו, לב; יט, כו (ר' גם 'צירופים').

פרע מוסר ח, לג ~ טו, לב.

מוסר - תוכחה I (II תוכחת) ג, יא ~ יב, א (מוסר דעת - תוכחת), טו, לב.

תוכחה א, כג, כה, ל.

תוכחת ה, יב ~ יב, א; יג, יח; טו, לא-לב.

לקח ד, ב; ז, א ~ טו, כא (מחוץ לסי משלי: דבר' לב, ב; ישע' כט, כד)

יוסף לקח א, ה; ט, ט; ~ טו, כא, כג.
 ערמה (במובן חיובי) I ר' לעיל (a)
 ב-II יש מובן חיובי ל ערום (יג, טו; יד, טו, יח) כשם וגם לפועל (יט, כה; כא, יא).
 תושיה ב, ז; ג, כא; ח, יד; יח, א.
 תורה א, ח; ג, א, ד, ב, כה ~ יג, יד (ועוד, 10 פעמים).
 - ב I התורה היא תורת אב (ומורה?) ואם ב II תורת חכם מצוה ג א ו כ, כג ~ י, ח; יג, יג; יט, טו, טו.
 מזומה I (במובן חיובי) (a)
 II (גם III) במובן שלילי (יב, ב; יד, יז) ור' לעיל (a)
 עצה הרבה ב-I ~ יט, כ.
 דעת הרבה ב-I ~ יט, כו.
 תחבולות א, ה (לטובה) ~ יא, יד; יב, ה (לטובה); כ, יח (ברשעים).
 צירופים בחכמה ומוסר:
 קנה חכמה, קנה בינה ד, ה, ז ~ יז, טו קנה דעת יח, טו.
 חכמה - תבונה - עצה כא, ל.
 מוסר - דעת - תוכחה יב, א.
 מוסר - תוכחת א, ז; ג, יא, יג, יח; טו, ה, ו, לב.
 חסד ואמת ג, ג ~ יד, כב; טו ו; כ, כה.
 מוסר אב א, ח; ד, א ~ יב, א; טו, ה.
 מוסר ה' ג, יא, רק I.
 מצות אב ו, כ, רק I.
 תורת אם א, ח, ו, כ, רק I.
 לקחת מוסר ח, י (I) ~ לקחת מצות י, ח (II).
 פרע מוסר ח, לג; טו, לב.
 חן מצא חן ג, כד; יג, טו; יד, כו.
 נתן חן ג, ד (I).
 חסר לב ו, לב; ז, ז; ט, ד, טו ~ י, יג, כא; יב, יב; יא, טו, כא; יז, יח (עוד IV כד, ל. אין עוד).
 חרש רעה (יחיד וריבוי) ג, כט ו, יד ~ יב, כ; יד, כד.
 חרש טוב יד, כב.
 חרש מחשבות און ו, יח.
 יסית - עד ו, יט (-שקר) יב, יז; יד, ה, כה; יט, ה, ט (-שקרים, כזבים).
 יראת ה' א, ו; ב, ה ~ יד, כו, כז; טו, טו, לג; טו, ו; יט, כג; כב, ד.
 יקר מפנינים ג, טו; ח, יא (טובה מ-) ~ כ, טו; כב, א.
 (כח) יכונו דרכיך ד, כ; ~ טו, ד (ויכונו מחשבותיך)
 כסיל I - 4 פעמים; II (30 פעם); גם III כג, ט; גם V.
 כסף - חרוץ ג, יד, ח, י, יט ~ יב, כג, טו, טו.
 (לוח) גלוח ב, טו; ג, לב ~ יד, ב (נמצא עוד מכל המקרא בישע' ל, יב ותבטח בעשק וגלוח, אולי ע"פ משלי ג, יב: ותועבת ה' גלוח).
 לזות שפתים ד, כב.

מדון ל, יד ~ טו, כה; יז, יד; כב, ו.
 מד(ו)נים ו, יד יט ~ י, יב; יח, יח, יט; יט, יג (מדינים); כא, ט, יט (מדונים)
 כג, כט; כה, כד; כו, כא; כז, טו (גם V).
 מרפא ד, כב; ו, טו ~ יב, יח; יג, יז; יד, ל; טו, ד; טז, כד, ד, כב חיים-
 מרפא; טו, ד מרפא לשון עץ חיים; גם V (כט, א).
 מרים קלון ג, לה ~ מרים אולת יד, כט.
 נסח ב, כב ~ טו, כה.
 נצר - צפן רגיל בשניהם.
 לא יוקה ו, כט ~ יא, כא; טז, ה; יז, ב; יט, ה, ט (גם פעם ב-V).
 העז ז, יג (-פנים) ~ כא, כט (בפנים).
 עטרת - תפארת ד, ט ~ טז, לא.
 ערב - תקע ו, א ~ יז, יח.
 פח ז, כג ~ כב, ד.
 פיק (= מצא) ג, יג (פיק תכונה) / הפיק רצון מה' - ח, לה ~ יב, ב; יח, כב.

פרי

מפרי דרכם ישבעו א, לא.
 מפרי פי איש ישבע טוב יב, יד; יג ב.
 פתי 7 פעמים; II 5 פעמים (פעם V כו, יב; עוד פעם - יחז' מה, כ; 1-3 פעמים
 בס' תהלים).

צדק א, ג; ב, ט; ח, טו ~ יב, יז; טו, יג (גם V כה, ה).
 צדק ומשפט א, ב; ב, ט ~ צדקה ומשפט ח, כ; כ, כח (כמו ב-I גם הושע ב, כא; תהל'
 עב, ב (ב-קט גם צדק - והוא הרוב, גם צדקה כמו ב-II הרבה בברא', תהל', ירמ').

(גדרפים מקבילים ל'צדיק', ר' בסוף פרק זה).

קלון ג, לה; ו, לג; ט, ז ~ יא, ב, טו; יח א.
 קרץ (בעניו) ו, יג ~ י, ו; יג, יח; כג, י; (בשפתיו) טו, ל.
 קרת ח, ג; ט, ג ~ יא, יא.

ראשית א, ז; ו, יד; ~ יז, יד.

רפאים ב, יח; ט, יח ~ כא, טו.

שכל טוב ג, ד ~ יג, טו.

שכן ארץ ב, כא ~ י, ל.

שלח מדנים ו, יד, יט ~ שלח מדון טו, כה.

תהפכות ב, יב, יד ~ י, לא, לב.

תחבולות, ר' גרדפי חכמה.

תמים (-ים) א, יב; ב, כא ~ יא, ג, ד. (גם V).

תועבת ה' ג, לב ~ יא, כ; יב, כב; טו, ח, ט, כ; טז, ה; יז, טו; כ, י, יג.

טוב(ים) - צדיק(ים) ב, כ ~ (יב, ב טוב - איש מזומת); יג, כב, והש' יב, יג-יד;
 יא, כג (תאות צדיקים אך טוב; שם, כז (טוב - דורש רעה) וכח (צדיקים).

ישרים - תמימים ב, כא ~ יא, ה-ו (ב-ה גם תמים - תישר).

צדיקים-ישרים ב, כ-כא ~ יא, ט-א; יב, ה-ו.

רשעים - בוגדים ב, כב ~ יא, ו.

II

בין קובץ א' לקבצים ג-ד

ו, י-א = כד, לג-לד. ר' לקמן IV.
 כל המשלים הם בפנייה ישרה "אני-אתה" (פרט אולי לכד, כג-כו).
 (בני) - חכם ו, ו (ראה... וחכם) ~ כג, טו (אם חכם לבך), יט (שמע-וחכם).
 'בני' (ם) רגיל בשניהם.
 אב - אם ד, ב (במדבר בעדו) ~ כג, כב, כה (בנוכח).
 מוסר - (ל)דעת ד, ב ~ כג, יב.
 חכמה - תבונה - דעת ה, א-ב ~ כד, ג-ד.
 חכמה - מוסר - בינה א, ב; (ד, א מוסר - בינה; ד, ה, ז - חכמה - בינה) ~ כג, כג.
 אחרית ה, יב ~ כג, יח; כד, יח.
 הון יקר א, יג ~ כד, ד.
 יראת ה א, ז, כט; ב, ה; (ג, ז); ~ כג, יז.
 זונה - נכריה ב, טז; ה, ג, כ; ו, כד-כה ~ כג, כז.
 ערב - תקע ו, יא ~ כב, כו (גם II).
 מועצות א, לא ~ כב, כ.
 לחם (= אכל) ד, יז; ט, ו ~ כג, א.
 משרים ב, י; ח, ו ~ כג, טז.
 הגה - שפתים (רות) ח, ז ~ כד, ח.

III

בין קובץ א' לקובץ ה'

מרפא ד, כב; ו, טו ~ כט, א = ו, טו (פ־תע ישבר ואין מרפא).
 לא ינקה ו, כט ~ כח, כט (גם II).
 מדונים ו, יד ~ כו, יב; כז, טו (גם II).
 (הדוגמאות הבאות, לפי סדר פרקי V)
 בארך אפים יִפְתַּח קצין - כה, טו ~ אשר אין לה קצין שטר ומשל - ו, ז.
 כי נחלים אתה חתה על ראשו - כה, כב ~ היחתה איש אש בחקו ו, ה.
 פחם לגחלים ועצים לאש - כו, כא ~ אפיהלך איש על גחלים ורגליו לא תכרינהו, כח.
 רוח צפון תחולל גשם (תמנע!) - כו, כג ~ באין תהומות חוללתי (= נגזרתי - ו, ג, כה (באין גבעות חוללתי)).
 נפש שבעה תבון נִפְתַּח - כז, ז ~ כי נפת תטפנה שפתי זרה - ה, יג.
 כצפור נודדת מקנה - כז, ח ~ כמהר צפור אל פח - ז, כג.
 ובית אחיך אל תבוא ביום אידך - כז, י ~ גם אני באידכם אשחק - א, כה.
 תמימים (= ישרים) ינחלו טוב - כח, י ~ ותמימים (= שלמים) כיורדי בור - א, יב.
 ומעלים עיניו רב מארות - כח, כז ~ מארת ה' בבית רשע - ג, לג.
 ושמר תורה אשרהו - כט, יח ~ אשרי אדם מצא חכמה - ג, יג.

IV

בין קובץ ב' לקבצים ג-ד

בעל מזמות - כז, ח ~ איש מזמות - יב, ב; יד, יז (הש' גם כז, ט).
 טוב עין כב, ט (II) ~ רע-עין - כג, ו (III); גם כח, כב (V).

V

בין קובץ ב' לקובץ ה'

איש בצרוף שם תארי
 איש חמה טו, ח " אמונים כ, ו
 איש אף (.. בעל חמה) כט, כב " חכמה כט, יב
 " בליעל טז, כז " רע כט, ו
 " חכם טז, יד " תוכחות כט, א
 " חמס טז, כט " תככים כט, יג
 (אשת-) מדנים כא, יט " אץ-בדבריו כט, כ
 אשת חן יג, טו (אשת-) מדנים כה, כד
 איד יז, ה (שמח לאיד) ~ כו, י (ביום אידך).
 אץ יט, ב (ואץ ברגליו) ~ כח, כ (ואץ להעשיר); כט, (איש אץ בדבריו).
 ארך-אפים יד, כט (ארך אפים) ~ כה, טז (בארך-אפים).
 אולת 16 פעם ~ 5 פעמים.
 אויל 13 פעם ~ 4 פעמים.
 דשן (כשבח) יג, ד ~ כח, כה.
 חסד (במובן שלילי) יד, לד (חסד לאומים) ~ כה, י (סן יחסדך).
 חונן דל-(ים) יט, ז ~ כח, ח.
 חסן טו, ו ~ כו, כט.
 חדרי בטן בפתנם המשותף יח, ח = כו, כב.
 כסיל 30 פעם ~ 14 פעם.
 כרה ז, כז (רעה) ~ כו כז (שחת)
 מוקש יב, יג ~ כט, ט.
 משכית יח, יא ~ כה, יא.
 מדונים כא, ט יט ~ כה, כד (בפתגמים משותפים) [ר' לעיל]; כו, כא (איש מדונים).
 (גרה) מדון טו, יח; כח, כה; כט, יב ~
 נום זהב (כדמוי) יא, כב ~ כה, יב.
 לא ינקה יא, כא = טז, ה; יז, ה, ט ~ כח, כ (גם I ו, כט).
 נרגן טז, כח; יח, ח ~ כו, ה.
 נדיב יט, ו ~ כה, ז.
 מתעבר יד, טז ~ כו, יז.
 עצל 8 פעמים ~ 3 פעמים.
 עקש-נעקש-דרכים י, ט ~ כח, ו, יח.
 כי ערב זר יא, טו; כ, כז ~ כו, יג.
 פרע יג, יח; טו, כב (פרע מוסר) ~ כט, יח.
 כי בצדקה יכון כסאו, טז, יב ~ ויכון בצדק כסאו, כב, ה.
 ציר אמונים יג, יז ~ ציר נאמן, כה, יג.
 דף יא, יט (רעה); יב; יא (רקים); טו, ט (צדקה); יט, ז (אמרים) ~ כח, יט (רקים).

רעה יג, כ (כסילים) ~ כח, ז (זוללים); כט, ג (זונות).
השיב חימה, אף טו, א (ישיב חימה... יעלה אף) ~ כט, ח (ישיבו אף).
שפל רוח טו, יט ~ כט, כג.
תמך כבוד יג, טו ~ כט, כג.
שאל ואבדון טו, יא ~ כו, כ.
(שנב) יא; (ושנב) ~ כט, כה (ישנב).
תוכחת יב, א; יג, יח; טו; לא-לב ~ כו, ה; כט, טו.
צדיק-רשע II י, טו, כד, כה; יא, ה, לא; יב, יב; יד, לב; טו (ט); יז, טו; יח, ה; כא, יב, יט. V כה, כו; כח, א; כט, ב, ז, טז, כו; כח, א, יב.
תמימים יא, ה, כ ~ כח, י.

VI

בין קובץ ה' לג' (הפכים!)

חזית איש אף בדבריו כט, כ,
חזית איש מהיר במלאכתו כב, כט.

(γ) מחרוזות חוזרות

I בתוך קובץ ב'

- a. שווים ד, יב { יש דרך ישר לפני איש ואחריה דרכי מות.
טז, כה
- b. כמעט שווים (א) י, א בן חכם ישמח אב ובן כסיל תוגת אמו; טו, כ בן חכם
ישמח אב וכסיל אדם בוחה אמו.
- (ב) טו, ב כל דרכי איש זך בעיניו ותכן רוחות ה'; כא, ב כל
דרך איש ישר בעיניו ותכן לבות ה'.
- (ג) יט, ה עד שקרים לא ינקה ויפיה כזבים לא ימלט; יט, ט עד
שקרים לא ינקה ויפיה כזבים יאבד.
- (ד) יב, ב לא יועילו אצרות רשע וצדקה תציל ממות; יא, ד לא
יועיל הון עברה וצדקה תציל ממות.
- (ה) יט, כה לץ תכה ופתי יערם והוכיח לנבון יבין דעת; כא, יא
בענש לץ יחכם פתי ובהשכיל לחכם יקח דעת.
- (ו) כא, ט טוב לשבת על פנת גג מאשת מדונים ובית חבר =
כה, כד; כא, יט טוב שבת בארץ מדבר מאשת מדונים וכעס.
- (ז) יג, יד תורת חכם מקור חיים לסור ממוקשי מות; יד, כו יראת
ה' מקור חיים לסור ממוקשי מות.
- c. קרובים (ח) י, ד רש עשה כף רמיה ויד חרוצים תעשיר; יב, כד; יד
חרוצים תמשל ורמיה תהיה למס.
- (ט) יד, כ גם לרעהו ישנא רש ואהבי עשיר רבים; יט, ד הון יוסיף
רעים רבים ודל מרעהו יפרד.
- (י) י, וי ברכות לראש צדיק ופי רשעים יכסה חמס; י, יא^b מקור
חיים פי צדיק ופי רשעים יכסה חמס.

(יא) כ, ו אבן ואבן איפה ואיפה תועבת ה' גם שניהם; כ, כן תועבת ה' אבן ואבן ומאוני מרמה לא טוב.

(יב) טז, יח לפני שבר גאון ולפני כשלון גבה רוח (משלים = מ' לקמן); יח, יב לפני שבר יגבה לב איש ולפני כבוד ענוה (גיודי = ג' לקמן). (יג) י, טו הון עשיר קרית עזו מחתת דלים רישם (ג'); יח, יא הון עשיר קרית עזו וכחומה נשגבה במשכתו (מ'). (יד) י, ח חכם לב יקח מצות ואויל שפתים ילבט (ג'); י, י קרץ עין יתן עצבת ואויל שפתים ילבט (מ').

d. מנוגדים

(טו) י, כז יראת ה' תוסיף ימים ושנו תרשעים תקצרנה (ג'); יט, כג יראת ה' לחיים ושבע ילין בל-יפקד רע (מ').

(טז) יא, יג הולך רכיל מגלה סוד ונאמן רוח מכסה דבר (ג'); כ, יט גולה סוד הולך רכיל ולפוחה שפתיו לא תתערב (מ').

קרוב

(יז) יא, יד (1) באין תחבולות יפל עם ותשועה ברב יועץ (ג'); יט, כז (2) הפר מחשבות באין סוד (עצה) וברוב יועצים תקום (ג');

כ, כ (3) מחשבות בעצה תכון ובתחבולות עשה מלחמה. (יח) יא, כא יד ליד לא ינקה חרע צדיקים נמלט (ג') טז, ה;

תועבת ה' כל גבה לב יד ליד לא ינקה (מ'). (יט) יב, יד מפרי פי איש ישבע טוב וגמול אדם ישוב לו (מ');

יג, ב מפרי פי איש יאכל טוב ונפש בוגדים חמס (ג'). (כ) יד, לא עשק דל חרף עשהו ומכבדו חונן אביון (ג'); יג, ה

לעג לרש חרף עשהו שמח לאיד לא ינקה (מ'). (כא) טז, לג יראת ה' מוסר חכמה ולפני כבוד ענוה (מ'); יח, יב

לפני שבר יגבה לב איש ולפני כבוד ענוה (ג'). (כב) יט, יב נהם ככפיר ועף מלך וכטל על עשב רצונו (ג');

כ, ב נהם ככפיר אימת מלך מתעברו חוטא נפשו (מ'). (כג) יא, טז רע ירוע כי ערב זר ושנא תקעים בטח; יז, יח אדם

קרוב בעניין

חסר לב תקע כף ערב ערבה לפני רעהו; כ, טז לקח בגדו כי ערב זר ובעד נכריה חבלהו.

II. בתוך קובץ ה'

(א) כו, יב ראית איש חכם בעיניו תקוה לכסיל ממנו כט, כ חזית איש אץ בדבריו תקוה לכסיל ממנו.

(ב) כח, יב בעלץ צדיקים רבה תפארת ובקום רשעים יחפש אדם כח, כח בקום רשעים יסתר אדם בעלץ צדיקים רבה תפארת.

III. בין קבץ ב' לה'

a. שוים (א) יח, ח { דברי נרגן כמתלהמים והם ירדו חדרי בטן.
כו, כב

(ב) כ, כז; יג [ל]קח בגדו כי ערב זר וביד נכריה חבלהו.

(ג) כא, ט; כה, כד טוב [ל]שבת על פנת גג מאשת מדונים ובית חבר.

(ד) כב, ג ערום ראה רע ויסתר (קרי נסתר) פתיים עברו נענשו; כז, יב ערום ראה רע נסתר פתאים עברו נענשו.

b. כמעט שורים:

(ה) יט, כח טמן עצל ידו בצלחת גם אל פיהו לא ישיבנה; כז, טו טמן עצל ידו בצלחת נלאה להשיבה אל פיו.

(ו) יב, יא עבד אדמתו ישבע לחם ומרדף ריקים חסר לב; כח, יט עבד אדמתו ישבע לחם ומרדף ריקים ישבע ריש (עיבוד של II).

(ז) כב, ב עשיר ורש נפגשו עשה כלם ה'; כט, יג עשיר ואיש-תככים נפגשו מאיר עיני שניהם ה'.

(ח) יט, א טוב רש הולך בתמו מעקש שפתיו והוא כסיל; כח, ו טוב רש הולך בתמו מעקש דרכים והוא עשיר [עיבוד של II].

(ט) טז, יב תועבת מלכים עשות רשע כי בצדקה יכון כסאו; כה, ה הגו רשע לפני מלך ויכון בצדק כסאו.

(י) כב, יג אמר עצל ארי בחוץ בתוך רחבות ארצו (מ'); כז, יג אמר עצל שחל בדרך ארי בין הרחובות (ג'). (הרחבה של הדלת ב-II).

(יא) יג, ג מצרף לכסף וכור לזהב ובחן לבוה; כז, כא מצרף לכסף וכור לזהב ואיש לפי מהללו (פישוט!).

(יב) טז, יח איש חמה יגרה מדון וארך אפים ישקט ריב (ג'); כט, כב איש אף יגרה מדון ובעל חמה רב פשע (מ').

(יג) יט, יג הוות לאביו בן כסיל ודלף טרד מדיני אשה (ג'); כז, טו דלף טרד ביום סגריר ואשת מדינים נשתוה (מ') (הרחבה מן יט, יג).

(יד) י, ט הולך בתם ילך בטח ועקש דרכים יודע; כח, יח הולך תמים יושע ונעקש דרכים יפול באחת.

(טו) טז, יח איש חמה יגרה מדון וארך אפים ישקט ריב; כח, כה רחב נפש יגרה מדון ובוטח אל ה' ידשן יג, ד מתאוה ואין נפשו עצל ונפש חרצים תדשן.

(טז) יח, ט גם מתרפה במלאכתו אח הוא לבעל משחית; כח, כד גזול אביו ואמו / ואמר אין פשע / חבר הוא לבעל משחית.

IV

בין קובץ א' לד'

ו, י-יא מעט שנות מעט תנומות מעט חבק ידיים לשכב ובא כמהלך ראשך ומחסרך כאיש מגן; כד, לג-לד מעט שנות מעט תנומות מעט חבק ידיים לשכב ובא מתהלך רישך ומחסריך כאיש מגן.

V

בין קובץ ג-ד לב'

(א) (ב') כ, יח מחשבה בעצה תכון ובתחבלות עשה מלחמה

(ג) כד, ו כי בתחבלות תעשה לך מלחמה ותשועה ברוב יועץ

(ב) יא, יד באין תחבלות יפל עם ותשועה ברוב יועץ

(ב) (ב) יג, ט אור צדיקים ישמח גר רשעים ידעך; כד, ככ כי לא תהיה אחרית לרע גר רשעים ידעך.

(ג) כב, יד שוחה עמקה פי זרות ועום ה' יפול שם כה, כז; כי שוחה עמקה חנה ובאר צרה נכריה.

VI

חזרות בתוך קובץ ג'

1. כב, כח: אל תסג גבול עולם אשר עשו אבתיך; כג, יא אל תסג גבול עולם ובשרי יתומים אל תבא.
2. כג, ג: אל תתאו למטעמותיו והוא לחם כזבים; כג, ו: אל תלחם את-לחם רע עין ואל תתאו למטעמותיו.
3. כב, כב אל תגול דל... (כג) כי ה' יריב ריבם; כג, י אל תסג גבול עולם... (יא) כי גאלם חזק הוא, הוא יריב את ריבם.

מסקנות

לאחר שערכנו לעינינו הצד השווה והשונה באוצר הלשון והמליצה של הקבצים השונים ובייחוד של הקבצים המיוחדים בכותרות שבראשן, לשלמה, נוכל כעת לסכם מה שעלה לנו מההשוואה הכוללת ולהסיק מסקנות בעקב הסיכומים.

ניתן לומר: יש לכל קובץ אוצר מלים מיוחד לו. עם זה יש לכל קובץ שיתוף עם קובץ או קבצים מסוימים אחרים. אלא ששיתוף זה גופו אינו שווה בכל מקום, ולא תמיד נתון לאותו ביאור:

א. קיים קשר מסוים ואף ניכר בין קובץ א' לקבצים ג-ד. אך קשר זה יש להסביר מן הרקע המשותף לשניהם בבית-הספר. ממנו הפנייה המשותפת בשניהם בלשון נוכח, השימוש במילה 'בני', ההזכרה של אב-אם, והצירופים מלשון החכמה: חכמה - תבונה - דעת; חכמה - מוסר - בינה; האזהרות בעניין הזונה-הנכריה; תקע - ערב; הדיבור של משרים, מועצות, ואחרית, השמירה על הון (יקר). הטפה אחת אף חוזרת בשניהם (ו, י-יא - כד, לג-לד). מפליא לעומת א' היא האזהרה החוזרת בג' בענין סביאת יין (כג, כ-כא; כט-לה). שאינה כלל בא'. האם הגיל כאן שונה? (לפיכך לא ידובר בו גם בא'). או יש בזה גילויי תקופה מאוחרת עם תוספת השפעה מן החוץ? ולא דבר ריק, שזו בעצם אזהרת למואל למלך (לא, א-ט)?

ב. חשוב מזה הנגלה לנו מההשוואה בין שני הקבצים הראשונים. קובץ ב' נבדל בכל תכונותיו מא', ומכמה פנים. ב' הוא אוסף של פתגמים, ואילו א' - של תוכחות והטפות. בא' פונה המורה (או: האב) לנער; ב-ב' הפנייה היא לאיש המבוגר. ב-א' מפתה האישה הזרה את הנער ופיתוייה הוא המכשול העיקרי

בפני השומע, והיא הנושא החשוב בהטפת החכמה (ב) ובמצוות אב ואם (ו, כ-לה), והמורה (ז), המזהיר הזהר ושנה בפני פיתוייה. כנגד זה בב' מדובר כל הזמן באנשים מבוגרים ונשואים ובנשים נשואות, בנשים שונות, טובות (יח, כב) או רעות (יט, יד), בעלות חן (יא, טז), או סרות טעם (שם, כב), נשות היל (יב, ד) וחכמות, או אוילות (יד, א) וכעסניות (כא, יט), אך המדובר הוא תמיד באשה נשואה בבית. ב-א' נזכרים שלמים בפי האישה כנדר איש; ב-ב' מדובר (כדרך הנבואה וס' תהלים) על העדפת הצדקה על הזבח (כא, ג, כג). ב-א' אין דבר על המושל (י-בי מלכים ימלוכו, - ח, יד - היא התפארות בפי 'החכמה' האישית); ב-ב' הובע יחס למלך, והמלך נערך לפי מעשיו. בא' לא ידובר בשתיית יין (ש-תו יין מסכתי - היא מליצה בפי החכמה. היין נזכר פה לשבח); בב' מנגים שותה היין (כ, א). בא' תורה ו-מצוה הן של אב ואם, בב' - סתמיות. ההטפה בא' היא קודם כול הטפה לילך בדרך החכמה; בב' - באורחות צדקה. בא' החכמה מאוישת, כיסוד קוסמי מלפני הבריאה, והיא מטיפה ומדברת ב-ראש הומיות כמוכיח; בב' - החכמה היא אובייקט, שאדם שואף להשיגו.

וכך הדבר בתיאור החברה:

החברה של א' היא חברה של גדולים ו-בני טובים (גם במובן המודרני). קיימים בתי ספר, ומורים מרביצים תורה, מליצות וחידות. האנשים נושאים כל מיני תכשיטים (ליות חן ו-עטרות לראשם ו-ענקים לצוואריהם). יש סחר וקניינים ומדובר תמיד בעיר, אשר בה חוצות ורחובות. בעלים יוצאים למרחקים, לרגל מסחרם, לשבועות שלמים, וחוזרים רק לימות חג. ההמשלה היא במלכים, רוזנים, נדיבים, שרים ונגידים ובקצין שוטר ומושל. מדובר על הקרת ועל ראש הומיות (על גפי מרומי קרת), על שצרים ופתחים. מדברים בשולחן מעדנים שנוסכים בו יין, על נדרי שלמים, על מרבדים ומיטות רפודות בבית ונעזרות משרתות יוצאות בפקודות. המיטות - נפים אותן בכל מיני בשמים (מור, אהלים וקמון) המובאים ממרחקי עולם. כמשפט, וכלוואי לחיי רווחה - יש נשים מפתות בקרן פינה ונערים הוללים מתאגדים לאגודות שודדים מרוב בטלה, כדי ללססם סוחרים עוברי דרך ולהתחלק בשלל. כללו של דבר: זו חברה של רמי מעלה; חברת מלכים ושרים בעיר מפוארת, עשירה. ההפך מזה בקובץ ב'. כאן אנו מצויים בתוככי עם עובד אדמתו ואוהב אדמתו. האיש מעבד את הקרקע (יב, יא), הוא ובניו (י, ה), יש שעבד עוזר על ידו (יב, ט) ועמו אלפים ושור (יד, ד). הוא אוסם תבואתו (ה, ה), ובבוא שנת בצורת הוא משביר מברו גם לאחרים (יא, כו). הבית מתנחל מאב לבן (יט, יד). המשלים, אף הם נמשלים במראות הבריאה והחקלאות, בעב וטל, (טז, טז; יט, ב) במשוכה (טז, יט), בסכר מים (יז, יד). יש אזהרה נגד אבן ואבן, איפה ואיפה מאוני שקר

(כה, י, כג), דבר רגיל במרמ כלשהו. בקניין מקומי ידובר גם בדימוי הציורי: ירע רע יאמר הקונה (כ, יד). במסחר גדול לא ידובר כלל.

קיים גם הבדל-מה בשימושי לשון ובמשמעותיהן. ב'ב' ובה' יאמר תמיד 'תוכחת'; בא' יש רק פעם 'תוכחת'; והרוב הוא 'תוכחה'. בא' 'מזמה' היא תכונה חיובית (דעת ומזמה!); ב'ב' היא מידה שלילית (הש' לעיל a, בתחילת 'הפרק'). א' כותב לרוב 'צדק', או: 'צדק ומשפט'; ב - 'צדקה ומשפט'.

למרות כל זה - כפי שראינו בטבלה הסינופטית - יש שיתוף רב בלשון ובמליצה ובצירופי המלים, אם כי ב-'ב' המלים הנרדפות מקבילות בשני חלקי החרוז, ואילו בא' הן נמשכות. רב השווי בלשונות של חכמה [בינה, תבונה, קנה בינה (א'), קנה דעת (ב'), פתי, אויל, כסיל, שכל טוב, לקח (ייוסף לקח), תחבולות, חסר-לב, עצה], ובייחוד של מוסר (ארחות-משפט, ארחות צדקה, ארח צדיקים, ארחות יושר (ישרים), דרך איש, דרך רשעים; תורה, מצוה, מוסר, תוכחה, חסד ואמת, גלוי, רשע, תועבת ה', יראת ה', לא ינקה); הדגשת החיים בצירופים מליציים (עץ חיים, ארח חיים) והדימויים ה'עשירים' (כסף חרוץ, עטרת תפארת, יקר מפנינים). שלא כלשון הקדומה (הש' שמ' כא, יד יוכי יויד איש על רעהו להרגו בערמה-), יש ל'ערמה' בא' מובן חיובי, וכך ב'ב' במלה 'ערום' (במובן פקח), ובפועל 'הערים'. בכלל הדברים, הרי המליצה המשותפת לא' וב' מרובה בשיעור גדול על הייחוד הלשוני של כל קובץ לעצמו.

לעומת השווי הרב של ב' וא', עומד היעדר הייחס בין א' לה'. הדימוי בין ב' לה' גלוי לעין. שניהם קובצי-פתגמים, ובכל קובץ יש חלוקה דומה לשתי מחלקות: אחת של פתגמים ניגודיים (י-טו; כח-כט), ואחת של פתגמים משלימים ונרדפים (רוב טז-כב; רוב כה-כו) הפתגמים כמעט-תמיד לא אישיים. יש מלים מיוחדות במובנן המצויות רק בשניים אלה: רק בשניים אלה בא 'חסד' במובן שלילי (יד, לד: יחסד לאומים חטאת; כה, כו - פן יחסדך שומע); וכך משותפת לשניהם הצורה 'תוכחת' וביטויים כגון: נרגן, חדרי בטן, פרע (מוסר), אץ, רעה (במובן מנהיג כסילים, זוללים), רדף, חונן דלים, ארך אפים, שפל רוח, איש חמה (אף בעל חמה), בליעל (אדם, איש-), ישיב חמה (אף), יגרה מדון, ציר אמונים (נאמן, איש אמונות), תמך סוד; הפעל 'השגב', כורה; המלים: חסן, מוקש, משכית; הדימויים ל'גום זהב', לחומץ; המליצה: בצדק(ה) יכון כסאו, וכו'. ומעל הכול: הפתגמים הרבים המשותפים בכל חלקיהם, או במחציותיהם (כ-18 במספר) לשני קבצים אלו בלבד. כמו במקרה הקודם, אף בזה, מרובה בה' המשותף לב', מאשר הייחוד בו. כמה דוגמאות בה' עשויות להראות שבה' יש עיבוד של מחרוזת שמצוייה בב', אם לצד הפשוט, אם לצורך ההקבלה המדויקת (א' - יט, א, טוב רש הולך בתמו מעקש שפתיו והוא כסיל; ה' -

כה, ו, טוב רש הולך בתמו מעקש דרכים והוא עשיר; דומה לזה יב, יא, עבד אדמתו ישבע לחם ומרדף ריקים חסר לב (ב') כנגד כה, יט, עבד אדמתו ישבע לחם ומרדף ריקים ישבע ריש). בייט, יג נשמר בסוגר הפתגם היסודי; בכ"ז, טו (ה') הורחב הפתגם היסודי לחרוז שלם.

גם החברה בה' היא מעין החברה בב'. החכם מאיץ באיש לדאוג לצאן ולעדרים, כי מהם גם לבוש גם מחיר שדה, מהם גם חלב עוים, ומהם מחיה נמצאת לכל בני הבית (כו, כג-כז). משובח עובד האדמה – הוא שבע לחם (כח, יט), ואין תועלת להיות אץ להעשיר (כ). מרובים – ואולי עוד יותר מאשר בב' הדימויים במראות טבע: בנשיאים ורוח וגשם (כה, יד), בצנת שלג ביום קציר (כה, יג) ברוח צפון (שם, כג), מים קרים (שם, כה), מעין (נרפש) ומקור (משחת) (שם, כו), בדלף טרד, ביום סגריר (כו, טו); בשימוש בכלי ברזל, במכתש ועלי (כו, כב). הלחם והמים הם הדברים הראשונים (שפוגשים בם אוהב ואויב שנוהגים בו כבאוהב – כה, כא). יומשל כמה פעמים בדבש (כה, טז, כז); ומהחי בטבע: בצפור דרור (כו, ב; כז, ח), בסוס וחמור (כו, ג), בכלב. וכן באבן וחול (כו, ג).

לעומת כל זה קיים שוני בדרך בנית הצלע. החרוז בב' הוא לעולם שני. בה' – גם הוא לרוב שני, אבל שוב אין הוא יחיד; הוא פעמים גם שלשי (כגון: כה, ח; כה, כ); גם רבעי (כה, ט-י), גם חמשי (כה, כא-כא, כה, ו). שוב אין הוא או נרדף (ומשלים) וניגודי בלבד, כמו בב'. יש שבחרו הראשון באה האזהרה והנימוקים בשניים הבאים (כה, ח); יש ששני משלים באים בשני החרוזים הראשונים, ואילו הנמשל בחרוז השלישי (כה, כ); או יש ששתי אזהרות באות בשני החרוזים הראשונים ושני נימוקים ביתר השניים (כה, ט-י): או ששני חלקי החרוז הראשון הם משל ושני חלקי החרוז השני – נמשל (כה, ד-ה). יש מקרה ששלושה פתגמים נפרדים – שיש ביניהם קרבה – חוברו למחרות אחת (כו, ט-י) שלא כב ב' – שזה בו נדיר, והדומות מועטות – יש בה' פסקאות שלמות שעוסקות רק בעניין אחד (כו, כג-כז הם מעניין דאגה לצאן; כו, ט-יב עוסקים בכסיל; כו, יג-טז – בעצל; כו, יז-יט, במתלהלה; כו, כ-כג, בנרגן; כו, כד-כח, בשונא; כב, א-ז במלך; כה, ח-י בריב ודיבה וכו'). יותר מב' רגיל כאן גם בחרוז שני – החרוז המשלים (ולא הנרדף). – פירוש הדברים הוא אפוא: העיבוד המליצי שונה בה' מאשר בב', למרות שבשניהם התכונה היסודית היא הפתגם. אולם הרקע הלשוני-מליצי קרוב מאוד.

לעומת כל אלה עומד מיעוט ההקבלה בין א' לה' והרי הדבר מפתיע ביותר, אם ניתן דעתנו על כך, שקיים שיתוף לשוני רב בין א' לב',

וב' – הלוא, כפי שראינו זה עתה – דומה ברוב תכונותיו ובלשונו לה'. ולא עוד אלא שאם נוציא מכלל הקבלה לא' ביטויים אחדים שחוזרים גם בב' (לא ינקה, מדינים, איד, פתי, ערום) – והדעת נותנת, לאחר כל האמור לעיל, שאם יש מקום וטעם להשוואה, הריהי בין ב' לה' – הרי נראה, שכמעט שלא נשאר בידינו מה להשוות. יש לנו המלה הבודדת 'קצין' אבל לא כמשל לחיי נמלה וכנרדף לשוטר, ומושל אלא בפתגם מוסרי על אורך רוח; וכך המלים הדומות: 'נחלים' (כו, כא; ו, כח), נפת (כו, ז; ה, יג), צפור, איד, תמימים – כולם בקונטקסט שונה לחלוטין, וגם מנוגד (כצפור נודדת מקנה, כן איש נודד ממקומו, כו, ח; כמהר צפור אל פח – ז, כג, כן הנער הנפתה לאשה הזרה). בכל הדימוי המועט יש רק חרוז אחד שיש בו קרבה לכאורה (כט, יח 'ושמר תורה אשרהו' לעומת ג, יג 'אשרי אדם מצא חכמה'), אבל ההטעמה, זה על תורה (– 'ותורה' כאן המקבילה לחזון [באין חזון יפרע עם] – היא לנכח 'התורה' סתם), וזה על חכמה. נשאר למעשה חצי חרוז אחד, שזה ('פתע ישבר ואין מרפא'), וזה מעט!

מה המסקנה העולה מכל זה? כמדומה שהיא ברורה:

- I 1. קיים מגע לשוני רב בין א' לב'.
2. יש מגע לשוני רב בין א' לג'.
3. יש מגע לשוני רב, אבל בתחום לשוני אחר לגמרי, – בין ב' לה'.

- II 1. אין מגע בין א' לה'.
2. אין כמעט מגע בין ב' לג' (וד').
3. אין מגע בין ה' לג' (וד').

נמצאנו למדים:

- III 1. יש רקע אחד לב' ולה'. הדימוי (או השווי) הלשוני, הענייני, ועוד יותר זיהוי החרוזים בשלמותם (והוא הדין – לחרוזים החלקיים), מראים, ששניהם עוצבו מאותו חומר. אבל בב' חלה עריכה ממין אחד (אמנותית – מלוטשת), ובה' – ממין אחר (חרוז חפשי הרבה ופסקאות).
2. א' הכיר את ב', אבל לא הכיר את ה'. פירוש הדבר: א' נתחבר בזמן אחד עם ב' (אם הלשון השווה מראה ללשון וסגנון מקובלים בדור), או עכ"פ סמוך לו; ודבר ודאי – קודם שנעתק ופורסם ה' ברבים (ר' בסמוך, III 4).
3. ג' הכיר את א', או נוצרו שניהם על רקע דומה (בית הספר). אולם בעוד שא' היא יצירה מוגמרת מלוטשת במידה בלתי-רגילה, ג' הוא ילקוט (כפי שנאמר בפירוש בכותרת, וכפי שניתן לראות גם מן השימוש במלה 'מזמות' על-דרך ב' ולא א'), שמשליו נשאבו ממקורות שונים (כד, כ יג רשעים ידעך – בא קודם ביג, ט) גם מלשון ההטפה וגם מלשון הפתגמים. גם מבחינת התוכן

יש שינוי בין א' לה': ה' עומד באמצע בין א' לב'. והנכון, שהוא עומד מאחרי שניהם: חומרו מכאן ומכאן (ומדברי חכמים שלא באו בשניהם), אך בעיקרו נכתב בשביל בתי הספר.

4. בסעיף III 2, ראינו, שא' הכיר את ב', אבל לא הכיר את ה'. אין לדבר ביאור אלא שה', אם כי יצא, או נוסד, על אותו חומר, שממנו קורץ ב' – היה גזוז באיזה אופן ולא השפיע. אבל שעה שפורסם ה', כבר היו א' וב' מצורפים יחד, ועמהם גם הנספח ג'; אחרת (וכבר העירו על כך בדור הקודם), היה העורך השני (ר' לקמן). שסיפח את ה' לקובץ, מקדימו לפני ג', ומצרפו הישר ל"משלי שלמה" הקודמים. דבר זה – ומטעם זה – עשה בימי הבית השני תרגום ה-LXX, שצירף כל הקבצים המיוחדים לשלמה יחד ומחק כל עקבות ממשלים אחרים זולת שלמה (ר' בהערה 2, למעלה). אך העובדה הברורה (שעמדנו עליה למעלה), שה' לא קלט מלשונו של א' (וגם לא של ג'), מוכיחה, שה', ככל שנתפרסם במאוחר (לאחר שצורף קובץ ג'), נשתמר לפחות בטהירו הראשון מבחינה לשונית. אין אנו יודעים מה עשו בו מהדיריו, "אנשי חזקיה". אפשר שמהם באה הבנייה השונה מב' של הפתגמים וצירופי הפתגמים לפסקאות. אבל החומר שממנו בנו הוא הראשוני (ומכאן העדות הלשונית לשיטתו של ב' וה').

5. כנגד זה יש לומר (כבר III.2), שעריכת החומר של ב' (וב' הוא עיבוד אמנותי של פתגמים יחידים, שנתרחבו לחרוזים בני שני חלקים מקבילים) חל בסמוך לפרסום א'. ובלשון אחרת: א' הכיר אוצר הפתגמים ב', או מי שערך א' ערך גם ב': גם ב' נערך עריכה אמנותית מדוקדקת בדומה לעריכת הפאר של א'. אבל גם ב' לא עובד מבחינת לשונית ע"פ א'. אחרת לא היה בידינו הדמיון הרב בינו ולה' (והיעדר הזיקה שבין א' לה'), ולא היו נשארות המחרוזות השלמות המקבילות (בב' וה') המפוזרות בכל הספר. גם התוכן של ב' המיוסד בחיי כפר, קדום ביסודו לזה של א' (המיוסד בחיי עיר הומיה). אבל עם זה יש משהו מרוח א' בב': מרובים הדברים גם בב' בשבח החכמה (בייחוד ב"ד – יז, אבל גם מחוץ להם) והפתגם הראשון בב' (יבן חכם ישמח אב ובן כסיל תוגת אמו), אם כי הפרקים הראשונים מדברים בעיקר בצדיק ורשע – גם הוא כנראה מקומו מכון; לחבר ב' לא'.

6. מסקנותינו עד כה נתבססו על החומר הלשוני בלבד בלא כל זיקה לכותרות; ממנו בלבד למדנו, שא' וב' נתפרסמו בקירוב זמן; להם נספח ג' לאחר זמן, ורק כעבור זמן פורסם גם ה' ברבים. והנה אם משווים אנו את המסקנה הזאת, אנו רואים, שהיא תואמת בכל ענין לכותרות שבספר. גם הקובץ הא' גם הקובץ הב' וגם הה', מצוינים כ"משלי שלמה. אבל בעוד שהא' והב' סמוכים זה לזה, הנה הה', מרוחק מהם – מפרידים

ביניהם ג' (-...דברי חכמים-) וד' (-גם אלה לחכמים-), ורק בה' נאמר שהעתיקו אותם -אנשי חזקיהו מלך יהודה- (כה, א). ההבדל היחיד בין מסקנותינו לבין העולה לנו מן הכותרות, הוא, שהכותרות קובעות את הזמן המכוון לפרסום כל קובץ וקובץ בדיוק. אמנם, אם באנו לעמוד על התוכן של קובץ א', יכולנו להסיק (גם מבלי שנודקק לכותרת), שאין זמן אחר הולם את העושר והפאר (החברתי, ואולי גם הלשוני שהוא - חרף כל מה שאמרו בזה אנשים שונים, שאינם יודעים להבחין בין -לשון- ל-לשון- בעברית - לשון קלאסית בגדולתה, הקרובה במקורה ללשון קדמונים)⁸, המשתקפים בקובץ א', כזמנו של שלמה; וממנו היינו קרובים להסיק אותו דבר ביחס לב', הקרוב לו בלשון. אבל מה שהיה ניתן רק לשער, נאמר בספר במפורש. אלא שעל כל פנים לא היה בידינו שום אמצעי לשער זמן פרסומו של קובץ ה' בלא הכותרת שבראש פרק כה. עכשיו שהסקנו מה שהסקנו, בלא זיקה לכותרות, והמסקנות מכוונות למה שעולה מן הכותרות, הרי שעלינו להחליט בוודאות, שאכן הכותרות מסרו לנו עדות אמת. וכך היה המעשה באמת: גם קובץ א', גם קובץ ב' וגם קובץ ה' - כולם יצאו מבית יוצר אחד (או מבתי יוצרים שעבדו בהדרכה אחת) באותו דור (או סמוך) אלא שא' וב' נתפרסמו מיד בסמוך לעשייתם, באופן שהייתה השפעה מזה על זה, ואילו ה' נגזר עד שבאו -אנשי חזקיה-, והוציאוהו לאור.

7. אכן קיימת עדיין בכל אלה שאלה אחת: מה על לשון הפתיחה שבראש הספר. המתכוונת פתיחה זו לקובץ א' בלבד, או שמא מתכוונת היא כלפי כלל הספר? הנטייה הנוהגת בדורות אחרונים הייתה לתפוס לשון אחרון ולומר, שפתיחה זו, שהיא מכלל קובץ א', מכוונת כלפי הכול. אבל הראיה שהביאו מן הלשון "משלי" (שעיקרה כאילו פתגמים), ודאי אינה נכונה, שה-משל- מובנו דימוי ציורי ולשון ציורית - ומהשיתוף הלשוני בין השניים ברור, כאמור, ששניהם נוצרו על מערכת לשון אחת, תוך זמן קרוב, אבל על רקע חברתי אחר. פירוש הדבר: א' נוצר לכתחילה נפרד מב' כיחידה לעצמו (ומעולם לא שימש מבוא), והכותרת הייתה קיימת בו מלכתחילה, כשהוא עדיין בייחודו. ואכן, שכך הוא הדבר, והפתיחה בראש הספר שימשה בראשונה רק את א' בלבד, ולא את יתר הספר (כפי שנראה לכאורה כעת), אנו למדים מהלשונות שבפתיחה, שכולן מכוונות ל-פתי- ולנער (-לתת לפתאים ערמה, לנער דעת ומומה- [חכמה!]). והמכוון הוא -להבין משל ומליצה דברי חכמים וחיזותם-. הספר שבו מדובר מכון אפוא לצעיר, כפי שהוא כל תוכן קובץ א' (ר' ⁸

8. דברים על הקרבה הלשונית של א' ללשון אוגרית, יש לאולברייט, במאמר,

הנ"ל הע' 4.

לעיל), ועיקרו דברי החכמים. לזה יש להוסיף, מה שכבר הבאנו למעלה, שגוף העובדה, שבראש פרק י' יש שוב כתובת חדשה "לשלמה", מראה גם היא, שהכתובת של א, א עולה רק לקובץ א'.

8. ואכן, שהספר הראשון הוא מהומן שנקבע לו בראשו, נמצאו למדים גם מתוכנו.

ראינו למעלה, שהחברה המתוארת בא' היא חברה של עיר גדולה ועשירה, שבה מרובים סוחרים ושרים ותענוגות בני אדם. אבל אם אנו נשאלים לזמן שהוא נאה לקובץ כזה בדורות המקרא – יקשה לאמור, שיש לנו דור אחר מזה שכתוב בראש הספר: מימי שלמה? העיר הומייה ועשירה, אבל עדיין אין זו העיר של הנביאים. לא עושק עניים ושמע בקרבה, לא צעקת דל, לא גזלת פועל עני; ולא הטית משפט. ובדבר זה רב הדמיון לב'. (גם לה'). אף זה, אע"פ שהוא בא מתחום חברתי אחר, גם בו עבודת האדמה היא עדיין כולה הצלחה. ואין עדיין זכר לשעבוד רבים בידי מעטים ולשלטון של חמס וגירוש מנחלה, כבימי עמוס.

אך אפשר יותר מכול עולה לנו דבר זה מהיחס לחכמה. חוקרים אחרונים דנו ב"חכמה" המאוישת ובקדמותה, ובכלל הדברים עמדו באחרונה על איש התכונות הטובות בתרבויות שונות בחכמת בני אדם ובאמונותיהם. אבל גם לאחר כל מה שנאמר בעניין, יש בספר זה ייחוד ביחס המיוחד הזה ל"חכמה". ניתן לומר, שכל הקובץ הוא ביסודו ובעיקרו הימנן לחכמה. מטרת הקובץ, כאמור, בראש הספר, היא "לדעת חכמה – בינה – מוסר השכל" – לתת ערמה, ועל כן מזהיר וחוזר ומזהיר המורה (ב), ולשם זה בא הימנן החכמה (ג, טו–יח "אשרי אדם מצא חכמה"; שם, יט–כ: הכול נוצר בחכמה), ועליה מזהיר האב (ד). גם האזהרה מפני זרה באה מכח ה"חכמה" (ה), ולבסוף (ח–ט) החכמה עצמה מדברת. כל השינון הזה מסביב לחכמה, שאין לה אח ודוגמה

9. לקובץ א' יש חיבור לשיר השירים בתיאור השפע והעושר ומראות החיים העירוניים, בקרבת חצר המלכות, שם הבשמים מצויים לרוב (שהש' ד, ו; ג – יד; ו, ב) והכסף והזהב (ג, י, ה, י, טו) ומגדלי השן הם דימויים חזורים; ובדומה למה שיש לנו בס' משלי הממשיל ב"אילת אהבים ויעלת חן" (ה, יח) משביעים גם בשה"ש "בצבאות או באילות השדה" (ג, ה ועוד), או ממשילים בצבי ועופר אילים (א, ט ועוד). יש גם דימויי לשון קרובים (רבדתי – רפדתי; נזלים; מיני בשמים ועוד). אולם גם הרקע של שיר השירים הוא זמנו של שלמה וביסודו הוא בא וודאי מתקופה זו (ר' מ"צ סגל, תרביץ שנה ח' (תרצ"ז), 136–121; וב-470–490, *Vetus Testamentum* vol. XII, 1962). אלא שלא כס' משלי, אין לשונו אחוזה בלשון הספרותית הארכאית שנתנחלה בישראל מקדם, אלא מושרשת מעיקרה בלשון העממית המהלכת, (של "השירים" = השרים?) אם כי לגופי דמוייה וסמליה הספרותיים (אם תמצאו את דודי מה תגידו לו... מה דודך מדוד, "דודי צח" וכד'), יש תקדימים קדומים הרבה מלפני דורו של שלמה, מחוץ לישראל.

בשום קובץ פתגמים אחר – ובמצרים הקדומה לא חסרו קובצי מוסר מעולם – תואם את כל מה שידוע לנו שוב רק דור אחד ויחיד מדורות המקרא: דורו של שלמה. הדברים הרבים הנאמרים בעניין זה בס' מלכים – א (בייחוד ה, ט-יד) דיים לשמש עדות לייחוד זה שבקובץ א'. ועדיין יש לשאול, אם כל העיסוק הזה מסביב לחכמה כישות פרי-אקסיסטנציאלית אינו מחידושו של דור זה. –

סוף דבר – אם נחזור למה שהתחלנו בו – עלינו לדון בכותרות כפי שהן, ולראות בקבצים המיוחסים לשלמה קבצים שנוצרו בדור זה. הסדר שבספר הוא, כנראה, גם הסדר ההיסטורי. המהדורה הראשונה של הספר הכילה את שני הקבצים הראשונים המיוחסים לשלמה ונספח של "דברי חכמים" (קובץ ג'). במהדורה השנייה הוסיפו עוד משלי חכמים (ד') וקובץ ה', וכנראה גם יתר הנספחים. המהדורה השנייה והאחרונה נעשתה, כנראה, בידי "אנשי חזקיה".

העברית של בראשית רבה לפי כתב-יד ואטיקן 30

(סיום)

המקור

בין לשון המקרא ולח"א יש שני שינויים גדולים בנוגע למקור: (1) נעלם כליל השימוש במקור הנסמך; (2) צורת המקור עם למ"ד נשתנתה בשרשים מסוימים ע"י אנאלוגיה לעתיד¹⁴⁴. בלח"ב הוחיה השימוש במקור הנסמך המקראי, ובפועל אחד (לפחות) מופיעה צורת המקור המקראי במקום של לח"א.

א) שימוש במקור הנסמך: אמ' לו: צא מן מקומך... ולא קיבל עליו לצאת. אמ': אצא ולא אהא פרה ורבה. עד שנשבע לו מבוא מבול לעולם 316; אמ' לה אבינו אברהם: אין זו שעת הצניע. אלא גלי את דדיך כדי שידעו הכל שהתחיל הקב"ה עשות נסים 564; אותן שתי השעות שהשקיע לו הקב"ה חמה בצאתי [בצאתו] מבית אבי [אביו] 781; את סימן לבניך. מה את בצאתך השקעתי לך <גלגל> חמה... כך בניך בצאתן 781–782; ברוך אתה בבואך וגו' – בבואו לבית חמיו נטען ברכות (2×) ... ובצאתו מבית חמיו נטען ברכות 978; בשעה שאין לו שונאים כרע רבץ. עד כלות כל שונאיו 1258.

ב) המקור המקראי: לאמר (במקום "לומר" בלח"א): 551, 585, 638, 639, 727, 831, 950, 1103, 1158¹⁴⁵; ללכת 331, אבל לילך 593.

צורות אינורסיביות

בארמית הבינונית מתגברת המגמה להפריד בפועלי התנועה בין הבעת מצב בתנועה, ובין הכניסה לתוך המצב או היציאה ממנו, ע"י הוספת מלת היחס ל"ל" + כינוי הגוף¹⁴⁶. השימוש הזה, הידוע במידה מוגבלת במקרא ובלח"א, נמצא במידה מרובה בלח"ב, ובלי ספק יש השפעה ארמית בו.

בא ל-

במצר' בא משה ומלן. במדבר בא לו יהושע ומלן 464; בא לו סמאל

144. ע"י סגל, דקדוק, עמ' 135–137.

145. וכן בשויק"ר: כלאמר 10^{17,18}; לאמר 18², 29¹⁸, 32^{11,12}, 33^{14,22}; ש"י 275^{3,8}.

146. פרופ' קוטשר עתיד לפרסם מאמר מקיף על השימוש הזה בל"ח ובארמית

הבינונית. [נאך בעל הרעיון הריהו פרופ' ח"י פולוצקי (י-ק).]

אצל אברהם אבינו 598; וכיון שלוא הואיל (= הועיל) ממנו כלום בא לו אצל יצחק 599; בא לו עשו במתונה 764.

הלך ל-

מה הניחו ציוויך והלכו להן אחר ציוויי 183; הלכו להם בני צור לצידון ובני צידון לצור 360; והוה(ו) מתבייש והולך לו 362; הניח אביו והלך לו לעת זקנתו 369; ברח והלך לו אצל רבן יוחנן בן זכיי 398; שינוי (קרא: שינו) את מקומן והלכו להם אצל יהושע בן יהוצדק 612; בכל יום ויום הקב־ה בורא כת שלמלאכים חדשים והן אומרים שירה חדשה והולכים להם 917; השכים בבוקר והלך לו אצל רבינו 970; הניח אחת-עשרה <בהמות> והלך לו אחריה. אמרו לו: מה את מניח אחת-עשרה והולך לך אחר אחת? 1056; אלא שבע בן בכרי שמרד בדוד המלך, תנו אותו לי ואני הולך לי 1183.

יצא ל-

כיון שראה אותן שהן באים לחלוק על הקב־ה פינה מארצו. אמ' לו הקב־ה: את יצאת לך מארבע חייך שאני נותן לך מארבע 347; מעשה בנחש אחד שירד מההר לבית ... וכיון שיצא לו ירד ומילאה עפר 575; עד שנכנס עשו ויצא לו 750; שכיון שהיו יוצאים להם יצר הרע חוזר למקומו 808; ר' חייה וכו' הונן עסיקין בפרגמטייא במטכסין בהדה צור. וכיון שיצאו להן אמרו 910-911; נתפור זרעו ויצא לו בצפורני [דרך צפורני] ידיו 1072, 1270; לעיניהם אסרו (= אָסְרוּ) כיון שיצאו להם הוציאו והיה מאכילו ומשקו ומרחיצו וסכו 1130.

ירד ל-

מיד ירד לו ר' יונתן מן החמור 297.

ישב ל-

מה את (אתה) סבור שאני מיתה ואתה יושב (תשב) לך (הטיליס)? 174, 191; לאחד שהיה מהלך בדרך וראה כת שלכלבים ונתיירא מהן וישב לו ביניהם. כך כיון שראה אבינו יעקב עשו ואלופיו, נתיירא מהם וישב לו ביניהם 1005.

ישן ל-

נתעסק בדרך ארץ וישן לו 172; למלך שעשה סעודה וזימן את האורחים והראה להם מה שהן אוכלים ושבעה נפשם וישנו להם 670.

נכנס ל-

לגדי שברח מן המרעה ונכנס לו אצל אשה אלמנה 1129.

עמד ל-

הסניגור הזה כל זמן שהדיין מסביר לו פנים הוא מלמד. עמד לו הדיין, נשתתק הסניגור 515; עמד לו יעקב אחר הדלת 750; עמד לו רבי 906; מה עשה? נטל חרבו וקשתו ועמד לו על פתחה שלשכם 966; הרשע הזה

עינו רמה היא. שלא יתלה את עינו ויביט באמה. ועמד לו בפניה 1104, 1268; עמד לו היום באמצע הרקיע 1237.
פירש ל-

כעס לאבינו אברהם בשעה שפירש לו מעימו 395.

הערות על הבנינים

(1) בנין הפעל (=נפעל) - בנין נדיר זה המצוי במקרא נתגלה בל"ח ובפיוטי ייני ע"י ח' ילון¹⁴⁷. הצורות לא היו מובנות למעתיקים או למגיהים, ובדרך כלל תוקנו. הדוגמאות: באותה השעה אמ' יצחק: הלוי הגלה עלי הקב"ה (ח"י: ילה פחא¹ כימ, הגלה ל, גלה א² ד) 588; [ומהוא אמר: יהי רצון שה' יראה בבנין בתי 608]; אמ': היתלה [יתלה] לו בשביל ביתו [בתו] 679.

(2) פעל¹⁴⁸ - לא נתן שלוח לדור המבול. ומפני מה חוייבו 334.

הערות על הנורות

(1) סועלי פ"נ

(א) נפעל - על יד נפעל מופיעות צורות נפעול באנאלוגיה לפועלי ע"ו: ניצול 186 (2×), 364; ניצולתה, ניצולתי 419; ניצולים 443; ניכושם 450. אבל ניכר 240; ניצלות 376; ניתוש 605 - ניתש 606.

(ב) נופעל - בנין חדש זה המצוי בל"ח נשתבש בדרך כלל לניפעל ונשתכח, עד שנאל אותו ח' ילון מן השיכחה¹⁴⁹. הוא נמצא גם בלח"ב, ואביא את הדוגמאות שאספתי.

נגף: אתה סבור <לומ'>: ירבעם שהוא נגף, ולא נוגף אלא אביה 735.

נצל: ירדתי לכבשן האש ונוצלתי, לריעבון ונוצלתי. עשיתי מלחמה עם מלכים ונוצלתי 428.

נתן: כל מי שהוא למטה מהם מתיירא מהן. אבל את שאת נותן עליהן דורסם 434; מתחילת הספר ועד כן אין כת' יסורין. וכיון שעמד יצחק נותן לו ייסורין 1242 (במקבילה: ניתן לו ויקנה 1241); כמה מתחבט יהושע שיתן¹⁵⁰ לו עורף ולא נותן לו... ולמי נותן [ניתן]? לדוד 1257-1258.

147. על בנין הפעל במקרא ראה ד' ילון, דביר א, עמ' 22-31; בל"ח, ראה ח' ילון, לשוננו א, עמ' 123-124; הגל, תרביץ ג, עמ' 99, הע' 3; בפיוטי ייני, הגל, ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, כרך ז, עמ' 134-136.

148. ילון, מבוא, עמ' 136-149, שולל קיום בנין זה בל"ח.

149. שם, עמ' 152-159.

150. דפוס ראשון: שינתן. מתוך ההקבלה לאבר השני, אנו צריכים להבין יתן-כצורת סביל(?)¹. האם יש כאן עתיד סביל של הקל? אם זה נכון, אולי הוא מזדמן דווקא

(2) פועלי ע"ו, ע"י

(א) קל - בל"ח תנועת השורש בבינוני ובעבר היא \bar{o} ולא \hat{a} -a כמו במקרא¹⁵¹. וכן בכ"ו: כמה מלאכים היו חלים (=רוקדים) לפני יעקב אבינו בכניסתו לארץ־ישראל: ... ששים ריבא מלאכים היו חולים [חלים] לפני אבינו יעקב 876.

(ב) נִפְעַל - נִנּוּחוּ 240; נִנּוּחִים 371; נִזּוּנָה 270.

כבר הצביע סגל¹⁵², שהנפעל משמש במשנה כבניין סביל לבניינים אחרים מלבד הקל, בעיקר להפעיל¹⁵³, אבל פעם אחת גם לפעל. הרי שתי דוגמאות חדשות של נפעל כסביל לפיעל מפועלי ע"ו, ע"י: הרשעים נִקְמִים [מתקיימן] על אלהיהם 1090; אפעלפי שאת הולך ומפייסו והוא נִפּוּס 1269¹⁵⁴.
(ג) הפעיל ע"ו ע"ד פ"י¹⁵⁴ - יכול אתה להושיבו ולאמר לו 585; ולא הושיבן [השיבן] ($\times 3$) 970; והוא מושיב להם הלכה כהלכה למשה מסיני 1263.

(3) פועלי ל"א, ל"ה

למעשה קיימת רק גזרה אחת והיא נוטה ע"ד פועלי ל"ה. יש לזקוף את המיווג על חשבון הארמית בה נוטות שתי הגזרות כאחת. ההשפעה הארמית בולטת בנסתרת עבר. אביא כמה דוגמאות מתוך שפע:

(א) עבר¹⁵⁵ (1) נסתרת - פועלי ל"ה מקוריים: רצת 37; זינת 266; געת 287; שוות 321; עלת 445; ליוות 730; נשתנת 736; עשת 745; רימת 823; עשת ($\times 2$), נבנת ($\times 2$) 831; פעת 944; ועוד.

פעלי ל"א מקוריים: באת 852; ויצאתה... ויצאת 560; ונטמאת 490; יצא אמהא (= יצאה אמה) 641; נשאת (= נישאה) 908; נתמלא עברה ($\times 2$) 1151; שקינת (= שקינאה) 829.

(2) מדברים - מציאנו 871; ברינו 1283.

(3) נסתרים - מילו (= מילאו) 660; נתמלו 1130.

בפועל הזה, השגור בביטוי המשני בכ"י יתכן. (הרוצה לקרוא יתכן יצטרך לקרוא באבר השני נותן, אבל תמוהה במקצת שלילת הבינוני ב"ל"א.)

151. ילון, מבוא, עמ' 171-175.

152. דקדוק, עמ' 115.

153. כנראה יש גם התניה בומנו של הפועל. השווה: שהיצדו את העולם, ושהוצדו מן העולם, ושגרמו לעולם שיצדה 254; שהשימו את העולם ושהושמו מן העולם ושגרמו לעולם שישום 254.

154. השווה גם מדרש הגדול, ספר שמות, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשט"ז, עמ' פה, ש' 11: לא דיו שלא נִפּוּס להם אלא שהכביד עליהם. ח"ג: נִפְּיִס (וראה דברי ח' ילון, תרביץ ג, עמ' 105).

154. ילון, מבוא, עמ' 165-170.

155. אפשטיין, מבוא, עמ' 1252-1253.

(ב) בינוני¹⁵⁶ – מקנה (= מקנאה) 1255: היתה השמש מרפא... ומלהטת 922; מסמא (= מסמאה) 1075: והיתה קורא 720; שהאש יוצא מגופו שלרשע ומלהטתו 250; מקנין (= מקנאין) 267; ממלות (= ממלאות) 645.

(ד)

ערכים מילוניים וצירופים

לשון חז"ל

כוונתי להציג כמה מלים וצירופים, שבדרך כלל תוקנו ואינם מופיעים במילונים של לשון חז"ל.

אחר (לשון זנות)¹⁵⁷: אוסיף על הדוגמאות שאסף ילון – אמ' הקב"ה: בשעה שיהו בניו שלוה < באים > לידי מעשים רעים ומידות אחרות 475; כל מי שהוא להוט אחריות [אחר עריות], סוף שמאכילין אותו מן בשרו 539. ויש להוסיף: עכירות מעשים רעים 607.

אותות (= אותיות)¹⁵⁸: אותותיו 246; אותותיך 375; אותות (3 ×) 442, 971; אותותי [אותיותיו]... אותותיה [אותיותיה] 1274; אבל אותיות (3 ×) 471 (אצל סופר 12).

בית האיסורין (= בית האסורים): לשני בני אדם שהיו חבושים בבית האיסורין 451–452; שיני חבשו (= שני תבשו) בבית האיסורין 500; כי מבית האסורים יצא למל' – זה יוסף. מבית איסוריו ממש 1089. דיבר (= דיבור)¹⁵⁹: לפיכך זכה הוא ובניו לדיבר 328; לא דיי שנוקקתי לדיבר, אלא למלכות 457; למקום שהדיבר יוצא לעולם 591; על פי הדיבר 661; אין בינינו לבין הצדיקים אלא דיבר [דיבור] פה בלבד 1237. אבל: על כל דיבור ודיבור 372, 590.

חולקים (= חלקים): אמ' ר' בנימן בר לוי: ממשמע שני: אחי יוסף אין אנו יודעים שהן עשרה אתמהא? אלא עשרה חולקים [חלקים] לאהבה, ואחד לשבר בר 1109. אבל יש קשיים פרשניים. עי' מנחת יהודה במקום.

156. שם, עמ' 1248–1249.

157. H. Yalon, im Talmudisch-Hebräischen, *MGWJ* 79, pp. 238–240. אחר, הג"ל, ממדרשות למקראות, לשונו כט, עמ' 213–217; הג"ל, לשונו ל, עמ' 240; ש' ליברמן, ממעיני חז"ל, קונטרסים לענייני הלשון העברית, שנה א, עמ' 47–48; ש' אברמסקין, רב נסים נאון, עמ' 68, הע' 1.

158. אפשטיין, מבוא, עמ' 1257; הג"ל, מבואות, עמ' 345, הע' 1; שם, עמ' 361, הע' 6; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק ה, עמ' 999.

159. בכ"י פאריס של ויקר הצורה הזאת מופיעה כמעט תמיד. למשל: שב 6,2; תג 4 (2 ×); תיא 2; תלו 4.

159. ח' ילון, עניני לשון, כרך א, עמ' 46–48.

יחסים (= יוחסין)¹⁶⁰: קשה לפני הקב"ה לעקור שלשלת יחסים ממקומה
989; בכורת ממון נטלה ממנו ולא נטלה ממנו בכורת יחסים, שם; מגילת
יחסים מצאו בירושלם 1259.
לימוד (= למוד)¹⁶¹: אי לנו שאין המלך נוקק למדינה כמו שהיה לימוד
400; היו לימודים משכימין יושבים ושונים 673; לימוד הוא האיש הזה 1035;
לימוד הוא הקב"ה 1065, 1066, 1180. אבל: היה לימוד לבוא 168.
מחלקות (= מחלוקת)¹⁶²: צוה אותן על המחלקות 1250; מפני המחלקות
1284; שבו נבראת המחלקות [המחלקות]... ומה מחלקות [מחלקות] שהיא
לתיקונו שלעולם... מחלקות [מחלקות] שהיא לערבובו¹⁶²³⁰. אבל: קשה היא
המחלקות 255; באנו למחלקות 444 (אצל סופר 12).
ממועט (= מועט)¹⁶³: מיכן שהחזיק ממועט את המרובה (4 ×) 36.
סודמי (= סדומי)¹⁶⁴: כשאדם רע קורין אותו סודמי 394.
על אחת כמה ואחת כמה (= על אחת כמה וכמה): הביטוי הזה
נמצא בכ"ז שבע פעמים: 28, 30, 42, 44, 799, 812, 1071 (רק אצל הסופרים 1
ו-3 ואינו אצל 2). העובדה שהוא מופיע שבע פעמים מראה שאין לפנינו
שיבוש אלא ביטוי מקורי, בו הצירוף אחת כמה מוכפל להדגשה (יש
להשוות חד כמה בארמית נוצרית ארץ-ישראלית¹⁶⁵).
ערייה (= ערוה)¹⁶⁶: שאנשי המזרח גדורים מן העריה 812; זה פרש מן
הערייה, וזה נידבק בערייה 1274; בשכם נפרצה העדייה (קרא: הערייה)

160. השווה כ"ק: עשרה יחסים עלו מבבל (קידושין ד, א).

161. אפשטיין, מבוא, עמ' 1258; י' קוטשר, תרביץ לו, עמ' 405–406.

162. הצורה "מחלקות" מופיעה גם בכ"ק: פסחים ד, א; עדיות ח, ז. שאר המקומות
בכ"ק: מחלקות. תוספתא ברכות פ"ד, ה"טו (מהדורת ליברמן, עמ' 22, שו" 55): למה אתה
מכניס ראשך לבין המחלקות; ש"ג 218²²: אין תאמר למחלקות ניתנו. וראה ח' ילק, ידיעות
המכון לחקר השירה העברית בירושלים, כרך ז, עמ' 135.

162א. הדוגמה הזאת מראה שיש לפנינו צורת יחיד ולא ריבוי.

163. אפשטיין, מבוא, עמ' 1254.

164. ראה: E.Y. Kutscher, The Language of the Genesis Apocryphon, *Scripta Hiero-*
solymitana IV, pp. 22–23; הנ"ל, מגילת ישעיהו, עמ' 83–84. השווה גם תוספתא שבת פ"ז,
כד: ר' נהוריי אומ': אין לך בכל הכרכים מתן יתר מסוד מיים.

165. שולטס, מילון, עמ' 94; וכן בקטע ב"ר מן הענייה. עי' C. Taylor, *Hebrew-Greek*
Cairo Geniza Palimpsests, Cambridge 1900, pl. 9, col. 2, 1.1
לך – וירא והנא אייל, למאכלך על אחת כמה ואחת כמה... אם ליוונוך
הימציא לך... גמלים, למאכלך על אחת כמה וא' כמה; כמה פעמים בשי"ג:
285, 262²⁸, 4²⁵; בקטע גניזה של פסדר"כ 259 (עי' ח"ג שם): על אחת כמה וא' כ'.
וכן יש לתקן בכ"ז: על אחת ואחת כ', צ"ל: על אחת < כמה > ואחת כ' 959.

166. אפשטיין, מבוא, עמ' 1258.

וגדרתה אותה 1249; מה בא זה לחדש לנו דבר שלערייה [שלערוה]... עמדו אומות העולם וגדרו עצמן מן הערייה [הערוה] 812; וגדרו את עצמן מן הערייה [הערוה] 957. אבל: כל הפסוק הזה לשון ערוה הוא 393; שלטו בעצמן והוציאו ערוותן 538 (שתיהן אצל סופר 2).

צרך (בנין קל): כבר העיר ילון שהפועל צרך בלח משמש בבנין קל¹⁶⁷. כנראה השימוש בקל הוא ארץ-ישראלי (כך, למשל, בכי-ק של המשנה), והמעתיקים הרכיבו את ההפעיל וההתפעל המצויים בבבלי על הטקסטים המערביים. והנה הדוגמאות: עבר: צרך המלך למקומו 33; לא צרך לא לאור החמה 283; וצרך ליטול ממנו 376; שצרך לקרוע את שמלותיו 406; לפיכך צרך הכת' (= הכתוב) 493, 774, 817, 841, 863; אבל שרה לא צרכה 560; הכל צרכו לחסד... צרך לחסד 641. בינוני: אלא אם כן שהוא צורך לו 337. עתיד: לשכתיצרך לך [לה] 747; כל דבר שיצרך למד מתחילתו 777.

הקוב"ה (= הקב"ה)¹⁶⁸: ולא הפרשתי לקוב"ה 587; ממרד שמירדו עשו ושמעאל בקוב"ה 768; צפה הקוב"ה 841; חמשה פעמים דוד מקים לקוב"ה בספר הראשון שבתלים 877; א' הקוב"ה 1022; מאני שלבשר ודם את למד אני שלקוב"ה 1101; בבעל [בעל] אכסנייה שלקוב"ה 1156. הצורה 'הקב"ה' אצל המעתיקים דחקה את הצורה 'הקוב"ה', עד כדי כך שכ"ו הוא כנראה כה"י היחיד של מדרש אמוראי ארץ ישראל שאינו מן הגניזה ששמר על הצורה. אוסיף שלמרות ש'הקב"ה' מופיע פעמים הרבה בכל המדרש, 'הקוב"ה' נמצא אך ורק אצל הסופרים 1 ו-3, ואינו אצל סופר 2.

תלמיד חכמים¹⁶⁹: הצירוף הזה תמיד מקוצר – תלמ' חכמ' 170; תל' חכמ' 791; תלמיד חכמ' 1097.

לשון מקרא

די שאביא דוגמה אחת להצביע על עובדה חשובה מאוד: בלח"ב נשאלו מלים מן התנ"ך – מקור ספרותי – שכבר יצאו מן השימוש החי בלח"א. דבר

167. ח' ילון, קונטרסים לעניני הלשון העברית, שנה ב, עמ' 14–16.
168. השווה ש' ליברמן, הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון ז"ל, ניראק תש"ח, עמ' סז, הע' 12: אעפ"י שאין ספק, שקראו למקום – קדוש... מ"מ נראה שבתקופת האמוראים (ההדגשה שלי. – מ"ס) קראו לו קודש; ראה עוד: S. Esh, "Der Heilige (er sei gepreist)", Leiden 1957, pp. 55–76. המסומנת שם. השווה: ה'ק"ר ב'ה' (ש"ג 236); בכתוב מפורש: הקודש בר' ה' (שם 185); ל'קוב"ה (קטע ירושלמי, תרביץ שנה יז, עמ' 133, שו' 10); בקטעי גיזיה של פסיקתא דרב כהנא: הק' ב"ה (לשונו כג, עמ' 67, שו' 12); הק' בהו' (פסדרי"כ עמ' כח, שו' 1, 17, 20, 28).

169. ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, חלק ראשון, ירושלים תרצ"ה, מבוא, עמ' כב–כג.

זה מוכיח את אופייה הספרותי של לח"ב, לשון כתובה גרידא. הדוגמה שבחרתי היא הפועל "הביט". הפועל המקראי הזה נעלם לגמרי בלח"א ובמקומו בא "נסתכל". אולם בלח"ב "נסתכל" נעלם ובמקומו חזר לשימוש הפועל המקראי "הביט"¹⁷⁰. אביא כמה מקרים: עבר: תלה עיניו והביט בשכינה 720; אתה לא תליתה את עיניך והבטתה בהם 1269. ביעני: איש מביט למקום שנברא 159; לרועה שהיה ער ומביט בצאנו 277; היה אדם מביט בה 405; לרועה שהיה עומד ומביט בצאנו 1245. עתיד: כדי שיתלה עיניו ויביט בה 1076; שלא יתלה את עיניו ויביט באימה 1268.

(ה)

סיכום

מחקרנו הראה בעליל שיש הבדלים עקרוניים בין לח"א ולח"ב. הסיבות לכך הן גם זמניות וגם מקומיות. לח"א משקפת את הלשון הספרותית, המבוססת על העברית שהייתה מדוברת בארץ יהודה, בזמן שהלשון העברית עדיין הייתה חיה. כנגד זה לח"ב משקפת את הלשון העברית שהייתה כתובה בגליל אחר שחדלה העברית להיות מדוברת. בכתיבת לשון מתה, באזור שהלשון המדוברת הייתה לשון אחות – היינו הארמית – היה קשה מאד להימנע מהשפעתה. השימושים "נקטול" = "אקטול", הסיומת "ת" לנסתרת עבר בפועל השלם, "כמה ש", "כמו ש", מיוזג גמור של השרשים נחי למיד ועוד, מראים את ההשפעה הארמית על לח"ב שהיא גדולה הרבה מבלח"א. אנו מוצאים אפילו משפטים שראשם בעברית וסופם בארמית ולהפך¹⁷¹, דבר שלא ייתכן בלח"א. קשה להסביר, למה חזרו לשימוש בלח"ב מליב וצורות מקראיות שנעלמו בלח"א. למה עדיף "מביט" על "מסתכל", "לאמר" על "לומר", "זאת" על "זו"? אם הסיבה אינה ברורה, משמעות החילוף כן ברורה. והיא שלח"ב הייתה אך ורק לשון כתובה שיכלה לשאול באופן חפשי מלים מן המקורות שבכתב. סוג התופעות המעניין ביותר הם החידושים הלשוניים העבריים הפנימיים – "אותוֹ וכו'", "הל(י) לר", "קודם עד שלא" – שאין להסבירם כשהפעות חיצוניות. מסתבר שהשינויים האלה חלו בשלב שהלשון העברית עדיין הייתה חיה, אבל מתי ואיפה?

ברור "אפוא" כטענת פרופ' קוטשר (לעיל עמ' 26 [2]), שמציאות תופעה מסוימת בלח"ב אינה מעידה על לח"א. לא השניחו בכך, הן משום שרוב הטקסטים

170. "נסתכל" מופיע פעם אחת בב"ר (לפי כ"י ל. הקטע חסר בכ"י): מסתכל הייתי במעשה בראשית¹⁷, כנראה בהשפעת דניאל ז, ח: משתכל היות.

171. למשל: ע"ל עא אחת מבין שתי צלעות נטל 157; אתה תופס חבלה בתרין

שלנו משובשים, והן משום שלא הניחו החוקרים שיש הבדל כזה, וממילא לא חיפשו אותו. אין ספק, שההבדלים בין לח-א ולח-ב גדולים יותר ממה שתיארתי, גם משום שלא חקרתי כל תופעה, וגם משום שאין לנו ספר דקדוק של לח-א, המבוסס על כתבי-יד, שיכול לשמש את צורכי ההשוואה.

הגורמים שהועלו עד עכשיו בדרך כלל, כדי להסביר שיבושים בכתבי-היד של לח-א, היו השפעות מן המקרא או מן התלמוד הבבלי. מחקרנו על השמות הפרטיים הראה, שיש להוסיף גורם אחר: השפעת לח-ב של מדרשי א-י ושל התלמוד הירושלמי על הסופרים בארצות ובתקופה, שעוד שררה תורת ארץ-ישראל.

נספח לעמ' 136 [20]

כינוי הקניין "מדברים" = "מדבר":

במשך עבודתי נתקלתי במספר מקרים של כינוי הקניין, שתוקנו ממדברים למדבר. לאור הדין לעיל בענין "נקטול" = "אקטול" אציע כאן בזהירות, שבלח-ב כינוי הקניין למדברים יכול לשמש גם למדבר. והרי דוגמאות:

אמ' לו: אל תעש לו מאומה כי עתה ידעתי וגו' – ידעתי (= ידעתי) לכל שאתה אוהבינו [אוהבינו] 603; ועתה שא נא כליך – שן מאני זינך שלא תאכיליני נבילות וטריפות סמ [סני] (כך מנוקד) מאני זינך. שלא תאכילינו [תאכיליני] גזילות וחמסים 724–723; חמש ברכות ברכנו [ברכני] אבא. כנגד כן נלה עלי הקב"ה חמשה פעמים וברכנו [וברכני] 1176; אלא הזהר שלא תעשה לי כשם שעשה לי משה <רבך> ודחיינו [ודחייני] 1246.

מפתח

המספרים מסמנים את עמודי המאמר (ולא את עמודי חוברות "לשוננו")

1. מלים

26	כמה ש' (= כמו ש')	38	האסורים	23–20	"את" ככינוי עצמאי
26–25	כמו ש' (= כאילו)	38	דיבר (= דיבור)	38	אותות – אותיות
39	לימוד (= למוד)	23–20	האילו – הלי(לו)	38	אחר (לשון זנות)
20	מאילו (= מאליו)	21–20	זו – זאת	24	אחר – אחר
41–40	מביט – מסתכל	38	חולקים (= חלקים)	27	אי (= אוי)
39	מחלקות (= מחלוקת)	39	יחסים (= יוחסין)	20–19	אנו – אנחנו
39	ממועט (= מועט)		כנון ש', ד' (רק בתלמוד הבבלי)	25–24	אשר – ש'
39	סודמי (= סדומי)	26	כולם – כולם	19	את – אתה
24–23	על – (א)ל	20	כמ(א)ן ד' – כמה	20–19	אתם – אתן
24	על – עד		ד' (= כאילו)	23	ב – ל
39	על אחת כמה ואחת כמה	26–25			בית האיסורין (= בית

פועל :	9 ; ה-ע 8 ; ז-ס 7 ;	ערייה (=ערוה) 40—39
בינוני פועל כעבר סיפורי	ח-כ 9 ; ל-ר 7 ; מ-ג	צרך (בניין קל) 40
28	7—8, 19—20, 23 ; צ-ז	קודם עד שלא (=לפני
36 הפעל (=נפעל)	7 ; צ-ס 8 ; ש-ס 8	ש, טרם) 27—26
34 מקור מקראי	20	הקוביה (=הקביה) 49
36 נופעל	20	ש (=של) 24
27 עבר נוכח "תה"	כינויים :	שמות פרטיים :
28—27 עבר נסתרת "ת"	דבוקים 20	יודה — יהודה 17—12
עחיד מדברים = מדבר :	פרודים 20—19	ליעזר — אליעזר 17—12
29—28 (ארמית גלילית),	רומזים 22—21	לעזר — אלעזר 17—12
28 (ארמית של מעלולא),		לעזר — אלעזר 17—12
29 (לח"א), 32—29 (לח"ב),	כתיב מלא וחסר :	ר' שמעון בן לקיש —
32 (מדרשא תנחומא), 32	אל"ף 9 ; וי"ו 9 ; יו"ד	ריש לקיש 18—17
(תשובת רב חיי בר נחשון)	10—9	תלמיד חכמים 40
32 עתיד מוארך	10	2. ענייני דקדוק וכתיב
36 פועל	כתיב של הדיפתונג ai 10	הגה מעבר במקום חציצה
38—37 פעלי נחי למ"ד		10
37 פועלי ע"ו, ע"י	מליות :	חילופי אותיות :
36 פועלי פ"נ	מלות זיקה 27—24	א-ה 8 ; א-ע 8 ; ב-ו
36—34 צורות אינגרסיביות	מלות יחס 24—23	6 ; ב-פ 6—7 ; ג-ק 7 ;
33 צורת הפסק יקטולו	מלות קריאה 27	ד-ז 7 ; ה-ח 9 ; ה-י
33 צורת יקטלון		

אלמרשד אלכאפי לר' תנחום הירושלמי

ערכים לדוגמה מאות תי"ו*

תאם תאומים הי אלאולאד
 אלתום אלדי יולדו פי בטן ואחד
 ויסמו אסם ברג אלגוזא תאומים
 לאנהא ענד ארכאב עלם אלנגום
 5 דו גסדין. ויסמוהא הם איצא
 אלתומאן. ויסמי כל שי מזדוג
 פי טבעה תיום מן תאומים
 באבדאל אלאלף ביא מתל
 שגיאות ושגיות. תלואים תלויים.
 10 קאלו פי אזדאג ורקה כוך
 אלגריד בחלקה התיומת לאן כל
 ורקה הי מתניה מלתצקה מן
 גהה ומפתוחה מן גהה פאן אנשקת
 אלגהה אלמלתצקה צארת ורקתין
 15 והי אלתי קיל ענהא בחלקה
 התיומת. ואלאתרג אלמלעב
 והו אלדי פיה אצאבע אצאבע
 אתנין או מא זאד קיל ענה
 התיום והבוטר כשר. ובוטר אלפג.
 — לא בשל.

* מבוא, ראה "לשוננו", כרך זה, עמ' 196-207.

1. סוכה לב ע"א. רש"י מפרש שם, כי אלה הם "שני אתרוגין שדבוקין זה בזה".
 והשווה הערוך, ערך "תים": "...רב האי ז"ל אמר התיום שאמרו שני פנים הם שנים
 דבוקין בברייתן ואחד שהוא שני חצאין חלוקין מלמעלן ומחוברין מלמטן כל שהוא כך
 ראינו קדמונינו אומרים בראותם אותו זהו תיום".

2. לעניין החלפת האלף והי"ד ראה כתאב אללמע, עמ' 88, ש' 23.

3. סוכה לב ע"א.

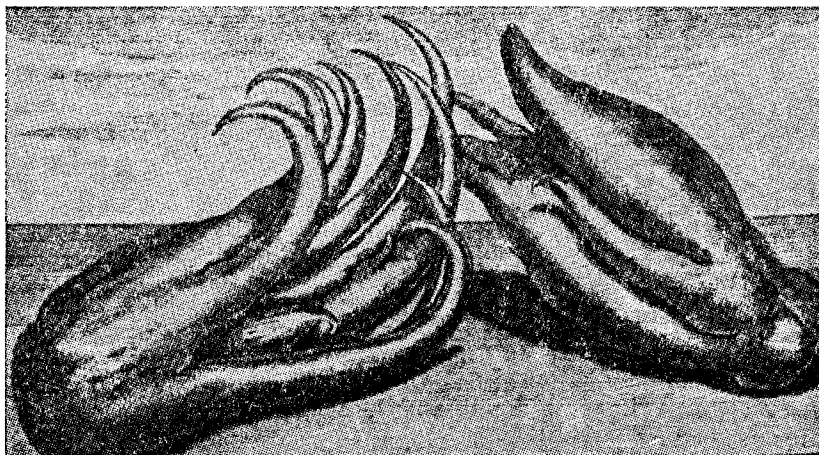
4. הכוונה ב"אתרג אלמלעב", כנראה, גם לאתרוג התיום (ר' ההערה לתיום), וגם
 לאתרוג האצבעות. ר' הדין המפורט במבוא, עמ' 204 [9] לעיל; וכן התמונות כאן.

5. רמב"ם, הלכ' לולב ח, ה.

אתרוג אלמלעב ואתרוג-תיום

עמ' 204—205 [9]—[10] ועמ' 280 [13]

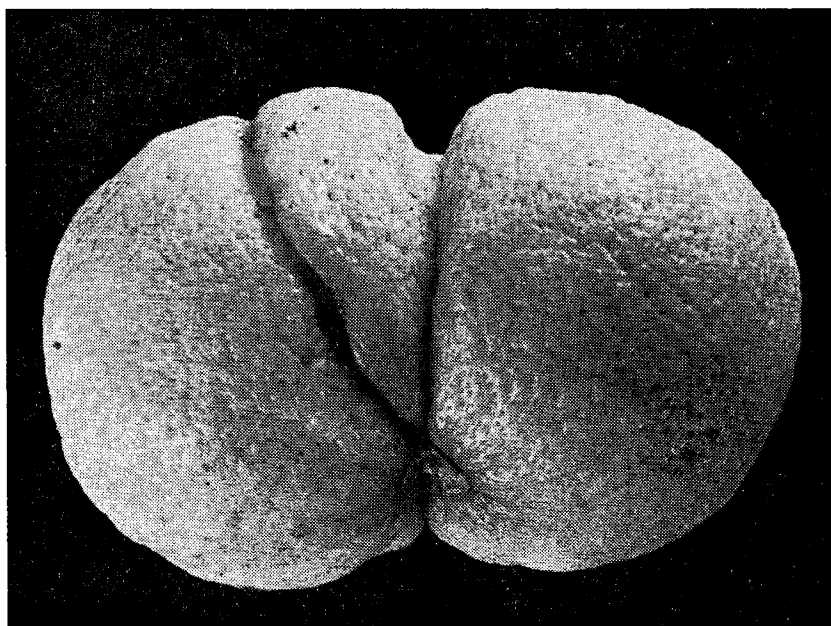
א.

"אתרוג האצבעות"

(מתוך "תולדות האתרוג" לאסף גור, עמ' 31, ברשותו האדיבה של המחבר)

ב.

"ה'תיום"

לימון שנזדמן בדוכן פירות בירושלים

- 20 תבלל תבלול שבעין. ימכן אן
יכון אלתא אצל ויכון וזנה
פעלול מע כון' מענאה משתק מן
בלל אלדי הו אכתלאט ותשתת.
והו אן יכתלט ביאץ אלעין
25 באלסואד ויסרי מנהא אגזא מן
אלואחד אלי אלאכר פי ראיא
אלעין. ואמא פי אלחיקה פדלך
לא ימכן עלי מא יעלם דלך מן לה
יסיר משארכה פי עלם אלחשרית.
30 וימכן אן אלתא מזידה כזיאתהא
פי כתיר מן אלאסמא והו
אלאקרב.
תבס דם תבוסה. אלתא מרכבה
מתל תקומה תנופה תשובה ואצלה
35 בוס וקד דכר פי מוצעה.
תבר תובר של תפלין. נותן את
הרצועה בתוך תובר שלה. הי
תבס דם תבוסה⁹. התי' מורכבת¹⁰,
כמו תקומה, תנופה, תשובה
ושורשו בוס¹¹ וכבר נזכר לפני כן
במקומו.
תבר תובר של תפלין¹². נותן
את הרצועה בתוך תובר שלה¹³
6. ויקרא כא, כ: "תבלל בעינו"; ור' רמב"ם, הלכ' ביאת המקדש ז, ה. ור'
ספר הרקמה, עמ' קמח, ש' 4.
7. ר' בלאו, דקדוק הערבית היהודית, § 348.
8. בערך "בלל" מזכיר תנחום את "תבלול" ורומז אל "דוק", וכן אל האות
תי'. ובערך "דוק" מבאר תנחום את התופעה הנקראת תבלול וגם שם הוא חולק על
האפשרות של עירוב של השחור והלובן שבעין, כפי שתיאר אותה הרמב"ם בהלכות
ביאת המקדש ז, ה, ואף רש"י בפירושו לפסוק בויקרא: "דבר המבלבל את העין כגון
חוט לבן, הנמשך מן הלבן ופוסק בסירא שהוא עוגל המקיף את השחור שקוראים
פרוגי'לא והחוט הזה פוסק את העוגל ונכנס בשחור...". (ור' הדיון ב"תבלול" במבוא,
עמ' 197 [2] ועמ' 202 [7] לעיל).
9. אהל' ב, ב ועוד.
10. ר' הדיון במבוא, לעיל עמ' 7, והקדמת תנחום, עמ' לג-לד, וכן חיוג, ספר
אותיות הנח והמשך, עמ' 49, "ניף".
11. בערך "בוס" מביא תנחום את "תבוסה", אולם אין הוא מוסיף הסבר; על
גזירת המלה ייחד את הדיבור ב"תבס"; ואילו בערך "בוס" הסתפק המחבר בכך, שמן
השורש עצמו יובן, שהתי' נוספת. אין בערך "בוס" רמזיה אל "תבס".
12. רמב"ם, הלכ' תפלין ג, א.
13. שם, שם ג, ג. דברי תנחום בתחילת הערך מזכירים את דברי הרמב"ם שם:

אלערוה אלתי תעמל פי טרף
 אלגלד אלדי גשי בה אתפלן
 40 ליכון אלסיר מאשי פיהא דאכל
 וכארג. וכדלך מוצע אלתפה מן
 אלסרואל תובר שלמכנסים.
 ואלכיס או אלכריטה או אי שי
 כאן פי חאפתה מעטוף וידכל פיה
 45 שראבה או סיר או גיר דלך יסמי
 תובר מן מעני אלכסר לאן כל שי
 יעטף והו ינכסר יתרג שבר תחת
 שבר תברא חלף תברא. וזמע
 תובר תוברות. ואסתעמל מנה
 50 פעל פקאלו בית שמאי אומרין
 משיתבר ובית הלל אומרין
 משיקשר. מעני יקשר יעקד
 עקדה כאמלה ומשיתבר עקדה
 ונצף אכרי אעני שנוטה¹⁸ פתציר
 55 חלקה כאלערוה ומתי נזבת תלך
 אלערוה אנחלת אלעקדה בגיר
 כלפה והי אלמסמאה עניבה כמא
 בינא פי מוצעה פקאלו משיתבר
 ואלמעני מן חית יעקד ערוה לאן
 60 תובר הו אלערוה כמא בינא.

היא הלולאה הנעשית בקצה העור,
 שמחפים בו את התפלין, כדי שתהא
 רצועת העור עוברת והולכת בתוכה
 חדור ויצוא. וכן מקום חוט האזור של
 המכנסים תובר של מכנסים¹⁴.
 וכיס או נרתיק של עור, או כל דבר,
 שהוא כפוף בשוליו ושמכניסים בתוכו
 גדיל או רצועת עור או כיוצא באלה,
 נקרא תובר, מעניין שבירה, משום
 שכל דבר שכופפים אותו נשבר, ותרג'
 שבר תחת שבר¹⁵ תברא חלף
 תברא. ורבים של תובר תוברות.
 ונגזר ממנו פועל ואמרו: בית שמאי
 אומרין משיתבר ובית הלל
 אומרין משיקשר¹⁶. יקשר מובנו
 יקשור קשר שלם, והוא קשר מעל קשר
 ומשיתבר¹⁷ קשר וחצי קשר נוסף,
 כלומר עניבה; והוא מתעגל כלולאה,
 וכאשר מושכים את הלולאה הזאת, הקשר
 מתרופף בלא מאמץ. והיא הנקראת
 עניבה, כפי שביארנו במקומה. ואמרו
 משיתבר והמושג לקוח מעניין קשירת
 לולאה, משום שתובר היא הלולאה,
 כפי שביארנו.

ועשוין להן מעבורת מעור החפוי שתכנס בה הרצועה עד שתהא עוברת והולכת
 בתוך תובר שלה.

14. הערוך, "תבר", (וכן רה"ג, פירוש הגאונים לסדר טהרות, עמ' 67). נראה,

שהמלים "תובר של מכנסים" הועתקו מן הערוך; עכ"פ לא מצאתי מקור אחר.

15. ויקרא כד, כ וכן תרגום אונקלוס.

16. כלים כ, ו. והשווה דברי הערוך בערך "תבר" לענין זה: "ביש אומרי"

משיתבר פירוש משיעשה לו ענובין וביה אומרי משיקשור ר"ע אומר משיקבע פי
 קובעו על הדלת.

17. ראה פירוש הרמב"ם לכלים כ, ז ולשם כה, א.

18. לא מצאתי במילונים ערביים שנוטה במשמעות של עניבה, לולאה. תנחום

מזכיר גם בערך "ענב" במילונו את המלה "שנוטה", ואלה דבריו: ענב קושר ועונב
 עניבה הי אלעקדה אלתי תרבט עקדה ושנוטה פתבא מתל אלערוה תנזב פתנחל ותרנ

תוך אצל אסם תוך הו אלוסט
 תוך הבית. תוך החצר. וקד
 חרכת אלואו ויבתר אותם בתוך.
 וגירה איצא ודלך מתל און
 65 באלחולם ואון באלקמץ. ועול
 ועול אף בלב עולות תחפשו. ועול
 ועלתה קפצה פיה. לא תעשו עול.
 וכל עולה קפצה פיה. פאסתעמלו²⁵
 פי אלמשנה מנה פעל קאלו פי
 70 מעילה ומועלין בהן בבית הדשן
 תוך עיקר השם תוך הוא האמצע.
 תוך הבית¹⁹, תוך החצר²⁰. ויש
 שמניעים את הוי"ו. ויבתר אותם
 בתוך²¹ וכן עוד. וזה כמו און
 בחולם ואון בקמץ. ועול ועול.
 אף בלב עולות תחפשו²².
 ועלתה קפצה פיה²³. לא תעשו
 עול^{23א}. וכל עולה קפצה פיה²⁴.
 ובמשנה גזרו ממנו פועל. אמרו על
 מעילה: ומועלין בהן בבית

לולאות ענובין פסמית הדה אלעקדה עניבה לשבההא באלערוה סי אלצורה ולכון
 אלערוה יכרו מנהא אלור סינחל ולך אלשי אלמזור כדלך הדה אלעקדה יגדב טרף אלכיס
 סיכרו מן אלאכר פתנחל אלעקדה (העתקתי מכ"א והוספתי נקודות דיאקריטיות).
 Dozy מצטט במילונו מתוך אלף לילה ולילה, מהדורת ברסלאו 1825, (שנט ר' שנט)
 ואומר, שמאחר שבנוסה כלכותה (1839), נאמר שם שדוד, אין ספק שכאן הכוונה היא
 לחגורה. ואלה הדברים במהדורת ברסלאו, כך 9, עמ' 249, ש' 9:

فرايت موكبا منجرا اثنتين اثنتين بالزنوط والثنوط والبرانس والثريطات البولاد والملاقف.
 ובמהדורת כלכותה, כך 3, עמ' 446, ש' 10: فرايت موكبا عظيما منجرا اثنتين اثنتين وكلهم
 بالطوقي والثدود والبرانس واللبد والبولاد.

וב מחיט המחيط: الانشوط- عقدة يسهل انحلالها اذا اخذ باحد طرفيها انفتحت كعقدة
 النكة والعامة تقول شوطة.

ובמילוניו של Belot, 1890 בירות, Dictionnaire français arabe, = noeud coulant:
 أنشوط (ونشوطه وشوطة): וכן במילון של Wehr, Arabisches Wörterbuch, Leipzig 1952,
 شريطة = Schlinge Knoten. מן הדוגמאות האלה נראה, שמקום הגו"ן במלה זו נשתנה
 בפי דוברים שונים (יש שאף נשמטה לגמרי). ומצאתי נשוטה במקום נשוטה בכ"י
 ב, בערך "תבר", ובערך "ענב" שם נשטה. פירוש המלה הוא אפוא עניבה ולולאה.

19. שמו"ב ד, ו; מל"א ו, כו.

20. מל"א ח, סד; דבה"ב ז, ז.

21. בר' טו, י. ור' ס' הרקמה קל, 16. ור' חיוג, ספר הנקוד, עמ' 124; וכן

רד"ק, ספר השרשים, "תוך".

22. תהל' נח, ג-אף בלב עולת תפעלון; שם, סד, ז-יחפשו עולת.

23. איוב ה, טו.

23א. ויקר' יט, טו, לה.

24. תהל' קז, מב.

25. פאסתעמלו פי אלמשנה מנה פעל - נראה, שאין כאן הכוונה להשתמש,

במובן "שימוש". ור' גם בערך "תרם": וקד בינא פי באב רום וכיף אסתעמל תרם
 מן תרומה. בשני המקומות תרגמתי "גזרו", ור' המבוא (עמ' 7 לעיל).

עד שִׁתְּנֶךָ הַבֶּשֶׂר. ירִידוּ בָּה אֵלֵי
 אֵן תַּכְלִכְלָה אֲלֵנָא וַיִּצִיר לָהּ
 תְּגִיף בָּאֵן יִצִיר כְּאַלְסַפְנָגָה לֵאן
 הַכְּדָא שְׁאֵן אֲלֵלְחָם אֲדָא אַחְתָּרֵךְ
 75 פִּקְבֵּל דִּלְךָ הוּא לֶחֶם בְּצוּרְתָּה וַיִּקַּע
 בָּהּ מַעִילָה וְאֲדָא צָאֵר מִתְּכַלְכֵּל
 מִתְּגִיף צָאֵר כְּאַלְפַּחִם וְכִרְגָּ עֵן
 כּוֹנֵנָה לֶחֶם.

תּוֹת תּוֹתִים וּרְמוֹנִים. אֲגָסִים
 80 וְתּוֹתִים. הוּא אֵלְתוֹת פִּי אֲלַעֲרָבִי
 אֵי־צָא.

תָּזֵן הִתִּיז אֶת הָרָאשׁ בְּבַת
 אַחַת³⁰, כִּרְתָּ אוֹתוֹ וְהִסִּירוֹ, כְּמוֹ וְאֵת
 הַנְּטִישׁוֹת הַסִּיר הַתִּז³¹, הַסִּיר
 85 אוֹתָן לַחְלוּטִין, כְּלוֹמֵר לֹא הוֹתִיר מֵהֵן
 שׁוֹרֶשׁ. וְהַכֹּלֵל צָרִיךְ שִׁיחָא בַּהֲתִז לִפְּי

26. מעילה ב, ג. בכ"י מנוקד יִתְנֶךָ. בכ"י קויפמן מנוקד במעילה ב, ג: עד שִׁתְּנֶךָ, עם סימן מחיקה ב"י. ובזבחים יב, ו ניכר שם תיקון, וכתוב: חִתְּנֶךָ הַבֶּשֶׂר. (במהדורת אלבק-ילון: שִׁתְּנֶךָ, במעילה; גִּמְף, בזבחים). בערך "נתך" הביא תנחום את הציטטה מזבחים, אולם אין הוא רומז אל "נתך" ואינו מזכיר את הכתוב במעילה. מכאן, שראה אותם כשני שורשים שונים. גם הפירוש של "נתך" – דאב ואנחל ואנצב (= ניתך, נמס והוצק) – שונה מזה של "יתוך". אין ספק שראה אותו פועל גזור מן תָּנַךְ, ואף פירש אותו כך. הפועל הוא קל עומד, לפי נוסח זה, ור' דג' ט, יא: וְנִתְּנֶךָ עֲלֵינוּ הָאֵלָה וְהַשֶּׁבַע; וכן איוב ג, כד: וְנִתְּנֶכָּ כִּמִּים שְׁאֲנִי, (וכך הוא מנוקד בכ"י קויפמן).
 27. שבת קמג עב.

28. רמב"ם, הלכ' דעות ד, ו- ענבים ותותים ואגסים...
 29. השווה חיוג', ספר בעלי הכפל, עמ' 119, "תוז"; וכן שם, עמ' 101; נקל לראות, שהדברים היו לפני תנחום בחברו את הערך הזה במילוו. וכמו-כן ר' כתאב אלאצול, "תוז", שיש שם גם הציטטה מן המשנה – "התִּז את הראש בבת אחת" (וכן ר' ס' הרקמה, ק, 11). ואמנם תנחום מזכיר אותו כאן במפורש – הִדָּא עֲלֵי רֵאִי אֲבִי אֲלוּלִיד רֵאֵעַ; ואולם את האחרים אין הוא מזכיר בשמם: "גִּירָה יִרִי" – ואחרים חושבים. ור' המבוא (עמ' 197 [2] לעיל).

30. חול' ב, ג.

31. ישע' יח, ה.

32. אפשר לתרגם כאן בשני אופנים: "שורש", וכן "כל עיקר". (כאן באה האלף-של יחסת הפעול, שלא כמנהג המעתיק של כתב-היד).

לעפר. הקל ארצה זבולון. המר רוחי אלתי הי מן דואת אלמתלין. הדקיק המריר הקליל. פִּיכּוֹן מִן תוֹזִי כמא אן הדק מן דִּקָּק פעלי 90 הדא תכין אלשדה פי התיו תעוין ען אלמתל אלנאקץ פִּיכּוֹן אצלה התיו. ויגוז איצא אן יכון התו מעתל אלעין מתל והצר לך. הרע לעם הוה פכאן אצל התיו עלי הדא אן יכון בצרי תחת 95 אלהא מתל הקים השיב ותכון אלשדה עוץ אלסאכן אלדי בעד אלהא מתל מסית אותך אלמשדד והו מן כי יסיתך אחיך 100 פאלשדה עוץ אלסאכן אלדי כאן בעד אלמם עלי אצלה אן יכון מתל מקים משיב הדא עלי ראי אבי אלוליד רֵאֵעַ וגירה ירי אן הדא ונצאיראה מן דואת אלנן 105 ואלמנדגם פי אלשדה נון מתל מפיל מדיר יזיר יגיע. וקד דכרנא פי באב נָתוֹז מתל דלך ואנהא מעאני מתחדה מן אצול

הדק לעפר³³. הקל ארצה זבולון³⁴. המר רוחי³⁵ שהם מן הכפולים הדקיק, המריר, הקליל. והוא אפוא מן תוז, כמו שהדק מן דקק ובאופן כזה הדגש בהתיו הוא במקום האות הכפולה החסרה, ועיקרו הוא התיו. כמו-כן יכול להיות, שהתוז הוא עלול העיין, כמו והצר לך³⁶. הרע לעם הזה³⁷. עיקרו של התיו הוא לפיכך בצרי תחת הה"א, כמו הקים, השיב. והדגש³⁸ הוא במקום האות הנחה שאחרי הה"א, כמו מסית אותך³⁹, הדגוש, והוא מן כי יסיתך אחיך⁴⁰. והדגש הוא במקום האות הנחה, שהייתה אחרי המ"ם במקורה, שהיא כמו מקים, משיב. וזה לדעת אבו אלוליד עליו השלום. ואחרים חושבים, שהוא והדומים לזהם בעלי נון, ומה שנבלע בדגש היא נון, כמו מפיל, מדיר, יזיר, יגיע. וכבר הזכרנו בערך נתוז⁴¹ דומים לזה, וכי אלה הם עניינים הלקוחים משורשים שונים זה מזה. התיו הוא אפוא ממקור דם הנתוז⁴² ש מא

33. מל"ב כג, טו.

34. ישע' ח, כג.

35. איוב כו, ג – המר נפשי; יחז' ג, יד – ואלך מר בחמת רוחי.

36. דב' כח, נב.

37. שמות ה, כג.

38. לענין הדגש ר' המבוא (לעיל, עמ' 202 [7] וכן הע' 22 שם).

39. ירמ' מג, ג.

40. דב' יג, ז.

41. תנחום רומו כאן אל "נתו". הוא הביא את הדברים בשני הערכים, והביא את הדעות השונות, שיכול שהשורש יהיה מגזרת הכפולים ויכול שהיה מנחי פִּיג, ואף את דעת אלה שחושבים אותו מגזרת עִי הביא. רק בסוף דבריו הוא מביע את דעתו שלו.

42. חול' ו, ו.

- 110 מתבאינה פיון התיז עלי הדא מן אצל דם הנתז. שמא ינתזו צרורות. ולא יכון מן אצל התז לאן גאלב אלאמר אן התז מן דואת אלמתלין. וקד קאלו התיז
- 115 את הצרעה בקנה. אי טירהא ואוגב להא טנין וצרייר וסמאע צות עלי מא שאן אלזנבור ואלנחל ומא ישאבההמא אן יסמע להא טנין אגנחתהא פי אלהוי
- 120 פהו יריד התזיז את הצרעה כמא קאלו צריך להתזיז זין שלתזכרו יעני יצהר צרייר אלזין פחקה להתזיז. ואיצא צריך להתזיז סמך של כי לעולם חסדו יצהר אל-
- 125 סמך והו ישובה גליאן אלכמר ענד טשישה והו יגלי לאן מתלה יכון צות אלסמך ענד אצהארהא בקה כמא קאלו יין תוסס פצח אן להתזיז אצלה להתזיז מן תוסס
- 130 כדלך להתזיז זין שלתזכרו אצלה להתזיז בלא שך ענדי לאן אלזין ואלסמך מן חרופ אלצפיר לאנהא
- ינתזו צרורות⁴³ ואין הוא משורש התז, משום שקרוב לוודאי, שהתז הוא מן הכפולים. ואמרו התיז את הצרעה בקנה⁴⁴, כלומר הפריח אותה והכריח אותה לזמזם ולשרוק ולהשמיע קול, כדרך הצרעה והדבורה והדומות להן, ששומעים את זמזום כנפותיהן ברוח, והוא מתכוון להתזיז את הצרעה, כמו שאמרו צריך להתזיז זין של תזכרו⁴⁵, כלומר שיבאר את השריקה של הזיזין, ולאמתו של דבר להתזיז. וכן צריך להתזיז סמך של כי לעולם חסדו⁴⁶, כלומר שיהגה ברור את הסמך, כשהוא דומה לתסיסת היין בהשמיעו קול שריקה בעת תסיסתו, משום שכמוהו קול הסמך, כשמבטאים אותו בכוח, כמו שאמרו: יין תוסס⁴⁷. ונכון, כי להתזיז עיקרו להתזיז מן תוסס, וכן להתזיז זין של תזכרו עיקרו להתזיז, בלא ספק אצלי, כיוון שהזיזין והסמך מן האותיות השורקות, שהרי בהגייתן נשמעים שריקתן ושקשוקן. ואשר להתזיז את הראש

43. ב"ק ב, א - או שהיו צרורות מנתזין מתחת רגליה.

44. ע"ז ד, י. ע"פ הפירושים הרגילים, הכוונה, שדוחה את הצרעה בקנה ומרחיק אותה. תנחום מביא כאן פירוש אחר: כשם שנאמר: צריך להתזיז זין של תזכרו, כלומר יש להשמיע בבירור את זמזומה, כך יש להבין גם "התיז את הצרעה" - הפריח אותה באוויר, וע"כ גרס לה שכנפיה תזמזמה ברוח.

45. ירוש' ברכ' ב, ד. והשווה הרמב"ם, הלכ' תפילה ב, ט: "וצריך לבאר זיין של תזכרו".

46. שם, שם - צריך להתזיז כי לעולם חסדו. (וכן גם בכ"י ב. ואילו בכ"י ג, ד, ה כתוב להתזיז). אף לעניין זה לא מצאתי במקום אחר כפירושו של תנחום האומר, כי הוא בדומה לקול שריקת היין בעת תסיסתו. ור' פירשו של בן-יהודה לכתוב בירושלמי (עמ' 3867): להתזיז - את הסמך בחסדו שלא יישמע כמו שיין - חסדו (ז).

47. תוס' תרומ' ז, טו; תענית ל עא ועוד.

- חין אכראגהא יצהר להא צפיר — אפשר שהוא מן תזו, מן הסיר ותכריר. ואמא התיז את הראש התז בעניין ובשורש, ואפשר שהוא מן פירוז אנה מן תזו מן הסיר התז ינתזו צרורות⁴³. דם הנתז⁴² 135 פי אלמעני ואלאצל ויגזו אן יכון מן ינתזו צרורות. דם הנתז. ומענאה בת ואסתיצאל מתל מעני הסיר התז. וקד דכר פי באב נתז. ואמא כונה מן תיז מעתל אלעין 140 פהו ממכן לכן אמכאן בעיד לוגהין אחדהמא אן למ יוגד ענדנא אצל תיז טאהר נסגדה אליה. ואלתאני לאגל אלשדה אלתי לא שך אנהא לאדגאם חרף. 145 תחח עפר תוחח. תראב מתכלכל לין גיר מתלבד מתל אן יכון מנבוש או רמאד או רמל ונחו דלך. תיא הפלפלין והתיאה. ויקרא 150 איצא ביא ערץ אלאלף החלתית והתיה והאלום. וקד תקדם שרחה דהא אלאסמא פי באב אלם אכשפה מנה. תיג אותיות מתוייגות. האות 155 תחח⁴⁹ עפר תותח⁵⁰. אדמה נקבוכית רכה, שאינה דחוטה, כאילו הייתה חפורה, או אפר, או חול ובדומה לזה. תיא הפלפלין והתיאה⁵¹. ויש קוראים גם ביו"ד במקום האל"ף: החלתית והתיה והאלום⁵². וכבר בא פירוש השמות האלה בערך אלם, ועיין שם. תיג אותיות מתוייגות⁵³.

48. תנחום מפקפק באפשרות של קיום שורש מעין זה, ואע"פ כן יש לו ערך "תיז" במילונו.

49. הערך "תחח" בא לפני "תחב", כמנהג המילונאים הערביים, המסדרים את שרשי הכפולים כאילו היו בני שתי אותיות. וכן גם "תלל" לפני "תלה".

50. באהלות יח, ח; גזיר סה עא; ב"ב יט עב ועוד מצאתי: עפר תיחוח. וכן גם בכ"ד, ה. ור' פירוש הרמב"ם לאהלות יח, ח.

51. עוקצים ג, ה.

52. טבוי"א, ה — התיאה והחלתית והאלום; ובערך "אלם" באה הציטטה כמו במשנה. שם מצטט תנחום את פירוש הרמב"ם: "שרח אלמשנה אלאנגדאן והו אצל מן אנואע אלחלתית לא יצלח למאכל אדם" (ותרגם דיריבורג לכאן: "פירוש המשנה אלאנגדאן והוא שורש מסוגי החלתית לא יצלח למאכל אדם").

53. רמב"ם, הלכ' תפילין ב, ח.

- המתוייגת. יזהר בתגין שלאות. 160
 יש אות שיש עליה תג אחד ויש
 אות שיש עליה חמשה תגין.
 ודישתמש בתגא חלף. מן אסתכדם
 תאג אל תורה הלך. לאן תגין הו
 אסם אלתאגאת אלמדכורה עלי
 אלאחרף הי שבה זין צגירה
 גדא. ותרג' כתר מלכות. תגא
 דמלכותא. פאתפק פיה אלתלאת
 לגאת. 165
- האות המתוייגת. 54.
 בתגין שלאות. 55.
 עליה תג אחד ויש אות שיש
 עליה חמשה תגין. 56.
 בתגא חלף. 57.
 מי שישתמש בכתר
 התורה יאבד. משום שתגין – הוא
 שם הכתרים הנזכרים על האותיות – הם
 דמויי זי"ן קטנה מאוד. ותרג' כתר
 מלכות. 58 תגא דמלכותא. ושלוש
 השפות. 59 מתאימות בזה.
- תיק תיק הספר. תיק התפלין.
 תיק נבליים. ועא ווקאיה וחרזו
 שבה צנדוק או עלבה. או מא
 שבה דלך. וקד תקדם פי חרף
 אלדאל אן דיאתיקי פי אליונאניה
 מכון וצנדוק ונחו דלך ממא יחרזו
 פיה או יכון פיה מא יראד חרזו
 וכזנה ואדכארה.
 תלם אם יש כמו תלם בחודו
- תיק תיק הספר. 60.
 התפלין. 61 תיק נבליים. 62.
 קיבול וכלי לשימור ומכל בצורת תיבה
 או קופסה, או בדומה לזה. וכבר בא באות
 דל"ת, שדיאתיקי. 63 ביוונית הוא
 מחסן ותיבה ובדומה לזה דבר, שאפשר
 לשמור או להחסין בתוכו מה שרוצים
 לשמור ולהחסין ולאגור.
 תלם. 64 אם יש כמו תלם בחודו

54. לא ידעתי מקומה.

55. רמב"ם, הלכ' מזוה ז, ח – ויזהר בתגין ובמניינן. שם, הלכ' תפלין
 ב, ח – וצריך להזהר בתגין של אותיות.

56. רמב"ם, הלכ' מזוה ז, ח – יש אות..... יש אות שיש עליה שבעה.

57. אבות א, יב. ופירוש הרמב"ם לכאן זמן יתצרף באלתאג' יהלך יעני מן יתכד
 אלתורה מעישה' (וכל המשתמש בכתר יאבד, כלומר מי שעושה את התורה פרנסה
 – תרעם קאפח).

58. אסתר ב, יז, והתרעם.

59. ר' ההקדמה לספרו, עמ' כא, וכן המבוא (עמ' 6 לעיל).

60. שבת טז, א. ר' פירוש הרמב"ם לכלים טז, ז.

61. שם, שם.

62. כלים טז, ז.

63. תנחום רומז אל האות דל"ת, ובערך 'דיאתיקי' שם בא הסבר, בדומה למה
 שהוסבר כאן; וכן: 'יהי איצא משתקה מן תיק, ותיק ס"ת הוא מכונה' (ותרעם טולידאנו:
 והמלה הזאת נזרת גם כן מן תיק, ותיק ס"ת הוא האוצר שלו). אין רמיזה שם אל
 הערך 'תיק'. ור' הערוך, 'תיק'.

64. על הערך ותוכנו ר' המבוא (עמ' 203 [8] לעיל).

175 של דבר ששוחטין בו. אם היה התלם מרוח אחת. הו פי אלערביה איצא תלם ותלמה. באלתא בתלת נקט. והו כסר או שק ונקץ פי דלך אלשי אלמתלום וכמה יקולו 180 אנתלם אלחאיט אנתלם פם אלכוז. אי אנתגר פיה תגרה ונקץ מנה גזו. וסמית אלשקוק אלתי פי אלארץ אלתי תתשק ענד מא תיכס בעד אלמטר או אלסקי באלמא תלמים שלפתיח. 185 וקד דכרנאה פי חרף אלפא. אמא אם חרש שני תלמים או שלשה תלמים פהי אלתלום באלתא בנקטתין וואחדה תלם פי אלעבראניה ואלערביה ומנה על 190 תלמי שדי. והי אלכטוט מן אלתרוב אלתי תכון בין כל שקין מן אלשקוק אלתי ישקהא אלחראת באלמחראת פדלך צד

של דבר ששוחטין בו.⁶⁵ אם היה התלם מרוח אחת.⁶⁶ הוא בערבית גם כן תלם ותלמה (= בערבית) כתא בשלוש נקודות, והוא שבר או בקיע וחסר באותו דבר מתלום (= פגום, סדוק, שבור). וכמו שאומרים נבקע הקיר, נסדק פי כד החרס, כלומר נפרץ בו פרץ וחסר חלק ממנו. והבקיעים אשר באדמה, המתבקעת עם התייבשה לאחר הגשם או לאחר ההשקיה במים, נקראו תלמים שלפתיח.⁶⁷ והזכרנו אותו לפני כן באות פ"א. ואשר לאם חרש שני תלמים או שלשה תלמים⁶⁸ הרי אלה הם אלתלום (= התלמים) בתא בנקודתיים, והאחד תלם בעברית ובערבית. וממנו על תלמי שדי⁶⁹, ואלה הם הקווים של האדמה, אשר בין כל שני בקיעים, שמפלח החורש במחרשה, וזה בניגוד לתלם הראשון, משום שההוא חסר ופרץ, ואילו זה תוספת וגובה

65. רמב"ם, הלכ' שחיטה א, יד.

66. שם, שם א, טו.

67. כלאים ב, ו. ובפירוש הרמב"ם למקום זה: "שלשה תלמים של פתיח ואלארץ אדא אבתלת תנשק שקאת מתסעה תתסמי כל שקה מנהא תלם של פתיח, מענאה חסיר אנפתאח אלארץ (ותרגם דירינבורג: והאדמה כשנרטבת מתבקעת בקעים רחבים, נקרא כל בקע מהם תלם של פתיח, עניינו חריץ שנפתחת הארץ). תנחום רומז אל האות ס"א, ושם בערך "פתח" כתוב: וסמית אלשקוק אלתי אנשקת מן אלארץ אדי יבסת בעד אלבלל תלמים של פתיח וסיבין לך פי חרף אלחא אן תלמים הי אלכטוט אלתי ישקהא אלחראת באלסכה פשבה הדה אלשקוק בהא מע כן לים הי חסר אנסאן (ובעברית: ונקראו הבקיעים שנבקעו באדמה, כאשר התייבשה אחרי הרטיבות, תלמים של פתיח; ויוסבר לך באות ת"ו כי תלמים הם הקווים שמפלח החורש בלהב המחרשה ודימו את הבקיעים האלה אליהם, אם כי אין הם [מעשה] חפירת אנשים). ור' פירוש הרמב"ם למשנה ג' שם: "ותלם הוא אלחפיר אלדי יחפר אלמחראת פי מרורה פי אלארץ" (ותרגם ד': ותלם הוא חריץ שעושה המחרשה בעברה בשדה). ור' "תלם" בסה"ש לרד"ק.

68. לא ידעתי מקומה.

69. הושע י, ד; יב, יב.

195 תלם אלאול לאן דלך נקץ ותגר והדא זיאדה ועלו ואתפאע. וועל אנהא סמית כדלך ללסבב אלפאעל להא לאן אלחפער ואלכט פי אלארץ ואלנקץ אלחאצל פיהא הדא אתלעל הראביה בין כל שקין.

200 תלתן זרע שדהו תלתן. הקנבס והתלתן. אסם אלחלבה.

תלתן⁷⁰ זרע שדהו תלתן⁷¹. הקנבס והתלתן⁷². שם ה"חלבה".

תמך התמד מברכין עליו שהכל. תמד שריחו ריח חומץ. המתמד ונתן מים במדה. אדא טרח עלי זג אלענב מא או עלי עכר אלכמר תם רוק דלך אלמא ופיה טעמיה⁷⁶ אלכמר פיסמי תמד.

210 ואלפאעל אלדי יסכב אלמא עלי אלתפל יסמי מתמד.

70. ר' ערך "תלתן" בערוך.

71. לא ידעתי מקומה.

72. בכלאים ט, א; נעים יא, ב, ובמקומות אחרים בתוספתא, ירושלמי ומשנה תורה - הקנבוס והפשתן; ור' פירוש הרמב"ם לכלאים ב, ה: "ותלתן, אלחלבא, וכך פירש גם לתרומות י, ה.

73. לא מצאתי נוסח זה. בכל המקומות הדנים בברכה זו מדובר בחומץ; ור', למשל, דמאי א, א - האוג והחומץ; ורמב"ם, הלכ' ברכות ח, ח - והשכר והחומץ. ושמא נוכל להיעזר בפירושו של הרמב"ם למשנה בדמאי: "החומץ - אלכל. ובינא פי אלחלמוד אן הדא אלחכם אנמא כאן פי דלך אלחארין, לאנהם כאנו יעמלוק אלכל מן התמד, וכאן הדא אלחגר והו אלחמד הפקר, אמא אליום אלדי חזקתו מן היין פהו חייב בלואזם אלדמאי" (ובעברית: וחומץ "אלכל". וביארו בתלמוד שדין זה אינו אלא באותו הזמן שהיו עושין החומץ מן התמד, והיה התסס הזה והוא התמד הפקר. אבל עכשיו שחזקתו מן היין הרי הוא חייב בחיובי הדמאי).

74. גם נוסח זה לא מצאתי כלשונו כאן. בתוס' מקואות ה, ט; רמב"ם, הלכ' מעשר שני ו, ו; מקואות ז, ב; מ"א, ג; חולין כה עב ועוד נוסחים: והתמד עד שלא החמיץ, משהחמיץ, ובדומה להם. והשווה הכתוב ברמב"ם הלכ' שבת כט, יז: יין שריחו ריח חומץ.

75. מעשרות ה, ו.

76. המלה הערבית לטעם היא "טעם", בדרך כלל. במילון של Dic. Français-arabe, מצאתי כתרעם ל-saveur - طعمية; אולם אין זה ברור מאיזו תקופה הובאה צורה זו, וייתכן שקדם לאותו מקור אלמרשד אלכאפי.

תמזו הלימו והתימו. קאל פי
 שרחה לימו דנפיש זיפיה. יעני
 יכון שער שפונה⁷⁹ כתיר גזיר
 215 לאן זיפים הי הדב אלעין. ותימו
 שתמו זיפיה. יענו תסאקט הדב
 עיניה ובקית גפונה בגיר שער
 ודלך כתיר יגרי וכאצה פי דא
 אלתעלב ודא אלחיה וללמגדומין
 220 ואצחאב אלאכלאט אלמחתרקה
 והי עיבין מן אלמומין פי אלבאס.
 תמזו הלימו והתימו. קאל פי
 שרחה לימו דנפיש זיפיה. יעני
 יכון שער שפונה⁷⁹ כתיר גזיר
 215 לאן זיפים הי הדב אלעין. ותימו
 שתמו זיפיה. יענו תסאקט הדב
 עיניה ובקית גפונה בגיר שער
 ודלך כתיר יגרי וכאצה פי דא
 אלתעלב ודא אלחיה וללמגדומין
 220 ואצחאב אלאכלאט אלמחתרקה
 והי עיבין מן אלמומין פי אלבאס.
 תמזו הלימו והתימו. קאל פי
 שרחה לימו דנפיש זיפיה. יעני
 יכון שער שפונה⁷⁹ כתיר גזיר
 215 לאן זיפים הי הדב אלעין. ותימו
 שתמו זיפיה. יענו תסאקט הדב
 עיניה ובקית גפונה בגיר שער
 ודלך כתיר יגרי וכאצה פי דא
 אלתעלב ודא אלחיה וללמגדומין
 220 ואצחאב אלאכלאט אלמחתרקה
 והי עיבין מן אלמומין פי אלבאס.

תמזו הלימו והתימו. קאל פי
 שרחה לימו דנפיש זיפיה. יעני
 יכון שער שפונה⁷⁹ כתיר גזיר
 215 לאן זיפים הי הדב אלעין. ותימו
 שתמו זיפיה. יענו תסאקט הדב
 עיניה ובקית גפונה בגיר שער
 ודלך כתיר יגרי וכאצה פי דא
 אלתעלב ודא אלחיה וללמגדומין
 220 ואצחאב אלאכלאט אלמחתרקה
 והי עיבין מן אלמומין פי אלבאס.
 תמזו הלימו והתימו. קאל פי
 שרחה לימו דנפיש זיפיה. יעני
 יכון שער שפונה⁷⁹ כתיר גזיר
 215 לאן זיפים הי הדב אלעין. ותימו
 שתמו זיפיה. יענו תסאקט הדב
 עיניה ובקית גפונה בגיר שער
 ודלך כתיר יגרי וכאצה פי דא
 אלתעלב ודא אלחיה וללמגדומין
 220 ואצחאב אלאכלאט אלמחתרקה
 והי עיבין מן אלמומין פי אלבאס.

77. תוס' בכורות ה, ט - והתימו והלימו.

78. בכורות מד ע"א.

79. בכתבי היד ב, ג, ד (בכ"ה חסרים הדפים) נכתב גפונה; וכן גם גפונה
 שבסמוך לו. נראה, שצורה זו משקפת את ההגייה, כפי שנשמעה. ור' על כך במבוא,
 (עמ' 204 [9] לעיל). ור' ערך "תמן", להלן.

80. השווה הערוך, "תמוז". ור' רמב"ם, הלכ' ביאת המקדש ח, ה: "ארבעה בריס
 העין ואלו הן: מי שאין לו שער כלל בריסי עיניו, מי ששער ריסי עיניו מרובה מעובה..."

81. בכורות מד ע"א.

82. רמב"ם, הלכ' שבת ח, יא - בנפה ובכברה חייב, בקטן או בתמחוי פטור

ובדומה לכך, שם, שם כא, יז; והלכ' י"ט ג, טו; תוס' ביצה א, כ ועוד.

83. כלים טז, א. פירוש רב האי גאון לסדר טהרות, עמ' 41: "תמחוי המזינן
 (בנוסחות: המזונן) פ' קערה גדולה שהיא לאכילת מזון יש לבני אדם חשובים קערה
 גדולה ויש בגופה של קערה מגורות מגורות ודומין לקערות בתוך קערה גדולה ויש כל
 מיני מזון מינים מינים הוא זני כדכ' וכל זני זמרא ומתרגם למינהו לזינוהו וכת' בשמים
 חנים". ור' כתאב אלאצול "זנה", "מחה", ופירוש הרמב"ם למשנה, במסכת כלים. ור'
 הערוך. ר' לויאס, לשוננו ד, 105: "תמחוי - בסורית תמחי, גדש את הסאה, מלא אותה
 על כל גדותיה. בסורית החדשה מחא, הרבה לאכול ולשתות. תמחוי הוא קערה מלאה
 וגדושה". ור' ב"צ גרוס, למקורם של "מזונן" ו"תמחוי", לשוננו ל, 181.

84. בא כנראה מן המלה הפרסית ^{سَكْرَجَة} סַכְרַגֶּה, שהיא שם לכלי לסוכר ולדברי מתיקה.
 במילתים של ליינ ופרידלנדר הוסבר, שזה כלי דמוי קערה, ששמים על השולחנות
 מסביב למיני הבשר, לרוטב וכדומה, כדי לעורר את התיאבון.

- מכתלפה ואנואע כתיר מן תרג' ומינים רבים, מן תרג' למינו⁸⁵ למינו לזנוהי. ומנה קיל פי אלסריאני וכל זני זמרא. מתל כל מיני זמר. פשרח תמחוי⁸⁶ המזנון. צחן אלאנואע. התמחיות והמחגר שר אלמש אלמואצע אלמקערה אלתי עלי אלעגל אלתי תגעל פיהא אלחגארה או אלאשיא אלתי תנקל עליה.⁸⁷
- 230 תמך התמכה והחרחבינה. הדה אנואע בקל יקצא בהא פרץ אלמרור פי עיד אלפסח. ושרחו פי תמכא אלסריס. וצאחב אלהכות אלרב רבינו יצחק זל⁸⁸ קאל אנם אלשילם. וחרחבינא פי חרף אלחא.
- 240 תמך הזיור והלופן והתימן. קיל תמך הזיור והלופן והתימן⁸⁹.
 תמך הזיור והלופן והתימן⁹⁰.
 תמך הזיור והלופן והתימן⁹¹.
 תמך הזיור והלופן והתימן⁹².

85. בר' א, יא; ויקרא יא, טו והתרגום. לזנוהי - מצאתי נוסח: לזנוהי.

86. דניאל ג, ה, ז, י, טו.

87. מד'ר שה'ש מי זאת עולה.

88. כלים יד, ד. בפירוש רב האי גאון לסדר טהרות, עמ' 36: "והתמחיות פ' כמין קערות קטנות שיש לעול והוא ראש העול והוא חלק על ראשי צוארי בהמה". ובפירוש הרמב"ם למשנה: "שכל אלעולה אלתי תגר עליה אלחגארה ונחואה מעלום משהור" (והתרגום דיריגבורג: "תמונת העגלה אשר יטלטלו עליה האבנים והדומה להן ידועה ומפורסמת").

89. פסחים ב, ו ועוד. פירוש הרמב"ם לכאן: "ותמכה אלסריס. וחרחבנה אלקרצענה" (ור' פירוש הרב קאפח שם, עמ' קסח). וכן בערך "חרחבינה", הנוכח כאן. והשווה דברי תנחום שם לפירוש הרמב"ם, הלכ' חמץ ומצה ז, יג: "מרורים האמורים בתורה הן החזרת והעולשין והתמכא והחרחבינה והמרור. כל אחד מתמשת מיני ירק אלו נקרא מרור". ור' הערוך השלם, ופירוש קהוט שם "תמכה".

90. ור' יצחק אלפאסי פירש, לפסחים לט עא: "תמכא אמר בר בר חנה תמכתה שמה וקורין לה בלשון ערבי אלשלים חרחבינה". (בערבית מצאתי את המלה בשלושה כתיבים, ר' למשל אלמנ'ד, ערך שלם: שִׁלִּם, שוֹלִם, שָׁלִם).

91. ר' ערך "תמו" לעיל, וההערות.

92. תוס' בכורות ה, ט. "הזיור" נזכר בערך "זיר" במילון של תנחום. ור' גרסה אחרת בערוך, "תמר". בערך "לפן" בא באלמרשד אלכאפי הסבר ל"לופן".

- מן לא הדב לה פִּיכּוֹן מתל תימוז. אמרו: מי שאין לו ריסיים הרי הוא כמו
245 אלדי תקדם דכרה לכן דלך, שהזכרונהו קודם לכן, אולם
תנארת בעד אלכלקה והדא מן ההוא נשרו [ריסיו] לאחר הלידה, ואילו
אצל אלכלקה. וקיל מן ליס לה זה – מלידה. ונאמר: מי שאין לו עפעפיים,
גפון⁹³ תגטי גמלה אלעין אדא כדי לכסות את העין כולה כאשר הוא
גמצהא. עוצם אותה.
- 260 תספרת תספורת הירק. משתק מן ספר אלדי אסם אלמזין. ואסם אלחלאקה תספורת. וסמית
אלאלה אלדי יחלק בהא או יקטע בהא כאלמקץ ושבהה תספורת
ומספרים. וקד דכר דלך פי 265 מכאנה מן חרף אלסמך.
תפת תפית שלחמור. אללכאף אלפארסי והו אלואח תעמל עלי
צהר אלדאבה תנקל עליה 270 אלחחמאל ולא ימכן אלרכוב
עליה אלא באזאלה אלעידאן אלמרכבה בין אלאתקאב.
- תפת תפית שלחמור⁹⁵. הלכאף (= אורכף משא) הפרסי והם לוחות,
ששמים על גב בהמת המשא, שמוליכים עליה את המשאות, ואי אפשר לרכב עליו
אלא בהסרת המקלות המורכבים בין הנקבים.

93. ר' ההערה לשפונה, ערך "תמוז". ואשר למשמעות המלה גִּפּוֹן – אלה הם עפעפיים. ואולם מן העניין נראה, שנתכוון לריסיים. בערך "לפן" במילוניו בא הסברו של תנחום לריסיים: "קאלו פי שרח לופן הוא שריסי עיניו גדולים. וריסין הי הדב אלעין כמא קאלוא מי שריסי עיניו נושרות. וקאלו איצא ריס שלעין שניקב והדא לא יכון אלא אלגופן נפסה לאן אלשער לא ינתקב אלא ינתתר כמא קאלו נושרות. פלאגל דלך שרח אלבעץ פי לופן טיול. שער אלהדב בחית ינסבל ויגטי אלעין או אכתרהא וקאל אלבעץ אנה כביר אלגופן והו אן תכון אלגופן כבאר מנתפכה..." (ובעברית: אמרו בפירוש ללופן הוא שריסי עיניו גדולים. וריסין הם ריסי העין, כמו שנאמר: מי שריסי עיניו נושרות, וכן אמרו: ריס של עין שניקב, ואין זה אלא העפעף עצמו, משום שהשער אינו ניקב אלא נושר, כמו שנאמר: נושרות. ומשום כך פירשו אחדים בעניין לופן ארוך שער הריסים, באופן שעוטה ומכסה את העין או את רובה, ואמרו אחדים, שהוא בעל עפעף גדול, והוא שהעפעפים גדולים ונפוחים...). נראה, ששררה אי בהירות באשר למשמעות ריס, ואולי התכוון לעפעפיים באמרו: "וקיל מן ליס לה גפון תגטי גמלה אלעין אדא גמצהא".

94. ביצה לד עא. נא: מספרת הירק. תנחום רומז אל האות סמך, ובערך "ספר" בא ביאור לכל כלי וכלי.

95. כלים כג, ג. ר' פירוש הגאונים, אפשטיין, עמ' 64. ר' גם הערוך, ערך "תפית".

- תרוד עצם כדי לעשות תרוד. מלא תרוד רקב. תרוד אלמלעקה ויקרא איצא תורבד באלבא. 275 וקולהם מלא תרוד רקב. מקדאר דלך ענדהם מלא חפניו לאן אלמלעקה תזיד ותנקץ פי אלכבר ואלצגר פלא יתחרר בדלך שיעור פקאלוא אנה מקדאר אלקטורת אלתי תטרח פי אלמחתה אלדי קאל פיה ומלא חפניו קטורת סמים. ואלמחתה תשבה אלמלעקה. תרז אם תאכל הבהמה תתריז. 275 כאן בשותתת כאן במתרות. קד בינא פי באב שתת אן שותתת מנסהלה וכדלך מתרזת ותתריז הו אלאסהאל לכן שותתת אסהאל סילאן בלא דפע קה מתל והדם שותת ויורד. 280 ואמא מתרזת ותתריז פהו אסהאל מכתלט בריח פכרג בקה ודפע כאנה תנביב. לאן מעני תרו אצלה אכראג אלריח קאלו עומד לפניהם
- תרוד עצם כדי לעשות תרוד. מלא תרוד רקב⁹⁷. תרוד - כף, ויש קוראים תורבד, בבי"ת. ואומרם מלא תרוד רקב⁹⁷ שיעור זה אצלם מלא חפניו⁹⁸, משום שהכף מרבה ומפחיתה בגודל ובקטנות. ולכן לא דקדקו באותו שיעור ואמרו שהיא מידת הקטורת ששמים במחתה, שאמר עליה ומלא חפניו קטורת סמים⁹⁹. והמחתה דומה לכף.
- תרז אם תאכל הבהמה תתריז¹⁰⁰. כאן בשותתת כאן במתרות¹⁰¹. כבר ביארנו בערך שתת¹⁰², כי שותתת - משלשלת, וכן מתרזת ותתריז הוא השלשול, אולם שותתת הוא שלשול נוזל בלא הדף כוח, כמו והדם שותת ויורד¹⁰³, ואילו מתרזת ותתריז הריהו שלשול מעורב בנפיחה, והוא יוצא בכוח ובהדף כעין "תנביב"¹⁰⁴, משום שעניין תרז עיקרו הוצאת נפיחה. אמרו: עומד

96. שבת ח, ו. פירוש הרמב"ם לכאן: "פקאלו אן הלה אלמלעקה אלמלכורה הי מלעקה אלאטבא אלכבירה אלתי יכרגון בהא אלמענין ואלשראבה מן אלבראני והיא אלמקדאר הו מלו אלידין גמיעא כמא סנבין פי תאני אהללות" (והתרגום): ואמרו שזה התרוד הנזכר הוא תרוד הרופאים הגדול אשר יוציאו בו הרפואות היבשות והלחות מקופותיהם וזה השעור הוא מלא שתי ידיים כמו שנבאר בשני מאהללות). והשווה כלים יז, יב: "יש שאמרו במדה גסה: מלא תרוד רקב - כמלא תרוד גדול של רופאים".

97. גזיר ז, ב ועוד.

98. ויק' טז, יב.

99. שם, שם.

100. רמב"ם, הלכ' שכירות יג, ג; שו"ע חור"מ שכירות שלח ז: תתריז.

101. חולין לח עא; סוטה לו עא.

102. "שתת" נרמז כאן. שם בא הסבר לעניין "שתת", ואילו "תרז" רק נרמז לכאן.

103. שבת קכט עא.

104. כנראה, תרגומו "שטף"; ור' הדין על כך במבוא (עמ' 205 [10] לעיל).

- 285 ומיראתו נתרז. שמעו האומות ומתריזין מתוך פנוקטיהן. פשבהו אלאסהאל אלכארג בקוה כאן מעה ריח תדפעה ותחמלה אלי אלבעד פקאלו מתרות ותתריזו. למרחוק. ואמרו אפוא מתרות ותתריז.
- 290 תרונתק מגמע והו אלה מן גלד מעמולה גלאפאת מגתמעה בעצהא ללאקלאם ובעצהא ללסכין וכדלך ללמקץ ואלמסל ואלאבר וגיר דלך.
- לפניהם ומיראתו נתרז¹⁰⁵. שמעו האומות ומתריזין מתוך פנוקטיהן¹⁰⁶. ודימו את השלשול, היוצא בכוח, כאילו יש עמו נפיחה ההודפת אותו ונושאת אותו למרחוק. ואמרו אפוא מתרות ותתריז.
- תרונתק¹⁰⁷ תיק והוא כלי של עור עשוי עטיפות מחוברות, שאחדות מהן לקולמוסים ואחדות לסכין וכן למספרים, למחטי סקאים, למחטים ועוד.

105. סוטה לו עא. ילק"ש יהו' ג-וכל העומד בפניהם מיד נתרז.

106. מדר"ר יק' א, מרגליות, כו ועוד.

107. כלים טז, ח. ופירש שם הרמב"ם: יתרונתק הו אן יעמל מן אלגלד גלאפאת מגמועה גסם ואחד פיה מואצע ללאקלאם וללסכין וללמקץ ואסמה אלמשהור ענדנא אלמגמע (והתרעם): ותרונתק הוא שיעשו מעור נרתקים מקובצים יחד לגוף אחד ובו מקומות לקולמוסים ולסכין ולמספרים ושמו הנודע אצלנו "אלמגמע". ור' גם פירוש הרמב"ם לכלים יט, א: וקוסטת המלכים מגמע אלמלוך ודלך אן יעמל מגמע עוד כביר פיה טבקאת יכן פיה אנואע אלטעאם ואלשראב והו איצא עלי עול יסאפרוך בה אלמלוך (והתרעם): וקוסטת המלכים תיבת המלכים וזה שיעשו תיבת עץ גדולה שבתוכה קנים אשר יקבצו בהן מיני אוכלין ומשקים והיא גם כן על עגלה שילכו בה המלכים).

קבר " — — — יהו אשר על הבית¹

שחזור סכימתי של תכנית הקבר *

בשנת 1870 גילה החוקר הצרפתי הנודע צ' קלרמון-גאנו שתי כתובות קבר עבריות מימי בית ראשון בכפר השילוח שממזרח לירושלים. שתי הכתובות נחרתו בשני ספינים שקועים, שהוכנו לצורך כך בחזיתו של קבר חצוב בסלע. קלרמון-גאנו רכש את הכתובות, עקרן ממקומן, והעבירן למוזיאון הבריטי בלונדון². מצב השתמרותן של הכתובות היה ככי רע, ורק בעת האחרונה עלה בידי פרופ' נ' אביגד לקראן. הכתובת הארוכה שבין השתיים נקבעה בצדה השמאלי של חזית הקבר ומעל למשקוף הפתח המוליך אל פנים הקבר. כתובת זו, בת שלוש שורות, פוענחה במילואה ע"י אביגד, שקראה כדלקמן³:

(1) זאת [קברת...] יהו אשר על הבית. אין פה כסף. וזהב

(2) [כי] אם [עצמתו] ועצמת אמתה אתה. ארור האדם אשר

(3) יפתח את זאת

הכתובת מציינת, בין השאר, שלושה דברים החשובים לעניינו: ראשית, נקבר בקבר זה פקיד גבוה של ממלכת יהודה, שלדעת אביגד וידין⁴ ניתן אולי לזהותו עם שבנא; שנית, הפקיד הנ"ל קבור בקבר זה עם אִמְתּוֹ, שלישית, חלק ניכר מהכתובת דן באיסור לפתיחת הקבר, דבר שהוא מובן, בהתחשב בעובדה שהכתובת נקבעה מעל לפתחו.

הכתובת השנייה, הקצרה שבין השתיים, מכילה שורה אחת בלבד. היא נחרתה בצדה הימני של חזית הקבר מעל "חלון" שנפרץ בתקופה מאוחרת יותר. הבנת הכתובת הקצרה קשה ביותר. מחציתה השמאלית של הכתובת הושחתה לחלוטין, וניתן להבחין באותיות חרותות אך במחציתה הימנית. בשנת 1934 הציע דירינגר⁵ לקרוא בחלק הכתובת שנשתמר את השם "צדק בן פתה...".

* על יסוד מידותיו של מר' ש' מושקוביץ (אוניברסיטת תל-אביב) ושל המחבר.

1. ברצוני להודות לד"ר י' נוה על הערותיו החשובות.

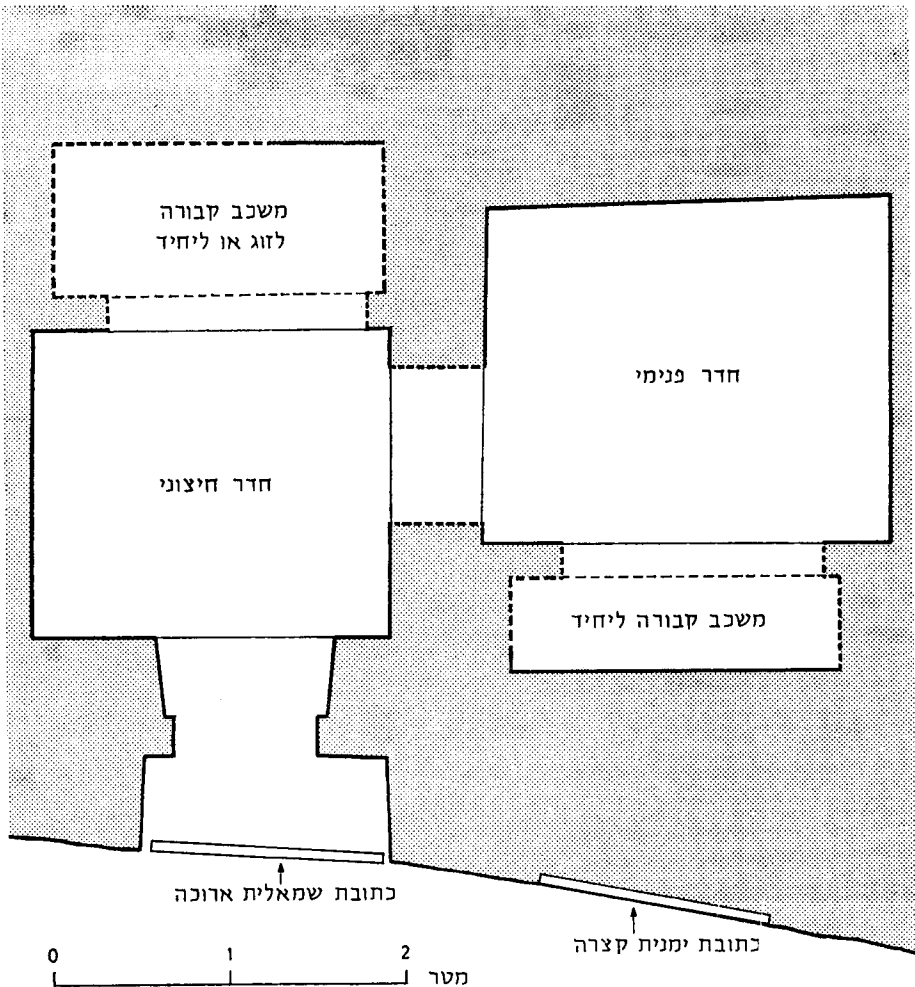
2. C. Clermont-Ganneau, *Archaeological Researches in Palestine*, London 1899, vol. I, pp. 305-313.

3. נ' אביגד, ארץ-ישראל, ספר נ' תשי"ד, עמ' 66-72; נ' אביגד, מצבות קדומות

בנחל קדרון, ירושלים 1954, עמ' 9-17; N. Avigad, *IEJ* 3(1953), pp. 137-152.

4. Avigad, *IEJ* 3(1953), p. 150.

5. D. Diringer, *Le iscrizioni antico-ebraiche palestinesi*, Firenze 1934, p. 106.

אביגד היה הראשון שחקר את הכתובת ביסודיות, בהסתייעו בטפוסת ובצילומים, והציע לקרוא במחציתה הימנית: "חדר בכתף הצר...". בקריאה זו תמכו אולברייט ומור.⁷ קריאת המלים והאותיות מבוססת, ויש רק להוסיף, שהצדדי היא אות שהושלמה, וייתכן שהייתה זו זיין.⁸ בבואו להציע פירוש לנוסחת כתובת זו, התבסס אביגד על שתי הנחות. ראשית הניח, שבקבר נחצב חדר קבורה אחד בלבד, כפי שנסתבר הדבר מן הדו"ח של קלרמן-גאנץ. שנית הניח, שתוכנה של הכתובת הקצרה שונה בהכרח משל הכתובת הארוכה; ומאחר והכתובת הארוכה מציינת את הנקבר ואמתו, שלפי ההנחה הראשונה הם שנקברו

⁶. N. Avigad, *IEJ* 5(1955), pp. 163–166. ⁷. *ibid.*, n. 6 on p. 165.

⁸. *ibid.*, n. 5 on p. 164. ⁹. ראה הערה 2 לעיל.

בחדר הקבורה היחיד שבקבר, הרי חייבת הכתובת השנייה להיות, כדבריו, בעלת "אופי שונה". על סמך הנחות אלו הציע אביגד לפרש כאן "חֲדָר בְּכֶתֶף הַצָּר...". היינו "חדר (קבורה) בצד (או במורד) הצוק (או ההר)...". את משמעותה של הכתובת אולי ניתן, לדעתו, להסביר כך: "בעל הקבר, (שבנו?) יהו, בנה את הקבר בימי חייו וחרט את הכתובת בת השורה האחת לראשונה, כדי שיהיה ידוע, שחדר הקבורה שבמקום זה, 'בכתף הצר', שמור בשבילו"¹⁰.

בקיץ 1968 ערכתי סקר מקיף של הנקרופוליס בן תקופת הבית הראשון בכפר-השילוח בירושלים¹¹. במסגרת סקר זה נבדק מחדש קבר "... יהו אשר על הבית". דומה שהנתונים הארכיטקטוניים שנלמדו בבדיקה זו מאפשרים לפרש ביתר דיוק את כתובת הקבר הקצרה. ממצאי בדיקתנו יתוארו במפורט בדו"ח על הסקר, ונסתפק כאן בתיאור הדברים הנוגעים לנושאנו. סקירת המצבה מלמדת, שהיה זה קבר מונוליטי על-קרקעי, כפי שכבר שיער אביגד¹². קטע הסלע המכיל את הקבר סותת מבחוץ והופרד מהמשך המצוק. וכך נוצר קבר על-קרקעי, החצוב מאבן אחת, בדומה ל-קבר בת פרעה הסמוך או מצבת "יד אבשלום" המאוחרת יותר אשר בנחל קדרון. פנים הקבר שלנו נשתנה ונהרס לבלי הכיר בתקופה הביזנטית, כאשר התיישבו ניירים נוצרים במערות הקברים של כפר-השילוח. באותה עת אף נחצב "חלון" מתחת לכתובת הימנית הקצרה. כיום ניתן לשחזר את פנים הקבר על פי שרידי הסיתות המקורי של הקירות והתקרה (ראה בסרטוט). מסתבר, שהקבר הכיל במקורו שני חדרי קבורה, שחוברו יחדיו לחדר אחד בתקופה הביזנטית. החדר החיצון נחצב מאחורי צדה השמאלי של החזית, ואליה התחבר פתח הכניסה לקבר, אשר מעל משקופו כאמור, נקבעה הכתובת השמאלית הארוכה. החדר הפנימי נחצב בצדו של החדר החיצוני, ולא מאחוריו, והוא נמצא מאחורי צדה הימני של החזית, שנקבעה בה הכתובת הימנית הקצרה. במלים אחרות, בצדה השמאלי של החזית היה הפתח, ומעליו הכתובת הארוכה, וחדר הקבורה החיצון חצוב מאחוריה; בצדה הימני של החזית הייתה קבועה הכתובת הקצרה וחדר הקבורה הפנימי חצוב מאחוריה. מכאן, שהנכנס אל פנים הקבר עבר בפתח אל תוך חדר הקבורה החיצון, פנה ימינה, ועבר אל החדר הפנימי.

העובדה, שהקבר מכיל שני חדרי קבורה ולא אחד, מאפשרת את בחינת הכתובת הימנית הקצרה מחדש. המלה הראשונה בכתובת, "חדר", מתייחסת

10. Avigad, *IEJ* 5(1955), p. 166 and *Erratum* on p. 204.

11. הסקר נערך מטעם החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה ובעזרתו של מר

ג' ברכא, תלמיד האוניברסיטה העברית.

12. אביגד, מצבות קדומות, עמ' 34.

מעל לכל ספק לחדר קבורה, בדומה לכתובת קבורה פניקית ממאלטה¹³, המתחילה במלים "חדר בת עלם". מאחר שבכתובת שלנו נזכר "חדר" בלשון יחיד, הרי ברור, שהכתובת מתייחסת רק לאחד משני חדרי הקבורה שבקבר. ומאחר שהיא סמוכה לדופנו של החדר הפנימי, בעוד הכתובת השמאלית הארוכה קבועה בפתחו של החדר החיצון, ניתן לשער בוודאות, שה"חדר" כאן הוא חדר הקבורה הפנימי. המלה הבאה בכתובת היא "בכתף", ויש לפרשה "בצד". לדעתו של אביגד¹⁴ "כתף" מופיעה בכתובת בהקשר גיאוגרפי או טופוגרפי, בדומה ל"כתף היבוס" (יהושע טו, ח), "כתף הר-יערים" (יהושע טו, י) ועוד. אולם מאחר שהכתובת דנה בחדר שהוא חלק ממבנה ארכיטקטוני, דומה שה"כתף" מופיעה כאן בהקשר ארכיטקטוני, בדומה לשימושה בתיאורים ארכיטקטוניים במקרא: "כתף הבית הימנית" (מלכים א' ו, ח), "כתפות הפתח" (יחזקאל מא, ב), "כתפות האולם" (יחזקאל מא, כו), "כתף השער" (יחזקאל מו, יט). אם נכונה דעתנו, הרי שאת תחילת הכתובת "חדר בכתף" יש לפרש "חדר הקבורה אשר בצד". ראינו לעיל, שחדר הקבורה הפנימי חצוב בצדו של הקבר, והוא נמצא בצדו של חדר הקבורה החיצון. לכן יש להניח, שהמלה הבאה בכתובת בהמשך ל"חדר בכתף" תציין את הקבר כולו או את חדר הקבורה החיצון. המלה הבאה, והאחרונה שנשמרה בכתובת המקוטעת, היא "הצר", ואין לדעת אם נשמרה כאן המלה כולה או חלקה בלבד. כפי שצינו לעיל, יש אפשרות, שלפנינו האות ז-ין, ולא צדיי. הה"א ללא ספק היא ה"א הידיעה, ומכאן שהמלה היא "צר", "צר... זר", "זר" או "זר...". חיפשנו מלה מתאימה, אשר תהלום את אחד הצירופים הללו, ושיהיה פירושה קבר או חדר קבורה. אך מלה אחת הולמת להפליא צירופים אלו, ודומה שיש להשלים את "הצר..." ל"הצריח" או "הצרח".

כנקודת מוצא לדיוגנו נזכיר, שהמלה צריח מוזכרת בשלוש כתובות נבטיות מפטרה, מהן שתי כתובות קבר. כתובת ההקדשה הארוכה הקבועה מעל לפתחו של הקבר הידוע בשם קבר א-תורכמן, מתחילה כך¹⁵: "קברא דנה וצריחא רבא די בה וצריחא זעירא די גוא מנה די בה בתי מקברין עבדית גוחין וכרכא די קדמיהם ועד כותא ובתיא די בה...". ובתרגום: "זה הקבר והצריח הגדול שבו והצריח הקטן אשר בתוכו ומבפנים (לצריח הגדול), אשר הם מקומות קבורה מעשה כוכים, והחצר אשר לפניהם והחלונות והמבנים אשר בו...". נוסח הכתובת אינו מניח ספק, שהצריח הוא חדר הקבורה החצוב בסלע. מיליק אף

13. ג' סלושץ, אוצר הכתובות הפניקיות, תל אביב 1942, מס' 109; *Corpus*

Inscriptionum Semiticarum (= CIS), I, no. 124.

14. Avigad, *IEJ* 5(1955), p. 165.

15. CIS, II, no. 350.

הצביע¹⁶ על ההתאמה שבין נוסח הכתובת לבין תכנית הקבר. לפני חזית הקבר ישנה חצר גדולה, שהיא ה־כרכא די קדמיהם, שממנה נכנסים אל חדר הקבר החיצון, שהוא ה־צריחא רבא די בה, וממנו נכנסים אל חדר הקבר הפנימי, שהוא ה־צריחא זעירא די גוא מנה די בה¹⁷. כתובת הקבר השנייה מפטרה¹⁸ מזכירה פעמיים את הצריח בהקשר לקבר: "כפרא וצריחא דנה", "כפרא וצריחא", וברור שגם כאן הכוונה לחדר קבורה. הכתובת השלישית מפטרה¹⁹, שהיא כתובת הקדשה לאל דושרא, אף היא מתייחסת לצריח כאל חדר חצוב בסלע, אולם כאן לא נועד הצריח לקבורה, אלא לפולחן. מיליק מסכם²⁰ שבנבטית הצריח מציין תמיד חדר חצוב בסלע, ששימושו או לקבורה או לפולחן. פירושה של המלה הנבטית "צריחא" כחדר קבורה מתחזק מן ההקבלה למלה ضريح בערבית ו-ضريح בספאית, שמובנה קבר²¹. על הקבלה זו כבר עמד קלרמון-גאנו²². מיליק מדגיש, שהמלה הערבית מציינת תמיד קבר שהוא חפור "בסלע או בקרקע, אולם לא מבנה או חלק מבניין". המונח "צריח" מופיע הן בעברית המקראית והן בעברית המשנאית, ובכל מקום דומה שמובנו זהה למובן ה־צריח שבכתובות הנבטיות. בשמואל א' יג, ו מסופר, שהתחבאו העם "במערות וב־חֲנֻחִים ובסלעים וב־צִרְחִים וב־בָּרוֹת". בשופטים ט, מו-מט מסופר: "וישמעו כל בעלי מגדל שכם ויבאו אל צִרְיָח בית אל ברית... ויקח אבימלך... ויכרת שוכת עצים... ויכרתו גם כל העם איש שוכה וילכו אחרי אבימלך וישימו על הַצִּרְיָח ויציתו עליהם את הַצִּרְיָח באש וימתו גם כל אנשי מגדל שכם...". יש מפרשים את הצריח של שכם כמגדל או מצודה²³, אולם דומה שעקרונות יש להסכים עם מיליק²⁴, שזו מערה חצובה בסלע. שהרי רק אם הייתה זו מערה סגורה, ניתן להבין, כיצד מתו אנשי מגדל שכם מן האש שהדליק אבימלך, וכיצד בכלל יכול היה להדליק

16. J.T. Milik, *RB* 66(1959), pp. 555–560.

17. ראה תכניות וחתימים של הקבר, R.E. Brünnow, *CIS*, II, figure on p. 307;

and A.v. Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, Strassburg 1904, vol. I, Fig. 393 on p. 363.

18. *CIS*, II, no. 213.

19. G. Dalman, *Neue Petra-Forschungen*, Leipzig 1912, pp. 99–101, no. 90;

M.R. Savignac, *RB* 22(1913), pp. 441–442.

20. Milik, *RB* 66(1959), pp. 560–561.

21. *ibid.*, p. 561.

22. C. Clermont-Ganneau, *Recueil d'archéologie orientale*, Paris, Tome II, 1898,

pp. 362–366.

23. השבעים מתרגמים *ἀνύρωμα* – מצודה. וראה לאחרונה: G.E. Wright, *Shechem*,

The Biography of a Biblical City, New York & Toronto 1965, pp. 124–127

24. Milik, *RB* 66(1959), pp. 560–562.

אש "על הצריח". ניתן לשער, שהדליק אבימלך מדורה בפתח הצריח, ונחנקו אנשי מגדל שכם בעשנה. בתקופת הבית השני מוזכר "הצריח" ארבע פעמים ב"מגילת הנחשת" מקומראן²⁵. בכל הפעמים, לדעת מיליק, הצריח חצוב בסלע; שלוש פעמים הוא מציין מקום קבורה, ופעם אחת מקום הקשור בפולחן. בחורנו לדון בכתובת הקצרה של הקבר בכפר השילוח, נראה שיש להשלים את חלקה הראשון שנשתמר:

חדר בכתף הצר[יח]...

פירושה של הכתובת יהיה לערך: "חדר קבורה בצדו של חדר הקבורה החצוב בסלע", או "חדר קבורה בצדו של הקבר (המונולייתי העל-קרקעי) החצוב בסלע". מן הראוי להדגיש את חשיבותה של השלמה זו, שלדעתנו כמעט ודאית היא: הכתובת מלמדת כאן על שימוש של המונח "צריח" כחדר או כקבר חצוב בסלע בעברית של תקופת הבית הראשון, ומוכיחה את משמעות "הצריח" המקראי. השימוש במונח זה נמשך בעברית בתקופת הבית השני²⁶. קשה לקבוע, אם המונח "צריח" עבר אל הנבטית מן הלשון העברית. מכל מקום מן הראוי לציין, שמסורות הקבורה וסגנון הקברים החצובים בסלעי פטרה, שנחצבו בהם "הצריחים", מעידים על המשך ישיר מאותן מסורות וסגנון האופייניים לקברי כפר השילוח.

דומה שמחציתה השנייה של הכתובת החסרה כיום (אשר בהערכה כללית כללה עשר עד שתיים-עשרה אותיות ורווחים שבין המלים בנוסף לשתי האותיות המשלימות את המלה צריח) מהווה את המפתח להבנת משמעות הכתובת כולה. ייתכן שתכנית הקבר מצביעה על הכיוון להבנת משמעות זו. בקיר חדר

J.T. Milik, *apud Discoveries in the Judaean Desert of Jordan*, III: *Les* 25

'petites grottes' de Qumrán, Oxford 1962, pp. 237, 245, 316

26. מן הראוי להסב כאן את תשומת הלב לנקודה מעניינת נוספת. אחד "הצריחים" המוזכרים ב"מגילת הנחשת" נמצא בסמוך לירושלים, בשוא, וחזיתו מופנית לצפון (Milik: *Discoveries*, pp. 274, 292-293). את מקומה המדויק של שוא ניתן אך לשער. דומה, ששוא הגה "עמק שוה" הוא עמק המלך" הנזכר בבראשית יד, יו, ו-βηθώ הנוכרת בתיאור החומה הראשונה של יוסף בן מתתיהו. לדעת מיליק מקומה של שוא הוא מדרום-מערב לעיר. לדעת פרופ' מ' אבי-יונה (שנמסרה לי בע"פ) שוא היא "גן המלך", ומקומה בסמוך לקצה הדרומי של עיר דוד, במקום מפגש הקדרון עם גיא בן הנום. אזור זה נמצא לא הרחק ממזוקי כפר השילוח, ושם נמצא "הצריח" של "...יהו אשר על הבית". אין ספק שמצבת קבורה זו ניצבה בשלמותה בימי בית שני, כשחזיתה פונה לצפון-מערב. מכאן, שאם נכונה דעתו של אבי-יונה, הרי מציינת "מגילת הנחשת" "צריח" באזור, הנמצא לא הרחק מן המקום, שבו ניצב באותה שעה הקבר שלנו, כשכתובת הקבורה קבועות בחזיתו.

הקבורה הפנימי ניכרים שרידים של משכב, שעליו הונחה גופת המת. זהו ללא ספק משכב ליחיד. ייתכן, שחדר הקבורה החיצון אף הוא הכיל משכב קבורה, שנחצב בקירו האחורי, אולם זה הושחת כליל בתקופה הביזנטית. חישובי מידות החדר מלמדים, שייתכן שהיה המשכב משכב קבורה כפול, ובו נקברו יחדיו גבר ואשה, כטיפוס המוכר מקברים אחרים בכפר השילוח²⁷. שחזורו של משכב קבורה כפול כאן אפשרי הוא וסביר, אולם קשה להוכיח זאת, ויש לזכור כמובן את האפשרות שהיה זה משכב קבורה ליחיד (או אף שלא נחצב כאן משכב קבורה בכלל). מכל מקום, אם נכונה השערתנו, הרי נקברו בקבר שלושה אנשים: גבר ואשה במשכב הזוגי שבחדר החיצון, ומת אחד בחדר הפנימי. ואם ככה, הרי ברור, שכתובת הקבר השמאלית הארוכה, הדנה בקבורת "... יהו אשר על הבית" ו"אמתה אתה", מתייחסת לקבורה במשכב הקבורה הזוגי שבחדר החיצון; ואז יש להניח, שהכתובת הימנית היא כתובת קבורה, המתייחסת לקבורת היחיד שבחדר הפנימי. אם אמנם כן הדבר, יהיה זה פירוש הכתובת הימנית: חלקה הראשון מציין את חדר הקבורה הנוסף הנמצא בצד הקבר; הדבר בא להסביר לקורא הכתובת, שבתוך הקבר ובצדו של החדר המרכזי קיים חדר קבורה נוסף, שאין להבחין בו מבחוץ²⁸. חלקה השני, החסר, של הכתובת ציין, מי נקבר בחדר נוסף זה. אם דעתנו נכונה, יהיה זה לערך תוכנה ומשמעותה של הכתובת: "(יש כאן) חדר קבורה בצדו של הקבר המוגילתי החצוב בסלע (= בצדו של החדר החצוב בסלע), ובו קבורת ×". × היה ודאי בן או בת משפחתו של "... יהו אשר על הבית", וכך זכה להיקבר בקברו²⁹.

27. דיון מקיף בכל הקברים ומשכבי הקבורה שבכפר השילוח ייכלל בדו"ח המפורט של הסקר.

28. מן הראוי לציין כאן שקבר זה הוא היחיד בין כל קברי כפר השילוח, שבו חדר קבורה פנימי נמצא בצדו של חדר קבורה חיצוני. בכל שאר הקברים שיש בהם שניים או שלושה חדרי קבורה, חצובים החדרים זה מאחוריו של זה.

29. מן הראוי לציין, ששתי הכתובות נחרתו בסגנון כתב שונה. שתיהן בנות אותה התקופה לערך, וזאת לאור צורת אותיותיהן, אולם ברור, שלא נחרתו יחדיו ובידי אותו אומן (ראה על כך Avigad, *IEJ* 5 [1955], p. 166). עובדה זו מתאימה למסקנותינו, שהכתובות נחרתו לאחר מותם וקבורתם של אנשים שונים שחיו באותה תקופה.

“בן המלך” באוגרית ובין החתים

מאמרו המעניין של מר גרשון ברין בעניין בנ(י) המלך¹ מעורר אותנו לעיין עיון חוזר בתעודות שנתפרשו בחיבורו. אף ראוי לחזור ולשקול, מה הן שיטות הפרשנות הכשרות והמועילות במחקר מעין זה. ברשימה זו נתרכו בעיקר בלוחות מאוגרית, אל-עמארנה ומארי.

ראשית, יש להעיר על עובדה ידועה היטב, המשתקפת בהיסטוריה של האימפריה החתית. הכוונה היא לשירות הרב-גוני והשכיח של בני המלכים בשלטון, בכהונה ובמיוחד בצבא². למשל הנסיך הצעיר ח'תושיליש שירת בתפקיד “חֶמֶר”³ וגם ככהן⁴, ואחר כך הועלה על ידי אחיו מותליש ממעמד של בן המלך סתם⁵ לדרגת ראש משמר הכבוד⁶, ובנוסף לזאת של קצין רם-מעלה⁷. אפשר להצביע על המקרים המפורסמים של שגור צבא חתי בפיקוד אחד מבניו של המלך שופילוליומש⁸ במסעות חשובים ביותר. יתר על כן, בני אותו המלך נתמנו כמושלים בערים כבושות שונות. חשיבות יתרה לפירוש הטקסטים מאוגרית נובעת מן העובדה, שמלך כרכמיש היה בן של שופילוליומש, שהושיב אותו בן על כס המלוכה שם (כמו שהמליך בן אחר שלו בעיר ח'לב)⁹. למעשה אין כל ספק, שבני המלך הגדול, מלך חת, מילאו תפקידים כמפקדי צבא ופקידי ממשלה. כמובן, חתי שנשא את התואר “בן המלך” יכול היה להיות בנו של מלך קודם בשושלת ואחיו או אפילו דודו של המלך הנוכחי. כפי שהעיר אף מר ברין. אבל בכל מקרה היה יליד חרמון המלך (הש') הנסיך וידא לקמן).

1. על התואר “בן המלך”, “לשונו” כרך ל"א, ע' 5-20, 85-96.

2. O.R. Gurney, *The Hittites* (1954), pp. 67-68, 73-74.

3. ŠA KUS.KA.TAB.ANŠU, “The Apology of Hattusilis,” I, 12 (cf. E.H. 3.

Sturtevant and George Bechtel, *A Hittite Chrestomathy* [1935], pp. 42-43, 64-65.

4. LÚšankunni-; *ibid.*, I, 18-19 (Sturtevant and Bechtel, loc. cit.).

5. DUMU.LUGAL (= mār šarri), *ibid.*, IV, 41 (Sturtevant and Bechtel, pp. 60, 81-80).

6. GAL ME-ŠE-DI, loc. cit. 6.

7. EN.KARAŠ, *ibid.*, I, 24 (Sturtevant and Bechtel, loc. cit. supra, n. 3) 7.

8. A. Goetze, “The Struggle for the Domination of Syria,” *The Cambridge Ancient History*, vol. I (Revised Edition, 1965), Chap. XVII, p. 19.

9. הנ"ל, ע' 20.

כששלח מלך כרכמיש – שהוא עצמו היה השליט בצפון סוריה מטעם המלך הגדול (וגם קרוב משפחתו, כי השושלת שלו נוסדה על ידי שופילוליומש) – מכתב למלך אוגרית, כדי להציג את מִזְרְמִי¹⁰, ציין, שמזרמו ראוי לאירוח וכיבוד, מפני שהוא בן המלך החתי (ולא בן המלך מכרכמיש כפי שכתב ג' ברין!). אין כאן בכלל שאלה של הבחנה בין בן המלך לפקיד בעל תואר "בן המלך"¹¹. הבנת ההקשר באיגרת מתבססת על ההסדר הידוע בשלטון החתים באזור. שנית, עלינו להקדיש כמה מלים להנחה הפילולוגית של מר ברין בפירוש הלוחות הנידונים מאוגרית. הוא טוען, שהתואר "בן המלך" (*mār šarri*) מציין יליד משפחת המלך, אך ורק כשנוכח שם "אביו" המלך או השיוך לארץ כלשהי¹². בכל הזכרה, שמופיע בה התואר "בן המלך" בלי תוספות אלה, חשב מר ברין, שהכוונה היא לפקיד, ולא לבן המלך ממש. אליבא דאמת, בתעודות מנהליות ומדיניות השתמשו הסופרים במינוח מוסכם (שלמדו בבתי הספר), ללא השאיר מקום לאי-הבנה אפשרית כתוצאה מחוסר דיוק. כלל יסודי זה חייב לעמוד לפני עיניו של מי שעוסק בחקר מסמכים מדיניים ואמרכליים. על כן ההקשרים הברורים, שנוכח בהם ייחוסו של בן מלך, הם הם הקובעים ואין המקרים האחרים יוצאים מגדר זה!

מלים שמיות עשויות להצטרף להרכבים סימנטיים על ידי הסמיכות. לעתים קרובות הרכבים אלה נהפכים למונחים בפני עצמם. בהתאם לעובדה זו העורכים של המילונים החדשים לשפה האכדית מכירים בהרכבים מסוג זה כמונחים נפרדים על ידי עריכת ערכים נפרדים במילון האשורי של שיקאגו (ר' הע' 16) או תת-ערכים במילון של פון-סודן. עיון בערך *māru(m)* אצל פון-סודן¹² מראה שמתוך האוסף העצום של מובאותיו הכיר החוקר החריף הזה בוודאות אך ורק במובן אחד בשביל ההרכב *mār šarri(m)*, כולל מארי ואוגרית, וזהו "בן מלך" של ממש (סעיף 5, ר' הע' 12א). וברי, כי מבחינה זו יש לסמוך על החוקר הזה, לא רק משום שלפניו היו דברי המחברים שמר ברין מצטטם, אלא גם בגלל החומר העצום שעמד לרשותו בעריכת המילון. אמנם

10. RS 17.423 (J. Nougayrol, *Le palais royal d'Ugarit* [PRU], vol. IV [1956], p. 193).

— E. Laroche, *Les noms des Hittites* (*Études linguistiques*, IV; Paris, 1966) לארוש מכיר במזרמו כנסיך ומציע לזהות אותו עם נכד אחר באותו שם. אין הוא מעלה כל עיקר את האפשרות של פירוש "בן מלך" = פקיד, לא כאן ולא במקום אחר בספרו, וראוי הוא לשמש מופת מבחינה זאת.

11. השווה הנ"ל (בהערה מס' 1), ע' 13–14.

12. הנ"ל, ע' 13.

12א. W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch* (Wiesbaden, 1956-), pp.

פון-סודן מוכיר טקסט אחד מארפחא', אשר בו קושקר משער, שכן מלך מסוים אולי היה פקיד, ולא בן מלך ממש. אבל בדיקה אישית בטקסט עצמו מראה שאין שחר להשערה כזאת. האמת היא פשוטה: אין אצל פון-סודן כל תיעוד בטוח לשימוש זה בחומר העצום שהיה לפניו. ההקשרים הבטוחים באוגרית, שבהם ההרכב 'בן המלך' מוגדר כבן של מלך ידוע, מוכיחים מעל כל צל של ספק, שמשמעות ההרכב אינה יכולה להיות אחרת בהקשר אחר. הופעתם של הרכבים אחרים הכוללים את המלה 'בן' (*māru*) כנסמך אינה פונעת בעיקרון חשוב זה.

לאור העובדה ההיסטורית, שאכן בני מלך חת עסקו בכל מיני תפקידים במנגנון הממשלתי, אין יסוד לערער על תוקף הכלל הפילולוגי הבסיסי הנ"ל בכל הנוגע להזכרת בני המלך בהתכתבות הממלכתית של החתים (ואף לא במארי או בישראל הקדומה). גלוי וברור, שבני מלך חת נזכרים בתעודות אוגרית כשהם כממלאים משימות רשמיות שונות, ואילו פקיד בעל תואר כנה כלל אינו מתועד תיעוד ודאי.

אשר להזכרת עזנ בן מלכ¹³ – הוא נזכר ברשימה של יתנום (כנראה מעין נתינים)¹⁴, ולפי שהוא משרת בתפקיד מסוים, אי אפשר לומר, שהוא משמש במשרה אחרת. אולם ייתכן, שהיה נסיך אמיתי ששרת כ-יתנו, דוגמת ח'תושיליש הצעיר (ר' לעיל). בכל זאת נראה יותר, שהתיבה מלכ מייצגת כאן שם פרטי, כמו בשאר הרשימות האמרכליות, שנזכר בהן בן מלכ בין עשרות אנשים אחרים שצוינו כ-בן פלוני¹⁵. אין כל ראייה בטוחה, שהיה תואר פקידות 'בן המלך' באוגריתית, לפיכך אין להוציא צירוף זה מידי פשוטו.

מכתב מס' 44 מאל-עמארנה נכתב על ידי זידא, שישב בארץ חת, שכן העיר, שהוא התמיד לשלוח מתנות לפרעה בידי כל שגריר מצרי, שחזר מצרימה (שורות 7-13). הנה תרגום מדויק של הפתיחה מול תעתיק מעודכן.

אל האדון, מלך ארץ מצרים. *ana bēli šar māt^{URU} Miṣrī*
אבי, אמור: *abiya qibima*
כך (אומר) זידא בן המלך, *umma^I Zi[d]a mār šarri*
בנך. *mārūka*

בפנייתו אל פרעה 'אבי' וכינויו את עצמו 'בנך' הוא נוהג פשוט לפי הפרוטוקול הבין-לאומי בפתיחת איגרת השלוחה מן הנמוך בדרגה אל הגדול ממנו – זהו

13. הנ"ל, ע' 17.

14. לוח 301, טור ב', שורה 8. טקסטים אוגריתיים צוינו כאן לפי המהדורה החדשה של פרוס' כורש ה' גורדון (ר' 'לשוננו' כרך ל', ע' 250, הערה מס' 2 וע' 251).

15. לוחות 10:152, 2:158, 10:2097, 16.

הסגנון בכל תקופות ההתכתבות בכתב יתדות¹⁶ כפי שהעיר אף ברין. התואר הרשמי של זידא "בן המלך", ניתן להסבר במסגרת הנוהל החתי. וידא היה בן המלך החתי, והיה ממונה על היחסים הבין-לאומיים בין ארץ חת ומצרים. "פקיד של פרעה במחוז אחד בסוריה" לעולם לא יעז פנים לכתוב לאדוניו: "ואני רוצה זהב, ואבי שלח (צווי!) את הזהב וכל מה שהאדון אבי רוצה, כתוב ואשלח לך" (שורות 25–28). וידא זה אינו אלא האח של שופילוליומש מלך חת, כפי שציין לארוש^{16א}. כך מוסבר יפה הדמיון הרב בין מכתבו הנידון ואלה של שופילוליומש מאל עמארנה, שהדגיש ובר בהערותיו^{16ב}.

התעודה ממארי¹⁷, שהזכיר מר ברין¹⁸, משמשת ראייה נוספת לתוקף הביטוי "בן המלך" כמכוון לבנים אמיתיים של המלך. שִׁמְשֻׁאֲד הורה לבנו יִשְׁמִח־אֲדָ לומר למי שעצר את הבנים הללו:

[ה]ם אמנם בני המלך! [š]unu lū mārī šarrim

(או) למה ה[ם] כלבים? (שורה 28) mīnum šu[numa] kalbū

קשה להאמין, שהיה מדגיש את מעמדם ("הלא הם בני המלך") על ידי מילית ההדגשה (lū), אילו היה מדובר רק בפקידים. הנוסח אינו "מתוך" בכלל! ביחס לבנות המלך ממארי¹⁹ – העובדה, שאחת מהן רשומה ככוהנת לאל אֲדָ²⁰, מוכיחה, שהתואר "בת המלך" מציין ילידת משפחת המלך דווקא. והשווה את מה שאמרנו למעלה לגבי עזנ בנ מלכ.

זאת לא הפעם הראשונה, שנאמר, שברשימות אמרכליות הכתובות באוגריתית נפוץ שימוש במונח בן בצירוף לשם מקצוע. כפי שהערתי מזמן²¹, אין אף דוגמה אחת של נוהל כזה בטקסטים הללו. אמנם מצוי הביטוי הזה במקומות אחרים, אבל אין לו כל עדות באוגריתית, חוץ ממקרה מפוקפק בהקשר פולחני

16. *The Assyrian Dictionary*, vol. I, Pt. I (Chicago, 1964), p. 71.

16א. הנ"ל (הע' 10), ע' 211, מס' 1552.

16ב. O. Weber, "Anmerkungen," *apud* J. A. Knudtzon, *Die El – Amarna*.

17. *Tafeln* (Leipzig, 1915), pp. 1095 – 1097. – הקריאה של השם "זידא" הייתה לשעבר "זיכר". כשם שמי הוא בוסס על קריאת סימן אחד מטושטש. בתעתיק של שרדר אפשר להשלים (עם לרוש) [d]a!, ואולי [d]na או [d]á-a. אבל זהו של לרוש בעינו עומד. הפירוש הקודם והמקובל, דהינו זכר, היה מוקשה גם בגלל תנועת i הארוכה לפי הכתיב.

17. G. Dossin, *Archives royales de Mari (ARM)*, vol. I (1950), No. 27.

18. הנ"ל (הערה מס' 1), ע' 11–12.

19. הנ"ל, ע' 12.

20. M. Birot, "Textes économiques de Mari," *Revue d'assyriologie* 50 (1956), p. 58.

21. A.F. Rainey, "The Military Personnel of Ugarit," *The Journal of Near Eastern Studies* 24 (1965), p. 20, n. 58.

(לוח 52, שורות 2, 22; לדיון תמציתי ר' הערתי מס' 21) ועוד מקרה אחד במכתב²². על כל פנים לא היה שום קשר בין הצרופ בְּנֵשׁ מֶלֶךְ, "איש המלך", ובין הצרופ בִּנְ מֶלֶךְ, "בן המלך" (דרך אגב, בלוח מס' 1009 [לפי גורדון] מקבל המענק בהצהרה זו הגו אדם בשם עֲבֶדְמֶלֶךְ, ולא "עבד המלך"!)). לבסוף נדגיש, שהכלל, המוגדר למעלה בנוגע להבנת התעודות מאוגרית, כוחו יפה גם להבהיר את בעית בן המלך בכתובות עבריות. במלים אחרות ההקשרים הברורים מעמידים על מובנו של התואר "בן המלך" כפשוטו. שלושה (או יותר) חותמות של אלמונים בעלי תואר זה (שגילויים מקרי) אינם משנים את התמונה כלל וכלל. צדק פרופ' נ' אביגד²⁴, בהסבירו את התואר הזה כבן המלך ממש.

צר לי מאוד, שפרופ' אביגד שינה את דעתו בזמן האחרון²⁵ בגלל חותם הנושא את התואר "בן המלך" יחד עם הסמל של תרנגול מסוען. הוא טוען, שלא ייתכן שבן המלך ישתמש באותו סמל הידוע קודם רק בחותם של עבד המלך. חשיבות בני המושל יחד עם עבדי המושל בולטת ביח' מז, טז-יז. שם כתוב, שהנשיא רשאי לתת מתנות לבניו ולעבדיו רק מנחלתו. הניתנת לעבד תוחזר לנשיא בשנת הדרור, ואילו הניתנת לבן תישאר לו כנחלה. ברור שהעבדים עומדים ביחס די קרוב למושל, אם כי במעמד נחות מהבנים. בענין החותם יש לפרש את הסמל של התרנגול לפי העובדות הפילולוגיות, ולא להפך! רעיון הפקיד המדומה בתואר בן המלך היה בטל ומבוטל מהרגע הראשון שקלרמון-גאנו הביע אותו, ויש להצטער, כי כמה חוקרים הלכו בעקבותיו, בלא להביא הוכחות של ממש.

22. הביטוי בִּנְ ח' רִנֵּכ (*hṛn*) בא במכתב כניסיון לתרגם מילולית את האכדית *mār šiprika*, "השליח שלך", לוח מס' 2114 (= RS 19.11). שמה הושפע המתרגם ממנוח אחר כמו *bēl ḥarrāni*, "מדיריך שיירה". באוגריתית התואר הרגיל לשליח הוא מֶלֶכ.

23. RS 15.111 = No. 9, Ch. Virolleaud, *PRU II* (1957), p. 22.

24. N. Avigad, "A Seal of 'Manasseh Son of the King'," *Israel Exploration Journal* 13 (1963), pp. 134–135.

25. "קבוצת חותמות עבריים", ארץ-ישראל, ט, תשכ"ט, עמ' 9.

היעדר ניגוד שורק/חולם בכ"י שניקודו טברגי

(ספרי, וטיקן 32)

לשם איסוף החומר למילון ההיסטורי ללשון העברית, ההולך ונערך באקדמיה ללשון העברית, נבדקים בדקדקנות כתבי-יד עתיקים ומעולים. כתבי-יד אלה יש בהם צדדים חשובים לחקר הלשון העברית, לבד מן הבחינה המילונית; וראוי להביא לפרסום תופעות לשוניות שהקורא ימצא בהן עניין. כתב-היד ששימש בסיס לעבודתנו במדרש ההלכה ספרי הוא כ"י וטיקן 32, שכנראה אינו מאוחר מן המאה ה-11. נהוג בו כתיב מלא, ומצויים בו סימנים מובהקים של הכתיב המכונה 'ארץ-ישראל-2'. אין כתב-היד מנוקד בכללו: רק מלים בודדות מנוקדות בו (מהן בידי סופר מאוחר). סימני הניקוד טברניים הם.

המלים הבודדות שנוקדו בכ"י וטיקן של הספרי מגלות לנו טפח בתולדות מבטא העברית. מעניין במיוחד שימוש של סימן הקיבוץ³. מתוך תשע מלים, שבהן סימן הקיבוץ מופיע, בשלוש מהן בא לציין תנועת u, ארוכה מעיקרה: א. הסמכן לעבר הירדן (דף 91 ש' 16; פרשת ראה, פסקא ג'ו; פיוקלשטיין עמ' 124).

ב. יקח מן השק (93 ש' 16; ראה, ע"ה; פיוקלשטיין עמ' 140). הסופר כתב 'השקה', בטעות, ולאחר מכן מחק את ה'א הסופית והוסיף את הקיבוץ. ג. פסלה לעצמו ופסלה על ידי אחי (112 ש' 26; תצא, רפ"ח; פיוקלשטיין עמ' 307).

שימוש זה בסימן הקיבוץ אינו מתמיה, שכן הוא הנהוג גם במקרא, כשהטקסט חסר אם קריאה ו-ו. אלא שסימן זה בא בשישה מקומות אחרים לציין תנועת החולם:

1. לפי 'ספר המקורות', האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשי"ג, עמ' 53.
2. דרך משל: מלת 'של' מחוברת על פי רוב למלה שלאחריה; הדיפתונו ay – במלים כגון שמאי, רשאי, מסומן על פי רוב י, – (בלא אל-ף); מצוי ביותר הכתיב: עקיבה, חנינה, בה"א. ראה י' קוטשר, 'לשון חז"ל', ספר חנוך ילון, בעריכת ש' ליברמן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 251–252.
3. נראה לי, שהמלים שאני דן בהן כאן נוקדו בידי הסופר עצמו (מדרף 84 עד דף 115). סימן החולם אמנם מצוי בשניים-שלושה מקומות בכה"י, אבל ניכר, שיד שנייה הוסיפה אותם.

- א. מה נופת (= נפה) זו מציאה (= מוציאה) קמח 89 ש' 33, עקב, מ"ח: פינקלשטיין עמ' 110). הירד נכתבה על גבי ו"ו, היינו הסופר כתב "מצו(אה)"; את הו"ו תיקן לירד, ואת חסרון הו"ו אחר המ"ם מילא בסימן הקיבוץ.
- ב. ודבר בע' מה טב (= טוב) (מובאה ממשלי טו, כג; 90 ש' 21; עקב, מ"ח: פינקלשטיין עמ' 112).
- ג. הרי אנו למדין (= לומדין) אותן 91 ש' 29; ראה, נ"ט: פינקלשטיין עמ' 125). הדלית כתובה על גבי י"ד; היינו, הסופר התכוון לכתוב, כנראה: "למדין", אך כשהגיע לאות י"ד חזר בו, תיקן את הירד לדלית והשלים את התיבה.
- ד. ויצא (= ויזא) דופן 96 ש' 26; ראה ק"א; פינקלשטיין עמ' 160). בכה"י נכתב בדרך כלל "ויצא", מלא.
- ה. מאת זבחי הז' (= זבחי הזבח) (מובאה מדברים יח, ג; 102 ש' 22; שופטים, קס"א; פינקלשטיין עמ' 214).
- ו. שהולדת (= שהולדות) שלו... שאין הולדות שלו 106 ש' 38; תצא, רט"ו; פינקלשטיין עמ' 249).
- לפי שימושו של סימן הקיבוץ, המתואר למעלה, מסתבר שבכ"י וטיקן משתקף מבטא עברי שאינו מכיר בניגוד הפונולוגי חולם/שורק⁵. קיומו של ניב עברי, שאין ההבחנה בין חולם ושורק נהגת בו, ידוע לנו בזכות מקורות ארץ-ישראליים קדומים:
- כתב-יד בניקוד ארץ-ישראלי. באחד הקטעים בניקוד ארץ-ישראלי, שפרסם קאלה ב-MdW, משמש סימן $\dot{\times}$ (הרגיל בשאר כתב-היד לציון החולם) גם לתנועות השורק⁶. קטע זה זכה לתשומת לבו של ח' ילק, המעיר, בביקורת על ספרו של קאלה: "ואין שום ספק שיש כאן רשמים ניכרים של שינוי מבטא בארץ-ישראל בזמן שימושו של הניקוד הארץ-ישראלי"⁷.
- כ"י של תהלים בניקוד ארץ-ישראלי, שפרסם מורטון לפני שנים מספר⁸, נהוג גם בו דרך קבע אותו סימן ($\dot{\times}$) לציון שורק וחולם⁹.
-
5. לעניין זה יש להביא את הכתיב: תאכל (= תוכל), במובאה מדברים טז, ה: לא תאכל לזבח את הפסח בא' שע' 100 ש' 4; ראה קל"ב; פינקלשטיין עמ' 189), ושוב: לא תא' לו... (שם ש' 9; פינקלשטיין עמ' 190).
6. MdW II עמ' 66 ואילך, כ"י H.
7. לשוננו ג (תרצ"א), עמ' 203.
8. A. Murtonen, *Materials for a Non-Masoretic Hebrew Grammar* I, Helsinki, 1958, עמ' לג ואילך, כ"י C.
9. לדעת מורטון – כפי שמשמע מדבריו בעמ' 32 – אין להבין מתוך השימוש בסימן אחד לשתי תנועות, שהללו לא הובחנו בעל-פה, אלא שעדיין לא היו קיימים סימנים נפרדים לשתי התנועות o ו-u.

מסורת השומרונים. במסורת השומרונים התנועות o ו-ט משלימות זו את זו בדיסטריבוציה; היינו, שתיהן מייצגות פונימה אחת. מצב זה משתקף גם בניקוד השומרוני, המכיר רק סימן אחד כמקביל לחולם ולשורק¹⁰. וכבר העיר פרופ' בן-חיים, שהלשון השומרנית אינה מיוחדת לקבוצה חברתית מסוימת בלבד, אלא שהיא משקפת חטיבת לשון, שהייתה רווחת לפניו בישראל בממדים נרחבים יותר מעדת השומרונים¹¹.

המלים המנוקדות בכ"י וטיקן הן עד כה העדות היחידה למבטא, שניטשטש בו הניגוד חולם/שורק בכ"י שניקודו טברני.

10. ז' בן-חיים, "עברית נוסח שומרון", לשונו יב (תש-ג), עמ' 45 ואילך.

11. הנ"ל, "מסורת השומרונים חיקתה למסורת של מיה-מ וללשון חז"ל", לשונו כב

(תשי-ח), עמ' 223 ואילך.

אוסף מאמרים מתחום הבלשנות הכללית והרומניסטית

אשר רבה חשיבותו גם בשביל הבלשן העברי

Yakov Malkiel, *Essays on Linguistic Themes*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1968, xviii, 415 pp.

מסיבות היסטוריות ידועות היטב מפותחת הבלשנות ההודו-אירופית בכלל, והרומניסטית בפרט, יותר מן הבלשנות השמית, ומחקירת הלשון העברית בכלל זה. כדי להגיע לרמה נאותה מבחינת השיטה, חייב אפוא הבלשן העברי להקדיש תשומת לב לנעשה בתחום ההודו-אירופית. על כן עשוי אוסף המאמרים שלפנינו – אף כי מטפל הוא בנושאים הרחוקים לכאורה מן העברית – להאיר לא אחת את דרכו של חוקר העברית מבחינת המתודה.

מחבר האוסף, יעקב מלכיאל, פרופסור לבלשנות ולפילולוגיה רומניסטית באוניברסיטת ברקלי, הוא מבחירי הבלשנים והרומניסטים שבארצות הברית. הוא ידוע אף מחוץ לחוג הרומניסטים בזכות מאמריו המתודיים המרובים (שנכללו אף באוסף שלפנינו). שמו גישא אף בפי תלמידי החוג ללשון עברית באוניברסיטה העברית, כי מאמרו, *Etymology and Historical Grammar*, *Romance Philology* 8 (1954/5), 187–208, שימש חומר קריאה בסיסי ללקסיקולוגיה העברית בשביל תלמידי פרופסור בן-חיים. גישתו האמפירית, אשר אינה נכנעת לזרמי אפנה בני חלוף, אלא מתחשבת באופיו המיוחד של החומר הלשוני, שהוא עוסק בו, מכשירה אותו במיוחד לשמש כמורה דרך בשיטת הבלשנות אף מחוץ תחום התעניינותו המצומצם.

האוסף שלפנינו מורכב משלושה-עשר מאמרים, אשר כולם הופיעו באכסניות שונות במשך שלושה-עשר השנים האחרונות. הצד המשותף להם (כפי שקובע מלכיאל בהקדמתו, עמ' v) – אופקם הרחב מצד אחד, ותיעוד מצומצם יחסית מצד שני, ועל כן אפשר לכנותם בשם "מסות". הם כוללים שני מאמרים (מס' 12 ו-13), המתבססים על חומר מכל לשון, שהייתה בהישג ידו של המחבר, ולא דווקא על שפות רומניות; מאמר אחד, המוקדש לזכרו של בלשן אחר (של ל' בלומפילד; מספר 6) ומעלה אגב כן בעיות כלליות; גם המאמרים המושרשים מכול וכול בתחום הרומניסטיקה (בייחוד מספר 4 ו-5) עשויים לעורר עניין רב אצל חוקרי לשונות אחרות, ולא מעטים המאמרים העוסקים

בבעיות כלליות (כגון מספר 1-3). קצת יוצא דופן הוא מאמר מס' 11, ביקורת על ספר מן הסוג של Wörter und Sachen מן התחום הרומניסטי, אשר מרובים בו יחסית היסודות, אשר לא יעניינו אלא את המומחה בלשנות הרומניות בכלל ובפורטוגיזית בפרט.

אמנה כאן כמה נקודות, העשויות, לדעתי, לעניין במיוחד את העוסקים בלשונות שמיות בכלל ובעברית בפרט:

מתחום הבלשנות ההיסטורית (או, כפי שמלכיאל מעדיף לכנותה, עי' עמ' 1, הבלשנות הֶנֶטִית) מפריד המחבר את מה שהוא מכנה בשם גְלוֹטוֹ-דִינְמִיקָה, אשר תפקידה לחשוף את הקבוע והכללי שבהתפתחות הלשונית (עי' למשל עמ' 19). מכיר הוא ברידתה היחסית של הבלשנות הדיֶאֶכְרוֹנִית, אך הוא מקווה לתחייתה. והוא סבור (עי' עמ' 147-148), כי חשיפת הכיוונים הכלליים שבשינויים הלשוניים תתרום את תרומתה המכריעה לתחייה זו. לתחום גלוטו-דינמיקה זו נראה לשייך את תיאור הצמיחה הלשונית, במיוחד במה שנוגע ליחסן של שפות קרובות, באמצעות תורת אילן היוחסין ותורת הגלים (עי' עמ' 17-18). אילו היו היסודות העיוניים של הבלשנים השמיים בנידון זה איתנים יותר, ייתכן שהוויכוחים הממושכים על התהוות הטיפוס הלשוני של הכנענית – כפי שנתעוררו בעקבות הנחותיו של י' פרידריך ואשר קיבלו משנה תוקף בעשורים של הקשיים לסווג את האוגריתית – היו מקבלים צורה אחרת. בעיה זו נוגעת, כמובן, במישרין לקדם-היסטוריה של העברית. כן נראה, כי הבנה מבוססת יותר לגבי אופייה המסובך כל כך של הצמיחה הלשונית, כפי שהיא מוצאת את ביטוייה בתורת הגלים (השווה גם את תיאור הגבולות המשתנים של להגים, עמ' 19 ואילך), הייתה נותנת כיוון שונה לוויכוחים, שנתעוררו סביב התיאוריה של צ' פרגוסון על הלהגים הערביים, שצמחו כביכול מתוך koine (והשווה את דברי מלכיאל על התקרבות להגים, עמ' 120).

נטייתו של מלכיאל לחשוף את הכללי שבהתפתחות הלשונית הביאה אותו לעסוק במה שהוא מכנה בשם "מעטק הגאים 'חלש'" (עמ' 191-192; ועי' גם במפתח המצוין בערכו, והוסף שם עמ' 109-110; 116, והשווה 64). הוא עומד על כך, כי בעטיין של התפתחויות היסטוריות כגון עירוב להגים עשוי להתהוות מצב, שקשה בו לומר מראש, איזה הגה יקביל להגה מסוים שבשלב קדום יותר. מעטק הגאים 'חלש' כזה יוצר בנקודה הנידונה מצב של חוסר ודאות, הגורם למספר גדול יחסית של עירובים מילוניים ושל מעתקים המכונים "ספונטניים" (כגון הֶפְלוֹלוּגְיָה, שִיכּוּל, דִיֶסִמִילֶצְיָה של הגאים לא-רצופים, וכו') בתחום הבלשנות השמית בכלל והעברית בפרט יש לציין, כי אין תשומת לב נאותה מוקדשת לפעמים אף למעטקי הגאים "רגילים". אולם חשוב מאוד

להפנות תשומת לב אף ליוצאים מן הכלל (מה שהמחבר מכנה מעתק הגאים חלש) ולנסות לחשוף את קשריהם עם צירובי מלים ומעתקים "ספונטיניים". הרי רק לאחרונה נתגלו בתחום האוגריתית הקבלות חורגות של הגאים, וחקירה בכיוון המוצע עשויה להיות פורה. מצד אחר יש להודות, שהנתונים בשפות שמיות רבות (כגון באוגריתית) מעטים כל כך, עד שיש לחשוש, שמא החומר המצומצם עלול לסכל את החקירה המוצעת.

בכלל, יש לקנא בבלשנים שבתחום הרומניסטיקה. החומר הלשוני העשיר ומסורתם המפוארת אפשרו להם להגיע לגישה עדינה ביותר בתחום הגיאוגרפיה של הלהגים, להישגים נכבדים בתחום היחסים בין הלשון הספרותית ללהגים ובתחום האטימולוגיה (עי' עמ' 68). בחקר הלשונות השמיות "הקלאסיות" (יש לכלול ביניהן אף את האכדית ואת הערבית הקלאסית, על אף עושר האינפורמציה היחסי עליהן) החומר החלקי שבידינו אינו עשוי לאפשר הישגים דומים. אולם גם בלעדי זה אין לחקות את הרומניסטיקה חיקוי עיוור, ומלכיאל עצמו (עי' עמ' 61 ואילך, והשווה גם עמ' 174) הצליח להמחיש בצורה מזהירה את האווירה המיוחדת השרויה בתחום הרומניסטיקה, התלויה לא רק בחומר (עי' על זה עמ' 48 ואילך). אלא גם ברמת ההישגים של המחקר (כך, בניגוד לרומניסטיקה, עי' עמ' 18, חקר הלהגים השמיים עדיין בתחילתו הוא). אולם יש שההישגים בתחום השמית אינם נופלים מהישגי הרומניסטיקה, השווה, למשל, את לוח המצתקים שב'עמ' 106, המזכיר ברוב פרטיו החשובים את הדרך, שטיפל בה ברוקלמן במצתקים בדקדוקו המשווה ללשונות שמיות. וכן נקט בִּרְקֶלְנֶדְ ב'ספרו על הטעם ומבנה התנועות בעברית העתיקה' (1940), בשיטת "הצמיחה והתבנית" (עי' עמ' 132–133), המשתמשת לסירוגין בניתוח דיאכרוני וסינכרוני. אולם גם בשיטה זו מתגלה, עד כמה ידיעותינו לקויות בהשוואה לבלשונות הרומניות: מלכיאל קובע (שם) כאחת הבעיות המרכזיות, אם צריכים החתכים הסינכרוניים לסמן תקופות של יציבות יחסית או את התקופות, המאפשרות תיאור חלק יותר. אולם לעניין העברית העתיקה ידיעותינו מצומצמות כל כך, עד שבירקלנד נאלץ לבחור בשביל החתכים הסינכרוניים אותן התקופות, אשר הניח, שהן מייצגות את השלבים העיקריים של ההתפתחות (הסיסטמה הכנועית לפני נשירת התנועות הסופיות הקצרות כשהטעם מלעיל; הסיסטמה של העברית העתיקה לאחר נשירת תנועות אלו; הסיסטמה הטברנית, שלא היו בה לתנועות הבדלים כמותיים).

מלכיאל (עמ' 57–58; השווה גם עמ' 174) מדגיש את השפעתן הרבה של לשונות רומניות ספרותיות, בין חיות ובין מתות, על ההתפתחות הלשונית, והוא משמיע את אזהרתו, שאם הבלשן רוצה באמת לבחור לעצמו תפקיד של מסתכל אובייקטיבי, אל לו לעזור או להפריע לכיוונים אלו. מלבד זה הוא מביע

את אמונתו, שהלשון הספרותית ראויה לחקירה לא פחותה (אם לא עדיפה) מן השפה המדוברת. דבריו אלו מזכירים אותנו את הוויכוחים החריפים בחוגי הבלשנים העבריים בארץ, מה המעמד הראוי ל"עברית הישראלית", כשרבים מן המתווכחים שוכחים את ההבדל שבין מחקר לשון לבין מדיניות לשון. אילו הושם לב לדעות כמו אלו של מלכיאל, ייתכן, שהיו הוויכוחים מתנהלים באווירה משולהבת פחות. מלכיאל מדגיש (עמ' 108–109) את קשיי הגישה הסטרוקטורלית בגלל חשיבותם הרבה של גורמים חוץ-לשוניים, שאינם ניתנים אלא בקושי לבינוי סטרוקטורלי והמעורבים ללא אפשרות של הפרדה בגורמים לשוניים. אין ספק, שקביעה זו כוחה יפה במידה רבה מאוד בחקר העברית המודרנית, ובכללה העברית המדוברת, אשר ניוונה – בגלל התנאים ההיסטוריים המיוחדים – בבת אחת משכבות שונות של העברית הספרותית.

אף במה שנוגע לסימנים עשוי הבלשן השמי ללמוד מן הספר: השימוש (ע' עמ' xviii; 196) בסימנים י ף להכללה (כגון jikattib ף בלהג ערבי, מבלי להתחייב שבלהג הנידון או בכל הלהגים הנידונים התנועות הן בדיוק בהתאם לתעתיק) ובסימנים ף ל ף לשם סטאנדארדיזציה (כגון השימוש בצורה הקלאסית jukattib ף, כשכוונה גם לצורות דיאלקטיות) עשוי לפשט את עבודתו של הדיאלקטולוג השמי אף הוא.

מלכיאל מצטט גם עברית, כגון עמ' 360–361; 391, ובכלל זה עברית ישראלית, עמ' 14, מדבר על תכונותיהם המיוחדות של היהודים עמ' 170, הע' 5, מזכיר יידיש, עמ' 359 (אך הגיורן של "גמטריה", כפי שהוא מצוטט מפי אוריאל וויינרייך המנוח, אינו האפשרות היחידה, ע' למשל לשוננו ט, 23) וערבית, כגון עמ' 142; 166. לא ייפלא, כי באַקְסְקוֹרְסִים מעין אלו מרובות יחסית טעויות הדפוס: עמ' 323, שורה 3 קרא: עין בעין שן בשן; עמ' 349, שורה 19 ארץ זבת (ולא: זבת) חלב ודבש; עמ' 363, הע' 10, שורה 4 שיא (ולא: שיע); עמ' 364, שורה 10 תנך בכ' רפה.

כישרונו של מלכיאל גדול גם בטביעת מונחים. לעתים רחוקות יקרה אמנם, שאיני נוטה להסכים למונח המוצע: אין נראה לי לכנות את הוספת סיומת הנקבה לשמות ממין נקבה מחוסרי סיומת כזו בשם "אֶפִּיּוֹן יתר" (עמ' 15), שהרי שמות כאלה ללא סיומות אינם ממין נקבה אלא ברמה התחבירית, ואילו בעלי הסיומת נקביים הם אף ברמה המורפולוגית; אין אפוא, לדעתי, לדבר בפשטות על "אֶפִּיּוֹן יתר".

לעתים רחוקות בלבד אפשר לגלות פגם במבנה המאמרים: נדמה לי, כי במאמר הראשון הטיפול הכפול באסכולה האידיאליסטית ובזו הדוגלת בפעולת כוחות "עזורים" (עמ' 5; 17) אינו מוצלח. כן נדירים ביותר פגמים ביבליוגרפיים: בעמ' 1 מצוטט ספרו של Bally ובעמ' 2 זה של Migliorini; אולם בעמ'

19 יחפש המעיין לשווא בביבליוגרפיה; הם נמצאים רק בעמ' 149 ו-158. בתיקוני יתר עוסק מלכיאל עמ' 57, ובתיקונים למחצה עמ' 120. ייתכן, שהדבר תלוי בנטייתו האישיות של כותב שורות אלו. אך הייתי רוצה לראות עמ' 24 את תיקוני היתר (ותיקונים מדומים בכלל) בין הגורמים למעתק הגאים "חלש".

הספר כולו כתוב בסגנונו המזהיר הפרקי הידוע היטב של המחבר (השווה את דברי מלכיאל על סגנונו של בלומפילד הצעיר, עמ' 168). הצורה החיצונית ההדורה של הספר הולמת את תוכנו. טעויות דפוס נדירות ביותר; מצאתי רק (אך עי' לעיל) עמ' 139, שר' many 11 במקום may; נקודה מיותרת בסוף שורה 22 בעמ' 218.

נהייתי מאוד מקריאת ספר חשוב זה ולמדתי ממנו רבות. יש לקוות, כי בלשנים שמיים רבים יקראו בו.

עלי איתן

עוד הערה להקדמת רס"ג לתהלים

כשאר ההערות, שפרסם הפרופ' משה צוקר ב"לשונונו" כג, חוב' ב—ג, חשובה אף הערתו (עמ' 224) על המקום שבמהדורת הר"י קאפח עמ' כא (להלן קטע א'), מפני שהערה זו מביאה מעמ' כג (להלן קטע ב') את המקום המקביל, המרחיב ומפרש את המקום הראשון:

כדי להקל על הקורא אני מעתיק פה את שני הקטעים במקור הערבי ובתרגומו העברי של המהדיר:

א' (עמ' כא, שו' 9—14):

והחלק הרביעי מחלקי הדיבור הוא	ואלקסם אלראבע מן אקסאם אלקול
הציווי והאזהרה. ושני סוגים אלה	אלאמר ואלנהי. והדאן אלנועאן
הם כשני צירים... אשר עליהם	...כאלקטבין אלדין עליהמא
ישוב כל סובב וכשני הבסיסים אשר	ידור אלדאיר וכאלקאעדתי ¹ אלדין
עליהם יעמוד כל עומד, וכל מה	יקום עליהמא אלקאם ואנמא (וכל מא) ²
שהוצרך לשאר האופנים ³ ...	אחתג' אלי סאיר אלפנון ³ ...

ב' (עמ' כג, שו' 6—12):

וכיוון שהמטרה המכוונת בכל כחתי	ולמא כאן אלגרץ' אלמקצוד פי ג'מיע
הקודש הוא הציווי והאזהרה, וכל	כתב אלתנוזיל הו אלאמר ולנהי, ואמא
שאר שישה עשר אופני הדיבור האחרים	אלסתה עשר פן אלאכיר מן אלקול פהי
הם נספחים להם ⁴ , הרי ספר זה שהוא	אתבאע להמא, כאן הדיא אלספר
אחד מהם ⁴ אין הכוונה בו אלא הציווי	אד' הו אחדהמא אנמא אלמעול פיה עלי
והאזהרה, ולא הווסק לשישה עשר סוג	אלאמר ואלנהי, ואנמא אתתאג' אלי
האחרים אלא כדי לאמצם ולחוקם.	אלסתה עשר נוע אלאכיר ליזידהמא
	(ליאידהמא) ² ויקייהמא.

נראה, שלא מבחינת הלשון ולא מבחינת העניין סוף קטע א' "מקוטע ובלתי מובן", כדברי צוקר, וגם אין צורך בתיקון, שהציע המהדיר בגוסס הערבי: "וכל מא" במקום "ואנמא". לפי פירושו של צוקר נראה, כאילו בקטע ב' אין רס"ג אלא חוזר על מה שאמר בקטע א', ולא היא.

בקטע א' "אנמא" מטעים (לא מצמצם, כמובן) את המושג של "סאיר אלפנון". תרגום סופו של קטע זה הוא: ולא הוצרכו אלא שאר האופנים, או: ומה שהוצרך (עוד) הוא שאר האופנים. "אנמא" מוסבת כאן על "סאיר אלפנון".

1. כצ"ל.

2. בסוגריים — תיקון המהדיר, וכך תרגם. וראה להלן.

3. במקומות אחרים פן-פנון מתורגם פן-פנים, ועי' הערת קאפח מס' 85, עמ' כב.

4. מוטב: לשניהם... משניהם, היינו הציווי והאזהרה.

קטע ב' איגו סתם חזרה על הכתוב בקטע א'. כאן רס"ג מסכם את כל עניין שמונה עשר הסוגים ומסביר, לאיזו תכלית נספחו שאר הסוגים לסוגי היסוד. תכליתם היא להוסיף⁵ לשני הראשונים ולחזקם. בקטע הזה "אנמא" מוסבת על המלים "ליזידהמא ויקויהמא". אף כאן אין צורך בתיקונו של המהדיר: "ליאידיהמא" במקום "ליזידהמא", שכן המושא של זאד יכול לבוא גם באקזטיב (בלי מלת-יחס). זאד עליה, זאד פיה פירושו: הוסיף עליו (= הגדיל את כמותו), ואילו זאד פירושו: הוסיף לו (= נתן לו יותר)⁶. והרי לשונו של הגאון עצמו, בתרגומו לאיוב: ואדרע אלאיתאם תזידה (כנראה, צ"ל: תזידהא) צ'עפא (כב, ט — מהדורת ב"ז באכער, פאריס תרנ"ט, עמ' 72); פזאדה אללה צ'עף מאלה (מב, י — שם, עמ' 122).

5. ראה להלן.

6. כך גם בלשון המקרא "הוסיף על" להבדיל מן "הוסיף (יסף) ל...". (השוה: ברא' ל, כד; ישע' כו, טו; משלי ג, ב; ועוד).

מרדכי ברויאר

הַר גְּרָזִים

בספר זיכרון לבנימין דה פריס¹ כותב י' קוטשר במאמרו "ביצוע תנועות u, i בתעתיקי העברית המקראית, בארמית הגלילית ובלשון חז"ל", בעניין השם גרזים, ש-תעתיק השבעים משקף פה חיריק גדול, וזאת "שלא כמסורת הניקוד שלנו גְּרָזִים".

כאן יש להעיר: מסורת הניקוד שלנו תואמת כאן רק את מהדורות המקרא המקובלות היום. אך אין זו עולה בקנה אחד עם נוסח קדמונים. כך אתה מוצא בכ"י לניצנראד גְּרָזִים בז"ן רפה. ולא עוד, אלא שגם בדפוס ויניציאה רפ"ה - רפ"ו, שהוא אביהן של כל המהדורות המקובלות, עדיין יש ז"ן רפה בשלושה מקומות: דבר' יא, כט; יהושע ח, לג; שופטים ט, ז; ודגושה רק במקום אחד, דבר' כו, יב. דגש זה הושם, כנראה, בעקבות הכתיב החסר של גרזים בכל מקום. ואולי השפיע גם דמיון השמות גְּרָזִים - פְּרָזִי.

קטע ב' איגו סתם חזרה על הכתוב בקטע א'. כאן רס"ג מסכם את כל עניין שמונה עשר הסוגים ומסביר, לאיזו תכלית נספחו שאר הסוגים לסוגי היסוד. תכליתם היא להוסיף⁵ לשני הראשונים ולחזקם. בקטע הזה "אנמא" מוסבת על המלים "ליוזידהמא ויקויהמא". אף כאן אין צורך בתיקונו של המהדיר: "ליאידהמא" במקום "ליוזידהמא", שכן המושא של זאד יכול לבוא גם באקזטיב (בלי מלת-יחס). זאד עליה, זאד פיה פירושו: הוסיף עליו (= הגדיל את כמותו), ואילו זאד פירושו: הוסיף לו (= נתן לו יותר)⁶. והרי לשונו של הגאון עצמו, בתרגומו לאיוב: ואדרע אלאיתאם תזידה (כנראה, צ"ל: תזידהא) צ'עפא (כב, ט — מהדורת ב"ז באכער, פאריס תרנ"ט, עמ' 72); פזאדה אללה צ'עף מאלה (מב, י — שם, עמ' 122).

5. ראה להלן.

6. כך גם בלשון המקרא "הוסיף על" להבדיל מן "הוסיף (יסף) ל...". (השוה: ברא' ל, כד; ישע' כו, טו; משלי ג, ב; ועוד).

מרדכי ברויאר

הַר גְּרָזִים

בספר זיכרון לבנימין דה פריס¹ כותב י' קוטשר במאמרו "ביצוע תנועות u, i בתעתיקי העברית המקראית, בארמית הגלילית ובלשון חז"ל", בעניין השם גרזים, ש"תעתיק השבעים משקף פה חיריק גדול", וזאת "שלא כמסורת הניקוד שלנו גְּרָזִים".

כאן יש להעיר: "מסורת הניקוד שלנו" תואמת כאן רק את מהדורות המקרא המקובלות היום. אך אין זו עולה בקנה אחד עם נוסח קדמונים. כך אתה מוצא בכ"י לניצנראד גְּרָזִים בז"ן רפה. ולא עוד, אלא שגם בדפוס ויניציאה רפ"ה — רפ"ו, שהוא אביהן של כל המהדורות המקובלות, עדיין יש ז"ן רפה בשלושה מקומות: דבר' יא, כט; יהושע ח, לג; שופטים ט, ז; ודגושה רק במקום אחד, דבר' כו, יב. דגש זה הושם, כנראה, בעקבות הכתיב החסר של גרזים בכל מקום. ואולי השפיע גם דמיון השמות גְּרָזִים — פְּרָזִי.

לשאלת "או ש..."

"ב'לשוננו" כא (תשי"ז), עמ' 7—14 דן יהושע בלאו בנושא "או ש..." בלשון חכמים, ובמאמרו העמיד זה מול זה את שימוש לשון חז"ל ואת שימושה של העברית החדשה. והוא מסכם את מסקנתו:

בכל המקרים שמצאנו בלשון חכמים ממשיך "או ש..." משפט טפל, בייחוד משפט תנאי; לא רשמנו שום מקרה, אשר בו "או ש..." ממשיך משפט ראשי (עמ' 11).

לעומת זאת סיכם את סקירתו על "או ש..." בעברית החדשה בקביעת המסקנה:

בלשון החדשה, שלא כלשון חז"ל, משמש "או ש..." גם במשפטי בררה ראשיים. (שם, עמ' 14).

והנה מצאתי הקבלה מפתעת לעברית של ימינו בטקסט הכתוב בארמית של ארץ-ישראל. בויקרא רבה, פרשה לד¹ נאמר:

אמר להון: או דאתון עבדין פורפירה למלכה או דאתון מיודמי שת מאה דינרין².

כלומר: או שאתם עושים ארגמן למלך, או שאתם נקנסים שש מאות דינרים. השימוש של "או ד..." במשפט בררה ראשי הולם בדיוק את השימוש של "או ש..." שתיארו בלאו כמיוחד לעברית החדשה.

נעלם ממני, אם השפיעה הארמית של ארץ-ישראל על דור מחדשי הלשון העברית או לאו. מכל מקום התאמה זו בין שתי הלשונות ראויה לציון.

1. מהדורת מ' מרגליות, כרך מבוא, נספחים ומפתחות, עמ' 86 מובא כאן על פי E. Y. Kutscher, *Porta Linguarum Orientalium, Aramaic Handbook*, edit. by F. Rosenthal, Wiesbaden 1967, p. 69

2. [בדפוסים המצויים של ויק"ר: "או אתון... או אתון...". — מ"מ.]

עוד "היא משכירין והיא מזכירין"

(לשוננו לג, עמ' 78, 240)

העירני ידידי פרופ' ש' אברמסון, כי בהרצאתו שנדפסה ב"זכרונות האקדמיה ללשון העברית", כרך ז-ח, עמ' 103—105, שדן בה בתיבת "השכיר = שכר", הוא כותב בהערה 11:

"משכירין היה אף לפני סופר כ"י לונדון של ספרי במדבר, פסקא קלא (במהדורת הורביץ: מזכירין = משכירין)."

העורך

לשאלת "או ש..."

ב"לשוננו" כא (תשי"ז), עמ' 7—14 דן יהושע בלאו בנושא "או ש..." בלשון חכמים, ובמאמרו העמיד זה מול זה את שימוש לשון חז"ל ואת שימושה של העברית החדשה. והוא מסכם את מסקנתו:

בכל המקרים שמצאנו בלשון חכמים ממשיך "או ש..." משפט טפל, בייחוד משפט תנאי; לא רשמנו שום מקרה, אשר בו "או ש..." ממשיך משפט ראשי (עמ' 11).

לעומת זאת סיכם את סקירתו על "או ש..." בעברית החדשה בקביעת המסקנה:

בלשון החדשה, שלא כלשון חז"ל, משמש "או ש..." גם במשפטי בררה ראשיים. (שם, עמ' 14).

והנה מצאתי הקבלה מפתעת לעברית של ימינו בטקסט הכתוב בארמית של ארץ-ישראל. בויקרא רבה, פרשה לד¹ נאמר:

אמר להון: או דאתון עבדין פורפירה למלכה או דאתון מיודמי שת מאה דינרין².

כלומר: או שאתם עושים ארגמן למלך, או שאתם נקנסים שש מאות דינרים. השימוש של "או ד..." במשפט בררה ראשי הולם בדיוק את השימוש של "או ש..." שתיארו בלאו כמיוחד לעברית החדשה.

נעלם ממני, אם השפיעה הארמית של ארץ-ישראל על דור מחדשי הלשון העברית או לאו. מכל מקום התאמה זו בין שתי הלשונות ראויה לציון.

1. מהדורת מ' מרגליות, כרך מבוא, נספחים ומפתחות, עמ' 86 מובא כאן על פי E. Y. Kutscher, *Porta Linguarum Orientalium, Aramaic Handbook*, edit. by F. Rosenthal, Wiesbaden 1967, p. 69

2. [בדפוסים המצויים של ויק"ר: "או אתון... או אתון...". — מ"מ.]

עוד "היא משכירין והיא מזכירין"

(לשוננו לג, עמ' 78, 240)

העירני ידידי פרופ' ש' אברמסון, כי בהרצאתו שנדפסה ב"זכרונות האקדמיה ללשון העברית", כרך ז-ח, עמ' 103—105, שדן בה בתיבת "השכיר = שכר", הוא כותב בהערה 11:

"משכירין היה אף לפני סופר כ"י לונדון של ספרי במדבר, פסקא קלא (במהדורת הורביץ: מזכירין = משכירין)."

העורך

אָוִי

(בעקבות הערותיו של י' רצהבי, לשוננו לב, 334).

רצהבי מעיר שם, שבמחזור יהודי תימן מנוקד בסליחה "אשמנו מכל עם":
 "הַחֶפֶל אָוִינוּ"; כי "מסורתם של יהודי תימן מטה שם זה על משקל דוֹי".
 במסורתם של יהודים ספרדים מנוקדת תיבה זו אָוִינוּ, כנראה מצורת
 הנפרד אָוִי, כמו שמו של אחד מחמשת מלכי מדין, ועל משקל שָׁבִי, עָדִי.
 מצד שני יש לציין, שבפיוטו של יגיי "או רוב נסים הפלאת בלילה" נמצא:
 "יעץ מחרף לנופף יד לְאִיִּי" (פיוטי יגיי, זולאי, עמ' צב), ואף שם הכוונה
 לבית המקדש.

הרי שמצאנו שלוש צורות לשם זה במסורות:

מסורת אשכנזים: אָוִי, אָוִינוּ.

מסורת ספרדים: (אָוִי), אָוִינוּ.

מסורת תימנים: (אָוִי), אָוִינוּ.

דניאל שפרבר

למאמרי "סנסן-סניס",

("לשוננו" ל"ג, עמ' 74—75)

במאמרי הנ"ל כתבתי, שמלת "סנסן" המופיעה במדרש שה"ש משובשת
 היא, וצריך לגרוס שם "סניס" דהיינו *σανίς*, שפירושו "לוח חוקים". פרופ'
 ש' ליברמן העירני בטובו, ש"סנסן" זה הוא אמנם שיבוש, אולם ממלת "סנדין"
σανίδιον = (Liddell & Scott² 1583a), שהוא צורת הזעירות של *σανίς*
 הנ"ל, ואף לה משמעות דומה. הדל"ת והי"ד נתחברו יחד, וכך נוצרה הסמך
 השנייה של "סנסן".

אָוִי

(בעקבות הערותיו של י' רצהבי, לשוננו לב, 334).

רצהבי מעיר שם, שבמחזור יהודי תימן מנוקד בסליחה "אשמנו מכל עם":
 "הַחֶפֶל אֲוִינוּ"; כי "מסורתם של יהודי תימן מטה שם זה על משקל דוּי".
 במסורתם של יהודים ספרדים מנוקדת תיבה זו אֲוִינוּ, כנראה מצורת
 הנפרד אָוִי, כמו שמו של אחד מחמשת מלכי מדין, ועל משקל שָׁבִי, עָדִי.
 מצד שני יש לציין, שבפיוטו של יגיי "או רוב נסים הפלאת בלילה" נמצא:
 "יעץ מחרף לנופף יד לְאִיִּי" (פיוטי יגיי, זולאי, עמ' צב), ואף שם הכוונה
 לבית המקדש.

הרי שמצאנו שלוש צורות לשם זה במסורות:

מסורת אשכנזים: אָוִי, אֲוִינוּ.

מסורת ספרדים: (אָוִי), אֲוִינוּ.

מסורת תימנים: (אָוִי), אֲוִינוּ.

דניאל שפרבר

למאמרי "סנסן-סניס",

("לשוננו" ל"ג, עמ' 74—75)

במאמרי הנ"ל כתבתי, שמלת "סנסן" המופיעה במדרש שה"ש משובשת
 היא, וצריך לגרוס שם "סניס" דהיינו *σανίς*, שפירושו "לוח חוקים". פרופ'
 ש' ליברמן העירני בטובו, ש"סנסן" זה הוא אמנם שיבוש, אולם ממלת "סנדין"
σανίδιον = (Liddell & Scott² 1583a), שהוא צורת הזעירות של *σανίς*
 הנ"ל, ואף לה משמעות דומה. הדל"ת והי"ד נתחברו יחד, וכך נוצרה הסמך
 השנייה של "סנסן".

LĚSONĚNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Editor: Prof. E.Y. Kutscher Editorial Secretary: M. Medan

Vol. XXXIII, No. 4, Tammuz 5729 / July 1969

ENGLISH SUMMARIES

Y.M. GRINTZ: THE 'PROVERBS' OF SOLOMO (pp. 243–269)

This paper aims (based on a linguistic analysis) to reestablish the internal relationship between the three collections of 'Proverbs' (I,1–9,18; 10,1–22,16; 25,1–29,27); which according to the serial numbering are I,II, and V. Of these, the first two (I and II) are attributed directly to Solomon, whereas the last (V) is said to be copied out by the Men of Hezekiah. Yet, by and large, II and V show a great affinity both in form and subject matter, while there is a remarkable difference regarding form, subject matter, and mode of life described, between I and the other two. Consequently, the view commonly entertained in Biblical scholarship is, that II and V are 'early' (nearly in keeping with the subscriptions) while I is 'late' deriving from the 5–4 century B.C.E. The Biblical evidence on this point is rejected as apocryphal. The conclusions in this paper show this conception to be erroneous.

Proof is based on an exact examination of the language of this collection. Words, phrases and idioms, peculiar to one collection (viz. I,II,III–IV,V), or common to more than one, are singled out (pp. 247–252); I and II are compared; then I and III–IV, I and V, II and V (pp. 252–258). A special list is made of the repetitive couplets of parts II and V (pp. 258–260).

The results may be summarized as follows.

- a) Each collection has a vocabulary of its own.
- b) Collections I and III–IV have much in common, which is to be explained by the common background of the schools.
- c) I and II though quite different as regards subject matter object (I refers to youngsters, II to adults), and background (II is agriculture minded; I considers affluent city life) possess a rich common vocabulary (especially relating to 'wisdom', righteousness, expressions connected with life, etc.), which is greater than the vocabulary peculiar to each of the collections.
- d) There is, similarly, much common property in II and V half of the repetitive couplets, are to be found in both II and V.
- e) Against all that, the different relationship between I and V stands out (though II is not unlike V and has much common vocabulary with I). — There is hardly a single expression found in both which is comparable.

This extraordinary phenomenon may be best explained by assuming that I had free access to the work of II, but not V. II and V are, on the other hand, so closely related that they must have sprung from a common heritage. This is further corroborated by a) the superscriptions in 'Proverbs' (which assign a common editor to I and II, while assuming a separate edition, removed by several centuries for V); b) the edition of the MT which sets aside V (the Sept. is valueless on this point), from the other 'Solomonic' collections; V being separated from the former two by the 'intruding' III–IV Proverbs of the 'Wise'. Similarly, the elaboration of II, has its counterpart in the exquisite composition of I.

It should be added, that (unlike the accepted view) the intrudictory verses of I (1,1–6) address, in full accord with the contents of that collection, the young and inexperienced (not the mature adults as in II and V). It is also the affluent society of the Solomonic Age that best suits the date in question. Later periods (not to say, the centuries after the exile, when poverty and despondency took the upper hand) were worlds apart from the life depicted so vividly in I.

M. SOKOLOFF: THE HEBREW OF *BERÉŠIT RABBA* According to Ms. Vat. Ebr. 30 (concl.) (pp. 270–279)

In mhe² the use of ingressive forms (e.g., *בא לו ירד לו*) becomes common under the influence of middle Aramaic.

With regard to the vocabulary, Ms. Vat. Ebr. 30 offers additional documentation for known mhe words not recorded in the existing dictionaries. Several unnoted words and phrases are now documented, viz., *בית האסורין* for *בית האסורים*, *מחלקות* (sg.) for *מחלוקת*, and *על אחת כמה ואחת כמה* for *על אחת כמה וכמה*.

A salient feature of mhe² — the borrowing of words from a literary source — is exemplified by the verb *מביט*. This biblical verb disappears completely in mhe¹ and is replaced by *מסתכל*; however, in mhe² *מסתכל* is no longer used and *מביט* takes its place.

H. SHY: TANHUM HAYĒRUŠALMI'S *ALMURŠID ALKAFI* (SOME EXAMPLES FROM THE LETTER *TAW*) (pp. 280–296)

Examples of articles from the letter *taw* in Tanhum's dictionary are presented. T. compares Hebrew and Arabic words which have the same consonantal structure, as: *תות*, *תלם*, and in the article *תיג* he compares *תג* with Aramaic *תנא* and Arabic *תاغ*. He also considers words from other languages, such as *דיאתיקי* from Greek, s.v. *תיק*.

T. also treats certain grammatical problems. He deals with different verbal form as well as the noun and its declension. In the letter *taw*, T. includes many words where the *taw* is prefixed to the root and refers to the entry in its proper place.

Some Arabic words are used by T. in unique manner, and their meaning must

be ascertained from the context. For example, חיל s.v. תנביב, תאם s.v. מלעב as well as the grammatical term אסתעמל s.v. תרם.

D. USSISHKIN: ON THE SHORT INSCRIPTION FROM THE TOMB OF "...YAHU WHO IS OVER THE HOUSE" (pp. 297–303)

C. Clermont-Ganneau discovered two pre-Exilic Hebrew sepulchral inscriptions engraved onto the façade of a rock-cut tomb in Silwan, near Jerusalem. Both inscriptions were deciphered by N. Avigad. The longer left-hand one informs that "...yahu who is over the house" and his *āmāh* were buried in the tomb. The short right-hand inscription was read "חֲדָר בְּכַתֵּף הַצֵּר..." "(Tomb-) chamber in the side (or slope) of the rock (or mountain)..." (cf. *TEJ* 5 [1955], pp. 163–166).

During a recent survey of the Silwan necropolis we restudied the above tomb. It seems that the original tomb contained *two* burial-chambers, an outer one and an inner one hewn *beside* the former, and not one chamber as assumed by Clermont-Ganneau and Avigad. This reconstruction necessitates a new interpretation of the short right-hand inscription. It seems that the חדר is the inner burial-chamber; בכתף is "in the side of" and thus חדר בכתף should be read "the burial-chamber in the side of". Thus it seems that the next word should denote the outer burial-chamber or the whole tomb beside which the inner chamber was hewn. Accordingly, we suggest to complete the word ...הצר to הצריח. הצריח appears in Nabatean inscriptions and denotes a chamber cut in the rock used for cult or burial. It appears four times in the Qumran Copper Scroll, and according to Milik has a similar meaning. It appears twice in the Old Testament (Judges IX, 46–49; I Samuel XIII 6) and in both cases it seems to agree with the above meaning. If our reconstruction of the tomb is correct then, perhaps, we may also conclude that our inscription was the sepulchral inscription of the person who was buried in the inner burial-chamber.

A.F. RAINEY: "THE KING'S SON" AT UGARIT AND AMONG THE HITTITES (pp. 304–308)

This note examines the evidence from cuneiform sources and the methods used to interpret them by Mr. G. Brin in his article "Concerning the Title 'Son of the King'" in vol. 31 of *Léšonénu*. The present writer emphasizes that in the Hittite empire real sons of the king served as officers of the imperial administration. The use of the term *mār šarri(m)* in contexts from Mari, Hatti, Ugarit and throughout the Ancient Near East with the meaning a real son of the king precludes Brin's assumption that when the term appears without specific reference to a known king it can indicate some sort of government official who is not of royal birth. Special attention is paid here to the proper translation, transcription, and interpretation of certain Akkadian and Ugaritic texts used by Mr. Brin. Fundamentals for the proper approach to such texts, viz. linguistic, semantic and historical accuracy are stressed.

M. MISHOR: LACK OF \bar{o}/\bar{u} OPPOSITION IN A MS. WITH TIBERIAN VOCALIZATION (*SIFRÉ*, VAT. 32) (pp. 309–311)

In Ms. Vat. 32 (11 century) there are a number of words pointed with the Tiberian punctuation. The distribution of the *qibbuz* (ֿ) reflects a pronunciation which did not differentiate between \bar{o}/\bar{u} . Such a situation is also known from Mss. with Palestinian punctuation, as well as the Samaritan tradition. The Vatican ms. is to date the only witness with Tiberian punctuation which does not reflect the \bar{o}/\bar{u} opposition.

J. BLAU: YAAKOV MALKIEL, ESSAYS ON LINGUISTIC THEMES, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1968, xviii, 415pp. (pp. 312–316)

This book contains 15 linguistic essays, published during the last 15 years by M. Malkiel, the well-known professor of linguistics and Romance philology at Berkeley. Unifying them in their breadth of scope and the limited attention accorded to documentation. It is exactly these qualities that make them important even for the Semitic linguist (with the possible exemption of essay no. 11): he may learn, for instance, of the variety of forces taking part in the formation of dialects (v. e.g. pp. 17ff.; 19ff.) and the factors contributing to “weak” phonetic change (pp. 191/2); following Malkiel (v. e.g. pp. 57/8), he will pay due attention to the influence of written language.

E. EYTAN: A NOTE ON SA’ADYA’S INTRODUCTION TO THE PSALMS (pp. 317–318)

The note elucidates the text and import of two sections of the introduction, dealt with in M. Zucker’s Notes (*Lešonénu* XXXIII, pp. 223–230).

S.E. LOEWENSTAMM: A REMARK ON THE QUESTION OF $\neg\psi$ וֹן (p. 319)

In *Lešonénu* XXI (1957), pp. 7–14, J. Blau demonstrated that $\neg\psi$ וֹן as continuing a disjunctive main sentence is restricted to modern Hebrew. The present writer points to an analogous use of $\neg\gamma$ וֹן already in Palestinian Aramaic.

SHORT NOTES BY M. BREUER, D. SPERBER, Y. GUETTA AND EDITOR (pp. 318–320)